

✓ 307.187

AGRÁRTÖRTÉNETI

34

52
2011

SZEMLE

*HISTORIA RERUM
RUSTICARUM*

LII. ÉVFOLYAM

2011. 1-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Kaposi Zoltán,
Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Szotyori-Nagy Ágnes

TARTALOM

TANULMÁNYOK

HOFFMANN Zsuzsanna: Az itáliai szőlő- és borkultúra a Kr. u. első században.	1
Adalékok a bor gyógyászati alkalmazásához	15
PÓSÁN László: Időjárási viszonyok és mezőgazdaság a késő középkori Poroszországban	27
TAGÁNYI Zoltán: Faluközösség, háztartásközösség és családrekonstrukció	63
MISKEI Antal: A Csepel-szigeti királyi uradalom és Ráckeve viszonya az úrbérrendezés időszakában	89
SURÁNYI Béla: A takarmánynövények szántóföldi termesztésének hazai történetéből	117
SZABÓ László Péter: A szocialista mezőgazdaság tápanyag-gazdálkodása Magyarországon ...	153
PAPP István: Fehér Lajos pályafutása 1945-től 1948-ig	153

KÖZLEMÉNYEK

ERNST József: A Magyarországra behozott és az itt nevelt angol telivér lovak méneskönyvének első kötetei	187
TÖRÖK Róbert: Adalékok a Franck Henrik és Fiai rt. történetéhez	195
TENGELY Adrienn: A földreform egyházi vonatkozásai az őszirozás forradalom idején	215

KRÓNIKA

TAKÁTS Rózsa: Széchenyi István és a selyemhernyó-tenyésztés	233
ROMÁNY Pál: Áchim L. Andrásra emlékezve	243
OROSZ István: Tóth Tibor emlékezete (1941–2011)	251

SZEMLE

KOVÁCS Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása (Ism: VARGA Zsuzsanna)	255
BALÁZS Gábor: A földművelésügyi szakigazgatás története Pest megyében 1944–1950 (Ism. TÓTH Judit)	257
TÓTH Judit: Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében (Ism. BALÁZS Gábor).....	260

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS and America: HISTORY AND LIFE*

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága anyagi támogatásával készült
E-mail-cím: agrartortszemle@mmgm.hu

HOFFMANN ZSUZSANNA

AZ ITÁLIAI SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA A KR. U. ELSŐ SZÁZADBAN

Adalékok a bor gyógyászati alkalmazásához

A szőlő köztudottan ősi kultúrnövényünk, eredete az ókori Kelethez kapcsolódik.¹ Itáliába a görögöktől került, és gyorsan elterjedt. Felhasználása nagyon is széles körű, a mindennapi ivóvíz-szükséglet kiegészítésén túl használja a római konyha, továbbá elengedhetetlen kellék a gyógyászatban, erről később részletesen is lesz szó. A bor gyógyászati alkalmazásához legtöbb forrásadattal két első századi szerző, Columella, illetőleg az idősebb Plinius szolgál.

A Kr. u. első század gazdasága lényegében nem különbözik a korábbiaktól, tehát a hagyományos ágazatok továbbélnek, de bizonyos átrendeződés történik. A megélénkülő kereskedelem² és a biztonságosabb tengeri utak fokozzák az igényt a keresett exportcikkre, így az olajra és a borra.³ A Itáliában alkalmazott igás (*iugatio*) és fára futtatott (*arbustum*) szőlőtermesztési módszer jelentős területet, tetemes ráfordítást és valódi szakértelmet kívánt. Ezek az eljárások a principatus korában váltak széles körben elterjedt művelési módszerekké. A római földbirtokosok szívesen vásárolnak földeket a tartományokban is – ez már korábban is előfordult –, főként Galliában és Hispániában. A provinciák gazdasági fellendülése egyre fokozódó konkurenciát jelent Itália számára.⁴

A további telepítéseket – az itáliai szőlők védelmében – a császár tiltó rendelettel próbálta gátolni. Suetonius Domitianus életrajzában (8, 2) a következő olvasható: „Egyik évben, gazdag szőlő-, de hihetetlenül gyenge gabonatermés idején azt hitte, hogy az emberek majd szerfelett nagy gondot fordítanak a szőlőművelésre és elhanyagolják a szántóföldeket; ezért rendeletet bocsátott ki arról, hogy Itáliában senki se telepítsen új szőlőt, a tartományokban pedig vágják ki a tőkéket, s a szőlőskerteket legfeljebb felerészben hagyják meg.” A tiltás vajmi kevés eredménnyel járt, sőt Suetonius szerint a császár kénytelen volt visszavonni a rendeletet. Ennek okát a tör-

1 A történeti áttekintéshez lásd: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Hermész Kör, Bp. 2002, 2., bőv. kiad. (szerk. BENYÁK Zoltán és BENYÁK Ferenc), a továbbiakban BENYÁK. A római szőlő- és borkultúrához lásd még Dieter FLACH: *Römische Agrargeschichte.* Verlag C-H-Beck, München, 1990, 274 skk.

2 E téren fontos adatokkal szolgál, számos helyen említi áruként a bort, és magyarul is olvasható a Vörös-tenger körülhajózásáról szóló munka (a továbbiakban *Periplus*), (Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum XI), Szeged, 2010, ford. W. Salgó Ágnes.

3 BENYÁK 8 skk.

4 Vö. BENYÁK 9 skk.

ténetiró azzal indokolja, hogy a korabeli Itáliában kézzől kézre járt könyvecske, amelyben a következő görög nyelvű sorokat lehetett olvasni: „*Rágnád bár gyökerem, termék; Caesarnak elég lesz, / Hogy bemutasson szent italáldozatot*” (ford. Terényi István).

Az okok között szerepelhetett az itáliai gabonahiány és a szőlőfelesleg is, első sorban a szőlőtermesztés legkiemeltebb régióiban – noha a föld erre alkalmas lett volna – csökkent a gabona termőterülete, így például Latiumban.⁵ Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a lakosság növekvő számával együtt a gabonaszükséglet is nőtt. Domitianus rendelete utal viszont arra is, hogy a gabona-termesztés nem volt eléggé jövedelmező. Sőt, Columella már azzal a kérdéssel is kénytelen vitába szállni, hogy egyáltalán érdemes-e mezőgazdasággal foglalkozni.

Az első századi szőlő- és borkultúráról a legtöbb használható adat Columellánál és az idősebb Pliniusnál olvasható. Columella további forrásokat is említ: „Nem kevesebb elismerés illeti kortársainkat, Cornelius Celsust és Iulius Atticust: az előbbi egész szaktudományunkat öt kötetben foglalta össze, az utóbbi kiadott egy könyvet egy sajátos ágazatról, a szőlőművelésről. Mintegy az ő tanítványaként Iulius Graecinus két könyvet írt hasonló tanácsokkal a szőlőművelésről, és gondja volt rá, hogy kicsiszoltabb, elmélyültebb fogalmazásban hagyja az utókorra.”⁶ Columella 12 könyvből álló munkáján belül a legrésztelenebben éppen a szőlőt, a borkészítést és felhasználást tárgyalja, amit részben fontossága indokol, részben pedig az a tény, hogy ő maga, mint gazdálkodó, ehhez értett a legjobban. A szőlő elsőségét – Cato ismert birtokskálájához hasonlóan (*de agr.* I 7) – Columella is hangsúlyozza (2, 2, 24), különösen az *arbustum* előnyös voltát emeli ki, ott ugyanis a fák közé gabonát is lehetett vetni (2, 9, 6). A bor a kereskedelem szempontjából is határozottan előnyös árucikk – ellentétben az olajjal –, ha biztosítva vannak a megfelelő tároló helyiségek és edények, kivárható a legjobb ár, ugyanis értéke az idővel növekszik. A legtöbb boros *amphora*, amelyek a régészeti feltárások során előkerültek – az itáliai borexport irányára főként kelet volt⁷ –, Campániából származik, igazolva, hogy ez a legkiválóbb borvidék volt, amíg az előkerülések helye a kereskedelem irányát mutatja. Az idősebb Plinius *felix Campania* néven említi ezt a területet, kiemelve, hogy borait az egész világon ismerik (3, 60). A vidék nem csupán a kereskedelem, hanem a gazdagság szempontjából is vezető a bortermelésben.⁸ Borai Diocletianus császár ár- és bérmaximáló rendeletében a legmagasabb árakkal szerepeltek.⁹ A rendelet főként a picenumi, a tiburini és a falernumi bort emeli ki, ezek keletre történő szállítása Egyiptomon keresztül történt. Ezeknek a boroknak – tekintve a hatalmas távolságot – eleve minőségi áruknak kellett lenniük, az áruk nyilván ezzel állt arányban. Az

5 Tacitus (*Hist.* 2, 17,1) a Pó-vidéket tartja a legjobb gabonatermő helynek, Plinius (*Nat.hist.* 18, 127) egyetért vele; Strabón szerint (*Geogr.* 3, 2, 10) Umbria is elég jó; Varro idején Etruria vezetett (*De re rust.* 1, 444,1); Plinius (i. m. 18, 111) kiemeli még Clusium vidékét (uo. 18, 66), és gazdagnak tartja Campaniát (uo. 18, 111); Columella szerint (3, 8, 43) is kiváló vidék.

6 COLUMELLA: *A mezőgazdaságról.* 1, 1, 14.

7 A Periplus vonatkozó pontjairól és az Indiába irányuló római borkereskedelemről I. BENYÁK 53 skk.

8 Vö. T. FRANK: *Rome and Italy of the Empire.* Baltimore, 1940, 146 skk.

9 L. Sigfried LAUFFER: *Diokletians Preisedikt...* Berlin, 1971, 10 skk.

ilyen áruknál vásárlóként természetesen csakis a tehetős polgárok jöhettek számításba. Megemlítendő, hogy az akkori Itália éghajlata valamivel enyhébb volt a mostaninál, több erdővel és mocsárral rendelkezett, ilyen módon a klíma nagyon kedvezően alakult a szőlő számára. A legmagasabb áron az óbor kelt el,¹⁰ így kedvező tárolási és piaci lehetőségekkel biztosíthatta a gazdaság rentabilitását. A keletre történő szállítások mellett természetesen nyugati export is működött. A zavartalan római kivitel biztosítandó próbálkozott a tartományok termelésének korlátozásával Domitianus, pedig már Cicerónál is olvasható idevágó említés. Az államról szóló munkájában (*de rep.* 3, 16) a következőket írja: „Mi, a igazságszeretőbb emberek pedig nem engedjük, hogy az Alpokon túl élő népek olajfát és szőlőt telepítsenek, minek következtében a mi olajfaligeteink és szőlőhegyeink nagyobb hasznot hajtanak. Amikor ezt tesszük, okosan cselekszünk, azt azonban, hogy igazságosan járunk el, nem mondják, és így látjátok, hogy igazságosság és a bölcsesség különböző dolgok” (ford. Hamza Gábor). A korlátozások azonban a gazdasági decentralizációnak nem tudtak gátat vetni.

A bor latin megnevezése a *vinum*, ettől nevében is megkülönböztették a szinbort, ez a *merum*. Columella munkájának 3, 4, 5, valamint a *vilicus* és *vilica* feladatait taglaló 11. és 12. könyvben tárgyalja a szőlőt, úgyszintén a szőlő a fő témája a fákról szóló – vitatott szerzőségű –, többek által Columellának tulajdonított munkának is.¹¹ A kortárs idősebb Plinius művében számos helyen szóba hozza a bort és a szőlőt, hosszabban a 18. könyvben beszél róla – római felfogásnak megfelelően – szintén a fák közé sorolja. A két kortárs szerző, idősebb Plinius és Columella nem mindig ért egyet a mezőgazdaság fontossága, a tőke és munkaráfördítés kérdésében.¹² Columella jól látja, és határozottan ki is mondja, hogy a gabonaföldek hozama a hanyag művelés miatt gyenge, a szerző kifejezetten hangsúlyozza a szőlő elsőségét, szerinte „a vagyont a földművelésnek ez az ága gyarapítja leginkább” (3, 3, 7).¹³ Alapos számítások után – tekintetbe véve a ráfordítást, a kamatokat és a piaci árakat – Columella a következő summás véleményt fogalmazza meg: „14. Azonban más ezt aligha tudná megvalósítani: vagyis senki sem hinné el nekem könnyen, hogy az én földemen olyan bőven terem a bor, mint ahogyan Silvinusom, te azt tudod. Ezért én mérsékelt, átlagos áron kínálok a gyökeres vesszőket, annál gyorsabban és ellenkezés nélkül tudom nézetemnek megnyerni azokat, akik tudatlanságból tartanak a földművelésnek ettől az ágától. 15. Tehát, akár a telepített szőlő jövedelme, akár a jöendő szüret reménye kell, hogy buzdítson bennünket a szőlő telepítésére.”¹⁴ A termelők mohósága, a gyors haszon keresése – ahogyan sok másban sem – a szőlő esetében sem tanácsos a szerző szerint: „Sokan azonban arra töreksenek, hogy a jelenben ériék el a leggazdagabb termést, és nem gondolnak a jövőre. Mintha csak a

10 VARRO I 22, 4; PLINIUS XV 7.

11 L. Iunius Moderatus COLUMELLA: *De arboribus. A fákról.* Források az antik mezőgazdaság történetéhez. Szeged, 1992, ford. Hoffmann Zsuzsanna.

12 L. Hoffmann Zsuzsanna: A mezőgazdaság helyzete az ókori Rómában a principatus első századában. *Agrártörténeti Szemle* L (2009) 1–17.

13 Emlékeztetésként jegyzem meg, hogy Cato ismert birtokskálájának élén ugyancsak a szőlő áll.

14 COLUMELLA: *A mezőgazdaságról* 3, 3, 14–15; előzőleg ugyanott, a 11–13. pontokban közli a részletes számításokat.

mának élneek, olyan sokat követelnek a szőlőtökétől, olyan sok ággal terhelik meg,¹⁵ hogy nem törődnek a jövővel [...] azután mindenre hajlandók inkább, mint beismerni a saját tévedésüket. Panaszkodnak, hogy nem jövedelmez a szőlőültetvény, amit saját kapzsiságból, vagy tudatlanságból, vagy hanyagságból tönkretettek” (3, 3, 6).

A bor felhasználása nagyon is sokrétű, a napi folyadékészükséglet¹⁶ pótlása mellett áldozati kellék, bőséggel alkalmazza a római konyhaművészet,¹⁷ felhasználják a tartósításoknál, továbbá nagyon lényeges alkalmazási területe az orvoslás. A bor gyógyászati alkalmazását – ahogyan az igényes borkészítést is – a görögöktől tanulták meg a rómaiak. Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszott a déli-itáliai görög jelenlét, valamint a görög rabszolgák alkalmazása az itáliai nagybirtokokon. A gyógyászati felhasználás terjesztésében fontos – a görög orvosok elméleti munkáin kívül – a Rómában és Itáliában praktizáló görög orvosok gyakorlati tevékenysége is. Ugyancsak számos idevágó tanáccsal szolgálnak a római agrárszakírók is. A bor ilyen célú felhasználásának a görög mellett keleti előzményei is vannak. Mind külsőleg, mind belsőleg is alkalmazzák az orvoslásban. A Kr. u. első századból számos tanáccsal szolgál mind Columella, mind az idősebb Plinius. Ez utóbbi enciklopédikus művében, külön tárgyalja a növényi eredetű orvosságokat (20–28. könyv).

A bor orvosi alkalmazásához már Cato munkájában is olvashatunk recepteket. Különböző gyomor- és emésztési gondokra szolgáló keverékek leírását adja meg. Egyéb-ként az egészséges étkezés elengedhetetlen kelléke is volt a bor, mégpedig különböző arányokban vegyítve vízzel.¹⁸ Hippokratész – görög orvos – A *De natura hominis* című írásában (I 16c) – tekintetbe véve az évszakok sajátosságait – télen tisztán ajánlja a bort, tavasszal és ősszel közepes hígításban, nyáron még hígabban. A *De dieta* című munkában (3, 68) pontosítja ez előbbi tanácsokat, vagyis télen a szárazabb, melegítő, összehúzó hatású étrend indokolt, ami kiegészítendő kevés, sötét színű borral. Tavasszal az italok világosabbak és vizezebbek legyenek, nyáron kifejezetten vizesek, továbbá ilyenkor a fehér bor ajánlott, ősszel és télen ismét vissza lehet térni a sötétekhez. A bor gyógyászati felhasználása vonatkozásában a legtöbb tanáccsal – görög orvosok nyomán – az idősebb Plinius szolgál, az egyes szőlő- illetve borfajták jellemzőinek ismertetésében viszont a vezető forrás Columella.

A bor gyógyászati felhasználása¹⁹ esetén az arányok és alkalmazások természetesen kötöttebbek, még akkor is, ha az orvosok tanácsai nem mindig egyértelműek. Általában italként egy rész borhoz két vagy három rész vizet szoktak adni. A feles keverés már erősnek számított, ilyet adtak például fáradtság és nyugtalanság esetén,

15 Ez közismert gyakorlat ma is, hogy a minőségi bort adó szőlőültetvényeken korlátozzák a tőkén a fűrtök mennyiségét.

16 Közismert, hogy az ókorban a Mediterraneum nem rendelkezett megfelelő, illetőleg elégséges ivóvízzel.

17 Lásd APICIUS: *De re coquinaria. Szakácskönyv a római korból*. Enciklopédia Kiadó, Bp. 1996 (ford. Hegedüs Zsuzsa, Orlovsky Géza).

18 A bor egészség kapcsolatához l. még N. PURCELL: Wine and Wealth in Ancient Italy. *Journal of Roman Studies* 75 (1985) 1–19.

19 A kérdéshez igen gazdag és értékes anyagot összegez CSOMA Zsigmond és MAGYAR László András: *Magyar füves és gyógyborok*. Agroiinform Kiadó, Bp. 2007.

ugyanakkor erősítő és étvágygerjesztő hatásáról is tudtak. Mindenesetre a betegség természetét, továbbá a beteg ember általános állapotát, erőnlétét, környezetét, az évszakot, valamint az életkorát is figyelembe kellett venni. Ismeretes az ókori orvosok előtt a bor vérképző szerepe is, amit tanácsaik is igazolnak. Az idősebb Plinius (14, 5, 58) a bor kettős természetét hangsúlyozza, vagyis hogy ha megisszuk, belülről hevít, külsőleg alkalmazva hűsít.

A bor összehúzó és hányást előidéző hatása játszik szerepet a gyomorpanaszok (székrekedés, hasmenés, vizeleési gondok stb.) kezelésénél való alkalmazásában. Erre az esetre Cato is több tanácsot ad, ilyenkor meg kell inni a bort az előírt keverési arány szerint, illetőleg utána elfogyasztani a javasolt ételeket.²⁰ Egyéb összetevőkkel együtt (só, olaj, méz, gránátalmabimbó stb.) alkalmazták a gyomor kiürítésére, illetőleg belső gyulladások megszüntetésére. Külsőleg fertőtlenítőszerként, gyulladt részek lemosására használták. A humán gyógyászatban való felhasználás mellett alkalmazása elterjedt az állatok gyógykezelésében is, ahogyan ezt Columella munkája tanúsítja. Ezen tanácsok esetében – noha nem hivatkozik rájuk – görög minták alapján dolgozhatott. Ez utóbbit megerősíti a szóhasználat vizsgálata, gyakran görög elnevezéseket használ, továbbá hasonló jellegű, állatorvosi gyűjteményről a római szakirodalomból nem tudunk. Az állatok gyógykezelése a *vilicus* feladatai közé tartozott, tehát Columella tanácsai neki szólnak. A *vilicus* segítségére volt – ebben is, mint élettárs – a *vilica*, akinek szükség esetére, afféle házi patikával is kellett rendelkeznie. Ez utóbbi egyik legfontosabb feladata a készletek rendben tartása és őrzése, ami természetesen a borra is vonatkozott. A vígjátékokban gyakori a borkészleteket megdézsmáló asszonyokon való élcelődés.

A szőlő és ezzel együtt a borfajták kiválasztása nagyon is igényes feladat, Columella tanácsa erre a következő: „[...] ahogyan Celsus és előtte Cato mondja: egyetlen szőlőfajtát sem szabad telepíteni, csakis olyat, amelyiknek híre van, és egyet sem szabad hosszan megtartani, csakis azt, amelyik a gyakorlatban bevált.”²¹

Az egyes fajták jellegzetességeiről és a gyógyászatban játszott szerepéről²² – ahogyan már fentebb is említettük – számos adalékkal szolgál a két első századi szakíró, Columella és az idősebb Plinius. Columella például – az egyébként általa ajánlott – Apiana (= méhszőlő) esetében megjegyzi, hogy az egyik fajtájának a bora édes, de a fejnek, az idegeknek és az ereknek nem tesz jót. Hippokratész, görög orvos szerint inkább a testes, nehéz borok okoznak fejfájást és értelemi zavarokat. Dioszkuridész²³ a melegítő hatása miatt tulajdonít zavaró hatást a vörös bornak, egyébként az összehúzó hatást emeli ki, ami köztudottan segíti az emésztést és megállítja a hurutos bélfolyást. Ő maga a száraz fehér bort tartja leginkább egészségesnek (5, 6, 11), kiemelve, hogy a legjobb bor az, amelyikben semmiféle adalékanyag nincs, tehát

20 CATO 123, 124, 126, 127, 158 pont.

21 COLUMELLA 3, 2, 31, ford. Hoffmann Zsuzsanna.

22 A bor gyógyászati alkalmazásához magyar vonatkozásban igen értékes és érdekes anyagot összegez CSOMA Zsigmond: *Gyógyborok...* Akadémiai Kiadó, Bp. 2007.

23 *De materia medica* 5, 6, 3.

természetes ízű, továbbá nem tartja jónak a tengervízzel kevert bort sem.²⁴ Ugyanígy vélekedik Columella és az idősebb Plinius is.

Az ókorban is tudták, hogy a bor természetesen nem azonos hatású mindenkinél, ugyanis számos tényező befolyásolja. Abban az antik szerzők – Hippokratész, Dioszkuridész, Platón, Celsus stb. – is egyetértenek, hogy a gyerekeknek nem szabad hígítatlan bort adni. Galénosz szerint a melegvérűeknek a bor helyett vizet kell adni, a túlzottan hevítő hatású bor kerülendő meleg évszakban, meleg klímájú helyeken, továbbá a veszekedős természetűek számára. Hideg vidékeken, fagyos évszakokban, és a nem heves természetű embereknek viszont jót tesz a bor hevítő hatása. A tüzes borok esetében, a kedvezőtlen élettani hatások miatt feltétlenül javasolt valamilyen arányú hígítás. Platón utolsó munkájában, a Törvényekben (666b-c) kitér a borfogyasztás kérdésére is. Az a véleménye, hogy tizennyolc éves kor alatt egyáltalán ne, harminc éves korig mértékkel történjen a bor fogyasztása, az idősebb emberek esetében elnézőbb, számukra gyógyszernek tartja. A heves vérmérsékletű, kötekedő természetű embereknek, továbbá a meleg éghajlaton élőknek nem tesz jót a bor, ugyanis valamiféle tüzes erő van benne, de a részegségen túl élettani hatása is kedvezőtlen. Természetesen a lakomák és a felszabadult ünneplés elengedhetetlen kelése volt a bor is, de mindig fontos a mérték. Platón szavai egy athéni polgár szájába adva, védelmükbe veszik a bort: „A többiek a borról azt állítják, hogy büntetésül adatott nekünk, hogy örjögjünk; a mi beszédünk ellenben azt állítja, hogy gyógyszerül kaptuk, az ellenkező célra: Hogy lelkünk szégyenérzettel, testünk egészséggel és erővel gazdagodjék.”²⁵ Az ókori orvosokat érdekelte maga a részegség is, vizsgálták a bor által okozott élettani zavarokat, testi hatásokat, vagyis az ittasság mibenlétét. Tudták, hogy az értelem központja a fejben van, továbbá azt is, hogy a borfogyasztás többek között értelemzavart okoz. Tehát leglátványosabban a fejre és az idegekre hat a bor, de ismerték a test felső (mellüreg) és alsó részeire (has, máj stb.) gyakorolt hatását is. Hippokratész a borivás tiltásakor zömmel a fej betegségeire hivatkozik.²⁶ Hippokratész említ egy olyan esetet is, amikor a túlzott ital fogyasztás halált okozott, de ez kétséget kizáróan nem bizonyítható.²⁷ Az ókoriak megfigyelései szerint hatását tekintve nem veszélytelen a bor a nehéz fizikai munkát végzőkre, illetőleg a sportolókra sem, mivel szerintük az ilyen esetekben a túlzott borfogyasztás hasmenéshez hasonló tüneteket vált ki. Úgyszintén az orvosok kapcsolatba hozták a mértéktelen borfogyasztást a tüdő- és mellhártyagyulladás, továbbá a májgyulladás és a sárgaság kialakulásával is. A bor baktériumölő hatása nem vitás, de a mértéknek meghatározó szerepe van az egészséges ember esetében is, a betegnél pedig különös figyelmet igényel gyógyító célzatú alkalmazása. Ez utóbbi esetek kapcsán az ókori források tiltásokat is megfogalmaznak.

24 A legenda szerint a tengervízzel kevert bor ötletét egy rabszolga adta, aki megdézsmálva gazdája készletét, a hiányt tengervízzel pótolta.

25 *Törvények* 672d, ford. Kövendi Dénes.

26 *De morbis* 3, 2, 3.

27 *Epidemiorum* 5, 86, itt arról van szó konkrétan, hogy egy fiatalember részegen elaludt, és a szájába belemászott egy mérges kígyó, amelynek leharapta a fejét, majd az illető görcsös rángások közepette meghalt.

Az ókori görög és római lakomáknak természetesen elengedhetetlen velejárója volt a borfogyasztás. A rómaiak szívesen borozgattak fürdőzés közben, lakomáikon pedig egyesek versenyeztek az ivásban, sőt „borkirályt” is választottak. Az idősebb Pliniusnál a következőket olvashatjuk:

„Az óvatosabb duhajkodók a gőzfürdőkben találhatók, ott senyvednek, míg végül eszméletlenül viszik ki őket... Ráadásul a vetélkedés az ivásban, a serlegek pajzán ábrázolásai, mintha a részegség nem keltene elég buja vágyat már önmagában is! Szóval bujaságból isszák a bort, és csábítanak a részegeskedésre, sőt ha az istenek engedik, még fizetnek is érte. Az egyiknek ittassága jutalmaként megszávazzák, hogy annyit ehet, amennyit ivott, a másik annyit ihat, amennyit a kockán nyert [...] Egyesek kifelegesgik a végrendeletüket, mások nem képesek fékezni nyelvüket. És vesztükre elmondanak olyan dolgokat is, ami később vesztüket okozza – hányan pusztultak el már emiatt – nem véletlenül tartja a szállóige, hogy borban az igazság.”²⁸

A bor fontos szerepet kapott a farmakológiában, továbbá jelentős a sebészeti alkalmazása is.

Az ismert természettudós, az idősebb Plinius munkájában hangsúlyozta a bor belső és külső használata közötti különbséget, kiemelve, hogy belülről melegít, kívülről viszont hűt. Hippokratész „A folyadékok használatáról” című írásában egy egész fejezetet (5.) szentel a bor külsőleges alkalmazásának, amit hűtésre, borogatásra, beöntésre és fürdetésre is alkalmaztak. Ismerték és alkalmazták vérzéscsillapító hatását, ilyenkor borral átítatott gyapjút tettek a kezelendő felületre.²⁹ Használták különböző, a vérzést csillapító gyógynövényekkel együtt is, így például borostyánlevéllel, rózsá- vagy földiszederlevéllel, zsályával. Sebek és gyulladt részek kezelésére hatásosnak bizonyult az édes borral átítatott gyapjú. Idősebb Plinius (18, 31, 74, 315) tanácsokkal szolgál arra vonatkozóan is, hogy a gyógyászati célra készülő bort hogyan kell elkészíteni. Fontos szerepet kapott továbbá a bor seprője, ami nedvesítő és tisztító hatással is rendelkezik, a must pedig égési sérüléseknél hatásos.

Az idősebb Plinius és Columella is szolgál eligazítással a mustból származó sűrítmény, a *sapa* illetőleg a *defrutum* készítéséhez.

Plinius (14, 9, 80) leírásában általános jellemzést is ad a különféle borokról: „Valamennyi édes bor kevésbé illatos, viszont minél könnyebb, annál illatosabb.”³⁰ A borok színe négyféle:³¹ fehér, vöröses (rozé), vérszínű (vörös) és fekete. A *psithium* és a fekete *psithium*³² aszúborok, sajátos aromájúak, nem a szokásos bor ízűek, a *Scybelites*, Galatiából származó mézbor, az *Aluntium* pedig Szicíliából. A *siraenum*, amit egyesek *hepsemának*, mi *sapának* nevezünk, nem természetes ital, hanem har-

28 *Naturalis historia. Természettörténet* 14, 137 skk., JATEPress Kiadó, Szeged, 2009, ford. Hoffmann Zsuzsanna.

29 Lásd még ugyanerről DIOSZKURIDÉSZ, *mat. med.* 5, 6, 11.

30 Theophrastosz szerint (*Hist. plant.* 6, 16, 5) az édes és telt borok szagtalanok, a többiek mérsékelten illatosak.

31 Vö. DIOSZKURIDÉSZ, *mat. med.* 5, 8, szerinte fehér, vörös és sárgás, ő a betegek és az egészség szempontjából jobbnak látja a fehéret.

32 Görög rozé bor, ennek sötét változata a *melampsithium*, említi Dioszkuridész is, *mat. med.* 5, 9; ő sötétnek mondja. Columella (3, 2, 24) a görög borok között említi.

madára lefőzött must. Ha ezt felére főzik le, akkor *defrutum*nak mondják. Mindezt a méz hamisítására találták ki, de az előbb felsoroltak szőlőből vannak és mezőn teremnek.”

Ezeknek a készítményeknek görög megfelelői is vannak, ahogyan Dioszkuridész³³ és Hippokratész írásai is igazolják. Tumorok eltávolítása vagy kiégetése után is javasolják a borral való fertőtlenítést.³⁴ Természetesen az alkalmazás tekintetében figyelembe kell venni, hogy milyen típusú sebről van szó, vágott vagy zúzódott sebet kell kezelni, azaz várható-e gennyesedés. Ez utóbbi esetben fokozottan fennáll az elfertőződés veszélye, így az ezt gátoló, fertőtlenítő és szárító hatású szerre van szükség.³⁵ Általános vélemény az ókori orvoslásban, hogy a sebet vízzel vagy borral kell kimosni, és a tisztaság mellett nagyon fontos annak a szárazon tartása.³⁶ A bor ilyen irányú sebészeti alkalmazását ismert antiszeptikus hatása indokolja, ezt a tulajdonságát a modern orvoslás is ismeri és elismeri.

Fontos szer volt a bor a nőgyógyászat területén is. Alkalmazták italként, gőzölésre, illetve alkalmanként az anyaméhbe is befecskendezték. Természetesen hatását különböző gyógyfűvekkel is fokozták, ilyenek lehetnek például a pemetefű, a kömény és a gránátalmahéj. Ez utóbbi növényről tudjuk, hogy borban megáztatott kérge hatásos altatószer, a magja borral vízkórosok orvossága.³⁷ A bor nőgyógyászati alkalmazásához számos tanácsot ad Hippokratész is,³⁸ alkalmasint előfordul, hogy a borhoz mézet és mirrhát adnak.

Columella munkájában – mint említettük – több receptet is közöl a bor javítására, eltartására, illetőleg gyógyászati alkalmazására vonatkozóan. Az ókori szakírók ismeretei és receptjei a középkori kolostori gazdaságok révén átöröklődtek a későbbi korokra, és ezeket széles körben alkalmazták is, az eredetükre ritkán hivatkoztak. A továbbiakban néhány ilyen részletet idézünk Columella munkájának 12. könyvéből, amelyekben a tartalom túl, figyelemre méltó a bor példás kezelése.

XVIII.1. Mit kell előkészíteni a szürethez

A boros kádakat, a borsajtólót és valamennyi edényt, ha a közelben van tenger, akkor tengervízzel, ha nincs, akkor édesvízzel ki kell mosni, kitisztítani és kiszáritani, nehogy nedvesség maradjon bennük. A borospincét minden szeméttől meg kell szabadítani, kellemes illattal befüstölni, nehogy rossz szagú vagy dohos legyen. [...] A szüret ideje alatt a szőlőpréselő helyiséget vagy a borospincét nem kell elhagyni, hogy akik a mustot készítik, mindent tisztán és gondosan végezzenek, továbbá ne-hogy a tolvajnak alkalom nyíljk a termés megdézsmálására.

33 *De mat. med.* 5, 4; 6, 5, 11.

34 HIPPOKRATÉSZ: *De sterilibus* 11, 223; 15, 227; 35, 247.

35 MANNINGER Vilmos: *Az antiszeptikus és aseptikus orvoslásmódok története*. Pesti Lloyd-Társulat Könyvkiadója, Bp. 1903, 12 skk.

36 L. a 26. jegyzetet.

37 PLINIUS, *nat. hist.* 23, 6, 61, 114.

38 *De sterilibus* 11, 223; 13, 227; 35, 247; 36, 248.

XIX. 1. Hogyan főzik a szőlőízt (sapa)³⁹

Egyesek az ólomedénybe töltött mustot negyedére főzik le, mások a harmadára. Nem kétséges azonban, hogyha valaki a felére főzi le, jobb mustot fog kapni használatra is, olyannyira, hogy az ízesítésnél helyettesíteni lehet vele a régi, harmadára lefőzött mustot (*defrutum*).

A sűrűre főzött must készítése⁴⁰

2. A legjobbnak az olyan mustot tartom, amelyik mindenféle ízesítés nélkül hosszan eltartható, ezért azt javasolom, hogy egyáltalán semmit ne keverjünk hozzá, ami a természetes aromáját rontaná. A legkiválóbb ugyanis az, amelyik a természetes aromájával nyújt élvezetet. Mustot egyébként vagy a vidék hibája befolyásolja, vagy a szőlő új telepítése, ezért ha lehetőség van rá, válasszuk az Amineát, vagy ha nincs, akkor azt, amelyik a legjobb bort adja, és amelyik nagyon régi telepítésű, és a legkevésbé mocsaras. 3. Figyeljük a hold fogyását, és amikor a föld mögött van, derűs, száraz napon, nagyon éretten szedjük le a szőlőt, ebből kitaposva a mustot, azt, ami a préselés előtt lefolyt, tegyük át a kádból a mustfőző edénybe. Először gyenge tűzön, vékony fával – amit a földművesek rózsének (*cremia*) mondanak – rakjuk meg a kályhát, hogy a must lassan melegedjen. 4. Annak, aki ezt a főzést irányítja, legyen előkészítve a szűrő, nyers kákából vagy sásból, vagyis ne legyen megkeményített (*malleolus* = kalapáccsal kivet). Úgyszintén legyen ott egy köteg botokra kötött köményszár, amellyel le tud nyúlni az edény aljára, és meg tudja mozgatni az ott lerakódott üledéket, és felhajtani a tetejére. A szűrővel minden odagyúlt habot szedjen le, és folytassa ezt mindaddig, amíg csak azt nem látja, hogy a must minden szennyeződéstől mentes. Akkor tehet hozzá néhány birsalmát – amit miután belefőtt, ki kell venni –, vagy valami más, kedvelt ízt, és keverje tovább köményköteggel, nehogy valami leülepedjen az aljára, ami kilyukaszthatja az edényt. 5. Azután, mikor már nagyobb tűzre lehet tenni az edényt – vagyis ha a must már valamennyire átfőtt és forr – tuskókat és nagyobb fadarabokat is lehet a tűzre tenni, de úgy, hogy ne érjenek hozzá az edény aljához, ha erre nem figyelnek, gyakran kilyukad az edény, vagy ha ez nem is történik meg, a must biztosan leég, keserű és ízesítésre alkalmatlan lesz. 6. Mielőtt a mustot beletöltenénk a mustfőző edénybe, a rézedényt belülről nagyon finom olajjal be kell kenni és jól beledörzsölni, majd beleönteni a mustot. Így a must nem fog leégni.

XXXII. Pemetebor

1. A pemetebort sokan hasznosnak tartják valamennyi belső bajra, legfőképpen köhögésre. Amikor szüretelsz, a pemetefű zsenge csúcsait, főként nem művelt földdekről és sovány területekről gyűjtsd össze, és napon szárítsd meg. Ezután kis kötegeket készíts belőle, kösd össze pálmahánccsal vagy kákával, és tedd bele a boroshordóba úgy, hogy a kötelék kiálljon. Kétszáz *sextarius*⁴¹ édes musthoz nyolc *libra*⁴²

39 Ugyanez az alapanyaga a fűszerezett boroknak is.

40 Ma is megszívlelendő az a példás gondosság, ahogyan a musttal és a borral bántak.

41 *Sextarius*: 0, 545 liter

42 *Libra*: 320 gr.

pemetefüvet adjál, hogy az a borral együtt forrjon: azután a pemetefüvet vedd ki, és a megszárt bort gondosan zárd le, tapaszd le.

XXXIII. Csillás bor

1. Csillás bort emésztésre, a test megerősítésére, krónikus köhögés ellen és gyomorerősítésre így kell készíteni. Negyven nappal azelőtt, mint szüretelni akarsz a szőlőt, gyűjts tengeri hagymát, azt vágd fel nagyon vékonyra, úgy, mint a retek gyökerét, és a levágott szeleteket akaszd fel árnyékban száradni. Ezután mikor megszáradtak, negyvennyolc *sextarius* Aminea mustba tegyél egy *libra* szárított tengeri hagymát, és hagyd benne harminc napig, azután vedd ki, és a megszárt bort ép amphorákba töltsd bele. 2. Mások azt írják, hogy negyvennyolc *sextarius*hoz egy *libra* és egy *quadrans* (= egy és negyed *libra*) szárított tengeri hagymát kell tenni, ezt én nem helyeslem.

XXXV. Ürmös bor és más különlegességek készítése

1. Abszintes, izsópos, ürmös, kakukkfű-, kömény- és mentabort így kell készíteni. Pontuszi abszintet egy *librát* négy *sextarius* musttal főzz el a negyedére, ami megmarad, lehűtve tedd bele egy *urna*⁴³ Aminea mustba. Hasonlóképpen készítsetek a többi, fent említett növényből is. Lehet szárított csombormentából három *librát* egy *congius*⁴⁴ musttal a harmadára lefőzni, és amikor a folyadék kihűlt, kivéve a csombormentát, egy *urna* musthoz lehet ezt hozzáadni. Ez majd télen köhögés ellen eredménnyel adható, *glechonites*nek, csomborbor nevezik.

XXXVI. Hascsikarás és mindenfajta hasmenés ellen így készíts rozmaringbort

1. Utólagosan préselt must az, amit az első préselés után nyomtak ki a présen körülvágott törkölyből.⁴⁵ Ezt tedd bele egy új *amphorába*, és egészen töltsd tele. Ezután adjál hozzá rozmaringágakat megszártva és összetörve, és hagyd ezeket együtt forni két napig. Azután az ágacska köteget vedd ki, és a bort gondosan leszűrve gipszeld be. Két *urna* mennyiségű musthoz elegendő másfél *libra* rozmaringot adni. Ezt a bort két hónap múlva lehet orvosságként alkalmazni.

XXXVII. Görög bor gyomornyugtatónak

1. Korai, nagyon érett szőlőt szedjél le, ezt három napig érleld a napon, a negyedikén taposd ki, és a mustot, amiben ne legyen semmi sajtolt, tedd boroshordóba, és gondosan kezeld, hogy amikor forr, a seprőtől megtisztuljon. Ezután az ötödik napon, amikor megtisztult a must, párold, megszitált sót, két *sextariust*, vagy, ami a legkevesebb, negyvennyolc *sextarius* musthoz egy *sextarius* sót adjál hozzá. Egyesek egy *sextarius*, egyharmadára besűrített mustot kevernek hozzá, némelyek kettőt is hozzáadnak, ha úgy vélik, hogy a bor nem elég erős.

XXXVIII. Mirtuszbor⁴⁶

1. Mirtuszbor hascsikarásra, hasmenésre és gyenge gyomorra így készíts. Kétfajta mirtusz van, ezek közül egyik fekete, a másik fehér. A fekete fajta mirtusz bogyó-

43 *Urna*: 13,6 liter

44 *Congius*: 3, 407 liter

45 Az eljárásról bővebben lásd MARÓTI Egon: *Mustum circumcidaneum*. Antik Tanulmányok 23 (1976) 245–246.

46 Columella több változatban is megadja a készítés módját.

ját, amikor megérett, összegyűjtik, ezekből kiszedik a magot, és mag nélkül szárítják meg a napon, majd agyagedénybe teszik, és száraz helyen tárolják. 2. Ezután szüret idején, régi, fára futtatott szőlőskertből, vagy ha ilyen nincsen, akkor nagyon régi tőkékről, a jól megérett, Aminea szőlőt déltájban szedik le, és a belőle származó mustot boroshordókba teszik, és rögtön az első napon, amikor forni kezd, a mirtuszbogyt, amit eltettek, gondosan megtörik, és ebből az összezúzott bogyból anynyi *librát* mérnek ki, ahány *amphora*⁴⁷ bort el akarnak tenni. Ezután kivesznek a hordóból egy kevés mustot, amiből gyógyszert akarnak készíteni, az összezúzott, kimért mirtuszbogyt rászórják, mint a lisztet. Azután ebből a masszából több darab készül, amelyeket a hordó oldalánál beleengednek a mustba úgy, hogy ne kerüljön egyik darab a másik fölé. 3. Utána, amikor már kétszer kiforrt, és kétszer lefejtetted, újból ugyanúgy és ugyanannyi mirtuszbogyt, mint fentebb, összetörnek. Most nem darabok lesznek – úgy, mint az előbb –, hanem kis kádba tesznek át mustot ugyanabból a hordóból, majd hozzákeverik az említett mennyiséget, hogy sűrű folyadék legyen. Miután összekeverték, visszateszik ugyanabba a hordóba, és fakanállal összekeverik. 4. Ezután kilenc nap múlva, amint ez megtörtént, megtisztítják a bort, a hordót száraz mirtuszágakkal be kell dörzsölni, tetőt tenni rá, nehogy valami beleessen. Miután ez megvan, hét nap múlva újból le kell fejteni a bort, és jól megkátrányozott, jó illatú *amphorákba* kell tölteni. Ügyelni kell azonban arra, hogy amikor kiöntöd, seprő nélkül töltsd ki.

LXII. Készítmény hascsikarás ellen, amit dia opórosnak mondanak

1. Egy urna Aminea szőlőből készült mustot – ami fára futtatott szőlőből való – főzzél új ólomedényben, tegyél bele húsz nagy, megtisztított birsalmát, ép, édes gránátmát – amit pun almának neveznek –, nem túlságosan érett berkenyét szétvágva, eltávolítva a magját, a gyümölcsök mennyisége három *sextarius* legyen. 2. Ezeket úgy főzik meg együtt, hogy a gyümölcsök főjenek a mustban, legyen ott egy gyerek, aki fakanállal vagy náddal kevergesse, hogy le ne égjenek. Azután, amikor megfőttek, és nem sok leve maradt, le kell hűteni, majd át kell törni. Azt, ami a szűrő alján visszamaradt, gondosan simára keverik, és a saját levében, gyenge tűzön, faszénnel, leégetés nélkül tovább kell főzni mindaddig, amíg seprőszerűen be nem sűrűsödik. 3. Azelőtt, amint az orvosságot a tűzről leveszik, mindezekhez hozzáadnak még három *hemina*⁴⁸ szíriai tömjént, megtörve, elmorzsolva, és kanállal keverik, hogy elvegyüljön a többi anyaggal. Amikor az orvosság kihűlt, megkátrányozott cserépedénybe teszik és felakasztják, hogy el ne romoljon.

LIII. Mustolaj készítése

1[...] A következő módon készül: egy olyan edényt kell előkészíteni, amelyik a lehető legnagyobb, biztosan új és erős. Ezután szüretkor a legjobb fajtájú, a lehető legfrissebb mustból, hatvan *sextariust* össze kell önteni nyolcvan *sextarius* olajjal. Ezt követően fűszereket – amelyek nincsenek megrostálva, és nincsenek nagyon apróra törve, csupán egy kissé összezúzva – bele kell tenni káka vagy len hálóba, és beleengedni az említett mennyiségű olajba és mustba. 2. A mennyiségeket a fentebb

47 Az *amphora* mint ürmérték egyenlő 2 urnával, ami 8 *congius*nak felel meg, azaz 27,2 liter

48 *Hemina*: 0,44 liter

ismertetett módon mérjük ki: fenyérfű, kardamon, balzsamcserje, pálmagyökér, óborban áztatott görögszéna (= lepkeszeg) megszártva és megpörkölve, kákagyökér, görög írisz, ugyanolyan súlyú egyiptomi ánizs – vagyis egy és negyed font –, ahogyan fentebb elmondtam. Ezeket hálóba rakva tedd bele, és az edényt sározd be. Hétnyolc nap múlva nyisd ki az edényt, és ha valami szennyeződés vagy hab összegyűlt az edény nyakánál, azt kézzel szedd ki és töröld le, majd szűrd meg az olajat, és új edényben tedd el. 3. Később vedd ki a hálót és a fűszereket, nagyon tiszta mozsárban törd meg azokat, és ugyanabba az edénybe tedd vissza, ugyanannyi olajat öntsél rá, mint az előbb, dugaszold be és tedd ki a napra. A hetedik napon merd ki az olajat, a megmaradt mustot pedig megkátrányozott hordóban tedd el. Ha nem savanyodik meg, gyógyszerként adható inni beteg ökröknek és a többi állatnak. A nem kellemetlen szagú, másodosztályú olajat lehet alkalmazni naponkénti bedörzsölésre izomfájdalmak ellen.

Plinius munkája 23. könyvében hosszan értekezik a szőlő különböző részeiből és fajtáiból – vessző, levél, inda, éretlen szőlő, szőlőmag, törköly, vadszőlő, aszú, mazsola –, illetőleg a borból készíthető orvosságokkal. A továbbiakban a sokféle hatás illusztrálásaként ebből idézünk néhány részletet.

„A szőlő levele és indája kásával együtt enyhíti a test gyulladásait, a levelek magukban hideg vízzel a gyomorégést, árpakásával az ízületi betegségeket. A kacsok összetörve és borogatásként feltéve leszárítanak minden duzzanatot, ezek leve beöntésként gyógyítja a hasmenést. A szőlő könnye – ami gumyszerű – előzetesen sóval kezelve gyógyítja a kiütéseket, a sömört és a rühességet. Ugyanez olajjal gyakrabban a szörre kenve, szörtelenítő hatású – különösen, amikor a belobbant vesszők nedveznek –, ezzel távolíthatók el a kinövések is. 4. A kiáztatott levele italként használ a vért köpöknek és a szüléstől kimerült asszonyoknak. A szőlő kérge és megszártított levele megállítja a sebek vérzését, és összeforrasztja magát a sebet is. A zölden összezúzott fehér szőlő leve megszünteti a varasodást. Az ágak, a szőlő és a törköly hamuja ecettel megszünteti a fügesülyt,⁴⁹ valamint az ülep panaszait, úgyszintén rózsaoajjal, rutával és ecettel gyógyítja a rándulásokat, égéseket és lépdaganatokat. Szintén borral, olaj nélkül rákenik lobos bőrpírra és feltörésekre. Eltávolítja a szört is. 5. Lépbetegségekre a venyigék hamuját adják italban, ecettel meghintve úgy, hogy két *cyathus*⁵⁰ langyos vizet kell meginni, és aki megitta, feküdjön rá a lépére. Maguk a szőlőkacsok, amelyekkel a szőlő kapaszkodik, összetörve, vízben, italként megállítják a krónikus hányást. A szőlő hamuja régi zsiradékkal jó daganatok ellen, kitisztítja, majd meggyógyítja a sipolyokat, a hideg (fagy) okozta fájdalmakat és az összehúzódásokat, olajjal meggyógyítja az összehúzódott részeket, ecettel és sziksóval a csontkinövéseket, olajjal a skorpió és a kutya marását. Kérgének hamuja magában visszánöveszti a leégett haját.” (23, 3, 3–6., ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

49 Más néven fügevar, latin megnevezése *condyloma*.

50 0,091 liter

„Ugyanez (ti. összehúzó) a hatása a szőlőmagoknak is.⁵¹ Ugyanezek azok, amelyek a borban fejfájást okoznak. Megpörköltve és összetörve jót tesznek a gyomornak. Ezek lisztjét kása módjára italba szórják vízkór, gyomorbetegség és gyomorrontás esetén. Főztje jó borogatásként varasodásra és viszketegségre” (23, 9, 13).

„Mindenkinek a számára akkor a legjobb a bor, miután ereje a lefejtés révén megtört. Emlékezzünk rá, hogy a bor olyan folyadék, amely erejét erjedés folytán a mustból nyerte. Több fajta összekeverése mindenkinek ártalmas. A legegészségesebb az, amelyikhez mustként semmit sem adtak, még jobb, ha az edényben kátrány sem volt. Márvánnyal, mésszel vagy gipsszel eltéve ki ne tartana a bortól, legyen bár mégoly egészséges? (46.) Elsősorban tehát a tengervízzel készített bor ártalmas a gyomornak, az idegeknek és a hólyagnak. A gyantával ízesített bort hidegen is hasznosnak tartják a gyomor számára, hányásnál viszont nem segít, ahogyan sem a must, sem a szőlőíz, sem az aszú. Az új, gyantás bor senkinek sem jó, fejfájást és szédülést okoz. Ezért nevezik részegítőnek.⁵² Az említett borok hasznosak köhögésre és reumára, úgyszintén altesti panaszokra, hasmenésre és az asszonyok vérzésére. Ebben a fajtában a vörös és a fekete jobban összehúzó, és erősebben melegít. Egyedül a szurokkal eltett bor ártalmasabb. Emlékezzünk rá, hogy a szurok nem más, mint folyékony, égetett gyanta. Egy ilyen fajtájú bor átmelegít, emészt és tisztít. (47.) A mellnek és a hasnak hasznos, úgyszintén az anyaméh fájdalmaira – ha nincsen láz – régi folyásokra, fekélyekre, törésekre, ficamokra, fekélyesedésre, ideggyengeségre, puffadásra, köhögésre, szűkmellúségre, rándulásokra, frissen nyírott gyapjával borogatásként feltéve. Ami a lázas betegek egészségét illeti, bizonyos, hogy láz esetén – kivéve a beteg öregeket – nem adják (a bort), továbbá halálos betegség esetén csakis akkor, ha csökken a láz, és nyugodtabb éjszaka ígérkezik [...] Nem adnak bort továbbá szülés és vetélés után, sem betegeknek élvezet okából, sem fejfájás esetén, sem a végtagok fagysérülésekor, sem lázas köhögőknek, sem hidegrázás, sem ideg- vagy torokfájás esetén, vagy ha észreveszik, hogy a betegség ereje az altestet támadja meg, a belső részek megkeményedésekor szintén nem, sem heves pulzus, nyaki érgörcs és tetanusz (merevgörcs) esetén, szintén nem adnak bort csuklás és lázzal járó nehézlégzés fennállásakor.” (23, 24, 45–48., ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

Az idézett részletek is tanúsítják, hogy mennyire sokféle hatással bírt a szőlő és a bor. Az ókori orvosok, tudósok – ezeket használta és idézte maga Plinius is – a bornak és a szőlőnek valamennyi tulajdonságát pontosan ismerték, és ezek birtokában alkalmazták a gyógyításban. Plinius említést tesz egy *biomak*⁵³ nevezett borról is, ami jót tesz emésztési panaszokkal küszködőknek, legyengült terheseknek, bénáknak, reszketegeknek, továbbá akiket szédülés, bélgörcsök és isiász kínoznak. Szó esik a romlott, ecetté vált bor gyógyhatásáról is (23, 26, 54), ez megszünteti az émelygést, a csuklást, szagoltatva a tüsszögést, szájban tartva a fürdőben hűtő hatá-

51 A szőlőmagból készült kivonat ma is ismert és alkalmazott természetes szer, többek között immunerősítőként használják, és mint ilyen csökkenti az allergiás tüneteket is.

52 Latin neve *crapula*, ez egy részegítő gyanta.

53 23, 26, 52. Az elnevezés jelentése élet- vagy egészségbor; vö. még DIOSZKURIDÉSZ, *mat. med.* 5, 12, ez a bor *omphakites*nek számít, ugyanis nem teljesen érett szőlőből készül. Gyógyhatására vonatkozóan Plinius és Dioszkuridész egyetértenek.

sú. Hatásos meleg borogatásként, sós vízzel kitűnő gargalizáló szer. Plinius szerint a fentebb már említett *sapa* jó a különböző bogarak ellen, italként hagymával kihajtja a méhlepényt és az elhalt magzatot. A tudós szerző nem mellőzi a borseprő jótékony hatásainak ismertetését sem: „Orvosságokhoz tisztítatlanul keverik, ugyanolyan mennyiségű írisszel felkenik váladékozásra, szárítva és megáztatva mérges pók csipésekre, a herék és az anyaméh gyulladására, vagy bármely testrésze alkalmazzzák árpa- és tömjénliszttel, borban megfőzve [...] (64.) Az égetés fokozza az erejét, fűgével megfőzve nagyon hatásos sömör és korpásodás gyógyítására. Így teszik rá rühességre és nedvező fekélyekre is. (65.) Italként hat a gombamérgekre, de nyersen méginkább. Megfőzve és megtisztítva szemorvosságokhoz keverik. Borogatásként gyógyítja a heréket és a nemi szerveket, borral vizeletelakadásra isszák. Miután elveszítette a szagát (megtisztult) alkalmas fürdésre (szappanként) és ruhák mosására, akkor *acacia* helyett használják” (23, 31, 63, 65).

A bor sokoldalú felhasználását igazoló antik szöveghelyek is bizonyítják, hogy mekkora jelentőségű volt az ókorban a szőlő és a bor, továbbá azt is, hogy milyen alapos gondossággal és szakértelemmel foglalkoztak a kérdéssel.

ZSUZSANNA HOFFMANN

ITALIAN VITICULTURE IN THE 1ST CENTURY AD. CONTRIBUTIONS TO THE MEDICINAL USE OF WINE

By analysing the conditions of the Roman Empire in its first century, the paper presents the versatile use of wine, using the data supplied particularly by two contemporary authors, Lucius Iunius Moderatus Columella and C. Plinius Secundus (Pliny the Elder), on the cultural history of grapes and wine. The work of the aforementioned authors was preceded by comprehensive research, as they painstakingly unearthed any information from expert literature that was germane to their interest. Columella rarely refers to his sources, while Pliny gives a list of authors consulted at the beginning of each book. It should also be mentioned that there are several authors whose existence is only known from Pliny's references. Based on the works of classical authors it can be stated that they were extremely well versed in the subject; the current author's view is that our modern science only surpasses them in terms of technical innovation. The comprehensive viticultural knowledge and practical experience of the ancients – by the transmission of mediaeval monastic farming – had become an integral part of European culture.

PÓSÁN LÁSZLÓ

IDŐJÁRÁSI VISZONYOK ÉS MEZŐGAZDASÁG A KÉSŐ KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A mezőgazdaság terméseredményei mind a mai napig – szükségszerűen – összekapcsolódnak az adott év időjárási viszonyaival, s régebben jobban, ma talán kevésbé, ez az összefüggés a mezőgazdasági termékek árában is világosan megmutatkozott. A középkorban ott, ahol az egyháznak fizetendő tized valóban a termés meghatározott hányadát jelentette, a tized nagyságára vonatkozó feljegyzések az adott évi termés mennyiségéről is árulkodtak. Az őszi hónapokban a kenyérgabona ára szintén elég pontosan tükrözte a termés mennyiségét.¹ De az egyes termékek minőségéről szóló feljegyzések szintén fontos adatok az időjárás alakulását illetően, hiszen például a bor a napsütéses, csapadékban szegényebb esztendőekben jobb minőségű, napsütésben szegény, esős években viszont savanyúbb lett.² A középkori évkönyvekben, krónikákban számos fontos információra bukkanhatunk az időjárást, és általánosabb értelemben a korabeli klímát illetően. Az árvizekről, kemény telekről, hosszan tartó fagyokról, viharokról, jégverésről, aszályról, azaz szélsőséges időjárási eseményekről szóló tudósítások összegyűjtésével képet kaphatunk Európa nagyobb térségeinek klimatikus viszonyairól, és ezzel együtt mezőgazdasági termelésének mennyiségi változásairól.

Jelen tanulmányunkban a Balti-tenger délkeleti és keleti partvidékének, a Német Lovagrend államának késő középkori időjárási viszonyait próbáljuk meg felvázolni a korabeli elbeszélő források adatai alapján. A középkori Poroszország az északi szélesség 53–55. foka és a keleti hosszúság 18–23. foka közötti térben helyezkedett el. Északi határa kb. a mai dán–német határ magasságában húzódott, de attól mintegy 10 hosszúsági fokkal keletre. Ez azt jelentette (s jelenti ma is), hogy éghajlatában óceáni hatás már nem érvényesült, alapvetően kontinentális klíma jellemezte, s jellemzi. A tél hosszú, és csapadékban (hóban) gazdag. A januári átlaghőmérséklet $-1,5$ és -5 °C között mozog, és az évből több mint 50 olyan nap van, amikor a hőmérséklet 0 °C alatt marad. A téli időszakban a viharos keleti szél a meghatározó. Poroszország délkeleti részén március közepén még nem ritka a fagypont körüli hőmérséklet, a tavasz viszonylag későn köszön be. (Ugyanekkor az Alsó-Rajna vidé-

1 W. BEHRINGER: *A klíma kultúrtörténete a jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Bp. 2010. 24.; W. BAUERNFEIND – U. WOITEK: The Influence of Climatic Change on Price Fluctuations in Germany during the 16th Century Price Revolution. In *Climatic Change* 43 (1999) 303–321.

2 Ettől ld. W. LAUER – P. FRANKENBERG: *Zur Rekonstruktion des Klimas im Bereich der Rheinpfalz seit Mitte des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Weinquantität und Weinqualität*. Stuttgart, 1986.; PÓSÁN L.: Borfogyasztás a középkorban. In *Debreceni Disputa* 2006/9. 71.

kén már átlagosan +5 °C van.) A nyár viszonylag melegnek mondható, de csak rövid ideig tart, és heves, hideg széllel járó viharok zavarhatják meg. Az őszi szintén rövid ideig tart, így összességében a szántóföldi művelés szempontjából fontos vegetációs időszak számottevően rövidebb, mint a Rajna-vidéken. A szántóföldi munkák csak az év kezdete után 90–100 nappal (3 hónappal) kezdődhetnek, azaz leghamarabb március végén, április elején, majd egy hónappal később, mint például a Rajna térségében. Az őszi gabonát is közel egy hónappal korábban kellett vetni, mint a Rajna környéki területeken, azaz valamikor szeptember közepén, második harmadának végén. A mezőgazdasági munkákat így rövidebb idő alatt, nagyobb intenzitással kellett, s kell elvégezni ma is. Az „átlagos” időjárási viszonyoktól történő bármilyen eltérés a viszonylag rövid vegetációs időszak miatt sokkal súlyosabb következményekkel járt a szántóföldi művelésre és a mezőgazdaság egészére, mint a nyugatabbra eső területeken.³ Ehhez természetesen a csapadékviszonyok is hozzátartoztak. Éves átlagban a középkori Poroszországban (a mai Észak-Lengyelországban és az orosz Kalinyingrád tágabb térségében) 600–700 milliméter körüli csapadék hullik. Az alacsony fekvésű, mocsaras, lápos, tavak, folyók és patakok sokaságával borított porosz területeken az átlagnál valamelyest magasabb csapadékmennyiség a középkorban azonnal komoly ár- és belvíz gondokat okozott.

A Német Lovagrend állama – a Visztula és a Memel (Nyeman) folyók közötti porosz területek meghódításával párhuzamosan – a 13. század végére jött létre,⁴ azaz a szántóföldi művelés szempontjából kedvező feltételeket kínáló, ún. virágzó középkori éghajlati optimumot követően. A 13. században már Európa-szerte mutatkoztak az időjárás változásának és lehülésének kétségtelen jelei.⁵ A lüttichi Szent Jakabkolostor szerzetese, Reiner fráter által vezetett évkönyvek például a 12–13. század fordulójától az 1230-as évekig folyamatos feljegyzéseket tartalmaznak az időjárásról, terméseredményekre, gabonaárakra, megélhetési körülményekre vonatkozóan. 1195-ben Északnyugat-Európában június végétől egészen Karácsonyig szinte folyamatosan esett az eső, július közepén hatalmas itéletidő is tombolt, s nagy károkat okozott a szántókon és a kertekben. A termények ára az egekbe szökött, mert a rossz idő tönkretette a termést, s a következő évben nagy éhínség támadt Északnyugat-Európában. A rossz időjárás tartós maradt, ezért 1197-ben még nagyobb lett az éhínség és a drágaság. A lüttichi feljegyzések szerint 1190–1200 között a tavaszi hónapok

- 3 W. KULS: Grundzüge der Landesnatur Ost- und Westpreussens. In *Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften*, Teil II: *Ost- und Westpreußen*. Hg. H. Rothe (Studien zum Deutschtum im Osten 19/II.) Köln–Wien, 1987., 18–21.; M.-L. HECKMANN: Zwischen Weichseldelta, Großer Wildnis und Rigaischem Meerbusen. Ökologische Voraussetzungen für die Landnahme im spätmittelalterlichen Baltikum. In *Von Nowgorod bis London. Studien zur Handel, Wirtschaft und Gesellschaft im mittelalterlichen Europa*. Festschrift für Stuart Jenks zum 60. Geburtstag. (Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter 4.) Göttingen, 2008., 263–264.
- 4 Erről l. pl. H. BOECKMANN: *Ostpreußen und Westpreußen*. (Deutsche Geschichte im Osten Europas) Berlin, 1992., 75–114.; PÓSÁN L.: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996., 118–211.; K. MILITZER: *Die Geschichte des Deutschen Ordens*. Stuttgart, 2005., 63–117.
- 5 SZÁNTÓ R.: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben. In *Világtörténet* 2005. tavasz–nyár, 51.; PÓSÁN L.: A középkori Európa válsága. Klimaváltozás, természeti katasztrófák, éhínségek, járványok, háborúk. In *Debreceni Disputa* 2009/2. 47–48.

mindig nagyon hidegek, a következő évtizedben viszont melegek voltak. 1190–1200 között viszont az ősz enyhe maradt, majd az ezt követő három évtizedben nagyon hideg lett. Az 1180–1200 közötti enyhe teleket 1200–1230 között zord telek követték, azaz a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen időjárási viszonyok uralkodtak. A hosszú telek tönkretették az őszi vetéseket és lerövidítették a vegetációs időszakot. Az esős tavaszokon és nyarakon a talajvíz okozott nagy károkat a földeken.⁶ A jóval gyérebb forrásanyag tanúsága szerint a Balti-tenger délkeleti, keleti területeit az Északnyugat-Európában meghatározó időjárási viszonyokhoz hasonló állapotok jellemezték. Lett Henrik például a krónikájában feljegyezte, hogy 1204/05 telén olyan hideg volt, hogy befagyott a Balti-tenger.⁷ A 13–14. század fordulóján íródott „Livóniai Rímes Krónika” (*Livländische Reimchronik*) feljegyzései szerint 1231 telén nagyon sok hó esett, de a többi évszakban is a szokásosnál jóval több csapadék hullott.⁸ 1240-ben a németalföldi és német partokat tengerár öntötte el, és a sós víz miatt az itteni földek még hosszú évekig művelhetetlenné váltak.⁹ Ekkoriban Közép- és Kelet-Európában szintén zord volt az időjárás. Rogerius mester *Siralmas énekében* például az 1241/42. évi télre vonatkozóan a következő feljegyzés olvasható: „Íme, télen a hónap és jégnek akkora volt a bősége, hogy – ami már hosszú idő óta nem történt meg – a Duna teljesen befagyott.”¹⁰ Ugyanekkor, 1242-ben Alekszandr Nyevszkij novgorodi fejedelem és a Német Lovagrend hadai a mai észtorszag határnál fekvő Csúd-tó jegén csaptak össze, és nem valamikor januárban vagy februárban, hanem április 5-én.¹¹ A források arról tanúskodnak, hogy az 1240-es évek elején egész Kelet-Európában, a Finn-öböltől a Kárpát-medencéig mindenhol nagyon kemény, zord tél volt, ami kedvezőtlenül hatott a nyári termés hozamokra. A hideg az 1250-es évek elején is megmaradt. 1252/53 telén *frater Henricus dictus Stango*, christburgi komtúr jelentős katonai erővel a Visztula (Frisch)-öböl jegén vonulva indított támadást a porosz Samland tartomány ellen.¹² A 13. század első felének baltikumi és közép-kelet-európai időjárási adatai ellentmondanak Rácz Lajosnak azzal a megállapításával, mely szerint 1236 és 1255 között Európa éghajlatát melegebb periódus jellemezte.¹³ Egyedül az 1255. évre vonatkozóan találunk olyan feljegyzést, amely az „átlagosnál” melegebb időjárásra utal. A Német Lovagrend krónikásának, Peter von Dusburgnak a művében az olvasható, hogy 1255 végén a brandenburgi örgróf vezetett keresztes hadat a pogány poroszok ellen a lovagrend megsze-

6 T. KÖLZER: Unwetter und Folgen. Lüttich 1194–1198. In *Historische Zeitschrift* Bd. 287. H. 3. (2008) 603–606.

7 *Heinrici Chronicon Lyvoniae*. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis germaniae Historicae recudi fecit Georgius Henricus Pertz, Hannoverae, 1874. (a továbbiakban: *Heinrici*) VIII 3, 25.

8 *Livländische Reimchronik*. Hg. L. Meyer, Paderborn, 1876. (a továbbiakban: *Reimchronik*) Vers 1616–1642.

9 H. H. LAMB: *Climate History and the Modern World*. London–New York, 1982., 181.

10 *A tatárjárás emlékezete*. Szerk. Katona T., Bp., 1981., 143.

11 *Reimchronik* V. 2240–2261.; M. HELLMANN: *Das Lettenland im Mittelalter*. Münster–Köln, 1954., 170.

12 Petri de DUSBURG: *Chronica terre Prussie*. Hg. M. Toeppen (*Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters* Bd. XXV.) Darmstadt, 1984. (a továbbiakban: DUSBURG) 89.

13 RÁ CZ L.: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. (Természettörténelem I.) Bp. 2008., 57.

gítésére, de a szokatlanul enyhe tél miatt a mocsaras, ingoványos területen lehetetlen volt érdemi katonai akciót indítani, így dolgavégezetlenül hazatért.¹⁴ Az 1260/61. évi télről szóló feljegyzések azonban már ismét rendkívül kemény, zord időjárásról számoltak be, amikor befagyott a Rigai-öböl és az egész Balti-tenger. Olyan hideg volt, hogy a tenger jegének vastagsága lehetővé tette a Német Lovagrend csapatainak átkelését a szárazföldről Ösel szigetére, amit így meg is hódítottak.¹⁵ Ugyanezen a télen a litvánok átkeltek a befagyott Dvina folyón, és Livónia földjét fosztogatták.¹⁶

A 13. század folyamán a németalföldi és északnyugati német tengerpartokat, Hollandia déli részétől Észak-Frízföldre több nagy tengerár, vihardagály sújtotta, melyek becslések szerint közel 100 000 ember halálát és az itteni szántók terméketlenné válását okozták. A Zuyder Zee vízfelszíne jelentősen megnőtt, partvonala nagymértékben módosult.¹⁷ Nem véletlen, hogy a klíma egész Európában általánosan érzékelhető lehűlése és szélsőségesebbé válása ellenére a 13. században Északnyugat-Európa különböző területeiről, s különösen Németalföldről oly sok telepes vándorolt Európa keleti régióiba: Alsó-Szászországba, Brandenburgba, Lengyelországba, Pomerániába, vagy a század utolsó harmadától, végétől Poroszországba, a Német Lovagrend államába.¹⁸ A források szerint az 1260-as évek második felében ismét enyhébbé vált az időjárás. Ennek következtében II. Ottokár cseh király poroszok ellen vezetett keresztes hadjárata 1267/68 telén teljesen eredménytelenül végződött, mert a hirtelen jött hóolvadás sártengerre változtatta Poroszországot, és lehetetlenné tette a páncélos lovagi haderő felvonulását. A következő évben a Német Lovagrend hadjáratát ugyancsak az enyhe tél hiúsította meg.¹⁹ A „Livóniai Rímes Krónika” feljegyzései szerint a Balti-tenger délkeleti térségében a következő évtizedben normalizálódott az időjárás és az 1278/79, 1279/80 és 1280/81. évi telek átlagosak voltak, sem rendkívüli hideggel, óriási hóval, sem pedig szokatlanul enyhe hőmérséklettel, sártengerrel nem jártak. A -3 és -5 °C-os hidegben befagytak a mocsarak, lápok, és ezt kihasználva a Német Lovagrend mindegyik télen hadjáratot vezetett a pogányok ellen.²⁰ Ugyanekkor viszont Északnyugat-Európában újra viharok, áradások pusztítottak. Németalföldet 1277-ben ismét tengerár borította el.²¹ Az 1284–1291 közötti közel egy évtizedben Európa-szerte meleg és száraz nyarak követték egymást átlagos telekkel,²² de Németalföld most sem menekült meg a szélsőséges időjárástól: 1287. december 14-én újabb tengerár, az ún. Lucia-ár sújtotta, amely létrehozta a Dollart-öblöt.²³ Az európaihoz hasonló időjárási viszonyokról emlékezett meg a „Livóniai Rímes Kró-

14 DUSBURG 94.

15 *Reimchronik* V. 6150–6295.

16 Uo. V. 6000–6098.

17 H. H. LAMB: *Climate History...* i. m. 181–183.

18 PÓSÁN L.: *A középkori Európa válsága...* i. m. 48.

19 DUSBURG 113–125.

20 *Reimchronik* V. 8369–8514., 9193–9404., 9427–9507., 9508–9667.

21 D. HAGEN: *Az 1717-es siralmas tengerár.* Kutatások egy XVIII. század eleji térképhez. Nádudvar, 2010., 45.

22 SZÁNTÓ R.: *Természeti katasztrófák...* i. m. 52.

23 D. HAGEN: *Az 1717-es siralmas tengerár...* i. m. 50.

nika” is a Baltikumra vonatkozóan, leszámítva az 1285/86-os telet, amikor megint nagyon hideg volt, és befagyott a Balti-tenger.²⁴

A 14. század elejétől, ahogyan Európában, úgy Poroszországban és Livóniában is, szélsőségesé vált az időjárás. A korabeli feljegyzések szerint a világ kedvezőtlenebbé fordulását természeti jelenség is nyomatékosította: 1302-ben Poroszországot kisebb földrengés rázta meg, jöllehet azon a területen csak nagyon-nagyon ritkán fordul ilyen elő.²⁵ Peter von Dusburg krónikája szerint 1303. augusztus 7-8-án hatalmas eső esett és nagy vihar tombolt a lovagrendi államban. Ennek az lett a következménye, hogy a Visztulánál és a többi folyónál, valamint a Visztula (Frisch)-öbölnél árvíz pusztított.²⁶ Északnyugat-Európában viszont már közel egy évtizede szeles, hűvös, viharos évekről adtak hírt a krónikások és évkönyvírók. Angliában 1294-ben és 1296-ban is megáradtak a folyók.²⁷ 1305/06 tele Angliától a Baltikumig egész Európában rendkívül hideg volt, és újra befagyott a Balti-tenger.²⁸ A fennmaradt adatok alapján úgy tűnik, hogy a 14. század első évtizedében heves viharok tomboltak az Északi- és a Balti-tenger térségében, melyek gyakran nagy esőkkel jártak együtt. Nyomukban áradások öntötték el az alacsonyabban fekvő partokat, földeket.²⁹ 1307-ben Északnyugat-Európában (Angliában) tombolt nagy vihar, 1308 őszén pedig Poroszországban két nagy orkán is volt (szeptember 29-én és november 1-jén), ami nagyon sok épületet rongált meg és fákat döntött ki, szőlőskerteket, gyümölcsösöket tett tönkre.³⁰ 1310. május 28-án az orkán erejű széllel együtt akkora eső esett Poroszországban, hogy teljesen tönkretette a vetést, a szántóföldeket, s ezek haltak éhen. A lovagrendi állam lakosságának ellátására Lengyelországból kellett gabonát szállítani. Ugyanebben az évben Északnyugat-Európában januárban olyan kemény hideg volt, hogy a Temzét vastag jég borította, majd a következő évben (1311) itt söpörtek végig hatalmas szélviharok.³¹ 1312-ben Poroszországban ismét a víz jelentette a legnagyobb veszélyt, mert a Visztula mentén mindenhol árvíz pusztított, az ezt követő esztendőben (1313) pedig a Visztula-öböl térségében tomboló orkán halálos áldozatokat is követelt.³² Az 1314. év rendkívül esős volt egész Európában. Mindenhol tönkrement a termés, és a következő évben általános éhínség támadt. Az *Annales Ronneburgenses* feljegyzései szerint Poroszországban, Livóniában és Észtországban is éhínség ütötte fel a fejét. A rossz időjárás, az itéletidő 1315-ben is folytatódott, s a szántóföldek nagy része szinte állandóan víz alatt állt, így

24 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 278.

25 *Annales expeditionalis Prussici*. In *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. I–VI, Leipzig, 1861, 1863, 1866, 1870, 1874, Frankfurt am Main, 1968. (a továbbiakban: SRP) itt: SRP III. 5.

26 DUSBURG 402.

27 SZÁNTÓ R.: *Természeti katasztrófák...* i. m. 52.

28 C. E. BRITTON: *A Meteorological Chronology to A. D. 1450*. London, 1937., 128–129.

29 H. H. LAMB: *Climate History...* i. m. 172–173.

30 C. E. BRITTON: *A Meteorological...* i. m. 131.; M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 279.; *Simon Grunau's Preussische Chronik*, Bd. I–VI., Hg. M. Perlbach, Leipzig, 1876, 18889. itt: I. 482.

31 SZÁNTÓ R.: *Természeti katasztrófák...* i. m. 52.

32 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 279.

1316-ban még súlyosabbá vált az éhínség.³³ Az esős és hideg idő ebben az évben is megmaradt, s hosszú évek után csak 1317 nyara hozott ismét bő termést.³⁴

A késő középkori klímaváltozás, a lehülés gyors volt, és tartósnak bizonyult. Általánossá váltak a hűvös és csapadékos évek, és a jó termést hozó esztendők lettek kivételek. Az előállított javak, a megtermelt élelmiszer mennyisége jóval nagyobb ingadozást mutatott, mint korábban, s egyre többször süllyedt a lakosság szükségleteinek szintje alá.³⁵ Az írországi évkönyvek nagy havazásról számoltak be 1318-ra vonatkozóan, 1319-ben pedig Magyarországon volt kemény tél.³⁶ 1320. december 6-án hatalmas vihar söpört végig a Balti-tenger déli partvidékén. 1322 novemberének végétől egészen 1323 márciusáig rendkívüli hideg uralkodott Európa Alpoktól északra eső térségében, melynek következtében a Balti-tenger ismét hosszú hetekre befagyott.³⁷ A kemény tél miatt Poroszország és Livónia összes gyümölcsöse és szőlőskertje lefagyott, vagy annyira megviselte a hideg, hogy még évekig alig hozott termést.³⁸ A következő évben (1324) viszont szokatlanul enyhe tél köszöntött a Baltikumra, s járhatatlan sártengerré, ingovánnyá vált minden. 1327. február közepén heves vihar és jégverés sújtotta Poroszországot, nagy károkat okozva az épületekben, melyek közül soknak beszakadt a teteje. 1329. január végén ismét nagy viharról és rendkívül hideg télről emlékezett meg a korszak krónikása, Peter von Dusburg.³⁹ A tartósan fagyos idő lehetővé tette, hogy János cseh király kereszties serege a Kur-öböl befagyott, mocsaras partvidékén át felvonuljon a litvánok ellen.⁴⁰ 1331 január elejétől március elejéig tartóan volt különösen hideg, amikor a Balti-tenger ismét befagyott. A hideg télnek sok ember vált áldozatává Livóniában, Észtországban és Kurland földjén. Tavasszal a Visztula jégzajlása okozott nagy árvizet, amelyben emberek és állatok pusztultak el, szántóföldek váltak művelhetetlenné.⁴¹ Öt évvel később azonban már nem a sok csapadék, hanem annak hiánya okozott gondot a Német Lovagrend államában, s 1336 május végén már nagy aszályról számoltak be a krónikák, ami tönkretette az őszi és a tavaszi vetést, a folyók vízállása pedig annyira alacsony volt, hogy a Memel folyón egyszerűen át lehetett gázolni.⁴² A következő esztendőben viszont ismét árvíz sújtotta a Visztula vidékét. A tél enyhe maradt, így meghiúsult János cseh király litvánok elleni második kereszties hadjárata. 1339/40 telén

33 *Annales Ronneburgenses*. In *SRP* II. 142–144.

34 C. E. BRITTON: *A Meteorological...* i. m. 132–133.

35 N. J. G. POUNDS: *Európa történeti földrajza*. Bp., 1997., 144.

36 SZÁNTÓ R.: *Természeti katasztrófák...* i. m. 52–53.

37 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichsel...* i. m. 279.

38 DUSBURG 448.

39 DUSBURG 544–546.

40 Wigand von MARBURG: *Chronicon*. Hg. J. Voigt, Posen, 1842., 16.; F. MELTZER: *Die Ostraumpolitik König Johanns von Böhmen. Ein Beitrag zur Ostraumfrage im 14. Jahrhundert*. (Beiträge zur mittelalterlichen und neueren Geschichte Bd. 12.) Jena, 1940., 47.

41 Nicolaus von JEROSCHIN: *Kronike von Pruzinlant*. In *SRP* II. Vers 27385–27393.; Wigand von MARBURG: *Chronik*. In *SRP* II. 429–662., itt: 475.

42 Wigand von MARBURG in *SRP* II. 490.

újra nagyon kemény fagy volt.⁴³ Az 1340-es évek első felében az évszakoknak megfelelően, szélsőségek nélkül alakulhatott az időjárás, mert egyetlen forrás sem emlékezett meg semmi rendkívüli eseményről. Az 1344/45-ös tél szokatlanul enyhe volt, ami meghiúsította a Königsbergben összegyűlt kereszties sereg hatékony fellépését a litvánok ellen.⁴⁴ 1347 szeptemberében sok eső, havas eső, sőt hó is hullott a pomerániai területeken, melynek következtében – pont az őszi betakarítási munkák idején – megáradtak a folyók és a patakok, és számos helyen ingoványos, vizenyős területté változtatták a földeket.⁴⁵ Az 1348. évről Hermann von Wartberge azt jegyezte fel, hogy a szokásosnál is hamarabb beérett a termés, sok szőlő termett, így ebben az évben sok bor lett.⁴⁶ Az 1350-es évek első felében minden jel szerint jelentősen visszaesett a Délkelet-Baltikumban a csapadékmennyiség, mert Hermann von Wartberge az 1357. évben sáskajárásról emlékezett meg, s feljegyezte, hogy a sáskák lerágták a növényeket.⁴⁷ Az 1352. év nyara Angliában és Északnyugat-Európában is rendkívül száraz volt.⁴⁸ 1360. augusztus közepén nagy vihar tombolt az Alsó-Visztula vidékén, különösen Marienwerder térségében, ami több száz fát csavart ki, komoly károkat okozott, és még egy harangtornyot is ledöntött. A vihar egy hónappal később megismétlődött, s Danzig kikötőjében 37 hajó rongálódott meg. Az időjárás nehézségei mellett ez évben Poroszországban pestis is felütötte a fejét.⁴⁹ A következő év nyara ismét forró és aszályos, tele viszont enyhe volt. Az őszi és tavaszi vetések egyaránt tönkrementek, éhínség támadt, és a pestis sem szűnt meg.⁵⁰

Északnyugat-Európában, Németalföldön az 1362. esztendő súlyos katasztrófát hozott: minden korábbinál nagyobb tengerár sújtotta.⁵¹ A Baltikumban ez az év átlagosnak volt mondható, de a következő esztendőben, 1363. április 2-án a jégzajlás nagy árvizet okozott, melyben számos ember és állat pusztult el. A nyár folyamán gyakoriak voltak a viharok, a tél kemény faggal járt.⁵² 1365 tavaszán befagytak a kikelő növények, majd május 1-jén, május 25-én és június 3-án hatalmas jégverés érte Poroszországot és a Balti-tenger déli térségét, az ezt követő forró és aszályos nyár még súlyosabbá tette a helyzetet: a tavaszi fagyok, a nyár eleji jégesők és az azt követő aszály tönkretette a termést. A balti-tengeri városokban mindenhol jelentősen megdrágult a gabona.⁵³ Újabb nagy vihart a Német Lovagrend államában három évvel később, 1368 márciusában jegyezték fel.⁵⁴ 1370 első két hónapjában igen ke-

43 Hermann von WARTBERGE: *Chronikon Livoniae*. In SRP II. 9–116., itt: 67–68.; Wigand von MARGBURG in SRP II. 497.

44 K. CONRAD: Der dritte Litauerzug König Johans von Böhmen und der Rücktritt des Hochmeisters Ludolf König. In *Festschrift für Hermann Heimpel*. Göttingen, 1972.

45 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichsel...* i. m. 280.

46 Hermann von WARTBERGE in SRP II. 77.

47 Uo. 78.

48 C. E. BRITTON: *A Meteorological...* i. m. 134–142.

49 Johann von POSILGE in SRP III. 79–316., itt: 79–80.

50 Uo. 81.

51 D. HAGEN: *Az 1717-es siralmas tengerár...* i. m. 11.

52 Hermann von WARTBERGE in SRP II. 84.; Johann von POSILGE in SRP III. 82–83.

53 Johann von POSILGE in SRP III. 84.

54 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 280.

mény fagy volt a Baltikumban, s a nyár nagyon sok esővel járt. A csapadék miatt járhatatlanná vált utakon lehetetlenné vált az áruszállítás.⁵⁵ 1371/72 tele Poroszországban és Livóniában egyaránt enyhe volt, de március végén heves havazással igazi téli idő köszöntött be, ami komoly károkat okozott a szántóföldeken. 1372 nyarán jégverés tette tönkre a termést.⁵⁶ 1374-ben ismét komoly károkat okozó, heves vihart jegyezték fel,⁵⁷ az 1374/75. évi kemény tél miatt emberek és állatok pusztultak el.⁵⁸ 1376-ban enyhe tél volt, és nagy árvíz a Visztulánál, ami tönkretette a környező területek termőföldjeit.⁵⁹ A következő esztendőben is megmaradt az enyhe tél, a folyók nem fagytak be.⁶⁰ 1379-ben nagyon változékony volt a téli időjárás, a Visztula háromszor is befagyott illetve felolvadt, a tavasz és a nyár pedig korán beköszöntött. Jó lett a gabonatermés és a szőlőre sem lehetett panasz.⁶¹ 1380-tól majd egy évtizeden át enyhe telek követték egymást a Baltikumban.⁶² 1388 februárjában és márciusában a szokatlanul sok eső miatt a Visztulánál átszakadtak a gátak, és a folyó torkolatvidékét árvíz árasztotta el.⁶³ 1389-ben a szántóföldeken és kertekben ismét jégverés okozott súlyos károkat,⁶⁴ ahogyan 1391-ben is, de ebben az évben a hűvös, szeles nyár tovább súlyosbította a helyzetet, s alig termett gabona.⁶⁵ 1393 nyarán a Memel folyó térségében, Livóniában voltak heves esőzések.⁶⁶ 1393/94 telén Dánia, Holstein és Mecklenburg partjainál befagyott a Balti-tenger, Poroszországban nagy árvíz pusztított a Visztula vidékén.⁶⁷ 1394/95-ben ismét enyhe tél volt Poroszországban és Livóniában,⁶⁸ a következő esztendőben azonban szokatlanul sok hó esett,⁶⁹ de az azt követően megint enyhe lett a tél.⁷⁰ Az 1397/98-as tél újra nagy hideggel és kemény faggal járt. 1398 nyarán sok eső esett Poroszországban, emiatt a széna és a gabona egyaránt komoly károkat szenvedett, Marienwerdernél pedig gátszakadás is történt, így árvíz árasztotta el a környező földeket.⁷¹ A rendkívüli hideg miatt 1399. december közepétől egészen 1400. február közepéig, azaz két hónapon át, Dániától a Baltikumig befagyott a Balti-tenger.⁷²

A 15. században a baltikumi térség időjárására vonatkozóan mintegy 60 adatot jegyeztek fel, ebből 20, azaz a megörökített események harmada szólt szélsőséges

55 Hermann von WARTBERGE in *SRP* II. 99–101.; Wigand von MARBURG in *SRP* II. 568.

56 Johann von POSILGE in *SRP* III. 91.

57 Uo. 94.

58 Hermann von WARTBERGE in *SRP* II. 106–107.

59 Johann von POSILGE in *SRP* III. 99–100.

60 Hermann von WARTBERGE in *SRP* II. 115.

61 Johann von POSILGE in *SRP* III. 109–112.

62 Uo. 113–149.

63 Uo. 152–153.

64 Uo. 158.

65 Uo. 168–170.

66 Uo. 191.

67 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 282.

68 Johann von POSILGE in *SRP* III. 199.

69 Uo. 202.

70 Uo. 209.

71 Uo. 216–217.

72 Uo. 225–226.

időjárásról. 1403-ban a Visztula alsó folyása mentén árvíz volt, 1404 őszén nagy vihar tombolt Poroszországban.⁷³ Az 1405. és 1406. év jó gabonatermést hozott, de ezzel együtt felütötte a fejét a pestis. Az 1406/07. évi tél nagyon enyhe volt, 1407 áprilisában viszont hó esett.⁷⁴ A tél így nagyon hosszúra nyúlt, egészen ápriliséig tartott, és a tavaszi jégzajlás miatt újra árvíz pusztított.⁷⁵ 1409 nyarán aszály tette tönkre a termést, és a gabonahiány jelentősen megemelte az árakat.⁷⁶ 1412-ben szintén kemény tél volt, és nyár közepétől szeptemberig árvíz keserítette az életet. A hideg 1413-ban is megmaradt, sőt olyan faggyal járt, hogy befagyott a Visztula (Frisch)-és a Kur-öböl. 1415 tavaszán alig esett eső, így nagyon gyenge lett a gabonatermés, s megemelkedtek az árak. 1415/16 tele ismét enyhe volt, a tavasz és a nyár azonban sok csapadékkal, bel- és árvízzel járt, ami újra rossz termést eredményezett, drágulást és inséget okozott. Ugyanakkor 1416-ban sok szőlő termett, noha a bor minősége korántsem volt jónak mondható.⁷⁷ A tél ugyan hosszúra nyúlt, de 1417-ben a tavaszi és a nyári időjárás egyaránt kedvezően alakult, és nagyon jó lett a termés. Az ezt követő 1418-as és 1419-es esztendőkből ismét sok gabona termett.⁷⁸ Az 1422. és 1426. években kemény telek voltak, s mindkét alkalommal befagyott a Balti-tenger.⁷⁹ 1427-ben tavasszal és nyáron is megáradtak a poroszországi folyók, kitört a pestis, ami megmaradt a következő években (1427, 1428) is.⁸⁰ 1430 tavaszán újra megáradt a Visztula, a tél sok havat és kemény fagyot hozott: a folyók mellett a tenger is befagyott, s komoly károk keletkeztek a szőlőskertekben és gyümölcsösökben.⁸¹ Ehhez hasonló kemény tél 1437/38-ban volt újra, amikor szintén elfagytak a Mewe, Neuburg, Schwetz, Kulm és Thorn, azaz a Visztula környéki szőlőskertek, gyümölcsösök, a gabonatermés azonban igen jó lett.⁸² 1443 májusában sok hó esett Danzig környékén.⁸³ 1449 őszén árvíz és orkán erejű szél volt a Balti-tenger déli partvidékén. A Visztula mentén szántók, kertek kerültek víz alá, hidak és gátak rongálódtak meg, Oliva városában pedig a vihar miatt beszakadt a templom teteje, és 300 ember lelte ott halálát.⁸⁴ Az 1453. év nyarán esők, télen hó és fagy okozott kárt a mezőgazdaságban. 1455/56 tele megint olyan hideg volt, hogy befagyott a Balti-tenger, Húsvét után viszont a jégzajlás okozott árvizet a Visztulán.⁸⁵ A következő év (1457) tavaszán a Visztula újból megáradt, 1457/58 telén ismét befagyott a Balti-

73 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 282.

74 Johann von POSILGE in *SRP* III. 284.

75 Uo. 289–290.

76 Uo. 298.

77 Uo. 356–357, 360, 364.

78 Uo. 369, 378, 387.

79 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 283.

80 Chronica oder Handbüchlein Danziger Geschichte. Gedruckt Jacob Rhode, Danzig 1594, Hg. F. Schwarz. In *Heimatblatt des deutschen Heimatbandes* 3/3–4. (1954) 1–352., itt: 7–8.; *Simon Grunau's Preussische Chronik* I–II. Hg. M. Perlbach (Die preußischen Geschichtsschreiber des XVI und XVII. Jahrhunderts 1–2) Leipzig, 1876. és 1889., itt: Bd. II. 70–71.

81 Die mittlere Chronik von Oliva. In *SRP* V. 624–644., itt: 630.

82 *Simon Grunau* II. 116.

83 M.-L. HECKMANN: *Zwischen Weichseldelta...* i. m. 284.

84 *Simon Grunau* II. 161.

85 Die mittlere Chronik von Oliva, *SRP* V. 632.

tenger.⁸⁶ Ez a tél egész Közép-Európában nagyon hideg volt: Magyarországon például a Hunyadi-ház hívei január 24-én a befagyott Duna jegén kiáltották királlyá Mátyást.⁸⁷ A Balti-tenger térségében 1459/60 telén a folyók és a tenger vizén oly vas-tag jég képződött, hogy a befagyott tengeren egész hadseregek vonulhattak fel.⁸⁸ 1463 tavaszán árvíz öntötte el a Visztula torkolatvidékét,⁸⁹ két évvel később, 1465 novemberében viszont a Visztula alsó szakaszán mindenhol árvíz fenyegetett, számos falu elpusztult, de komoly károk keletkeztek Thorn városában is.⁹⁰ 1467 január végén nagy orkán söpört végig a Balti-tenger déli partvidékén, majd egymást követően három jó termésű évet is feljegyeztek, de a pestis nyomán bekövetkezett mortalitás, s munkaerőhiány miatt ezt a jó termést sok helyen nem tudták betakarítani.⁹¹ 1473 nyara egész Európában rendkívüli forrósággal járt, a folyók vízszintje annyira lecsökkent, hogy a Visztulán például gyalogosan is át lehetett gázolni. A rendkívüli melegben számos háziállat, szárnyas és hal pusztult el.⁹² A következő esztendőben (1474) viszont sok csapadék hullott Poroszországban és kiáradt a Visztula,⁹³ A két évvel későbbi tél igen hosszúra nyúlt: 1476. december elejétől egészen 1477. március végéig tartott. A Visztulán a jég csak április elején olvadt el, és nagy árvizet okozott.⁹⁴ 1477 és 1479 szeptemberében orkán söpört végig a porosz tengerparton.⁹⁵ 1481-ben hosszúra nyúlt a tél, és nagyon későn jött meg a tavasz.⁹⁶ 1482-ben heves esők és jégverések voltak Poroszországban.⁹⁷ Három évvel később, 1485 májusában és júniusában jégeső és hó esett Danzigban, s viharos északi, északnyugati szél fűjt.⁹⁸ 1488 tavasza nagyon viharos volt Poroszországban, számos hajó zátonyra is futott.⁹⁹ Ugyanez történt két évvel később Samland partjainál, amikor az erős szél a homokos partra sodort több hajót.¹⁰⁰ 1492-ben ismét heves vihar söpört végig Poroszországon.¹⁰¹ 1493-ban a korai olvadás árvizet okozott a Visztulán.¹⁰² 1494-ben is korán

86 Jan DŁUGOSZ: *Historiae Polonicae libri XII*, 1–5. Ed. P. Egota, A. Pizedziecki, Krakau, 1873–1878., itt: V. 232, 241.

87 ENGEL P.: *Szent István birodalma*. Bp., 2001., 249.

88 *Simon Grunau* II. 254.

89 Uo. 275.

90 Die Älteste Thorer Stadtchronik (1222–1528). Hg. M. Toepfen. In *Zeitschrift für Westpreussische Geschichtsvereins* 42 (1900), 117–182., itt: 154.; Die Aufzeichnungen des Thorner Pfarrers Hieronymus Waldeau (1190–1495). Hg. O. Günther. In *Zeitschrift für Westpreussische Geschichtsvereins* 49 (1907), 222–251., itt: 239–240.

91 *Simon Grunau* II. 312.; Paul POLE: *Preussische Chronik*. In *SRP* V. 172–222., itt: 192–193.

92 Jan DŁUGOSZ V. 596–597.

93 *Akten der Ständetage Preussens Königlichen Antheils* (Westpreussens) 1., Hg. F. Thunert, Danzig, 1888., 382.

94 Jacob LÜBBE: *Familienchronik*. In *SRP* IV. 692–724., itt: 714.

95 Caspar WEINREICH: *Danziger Chronik* (1481–1495). In *SRP* IV. 725–800, itt: 740, 743.

96 Uo. 743.

97 Uo. 745.

98 Uo. 754–755.; Jacob LÜBBE in *SRP* IV. 720.

99 Caspar WEINREICH in *SRP* IV. 768, 771.

100 Uo. 781.

101 Uo. 793.

102 Otto GÜNTHER: Die Aufzeichnungen des Thorner Pfarrers Hieronymus Waldau. In *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 49, 1907. 245.

beköszöntött a tavasz, de ezzel együtt ismét felütötte a fejét a pestis.¹⁰³ 1495/96-ban újra hideg, kemény tél jött, és a szárazföldről egészen a dán szigetekig befagyott a tenger.¹⁰⁴ A következő évben nagyon sok eső esett Poroszországban, és heves viharok is voltak. Az orkán több száz fát csavart ki, hajókat süllyesztett el, házakat rongált meg, sőt Königsbergben még egy templomtornyot is ledöntött.¹⁰⁵

A Balti-tenger délkeleti, keleti partvidékének időjárási viszonyaira vonatkozó feljegyzések számba vételével, rendszerezésével jól láthatóvá válik az 1200 és 1500 közötti három évszázad folyamán bekövetkezett klímaváltozás. A 13. századi források szerint még csak háromszor következett be az, hogy befagyott a Balti-tenger, a 14. században már hétszer, a 15. században pedig nyolcszor. Hasonló képet mutat a szélviharok aránya is: a 13. században még egyetlen egyszer sem jegyezték fel a Baltikumban orkán erejű szelet, a 14. és 15. században azonban egyaránt 10-10 esetben is találunk a forrásokban ilyen adatokat, azaz átlagosan 10 évente volt egy-egy nagy erejű szélvihar. A 14. században ezek többsége (a tízből hét) 1303 és 1327 között fordult elő, a század első negyedében, s csak három a század harmadik negyedében. A 15. században az egyetlen, 1404. évtől eltekintve mindegyik orkánt a század második felében jegyezték fel. Ha megnézzük az egyes időjárási események időpontját, jól látszik, hogy a viharos esztendőkhöz sohasem estek egybe a Balti-tenger befagyásának éveivel, hiszen a heves szél által felkorbácsolt, állandó mozgásban lévő hullámok nem tudtak megfagyni.

A késő középkori időjárásra vonatkozó, viszonylag gazdag porosz és livóniai forrásanyagban gyakran a mezőgazdaságra gyakorolt következményekről is olvashatunk, s néha-néha a gabonaárak változásáról szóló megjegyzésekkel is találkozhatunk. A vizsgált korszakból nagy számban állnak rendelkezésünkre kereskedői feljegyzések, vámkönyvek, adósságlevelek, városi és kereskedői elszámoláskönyvek, adásvételi szerződések, végrendeletek, amelyek igen sok adatot tartalmaznak a korabeli gabonaárakat illetően. Ha ezeket összevetjük az időjárás változásait megörökítő feljegyzésekkel, viszonylag jó képet alkothatunk a késő középkori poroszországi és livóniai gabonaárak mozgásáról. Ez azonban már egy következő tanulmány feladata lesz.

103 Caspar WEINREICH in *SRP* IV. 796.

104 Uo. 799.

105 Paul POLE in *SRP* V. 210.; *Simon Grunau* II. 377–378.

LÁSZLÓ PÓSÁN

**CLIMATIC CONDITIONS AND AGRICULTURE
IN LATE MEDIAEVAL PRUSSIA**

The paper gives an overview of the climatic conditions and their impact on agriculture in late mediaeval Prussia, based on contemporary narrative sources and records. According to these sources in the 14th–15th-century state of the Teutonic Order the most common problem was caused by heavy snow- or rainfall, when massive precipitation resulted in high groundwater or floods, making agriculture impossible and causing substantial damage. But also abnormally harsh winters or dry summers had a dramatic effect on agriculture. Chronicles or year books often feature references for such years as ‘crops were blighted by frost’ or ‘crops withered in the summer drought’. Several records mention the frequent occurrence of late mediaeval plague, the resulting mortality and the consequent shortage of labour and unharvested crops. The surviving data from the Prussian territories give a sense of the climate change occurring between 1200 and 1500: the Baltic Sea froze only three times in the 13th century, seven times in the 14th and eight times in the 15th, meaning that average winter temperatures remained below -10°C for weeks so many times each century. A similar picture emerges with the occurrence of extreme storms, which were often accompanied by hail: from the 13th century no records survive of gale-force winds that damage houses or uproot trees, while there are ten mentions of such storms in both the 14th and 15th centuries.

TAGÁNYI ZOLTÁN

FALUKÖZÖSSÉG, HÁZTARTÁSKÖZÖSSÉG ÉS CSALÁDREKONSTITUCIÓ

BEVEZETŐ ÖSSZEGLÉS A FALUKÖZÖSSÉGEKRŐL

Az öskommunizmus elmélete és doktrínája 19. századi tudományos divat volt. A korabeli történészek, etnológusok, filozófusok és más gondolkodók feltételezték, hogy az egykori őskori társadalmak tagjai zárt fűrtös nagycsaládokban és faluközösségekben éltek. Az őskori társadalmak iránti 19. századi nosztalgiának a szlavofil gondolkodók is (például Hercen, Csernyisevskij és Plechanov) adtak elméleti alapot, akik az ősinek vélt orosz „mir”-ben, „obszciná”-ban látták a letűnt, az egykori egyenlőség állapotát, és ennek visszahozatala érdekében kezdték el kutatni ezt a kor történészei. Az orosz falun a 19. században látható faluközösségben vagy pedig a zárt orosz és balkáni zadrugákban a régi, letűntnek hitt ősi vérségi intézmények maradványait vélték felfedezni. Ezen elgondolásokat a kor nyugat-európai történészei és néprajzosai a baloldali szociáldemokrata és kommunista gondolkodók hatására magukévá tették. A korabeli európai tudományban divattá vált az Európán kívüli területeken is az etnológiailag kutatható társadalmakban, például Indiában is – az orosz, kelet-európai minták alapján – az ősi, zárt tömött faluközösségeket és fűrtös nagycsaládi közösségeket keresni. Azokat, akik ezekben az intézményekben a régi, letűnt öskommunizmus maradványait látták, és ezt az új, eljövendő társadalmi rendben restaurálni akarták, „narodnyik”-oknak is nevezték. A korabeli kutatásokra támaszkodva, a baloldali gondolkodók szerint a társadalmi fejlődésnek a 19. századi kapitalizmus után az ősi, egyenlőségen alapuló primitív, törzsi ösközösségi társadalmakhoz, vagyis az egykori öskommunizmushoz kell visszatérnie. Az öskommunizmus elmélete kritikai analizésének szenteltük a rendszerváltás előtt írott, és 1990-ben megjelent szokásjogi munkánkat.¹

Könyvünkben nemcsak a zárt, törzsi, öskommunisztikus faluközösségeket és azok elméletét taglaltuk, hanem az ösközösségi hordatársadalmak ökológiai szerkezetét is tanulmányoztuk. Kimutattuk, hogy a hatalmas, zárt emberi csoportok, fűrtös nagycsaládok és kompakt közösségek nem létezhetek, mivel az ősi ember szétszórtan, nagy területeken kóborolva gyűjtögetett és vadászott 20–30-as, vagy legfeljebb 80 fős

¹ Tanulmányunk az 1990-ben publikált *Társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog* (Bp. 1990, MTA Szociológiai Kutatóintézet) című könyvünk kiegészítése. A jelzett munkában az ösközösség kutatása eszmetörténeti analizésén túl a földközösség és a családközösség ősi elemeit vizsgáltuk, főleg a német és az angol területen, az orosz anyagokon kívül. Az angolszász viszonyokra mondottakat most kiegészítjük. A könyv kéziratot változatában a háztartási közösségeket is vizsgáltuk a lasletti elemzés alapján, azonban ez a könyv nyomdai változatából kimaradt, s most utólag itt publikáljuk.

csoportokban. Ez vonatkozik a ma élő leszármazottaikra is, mivel a természet ökológiai adottságai miatt csak ekkora létszámú csoportok, hordák létét teszi lehetővé.

A hordaközösségeken túl a zárt, kompakt faluközösségek, valamint a fürtös, zadrugás nagycsaládok képe leírásai a baloldali gondolkodók és társadalompolitikusok munkáiban is megjelent, lásd a marxi és engelsi elképzeléseket. Marxnál adott az egykor közismert „Gemeinwesen” közösségi szervezetének kategóriája, melyhez a társadalmi fejlődésnek vissza kell térnie.²

Engels a *Család, magántulajdon, állam eredete* című munkája téziseit is az ősközösségekről egykor sokat értekező Makszim Kovaljevskij elképzelései alapján formálta meg.³ Ugyanis az orosz szlavofil mozgalom elképzelései és így az orosz „mir”, „obscsina” kultusza nyugatra is eljutott, mivel a párizsi orosz intézet anyagai között bukkant Engels – teljesen esetlegesen – Makszim Kovaljevskij ősközösségi kommunisztikus társadalmakat leíró munkáira.⁴ Mondtuk, hogy esetlegesen, mert rajta kívül a 19. századi Oroszországban nagyon sokan foglalkoztak faluközösséggel, de a kor szellemének megfelelően az őskommunisztikus faluközösségi elméleteket taglaló leírásokra figyeltek fel, figyelmen kívül hagyva az orosz fiskális iskolát, mely tagadta a faluközösség őskori eredetét.⁵

Azonban a kor szelleme és az orosz szlavofil hatások eredményeként a faluközösség kultusza nemcsak Németországba, hanem a 19. századi Angliába is eljutott. A korabeli Frederic Seebohm a faluközösség történetét kutatva, a háromnyomásos rendszer maradványainak, parcelláinak képét vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy ez Angliában a letűnt őskommunisztikus faluközösség maradványának tekinthető, melynek élő példái Európában csak Oroszországban volnának megfigyelhetők. Ő a zárt faluközösségeken kívül a települést alapító ősök nagycsaládi közösségeit is látta az egykori Angliában, melyek analógiái az orosz „ics”, „-icsi” patronimikus helységnév végződésék.⁶ Ezek angol párhuzamai – Homans későbbi vizsgálatai szerint – az „-ing” és a „-

- 2 A marxi társadalomfejlődés alapját a vicói körkörös társadalmi fejlődés („circulus vitiosus”) elképzelése képezi. A társadalmi fejlődésnek így a kezdeti ősközösségi kommunához kell visszatérnie, mely az orosz szlavofil gondolkodásban is fellelhető volt. Az orosz „mir” és „obscsina” felfedezése az orosz szlavofil gondolkodásnak köszönhető és ez a korabeli pánszláv gondolkodásban is megjelent. Így a 19. századi lengyel történész, Lelewel szerint is a faluközösség – lengyelül az ősi „gmina” – testesíti meg az egykori egyenlőséget és a társadalmi fejlődésnek is a faluközösségi „gminowladstwo”-hoz kell visszatérnie. Erről l. TAGÁNYI Zoltán, i. m. In *Világtörténet* 1993. Tavasz–nyár. 77–78. Az ismertetett munka: Helena BRODOWSKA: *Gmina wiejska i jej samorząd*. Warszawa, 1989.
- 3 Az orosz Makszim Kovaljevskij több munkát is publikált az őstársadalmak faluközösségeire vonatkozóan, és így a kaukázusi leírásain túl a legismertebb és alapvető az *Obscsinnoje zemlevlagyenijje. Pricsinü, chod i poszledsztvija jevo ralozsennyija* (Moszkva, Miller, 1879) című munkája.
- 4 Az ősközösségi faluközösségek tudománytörténetét röviden az *Agrártörténeti Szemle* (XXX. évf. 1988/3–4. 549–552.) hasábjain is összefoglaltuk I. V. VLASZOVA: *Tradicii kresztyjanszkovo zemlepolzovanyija v Pomorje i v Zapadnoj Szibirii* (Moszkva, 1984) című könyve kapcsán.
- 5 A 19. századi orosz fiskális iskola szemben állt a szlavofilek őskommunisztikus-elképzelésével, és ez a faluközösségek kialakulását állami, fiskális beavatkozás eredményének tekintette. Ez az irányzat az orosz állami adminisztráció tisztviselői által készített „pozemelnyje sztatisztiki” felvételeire támaszkodott.
- 6 Az angol falu angolszász rétegét szokásjogi könyvünkben foglaltuk össze, Frederic SEEBOHM: *The English Village Community* (London, 1890) című munkája alapján. Ebben a munkájában írja, hogy a háromnyomásos rendszer parcella és barázdamaradványaiban („furlong”) az orosz faluközösséghez hasonlítható képződmény látható Angliában is. Kelet-Európában a háromnyomásos rendszer parcel-

ham”.⁷ Azonban a korabeli angol kutatók és történészek nemcsak Oroszországra tekintettek ki, hanem a gyarmatokra is. Henry Sumner Maine Indiára vonatkozó leírásában a régi, letűnt európai őskommunistikus faluközösségeket írta le, keletnyugati összehasonlításban.⁸

A kor szellemének megfelelően Seebohm⁹ és Vinogradoff,¹⁰ majd később Kosminsky¹¹ társadalomkutatásaikban a történeti forrásmunkák egész sorozatát szentelték a kelta és angolszász szokásjogi maradványok vizsgálatának. A kelta és az angolszász – a normann hódítás előtti – szokásjogot tanulmányozva az intézmények egész sorozatát találták, melyek szerintük az ősi, letűnt törzsi szocializmusról tanúskodnának. Így az egykori vérbosszú maradványa, a megváltására bevezetett „wergild” nevű adófajta,¹² ősi intézmény volna a korai források igatársulása („oxen team”), ami a 19. századig fennmaradt Skóciában.¹³ Ősi közösségi intézmény volna az egykori maradványterületeken a háromnyomásos földekre az aratás után a közösségi kihajtás gyakorlata,¹⁴

---

lamaradványai a jelenkorig fennmaradtak, pl. Lengyelországban, és erre vonatkozóan vannak lengyel társadalomföldrajzi leírások, tanulmányok.

- 7 Frederic Seebohm korai munkásságát az amerikai szociológus, George Caspar HOMANS: *English Villagers of the Thirteenth Century* (London, Russel, 1960) című könyvében folytatta tovább, és így fejtette ki a patronimiára vonatkozó elképzeléseit.
- 8 L. Henry SUMNER MAINE: *Village Communities in the East and West. Six Lectures Delivered at Oxford.* (John Murray, 1867, 3. kiad.)
- 9 Seebohm törzsi rendszereket leíró tanulmányai közül I. Frederic SEEBOHM: *The Tribal System in Wales being Part of Inquiry into the Structure and Methods of Tribal Society.* (London, Longmans, 1895. 238.), majd Uő: *Tribal Custom in Anglo-Saxon Law.* (Longmans Green and Co. London, New York–Bombay, 1902, 531 pp.)
- 10 Paul VINOGRADOFF: *English Society in the Eleventh Century. Essays in English Medieval History.* (Oxford, Clarendon Press, 1908, 479 pp.)
- 11 E. A. KOSMINSKY: *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century.* (Oxford, Basil Blackwell, 1956, 359 pp.). Kosminsky ebben a munkában a korábban Vinogradoff által mondottakat fejtje ki. (L. Paul VINOGRADOFF: *Villeinage in England.* London, Clarendon Press, 1892.)
- 12 A „wergild”-ről mint vérségi adófajtaról emlékezik meg Frederic SEEBOHM: *Tribal Custom in Anglo-Saxon Law* (London, 1902) már idézett munkájában. Paul Vinogradoff pedig annak a nézetének ad hangot, hogy a vérbosszú megváltására szolgáló pénzdátó a dán vikingek vezették be (l. még: Paul VINOGRADOFF, i. m.). A „wergild” német változata: „Wertgeld”: Georg Ludwik MAURER: *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland.* 1865. 351.
- 13 Az igatársulás („oxen team”) – mint ősi kooperáció – szélesesen dokumentált az angol történeti irodalomban. Erről írt a maga idejében Frederic SEEBOHM: *The English Village Community* (1890) és a *Tribal Custom in Anglo-Saxon Law*, 1902-es már idézett munkáiban. A későbbi klasszikusok is megemlékeztek az „oxen team”-ről. L. George Caspar HOMANS: *English Villagers of the Thirteenth Century*, és szintén őtöle: *Sentiments and Activities. Essays in Social Science.* (London, Routledge and Kegan Paul, 1962.) Az újabb munkák közül az egykor ősinek vélt kooperációról számolnak be: Douglass C. NORTH and Robert Paul THOMAS: *The Rise of the Western World. A New Economic History.* (Cambridge University Press, 1973.). Az újabb írások közül a törzsi szocializmus elméletét az „oxen team”-mel kapcsolatban Robert A. DODGSHON eleveníti fel: *The Landholding Foundation of the Open Field System* (6–23.) című írásában, ami a T. H. ASTHON által szerkesztett: *Landlords Peasants and Politics in Medieval England* (Cambridge University Press, New York, 1987) című gyűjteményes kötetben jelent meg. (Ismerteti: TAGÁNYI Zoltán. *Agrártörténeti Szemle* XXXVI. évf. 1995/1–4. 440–442.)
- 14 Azt, hogy az aratás utáni közösségi kihajtást őskommunistikus intézménynek tartották, erről legplasztikusabban Robert A. DODGSHON: *The Origin of British Field System. An Interpretation* (Academic Press, London–New York, 1980. 1–26.) című könyvében ír.

a háromnyomásos rendszerrel („open field”) együtt járó művelési kényszert a zárt háromnyomásos faluközösségek korporativitásával egyetemben szintén ősi intézménynek tartották.¹⁵ A törzsi rendszer maradványának tekintették a történeti forrásokban szereplő tizedes és százados területi beosztást (l. „hundreds”).¹⁶ Az angol történetírásban a Frederic Seebohm és Paul Vinogradoff által fémjelzett történeti irányzat levonult, az egykori kelta és angolszász szokásjogi forrásmunkák a 19. századi hagyományok körébe tartoznak, azonban a neomarxista irányzatok még újabban is felelevenítik az angol falu és társadalom törzsinak vélt intézményei leírásának hagyományait.¹⁷

A német társadalmi gondolkodásban is – mint ahogy jeleztük – Marx és Engels tevékenysége eredményeként az orosz hagyományok, és így Kovaljevskij kutatásai ismertek voltak. A német történet- és gazdaságtörténetírásban az öskommunizmus hívószava Georg Ludwik Maurer *Einleitung* című munkája. Maurer e munkáját többször is kiadták, és ennek bevezetőjét a maga korában a szociáldemokrata Kautsky egyik közeli munkatársa, Cunow írta. Ő tulajdonított olyan jelentőséget Maurer munkájának, mely szerint ő az öskommunizmus híve.¹⁸

Azonban, ha az ősi intézményeket leíró forráselemzéseket jobban megvizsgáljuk, ellentmondások tűnnek elő. Ugyanis ha Maurer munkáját – Cunow bevezetőjétől függetlenül – nézzük, arra derül fény, hogy ő elsősorban a korai allodiális birtokot, a „Fronhof”-ot írta le, valamint azt a fejlődést, ami a „Hauswirtschaft”-tól a „Stadtwirtschaft” felé vezetett.¹⁹ A 19. századi Angliában is születtek a törzsi elméletekkel szemben álló forrásanalízisek és leírások. Henry Sumner Maine ösközösségi elméletével szemben a korabeli India-kutató, Baden-Powell Indiában elszórt településekről, tanyákról adott hírt, amit a „rajotwari”-rendszerként írt le, és szerinte a zárt falvas települések, a „joint villages”-ek csak későbbi fejlődés és akkumuláció eredményei.²⁰ Hasonló tendenciák Makszim Kovaljevskij hazájában is jelentkeztek. Így a 19. szá-

15 A háromnyomásos rendszert, az „open-field”-et és annak művelési kényszerét ősi intézménynek tartották a 19. században. L. Frederic SEEBOHM: *The English Village Community*. i. m. Erre hivatkozott a későbbiekben George Caspar HOMANS is: *English Villagers of the Thirteenth Century*. (London, 1960.) i. m. Az „open-field”-et és az azzal járó intézményeket Robert A. DODGSHON: *The Origin of British Field System* (1980) már idézett munkájában írja le nagyon plasztikusan és világosan.

16 A tizedes, százados beosztásról, a „hundreds”-ről megemlékezik Seebohm túl az újabb irodalomban George Caspar HOMANS: *Sentiments and Activities*, már idézett munkájában. Az újabb írások közül I. J. R. MADDICOTT: *The English Peasantry and the Demands of Growth 1294–1341* című írást a T. H. ASHTON által szerkesztett, már idézett kötetben. Az egykori törzsi tizedes és százados beosztás a német nyelvterületen is ismert volt, és erről írt a maga korában Georg Ludwik MAURER (l. „Hundertschaften”). A területi beosztás mint az egykori törzsi rendszer maradványa Kelet-Európában is megfigyelhető. Ilyen volt a lengyel „opole” (l. TAGÁNYI Zoltán. *Századok* 1988/1–2. 240–242.; Karol MODZELEWSKI: *Chłopi w monarchii wczesnopolskiej* című munkája ismertetése kapcsán), valamint az orosz „verv”.

17 A seebohmi és vinogradoffi hagyományokat eleveníti fel a T. H. ASHTON által szerkesztett gyűjteményes, és már idézett kötet: *Landlords, Peasants and Politics in Medieval England* (1987) i. m.

18 L. Georg Ludwik MAURER: *Einleitung zur Geschichte der Mark, Hof, Dorf und Stadtverfassung*. 1966. 3. kiadás. L. erre vonatkozóan az idevágó elemzésünket a szokásjogi könyvünkben.

19 L. TAGÁNYI Zoltán: *A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog*. Bp. 1990, 92. és 16–17. lábjeget.

20 A „rajotwari”, egydvaros települések képét BADEN – POWELL a következő munkákban rajzolta meg: *The Origin and Growth of Village Communities in India*. London, 1899. és *Indian Village Community*. 1896.

zadi Oroszországban voltak olyan történészek, társadalomstatistikusok, akik kétségbe vonták a „mir” vagy az „obscsina” ősiségét. A korabeli Jefimenko a korai novgorodi északon a kezdeti fejlődési fázisban elszórt, magányos településeket látott, és ennek alapján dolgozta ki a maga egyudvaros „pecsise” elméletét.²¹ A szibériai területeken kormányzó és dolgozó társadalomstatistikus, Kaufmann is arra hívta fel a figyelmet, hogy a 19. század első felében kolonizáló, első foglaló orosz telepes paraszt egyénileg, és nem zárt faluközösségi tömbökben telepít és irt erdőt. Így elszórt, egyudvaros tanyákon, „chutor”-okon, „otrub”-okon él. Az irtásos, elsőfoglalásos egyéni telepítést a 19. századi orosz történetírás „zaimka”-nak nevezte.²²

Így tehát már a 19. században kételyek merültek fel a törzsi elméletekkel szemben, de a törzsi szokásjogi társadalomleírások forrásai kritikai analiziséből is ellentétes tendenciák olvashatók ki. A német leírásokból is látható, hogy a kezdeti fázisokban az elszórt, tanyás, „Einzelhof”-os települések figyelhetők meg, mivel a kötetlen parlagváltós „Feldgrasswirtschaft” dominált, a települési rend nem volt kötött és a határhasználat is szabályozatlan volt.²³ Úgyszintén a korai angol jogtörténeti munkák forráskritikai elemzése is mást mutat. Itt is olyan utalások találhatók, melyek ellentétesek a törzsi kollektívizmus elméletével. Ez sem véletlen, mert később, a 19. századi törzsi közösségek kommunalizmusával, kollektívizmusával szemben megszületett az angol individualizmus doktrínája. Mac Farlain brit szociológus szerint a britek nem közösségek, mint az egykori angolok és oroszok faluközösségeiben élő emberei, hanem individualisták.²⁴ Ennek az individualizmusnak a gyökerei a 19. századi angol történetírásban is kiolvashatók. A korabeli történészek által idézett forrásokból is látható, hogy a korai települések nem kompakt, zárt egységek voltak, hanem az erdőkben elszórtan jelentkező tanyás települések „scattered farms,”²⁵ „forest hamlets”.²⁶ Ennek a korai telepü-

21 A szokásjogi könyvünkben az orosz novgorodi északon a 19. századi orosz JEFIMENKO: *Issledovanyije narodnoj zsziznyj* című munkája alapján vázoltuk fel a „pecsise”-elméletet.

22 A szibériai első foglalás és egyéni „zaimka”-ák rendszerét a 19. században A. A. KAUFMANN: *Kresztijanszkaja obscsina v Sziberii. Po mesztñum isszledovanyijam* (1886–1892. SzPB. 1897), valamint Uő: *Russzkaja obscsina v processze jejo zarozsgyenyija i rosztja* (Moszkva, 1908) című munkákban írta le. Az orosz északon és Szibériában az egyudvaros, elsőfoglalásos települések képét I. V. VLASZOVA: *Tradicii kresztijanszkovo zemlepolzovanyija v Pomorje i Zapadnoj Szibirii v XVII–XVIII. v. v.* című munkájában rajzolta meg összefoglalóan. (L. ismertetésünket: TAGÁNYI Zoltán In *Agrártörténeti Szemle* XXX. évf. 1988/3–4. 549–552.)

23 A korai képlékeny, szabályozatlan és egyudvaros települési képletet – a német területekre vonatkozóan – a szokásjogi könyvünk 92. oldalán rajzoltuk meg, és ennek korai irodalmát a 135. oldal 19. lábjegyzetében adtuk meg.

24 Az angol individualizmus legismertebb megfogalmazása Allan Mac FARLAIN könyvében olvasható. L. *The Origins of English Individualism*. (New York, 1978). A faluközösséget kommunalizmtikus és kollektívista tanokkal hozza kapcsolatba – az individualizmussal szemben – Richard C. HOFFMANN: *Medieval Origins of Common Fields* (23–73.) című írásában. In William N. PARKER and Eric L. JONES. (Edts.): *European Peasants and Their Markets. Essays in Agrarian Economic History*. (Princeton University Press, 1975. 360 pp.)

25 A „scattered farms” kifejezést lásd Paul VINOGRADOFFnál: *English Society in the Eleventh Century*. Essays in English Medieval History. (Oxford, 1908).

26 A „hamlets”-ekre való utalást olvashatunk Frederic Seebohm törzsi leírásaiban, l. *The Tribal System in Wales being Part of an Inquiry into the Structure and Methods of Tribal Society*. (London, Longmans, 1985.)

lési és művelési képletnek a megfelelője – a német „Feldgrasswirtschaft”-hoz hasonlóan – az angol parlagváltós rendszer, a „shifting cultivation”,²⁷ ami mobil, szabályozatlan települési képlettel és önellátó gazdálkodással jár együtt a kelta, majd angolszász fejlődési periódusban.²⁸ Továbbiakban a történeti munkák egész sorozata született, melyek kimutatták, hogy a zárt, háromnyomásos faluközösségi rendszer („open field”) a normann hódítás után, a 12–13. századra alakult ki.²⁹ A népsűrűség növekedésével, a demográfiai nyomás hatására, a művelés intenzívebbé vált. Megjelent a szolgáltatóbirtok („demesne”) és a földesúri hatalom, majd pedig a városi mintákon alapuló, zárt, háromnyomásos faluképlet. Mindezen változások technológiai bázisát a nehézeke elterjedése képezte, ugyanis ezzel együtt az eketársulások is („oxen team”) kialakulhattak.³⁰

A legújabb angol történetírás elbúcsúzott a törzsi elméletektől, és csak utal erre az egykori hagyományra. Mint ahogy jeleztük, ennek ellentételezéseként született a brit individualizmus gondolata. A 19. századi történetírást, így Seebohmot és részint Vinogradoffot is a kelta és angolszász szokásjogi források vizsgálatával a specifikus angol nemzeti hagyományok feltárásának vágya inspirálhatta – a kor szellemének megfelelően –, hasonlóan a német Meitzenhez. Ez utóbbi etnikus specifikumokat akart látni a települési formákban. Azonban eme hagyományokkal is igen korán leszámolt az angol történetírás, és a korai falurendszer és vele együtt a szolgáltatói bir-

---

A kelet-európai korai, 12–13. századi települési képletben a parlagváltós rendszerrel egybekötött egyudvaros települések láthatók – Henryk Lowmianski analízisei alapján – a lengyel–litván végeken. Ilyen volt az egykori porosz „darmow”. (L. erről írásunkat: *Világtörténet* 1990. Tavasz–nyár. 64–67. TAGÁNYI Zoltán: A feudalizmus genezise a lengyel-litván végeken a nemzeti rendszer maradványai talaján.)

- 27 A „shifting cultivation” terminusa Seebohm alapján a Postan szerkesztette *Cambridge Economic History*ban is megtalálható, de ugyanez a művelési és települési képlet George Caspar Homansnál is olvasható. L. *Sentiments and Activities*. Essays in Social Science. (London, 1962.)
A „Feldgrasswirtschaft” és a „shifting cultivation” parlagváltós rendszerének kérdése Kelet-Európában is jelentkezett. Így a 13–14. században az égetéses parlagváltós rendszer települési képlete olyan mobil és mozgékony volt, hogy a lengyel történetírásban volt egy olyan vita, miszerint a Piastok korszaka előtt létezett egy lengyel „nomadizmus”(sic!). A magyar Szabó Istvánnak is – a magyar falurendszer kialakulására vonatkozó elemzésekor – az volt a problémája, hogy a 14–15. századra egy sor település eltűnt, ami az egyes elszórt települések összevonásának következménye, ugyanis ezt megelőzően az állattartásra alapozott mobil, parlagváltós művelés volt érvényben. (L. szokásjogi könyvünk: 103–107.)
- 28 Ezt a települési és művelési képletet alulfejlettnak („underdeveloped”) írják le, mely megelőzte a falurendszer és a városok kialakulását. A falvak művelési rendszere városi településképletét Ester BOSSERUP írta le. L. tőle: *The Conditions of Agricultural Growths: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. (Aldine Publishing Company, Chicago, 1965. 121.). Ester Bosserup más – főleg urbanisztikai – munkáiban felhívta a figyelmet, hogy a demográfiai nyomás eredményeként a zárt falvak és mezővárosok kialakulása – a szabályozott határhasználat megjelenésével egyetemben – ma a harmadik világ országaiban figyelhető meg.
- 29 Ennek korai megfogalmazását l. Paul VINOGRADOFF: *English Society in the Eleventh Century*. Essays in English Medieval History. (Oxford, Clarendon Press, 1908), majd őtőle: *Villeinage in England* (London, Clarendon Press, 1892.). Vinogradoff a maga korában úgy nyilatkozott, hogy a kollektív kommunalizmus, valamint a közösségi „open field” rendszere későbbi, francia hatás.
- 30 Ester BOSSERUP említett demográfiai elméletét követve a földesúri hatalom, a földesúri szolgáltatói birtok („demesne”), valamint a zárt, városi mintákat követő falvak kialakulásának folyamatát a legvilágosabban Robert A. DODGSHON összegezte a *The Origin of British Field Systems: An Interpretation* (Academic Press, London–New York, 1980. 1–26.) című munkájában. Dodgshon Vinogradoffra és Homansra támaszkodik (l. idézett munkáikat).

tok („demesne”) képének megrajzolásával is europaizálja a korai angol társadalmi rend képét. Több történeti munka is kimutatta, hogy a faluközösség a maga háromnyomásos rendszerével és közösségi legeltetési rendjével – Európához hasonlóan – igen késői, 12–13. századi jelenség.³¹ A normann hódítás utáni francia rendszer megjelenésével datálják a szabályozott háromnyomásos rendszerű faluközösség és a földesúri szolgáltatói birtok („demesne”) vagy másként „feodum”, „allodium” kialakulását.³² Ezt a római kolonátus intézményének megfelelően³³ szolgáltató népek, „tenant”-ok vagy „villein”-ek veszik körül, akik allodialisták,³⁴ és függő népek. Ezekre alapozva jelenik meg a függés állapota („serfdom”), amit a „villeinage” hívószóval jeleznek,³⁵ de ezek mellett még létezik a faluközösségektől független törzsi szabadok, a „sokeman”-ok rétege is.³⁶ A „demesne” az európaihoz hasonló korai villicatio földesúri vállalkozás, melynek élén angolul a „baillif” áll, hasonlóan az európai és közép-európai soltészhoz,³⁷ aki földeket, telkeket („virgate”) ad a szolgáltató népeknek („cot-tars”).³⁸ A szolgáltató birtokon ipari üzemek („mill”) találhatóak,³⁹ és a vele együtt je-

- 31 Mint ahogy jeleztük, Vinogradoff szerint is a kollektív kommunalizmus későbbi jelenség, és így a közös kihajtást valamint a művelési kényszer kialakulását többek között Joan THRISK világosan a 12–13. századra teszi. L. ötle: Common Fields (10–31.). In R. H. Hilton (Ed.): *Peasants, Knights and Heretics*. Studies in Medieval English Social History. (Cambridge University Press, 1968.). Thrisket követi Richard C. HOFFMANN: *Medieval Origins of Common Fields*. (23., 73.) In William N. PARKER and Eric L. JONES (Eds.): *European Peasants and Their Markets*, i. m. Ezen megállapítások VINOGRADOFF: *Villeinage in England* (London, Clarendon Press, 1892), valamint George Caspar HOMANS: *English Villagers of the Thirteenth Century*. (London, Russel, 1960), továbbiakban ugyanő: *Sentiments and Activities*. Essays in Social Science. (London, Routledge and Kegan Paul, 1962) című munkáin alapulnak.
- 32 A feudális allodiumról ír J. C. HOLT: *Politics and Prosperity in Early Medieval England* című tanulmányában. In T. H. Ashton (Ed.): *Landlords, Peasants and Politics in Medieval England*. Cambridge, 1987., i. m. A „feodum”, a „demesne” problematikáját Magyarországra vonatkozóan annak idején Szabó István fejtette ki a „prediumra” vonatkozó tanulmányaiban a 13–14. századot illetően. Ez a korai allodiális birtok Lengyelországban a 15–16. századtól kezdve jelent meg majorság, vagy lengyelesen „folwark” néven. Erre vonatkozóan l. TAGÁNYI Zoltán: Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás, lengyel példa (A lengyel majorság és majorsági protoindusztralizáció térszerkezete). In *Agrártörténeti Szemle* XLVII. évf. 2006/1–4. 133–159.
- 33 A colonatus hasonlatát alkalmazza John HATCHER: *English Serfdom and Villeinage*. Towards a Reassessment című cikkében. In T. H. ASTHON (Ed.) 1987., i. m.
- 34 Az allodialisták terminusát l. R. H. Hiltonnál: *Freedom and Villeinage in England (174–191.)* In R. H. HILTON (Ed.): *Peasants, Knights and Heretics*, i. m.
- 35 A villeinage rendszerét Vinogradoff dolgozta ki, és őt követte Homans. L. az idézett műveket.
- 36 A törzsi szabadok, a „sokeman”-ok rétegeről írt VINOGRADOFF: *English Society in the Eleventh Century*. *Essays in English Medieval History* (1908) című munkájában. Ilyenek voltak a lengyel „władcy”-ok, akikről Karl Modzelewski munkája ismertetése során írtunk. (L. Karol MODZELEWSKI: *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*. Ismerteti TAGÁNYI Zoltán. *Századok* 1988. 122. évf. 1–2. 240–242.).
- 37 Az európaihoz hasonló soltész, falutelepítő vállalkozó az angol falun is megvolt, és ennek terminusa a „baillif”. Erről ír E. A. KOSMINSKY: *Studies in Agrarian History of England in the Thirteenth Century* (Oxford, Basil Blackwell, 1956. 359 pp.). A „baillif” terminust olvashatjuk még a következő művekben: R. H. HILTON: *Freedom and Villeinage in England*, i. m., valamint John HATCHER: *English Serfdom and Villeinage*. Towards a Reassessment, i. m.
- 38 A telkekre ültetett szolgáltató népek és szolgáltatásaik képét röviden szokásjogi könyvünkben írtuk meg Vinogradoff és Homans munkái alapján.
- 39 A soltészi vállalkozás ipari üzemek, a gyár kifejezés legrégebbi terminusa a „mill” formájában található meg az angol forrásokban.

lentkező háromnyomásos faluközösség a soltésszal vagy „baillif”-fal egyetemben kora kapitalista vállalkozói beavatkozás eredménye Kosminsky adaptációja szerint.⁴⁰

AZ INTÉZMÉNYI SZOCIOLÓGIA A FALUKÖZÖSSÉG- ÉS HÁZTARTÁSKUTATÁSBAN

A 19. században mindenki zárt, nagycsaládi zadrugákat és nagy kiterjedésű, összetett faluközösségeket kívánt látni, azonban e divat múlásával az izolált, nuklearizált társadalmi alapegységeket elméletét dolgozták ki az individualizmus elképzeléseivel egyetemben. A Mac Farlain által is megfogalmazott brit individualizmus egyik szélsőséges képviselője Peter Laslett történeti demográfus, család- és háztartástörténeti kutató.⁴¹ A 19. századi hagyományok mozgalma után pálfordulás következett be a brit és angol történetírásban, és az egykor komplex családokkal, háztartási közösségekkel szemben (l. az angol „joint family” kifejezést) a cambridge-i demográfusok csak nuklearizált törzscsaládokat („stem family”) akartak látni. Laslett kezdeményezésére statikus keresztmetszetű történet-demográfiai felvételek egész sora is született a nukleáris alapcsalád (angolul a Le Play-i „stem family”, németül „Kernfamilie”) középkori elterjedése bizonyítása céljából. A jelzett demográfiai iskola tagjai ugyan alapvető szociológiai család- és háztartáskutatási könyveket olvasnak, de ezekből csak a „stem family” kategóriáját adaptálják, részint alkalmazva a kiterjedt családok (az „extended family”, valamint a Le Play-i „famille souche”) jelenségét. Nem az először Henry Sumner Maine majd később Polányi Károly által is kidolgozott és a társadalomleírásokban alkalmazott „intézményi” szociológiában gondolkodnak.⁴² Ugyan Laslett a családi nukleuszokon túl a kiterjesztett családok fogalmát jelzi, és alkalmazza,⁴³ azonban a történelem menetében látható intézmények közötti interakciókat és azok kölcsönös reciprok hálózatait („social network”) nem látja. A szociologizálás ellenére a kulturális és társadalmi antropológia kategóriáit nem tudja alkalmazni.⁴⁴

40 L. KOSMINSKY: *Studies in Agrarian History...* etc. (Oxford, 1956.) i. m. A korai villicatio rendszert az európai történetírás kora kapitalista vállalkozásnak tekinti, és ezt a koncepciót az angol talajra Kosminsky adaptálta.

41 L. Peter LASLETT: Introduction: The History of Family. In Peter LASLETT and Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, 1972. Laslett ebben a bevezetőben hivatkozik a brit individualizmusra a Le Play-i nukleáris, „stem family” elmélete kapcsán.

42 Erre az intézményi szociológiára gondoltunk, amikor az 1990-ben kiadott munkánknak A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog címet adtuk (TAGÁNYI Zoltán, 1990. MTA Szociológiai Kutatóintézet). Ennek kezdeteit Polányi előtt lásd Henry Summer Maine-nél: *Lectures on the Early Institutions* (John Murray. London, 1980) című munkában.

43 A család egyes kategóriáit LASLETT a *Household and Family in Past Time* (1972) i. m. bevezetőjében adja. Ő elemzéseiben a szociológiai „extended family”-t, a kiterjesztett család fogalmát alkalmazza.

44 Amit itt hiányolunk, az a jéghegy csúcsa. Hatalmas szociológiai irodalma van e kérdésnek, azonban ennek kimerítése egy külön tanulmányt érdemelne. Az irodalomból mindössze két tanulmányt említünk, melyek kimerítően leírják a társadalmi háló („social network”), a kiterjesztett család („extended” és „modified extended family”) és a szolgáltatások kölcsönössége („reciprocity”) jelenségét. L. Eugen LITWAK – Josephine FIGUERA: *Technological Innovation and Ideal Forms of Family Structure in an Industrial Democratic Society*, majd pedig Marvin B. SUSSMAN: *The Urban Kin Network in the Formulation of Family Theory*. Mindkét tanulmány a Reuben HILL és René KÖNIG szerkesztette *Families in East and West. Socialization Process and Kinshipties*. Mouton, The Hague, 1970 című munkában található.

A 19. századi történeti leírásokból az egykori történeti intézmények képe és azok maradványai jól kiolvashatók. A nuklearizált szemlélettel szemben a szociológiai felfogás eredményeként a történeti intézmények és az azok közötti kölcsönös reciprok interakciók, valamint azok hálózata helyettesíti és kiváltja az egykor elképzelt ösközösségi, zárt családi és faluközösségeket. Ezen egykori közösségi intézmények leltárát – mely intézmények leírását Laslették nem végezték el – az 1990-ben megjelent könyvünk alapján állítjuk össze.⁴⁵

A faluközösségek kisebb egységek, intézmények és háztartási közösségek konglomerátuma. Ezekben az egykor látni vélt vérségi intézmények csökevényes formában fedezhetők fel. Törzs ugyan már nincs, de az alapító ősről nevezik el azt a települést, mely ebből kinő, kifejlődik. Ezt a történetírást és etnológia – I. például az egykori szovjet keletkutatást – „patronimiá”-nak nevezi.⁴⁶ Az egykori vérbosszú eltűnt, de ennek megváltására bevezették a pénzbeli adózást, egy adófajtát, amit Angliában „wergild”-nek, Németországban „Wertgeld”-nek neveztek, de a családot kollektíven is kötelezték a valódi vagy fiktív rokonság kötelezettségei révén az elkövetett gyilkosságok kárának megváltására.⁴⁷ A házközösség (I. „Hauscommunio”), vagy másnéven a háztartás feladata a tűzhely, a tűz védelme, valamint annak kultusza. Az ókori „lares”-ek kultusza a középkori társadalmakat leíró történeti munkákban is fellelhető.⁴⁸ Történeti és néprajzi leírások sora tanúskodik a „pater familias” hatalmáról és annak tiszteletéről. Tudunk a patriarchális családba adoptált fiktív rokonokról, rab-szolgákról, cselédekről, szolgáló legényekről, de a zárt, kompakt törzs nem látható, csak a törzset helyettesítő vérségi leszármazás nyilvántartásának hálózata, mely leszármazást az etnológia „lineage”-nak nevez közhelyesen. Az egykori törzsi területi beosztás maradványa a német és angol jogtörténeti leírásokban szereplő tizedes megjelölés (I. az angol „hundreds”-t és a német „Hundertschaft”-ot), vagy ilyen a Közép- és Kelet-Európában a lengyel „opole” vagy az orosz „verv”.⁴⁹ Zárt, 100 vagy

45 Itt csak arra szeretnénk utalni, hogy a szokásjogi könyvünk írásakor (TAGÁNYI Zoltán, 1990. i. m.) többször is kételyek merültek fel bennünk a cambridge-i történeti demográfiai iskola történetfelfogásával szemben, amit könyvünkben több helyütt jeleztünk, és amit itt csak röviden, sommásan előadunk. Az irodalmi utalások főleg az említett könyvben találhatóak.

46 A patronimia kutatásának hatalmas irodalma volt az egykori szovjet keletkutatásban és néprajzban. Európában a patronimiáról emlékezett meg Seebohm korábban idézett munkájában, és erről emlékezett meg annak idején WILHELM Abel is a *Geschichte der deutschen Landwirtschaft* című, valamikor alapvető munkájában.

47 Az angol „wergild”-ről és ennek németes „Wertgeld” jelenségéről e tanulmányban a faluközösségről mondottakban is megemlékeztünk az említett szokásjogi könyvünk alapján is. A „Wertgeld” fizetéséről írtunk a 16. században Gera városában Németországban a szokásjogi könyvünk 94-es oldalán. A vérbosszú megváltására bevezetett pénzdó a „wergild” vagy „Wertgeld” a lengyel forrásokban „grzywna” néven szerepel. Ennek oroszos formája a „grivna”, melynek mai jelentkezése az ukán pénzem, a „grivna” vagy „hrivnyja”. (Erre vonatkozóan lásd szokásjogi könyvünk 110. oldalát.)

48 Ezen középkori német és részint cseh viszonyokat leírtuk a szokásjogi könyvünk 94-es oldalán. A német családtörténeti kutatásokra vonatkozóan lásd még ismertetésünket az *Agrártörténeti Szemlében*. XXXII. évf. 1990/1–4. 275–279. Az ismertetett munka: Heidi ROSENBAUM: *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Suhrkamp, Frankfurt am Maine, 1982. 633 p.

49 Lásd a faluközösségekre vonatkozóan a tanulmány kezdetén szereplő hivatkozásokat (16. lábjegyzet).

200 fős zadrugák nincsenek, azonban a házközösség szokásának továbbéléseként, az öröklési szokásrend eredményeként széles körben ismert a nem osztozkodó testvérek közös háztartásban való élése, együttes gazdálkodása. Ilyenek voltak a lengyel „bracia niedzielni”-k és a „nyegyelny bratya” az orosz szokásjogban. A nem osztozkodó testvérek birtokát csehül „nedil”-nek mondták, s a középkori lengyelországi latin forrásokban ezt „non-divisus”, „indivisus” formában is megtaláljuk.⁵⁰

Nagyjából így sorolhatók fel azok a társadalmi intézmények, melyek a kompakt nagycsaládokat és a zárt faluközösségeket helyettesítik, és funkcióik ugyanazok voltak, mint az összetett csoportoké, vagy másként a kiterjesztett családoké (l. még az „extended family”-t vagy pedig a „famille souche”-t). Ezen intézményi szemlélet és az egykori vérségi intézmények maradványai feltárása és regisztrálása teljesen hiányzik Laslettéknél.

A faluközösség, családközösség és háztartási közösség konglomeratív szemléletének van egy másik szociológiai vetülete, ami a társadalomnéprajz faluközösségi és nagycsaládi kutatásaiba is bevonult. Így a faluközösség a háztartásokon kívül más társadalmi intézmények interakciójának laza közössége.⁵¹ Kelet-Európában a leírások egész sora adott, melyek szerint a faluközösség és a nagycsalád a társadalmi intézmények és azok érintkezési formái laza „hálózatot”, „konglomerátumot” képeznek. Ezen intézmények például a szomszédság, lakodalmak, disznótorok, fonók, tollfosztók valamint a kölcsönös segítség, kalákák.⁵² Továbbá a falutelepülés egyes szegei, közösségileg használt útjai, átkelői és kútjai (l. például a német és balti „Brunnengesellschaft”-okat) szintén a közösségi élet megnyilatkozásának keretei és területei.⁵³ A társadalom néprajzi és szociológiai kutatásokban – a nem régi közelmúltban – nagy szerepet játszottak a kölcsönös segítség intézményei, másként kalákák leírásai.⁵⁴ Azok a közösségi és kölcsönös segítségi interakciók, mint amilyenek léteztek egykor az angol falun az ún. „open field” esetében (a közösségi kihajtás valamint a faluközösség kommunalitása) széles körben ismertek és leírtak a kelet-európai tudományban.⁵⁵

50 A lengyel „bracia niedzielni”, a nem osztozkodó testvérek és a cseh „nedil” jelenségét szokásjogi könyvünkben Barbara WALDO: *Niedzial w polskim prawie ziemskim do konca XV. wieku*. Łódź, Ossolineum, 1867. című munka alapján dolgoztuk ki. Az orosz szokásjogban kimutatható, nem osztozkodó testvérekről szolgáltat statisztikai adatokat V. A. ALEKSZANDROV: *Russzkoje naszelenyje Szibirii XVII-nacsala XVIII. V.* (Moszkva, 1964.) című munkájában.

51 Ez a gondolat vezérelt bennünket, amikor 1978-ban az *Ethnographiában* közöltük: TAGÁNYI Zoltán: A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. Történeti tipológiai kísérlet és esettanulmány című írásunkat (*Ethnographia* LXXXIX. évf. 1978/3. 363–387. l. 383.).

52 Ilyen leírás volt annak idején MORVAY Judit: *Asszonyok a nagycsaládban*. Bp. 1981. című tanulmánya, de erről emlékezik meg Heidi Rosenbaum is a már említett és ismertetett könyvében.

53 Ezekről írtunk szokásjogi könyvünkben, a német minták alapján (94.).

54 Abban az időben, amikor a falusi lakosság az iparból, az ingázás miatt és a szövetkezeti háztájiból származó jövedelmeit lakásépítésre fordította, akkor kalákában építkezett a kooperáló komaság, sógorság és rokonság révén, amit a korabeli szociológiai kutatások is széles körben dokumentáltak.

55 A lengyel falun egészen a 20. századig fennmaradó kooperációkat a lengyel néprajzosok széles körben leírták. Kazimiera Zawistowicz Adamska a „pomoc wzajemna”, a kölcsönös segítség elméletét is kidolgozta. A 20. századig a keleti lengyel végeken fennmaradó háromnyomásos határhasználatú falvak közösségi „kooperációinak” dilemmáját Aurelia Mioduchowska is leírta. A keleti és déli lengyel területek határhasználati és települési képlete vizsgálata terepmunkája alapján írtuk tanulmányunkat: TAGÁNYI Zoltán: Mezőváros, falu, tanya. A megosztott települések határhasználati rendszerének közép-kelet-európai összehasonlító vizsgálata. In *Ethnographia*, CV. évf. 1994./1. 155–190.

Laslettéknek erről szintén nem volt tudomása 1972-ben, és utólagosan sem tettek kísérletet e kérdés mélyebb és körültekintőbb leírására.⁵⁶ A lengyel kalákás kölcsönös segítség, a „pomoc wzajemna” (amit Kazimiera Zawistowicz-Adamska iskolája írt le) a „tloka” terminus formájában jelentkezik a 17. századi forrásokban. Ez az oroszoknál „toloka” név alatt volt ismert, és ilyen volt a szerb zadrugákban a „moba”, amit az idézett szokásjogi könyvünkben is jeleztünk. A kölcsönös segítség és annak olyan munkatársulásai, mint amilyen a skóciai „oxen team”, Kelet-Európában nagyon sokáig fennmaradtak, és azon kívül, hogy dokumentálták, a társadalmi gondolkodásba is mélyen beivódott. Így az orosz szlavofil Kropotkin a kölcsönös segítséget ősi orosz intézménynek tartotta, és szerinte az eljövendő társadalmi rendnek is ezen kell alapulnia.⁵⁷ Később arra hivatkoztak, hogy az eljövendő szocialista rend és annak egyszerűbb szövetkezeteinek az orosz parasztság kölcsönös segítségi munkatársulásaira (oroszul: „trudovij artyel”) kell támaszkodnia, a kolhozok kialakításának kezdeti fázisában.⁵⁸

Az eddigi felsorolásunkból és elemzésünkéből is láthattuk, hogy az intézményi szociológia, a társadalmi intézmények közötti interakciók és a társadalmi hálózatok rendszerének elmélete teljesen hiányzik Laslették elképzeléséből, noha szociológizálnak és a kiterjesztett család („extended family”) szociológiai kategóriáját alkalmazzák. Nuklearizált társadalmat látnak, és arról merev, statikus felvételeket készítenek. Mint ahogy említettük, Laslették koncepcióját a 19. századi történetírás elképzeléseinek heves ellenzéseként lehet felfogni. Természetesen a korabeli történetírás képtelensége volt, hogy csak például a 100-200 fős zadrugákról, nagycsaládokról írtak, megfelelkezve a kisebb nukleuszokról, figyelmen kívül hagyva ezeket. Azonban a 19. századi lengyel történeti és etnológiai leírásokban is találkozhatunk a „zadruha” vagy oroszul a „bolsaszemejnaja obscsina” ciklikusságának gondolatával, ami általában hiányzott a többi 19. századi leírásban. Ez később Csajanovnál a paraszti gazdaság alakulásának ciklikussága gondolatához vezetett tevékenysége kezdeti fázisában, a kolhozosítás előtt.⁵⁹ Ennek értelmében az I. világháború előtti korszakban író és alkotó lengyel Ludwik Krzywicky tudott arról, hogy a zadrugákon, oroszul „bolsaszemejnaja obscsina”-ákon, vagyis a nagycsaládon belül lehetnek elmentétek, és emiatt ezek kiscsaládokra, nukleuszokra bomlottak le. Azonban e kiscsaládok, nukleuszok – a később ismételtelen beinduló akkumuláció következtében – újra nagycsaládokká nőhettek ki magukat. Vagyis a kis- és nagycsaládok között állandó,

56 Ilyen későbbi próbálkozásra vonatkozóan l. Peter LASLETT: Family and Household as Work Group and Kin Group. In Richard WALL (Ed.) (with collaboration Jean ROBIN and Peter LASLETT): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, 1983. 536–537.

57 Itt jegyezzük meg, hogy KROPOTKIN *A kölcsönös segítség mint természetörvény* című munkáját 1908-ban a Szociológiai Könyvtárban is kiadták (Bp. 1908, Athenaeum. 222.).

58 Ennek a kérdésnek történeti és néprajzi feldolgozását – eszmetörténeti kontextusban – adtuk elő: TAGÁNYI Zoltán: *Csajanov agrár-közgazdasági elmélete*. Bp. 1989, 90. című kézirat kiadványban.

59 Ezt a kérdést legátfogóbban a kézirat gyanánt szolgáló könyvünkben: TAGÁNYI Zoltán: *Csajanov agrárközgazdaságtani elmélete* (1989 i. m.) elemeztük, de elszórtan több helyütt is írtunk erről a paraszti gazdálkodás és a „paraszti termelési mód” elméletével kapcsolatosan.

ciklikus körforgás volt megfigyelhető.⁶⁰ A későbbi lengyel történetírás – I. például Henryk Lowmianskit – ezt az elképzelést magáévá tette, azonban neki Csajanov ciklikussági elméletéről nem volt tudomása, ugyanis akkor, az 1960-as években ez nem volt divatos Lengyelországban.⁶¹ A ciklikusság elméletének követelménye a későbbiekben Andorka és Faragó írásaiban a „longitudinális” elemzések kiválsalma formájában köszönt vissza,⁶² amit a későbbiekben még analizálunk. Laslett a ciklikus, longitudinális analízisek használhatóságát és alkalmazását az angliai viszonyokra vonatkozóan szintén elutasítja, noha láthatóan később a *The Theory of Peasant Economy* című művet olvasta.⁶³

A LASLETTI ISKOLA KRITIKAI ANALÍZISE

A lasletti iskolát követő analíziseknek hagyományai vannak a magyar történetírásban, néprajzban és történeti demográfiában. Az 1970-es és 1980-as években Andorka és követői (Faragó Tamás valamint Dányi Dezső is) erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a cambridge-i család- és háztartáselemzéseket meghonosítsák Magyarországon. Ennek megfelelően részletes családszerkezeti „piktogramokat” készítettek, melyek egyik szélsősége példája a Török Katalin-féle elemzés.⁶⁴ Úgy tűnik, hogy az ilyen analízisek divatja levonulóban van a mai történetírásban és néprajzban, és a 2006. évi *Agrártörténeti Szemlé*ben az olasz paraszti család szerkezetének leírásakor a tanulmány szerzője, Paál Zsuzsanna mértékletességet tanúsít a lasletti háztartáskutatást illetően – noha Laslett Olaszországban is ismert.⁶⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy ezen iskola módszerei és felvetései mennyire időtállóak és alkalmazhatók-e még a magyar történeti demográfiai háztartáselemzésekben.

Laslett is állítja: a cambridge-i történeti demográfusok szerint a család és a háztartás egy és ugyanaz.⁶⁶ Jelen tanulmányunk célja nem családtörténeti és családmorfológiai leírás, hanem azt akarjuk prezentálni, hogy a 18–19. századi magyar történeti forrásokra támaszkodva miként lehet alkalmazni a demográfiai háztartásnag-

60 Erre vonatkozóan lásd: Ludwik KRZYWICKI: *Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikosci i barbarzynstwa*. Warszawa, 1914. Csak jelezni kívánjuk, hogy a későbbi nagycsalád-leírók, Morvaj Judit és Fél-Hofer a ciklikus körforgás egyik tartozékát, az osztozkodást vagy másként a „vállalkozás” jelenségét írják le.

61 Henryk Lowmianski: *Poczatki Polski*. PWN. Warszawa, 1967. E munka részletesebb analízise olvasható szokásjogi munkánk 108–109. oldalain.

62 L. erre vonatkozóan ANDORKA Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. In *Ethnographia* LXXXVI. évf. 1975/2–3. L. 353., valamint ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In *Agrártörténeti Szemle* XXVI. évf. 1984/3–4. 426.

63 Peter LASLETT, i. m. 1983. 553–556.

64 TÖRÖK Katalin: Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén. Kísérlet az ipari forradalom előtti parasztagazdaságok rekonstruálására. In *Agrártörténeti Szemle* XXIII. évf. 1981/3–4. 381–489.

65 PAÁL Zsuzsanna: Paraszti üzemszervezet és család Olaszországban. In *Agrártörténeti Szemle* XLVII. évf. 2006/1–4. 93–133.

66 Peter LASLETT: *Introduction: The History of Family in Past Time*. Cambridge University Press, 1972. 28.

ság-kutatást újabb mikroanalízises szempontok szerint – amit a tanulmány később bemutatott forráselemzésében teszünk meg – a lasletti iskola alapelvei bemutatása után. Forráselemzésünkben a család nagyságát részletesen vizsgáljuk, de szerkezetének morfológiáját nem írjuk le. Az individuális, nukleáris („stem family”) családon túl – amit Laslett általánosít – csak hipotetikusán alkalmazzuk a nagyobb, összetettebb, másként kiterjesztett, vagy háromgenerációs családok fogalmát. A történet- és néprajztudományban a család tipológiája leírásának és annak terminológiai kérdései boncolásának hatalmas irodalma van, de a jelzett általánosítás miatt a terminológiai kérdésekbe nem mélyedünk el, és ilyen jellegű vitákba sem bocsájtkozunk. Tudomásunk van arról, hogy a nukleáris családon („stem family”) túl a nagy- vagy összetettebb család terminusa angolul a „joint family”, németül „Grossfamilie”, a szociológiai irodalomban pedig az „extended” vagy „modified extended family”-ről vagy pedig a Le Play-i „famille souche”-ről olvashatunk. A család típusait Laslett is felsorolja az 1972-ben kiadott munka előszavában, és nála is jelentkezik a „stem” versus „extended family” dilemmája.⁶⁷ E kérdések részletes elemzése egy külön szociológiai tanulmány tárgyát képezhetné, amit most itt mellőzünk. Dolgozatunk alapvető célja a háztartások nagyságának elemzése mikroanalitikai módszerekkel.

A 19. századi hagyományokkal szemben álló lasletti iskola – a maguk nukleárizált elképzeléseivel egyetemben – elsősorban demográfiai iskola, irányzat. Ezt elemzésünk bevezetőjeként jelezzük, ugyanis a demográfiai szemlélet határozza meg Laslették elképzeléseit. Hangsúlyozzuk ezt azért, mert az ezen iskolát propagáló Andorka Rudolf tanulmányai végén jelzi a magyar származású demográfus, Hajnal János hatását a cambridge-i történeti demográfiai iskolára. Laslett és követői is Hajnal kutatásai alapján határozzák meg az egyes családtípusok és házassági szokások területi elhelyezkedését Európában. Hajnal 1965-ben publikált elképzelései szerint a családszerkezet és a házassági szokások elterjedése alapján Európa nyugati és keleti területekre oszlik.⁶⁸ Feltételezi, hogy a Szentpétervár–Trieszt vonaltól keletre 25 éven aluli korban házasodtak a történeti időkben, és ha a fiatalok a családfővel maradtak, akkor összetettebb, nagyobb családi egységek alakulhattak ki. E vonaltól nyugatra, így Nyugat-Európában – a kelet-európai mintákkal szemben – 25 év felett házasodtak a középkorban. A nem házas aggregéyek és vénlányok száma nagyobb volt, a gyermekszám kisebb, és ennek következtében túlnyomóan nukleáris családok alakulhattak ki, ahol több generáció együttélése nem következhetett be. Hajnal kartográfiai szemléletéhez még más demográfiai megfontolások is járultak. Így Thomas Bruch tézisei szerint a középkorban az emberek a 60 éves kort nem élhették meg,⁶⁹ s így a túlélés („life expectancy”) ritkasága következtében három generáció egy fedél alatt nem élhetett. A történeti időkben és a középkorban nagyobb, kiterjesztett vagy háromgenerációs háztartások nem léteztek. Ezek a lasletti iskola alaptézisei.

67 LASLETT a *Household and Family in Past Time* című munka bevezetőjében (Introduction; The History of Family) elemzi és felsorolja a főbb családtípusokat.

68 Hajnal elképzelésére vonatkozóan I. ANDORKA: Paraszti családszerkezet a XVIII–XIX. században tanulmányát (*Ethnographia* 1975. LXXXVI. évf. 2–3. 353.).

69 Thomas K. BRUCH: Some Demographic Determinants of Average Family Size. An Analytic Approach. In LASLETT, WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. 1972 i. m.

A cambridge-i demográfiai iskola 19. századi hagyományok tagadásaként született meg, kétségsbe vonva azt, hogy az ősi időkben komplexebb, zártabb, nagy, kiterjesztett nagycsaládok léteztek akár 100-200-as létszámú zadrugákkal. Laslett már idézett bevezetőjében hangsúlyozza, hogy ez 19. századi hiedelem, és ennek hagyományaival le kell számolni. Mi több, odáig is elmegy, hogy a délszláv zadrugával kapcsolatban szocializmusról is beszél.⁷⁰ Elméletének kidolgozásakor a Le Play-i nukleáris, „stem family” családmintáját látta maga előtt. A szerb zadrugákon (valamint a japán nagycsaládon) kívül Európában mindenütt nukleáris egységek láthatók. Ezt az elméletet Murdock Social Structure közismert etnológiai munkájára is alapozza, mely szintén a nuklearizációt hivatott propagálni az etnológiai talajon. Laslett a szociológiai és etnológiai irodalom kiterjesztett és bővített nagycsaládjait és ezek terminológiáját is ismeri, azonban egyértelműen a nukleáris elméletek mellett áll ki. Ennek megfelelően a 15–16. századi angol falun az átlagos család- és háztartásnagyságot („mean household size”) 5 főben, 4,75 fős átlagban határozza meg.⁷¹ Az öt követő analízisek jobbra erre az átlagos számra alapoznak.

Laslett az 1972-ben publikált szélsőséges nukleáris elméletét később az 1978-ban Wachterrel és Hammellel együtt szerkesztett gyűjteményes kötetben is fenntartotta. Ebben úgy emlékezik meg a 19. századi zadrugákról, melyek az akkori tudomány kreációi volnának.⁷² Azonban a „Household and Family in Past Time” című munkában az individualizált és nuklearizált családfelfogással szemben álló és annak ellentmondó tendenciák láthatók, olvashatók ki. Később nyugaton és keleten is egyaránt kételyek merültek fel ezen elmélettel szemben – amit az alábbiakban részletezünk –, de maguk a cambridge-i történeti demográfusok is módosították eredeti elképzeléseiket. A 100-200 fős családi egységek, a zadrugák képe ugyan a múlté, de Laslették sem tagadják a szerb zadruget és japán nagycsalád létét. Ezekon kívül Európában, ott, ahol elképzelésük alapján nyugati, nuklearizált családoknak kellene lenni, a középkorban Dél-Franciaországban és részint Korzikán nagycsaládi vérségi kötelékek, „frèreche”-ék és „communauté familiale”-ék bukkannak fel a francia források tanúsága alapján a történeti leírásokban.⁷³ Ezen régi intézményekkel Laslett láthatóan nem tud mit kezdeni és azok ellentmondásait nem képes feloldani.

Laslett jelzett dilemmáit és kimutatható ellentmondásait a tanulmánykötet más dolgozataiban is fellelhetjük. Így a 15–16. századi olasz városi viszonyok elemzésekor az olasz polgárok családi és vagyoni viszonyai vizsgálatokor Firenzében, Arezóban és Velencében Christiane Klapisch a vagyonosabb polgárok nagyobb és népe-

70 LASLETT: Introduction. In *Household and Family in Past Time*. 1972, i. m. 7.

71 P. LASLETT: Mean Household Size in England since the Sixteenth Century. In LASLETT, WALL (Edts.): *Household and Family in Past Time*. 1972, i. m. 139.

72 Kenneth W. WACHTER – A. HAMMEL – Peter LASLETT (Eds.): *Statistical Studies of Historical Demography*. Academic Press, New York–San Francisco etc., 1978. A zadrugával kapcsolatban Laslett azt írja, hogy ezt a terminust a délkelet-európai parasztság nem használta és tudósok kreálták (109.). Itt jegyezzük meg, Laslett nem tud arról, hogy az egykori jugoszláv faluszociológiában a szövetkezés egyszerűbb formájának terminusa „délszlávul” „zadugarstvo”.

73 LASLETT i. m. 14.

sebb családjai előfordulását mutatja be, a vagyoni helyzettől függően.⁷⁴ Itt csak megjegyezni kívánjuk, hogy az olasz reneszánsz kori polgárok körében a történeti irodalomból ismert és leírt családközösség, a „consorteria” intézménye és lényegében erre bukkant Klapisch, majd őt követően Francis William Kent is. Andorka – már idézett tanulmányában – a középkori reneszánsz polgáraival kapcsolatban ezt a közismert „Rómeó és Júlia szindrómaként” jelzi. Klapisch kutatásait követő más tanulmányok is kimutatták, hogy a 13–15. században Toszkánában, Firenzében a patríciusok nagyobb, komplexebb háztartásai voltak megfigyelhetők a korakapitalisztikus akkumulációs tendenciák miatt is.⁷⁵ Ide kívánkozik, hogy a kapitalizmus genezisére vonatkozó kutatások (lásd például Marx és Immanuel Wallerstein neo-marxista elképzeléseit) a korai kapitalizmus kezdeteit nem Angliában és azt megelőzően a Németalföldön látták, hanem a kora középkori olaszországi városállamokban.⁷⁶

Laslettnek a Mean Household Size-ra vonatkozó analíziseiből is ellentétes tendenciák olvashatók ki a 15–16. századi 100 angol falu mintája alapján. Így a magasabb társadalmi státuszú népesség esetében – a parasztsággal szemben – a nemeseknél, egyháziaknál, vagyonosabb parasztoknál: yeomeneknél és kézműveseknél nagyobb, több- és háromgenerációs családosztétel mutatható ki a nukleáris családokkal együtt, ezekkel párhuzamosan, de természetesen nem általánosan.⁷⁷ Az említett kötetben olvasható Anderson tanulmánya, melyben az áll, hogy a 19. században a birtokolt földek és a család összetételének nagysága között összefüggések mutathatók ki.⁷⁸

A Leslett-féle kötet látható belső ellentmondásain túl ezen iskola állításait módosították, majd pedig az alapítók is továbbfejlesztették elképzeléseiket. Ennek fejleményeként Laslett egy 1977-ben publikált munkájában azt mutatja ki, hogy a 16. században Velencében és Arezzóban élhettek 60 éven felüliek.⁷⁹

Ennek jelentősége, hogy Thomas Bruch korábbi tézisével szemben a középkorban is feltételez 60 éven felüli kort, mely lehetővé teszi több generáció együttélését. David Levine 1977-ben publikált munkájában a hajdani kelet-nyugati házassági szokások elkülönülését cáfolja. Összerinte a 16. századi Angliában a kelet-európai házassági szokások léphettek fel, és így itt a 25 év alatti házasság is lehetséges

74 Christiane KLAPISCH: Household and Family in Tuscany in 1427. In LASLETT, WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. 1972, i. m. 274: 10.2-es tábla, 277: 10.6-os tábla.

75 A toszkánai kora kapitalisztikus tendenciák leírását l. David HERLIHY: Deaths, Marriages, Births and Tuscan Economy 1300–1500. In Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns in the Past*. New York–San Francisco–London, 1977. 370 pp. A consorteriára vonatkozóan l. Francis William KENT: *Household and Lineage in Renaissance Florenz. The Family Life of the Capponi, Ginary and Rucellari*. Princeton University Press, Princeton–New Jersey, 1977. 308 pp. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a szovjet időkben születtek orosz nyelvű leírások az itáliai polgárok háztartási közösségeiről és a korakapitalisztikus tendenciákról Itáliában. (L. pl. Kotelnikova munkásságát.)

76 Az olasz városállamok tendenciáihoz hasonlóan ugyanilyen mozzanatok láthatók a kora kapitalisztikus szibériai városokban is. A szibériai városokban letelepedő vagyonosabb polgárok esetében („poszagyszkije ljgyvi”) a családnagyság és a családszám is magasabb volt. L. szokásjogi könyvünket: 121.

77 Peter LASLETT 1972, 153: 4.14-es tábla, 155: 4.17-es tábla, 142: 4.6-os tábla.

78 L. Michael ANDERSON: Household Structure and the Industrial Revolution: Mid Nineteenth Century Preston in Comparative Perspective. In LASLETT 1972, i. m. 221: 7.4-es tábla.

79 Peter LASLETT 1977, i. m. 186: 5.2-es tábla.

volt – a keleti mintáknak megfelelően – és a gyerekek is a szülőkkel együtt maradhattak. A születések („fertility”) és túlélések („life expectancy”) kutatása alapján arra a következtetésre jut, hogy a 25 év alatti szülés is lehetséges volt ebben a korban, és ugyan kis ezrelékkel, de a 60 éven felüliek generációja is megjelenhetett az angol falun. Mindezen Levine által jelzett mozzanatok következtében kisméretekben, de három generáció együttélése lehetséges.⁸⁰ Ez mind történik az angliai protokapitalizmus korszakában, amikor nagyipari üzemek nem léteztek és a faluról való elvándorlás sem volt lehetséges: így a népességlelesleget a falusi protoindustrializáció szívta fel.

A Laslett-i kutatások folytatását képezik Ronald Demos Lee és munkatársai 1977-ben publikált vizsgálatai, melyben Herlihy a 13–14. századi toszkánai városok analizálásával tárja fel az egykor közismert „consorteria”, majd pedig a paraszti „mezzaria” intézményét. Ezekben a vagyon felhalmozása miatt nagyobb családlétszám lehetséges.⁸¹ Szintén ugyanezen kötet más tanulmányai többszörösen kimutatják a vagyon és a családnagyság közötti összefüggéseket,⁸² majd pedig azt, hogy az örökösödési szokások és így az elsőszülöttség, a „primogenitura” intézménye is befolyásolta a családnagyságot.⁸³

Az eddigiekben jelzett újabb kutatások eredményeként maguk a cambridge-i történeti demográfusok is továbbfejlesztették elképzeléseiket. Maga Hajnal is a házassági szokások kelet-nyugati elterjedésének, felosztásának képén módosított. Egy 1983-ban publikált tanulmányában a nyugat-európai régióon belül egy északnyugati alrégiót különít el keleti házassági és házasságkötési mintákkal.⁸⁴ Ugyanígy tesz

80 David LEVINE: *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. Academic Press, Inc., New York–San Francisco–London, 1977. 64.:-es oldal 5.3-as tábla, 40–41.: 3.3-as és 3.4-es tábla, valamint 126.: 8.3 és 8.5-ös tábla.

81 L. David HERLIHY: Deaths, Marriages, Births and Tuscan Economy 1300–1550, i. m. In Ronald Demos Lee (Ed.): *Population Patterns in the Past*. Academic Press, New York–San Francisco–London, 1977. 370 pp. A városi polgárok vagyonközösségein túl a parasztok részes művelési lehetőségei (olaszul „mezzaria”) nagyobb paraszti vagyonok felhalmozását és népesebb paraszti családokat tettek lehetővé.

82 A paraszti vagyon és családnagyság közötti összefüggésekre utalnak a következő tanulmányok: Ronald Demos LEE: Introduction. In R. D. LEE (Ed.): *Population Patterns in the Past*. Academic Press, 1977. A ciklikusan alakuló vagyoni helyzetet mutatják be E. A. HAMMEL, Kenneth W. WACHTER: Primonuptiality and Ultimonuptiality: Their Effects on Stem Family Household Frequencies. In Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns in Past*. 1977, i. m. című tanulmányukban

83 Így a német gazdaság- és társadalomkutatások, főleg Lütge alapján tudjuk, hogy az északi német területeken a Hanza-városok vonzáskörzetében a „primogenitura” volt érvényben. Ennek következtében a birtok nem osztódott és nukleáris családok uralkodtak, vagyis a „stemming” volt általános. Ugyanakkor a déli német területeken az egyenlő osztozkodás, a „Realteilung” volt divatban, és ennek következtében a kisbirtokok voltak az uralkodók, vagyis németül „Kleinstelle”-k. A primogenitura „stemming” hatását hangsúlyozzák Ronald Demos Lee, majd pedig Lutz Berkner (l. Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns in the Past*. 1977, i. m.) arra hívja fel a figyelmet, hogy Alsó-Szászországban a majorsági földesúr úgy avatkozott be az örökösödési szokásokba, hogy bevezette a primogenitura szokását. Így a „Realteilung”-ot korlátozta, és a „stemminget” általánossá tette. Ebben a korban ennek következtében az „extended family” nem általános, csak 30 százalékban jelentkezett. (L. Lutz BERKNER: Peasant Household Organization and Demographic Change in Lower Saxony (1685–1766). In Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns*. 1977, i. m.)

84 Lásd: J. HAJNAL: Two Kinds of Pre-Industrial Household System. In Richard WALL (Ed.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, 1983. 65–105. Hajnal új klasszifikációját taglalja Richard WALL: *European Family and Household System*. Klny.

Laslett is az 1983-ban közzétett tanulmányában, melyben kimutatja, hogy a nyugati régióban, így Olaszországban, a Mediterraneumban is keleti házasságkötési minták mutathatók ki. A nyugati, 22 év feletti, akár 27-30 éven túli házassággal ellentétben itt 25, de legalább 22 év alatti házasság is megfigyelhető – a korábbi keleti mintáknak megfelelően – és így a történeti időkben több generáció egy fedél alatt való élése feltételezhető. Ugyanakkor az olasz középkorban felfedezi a paraszti részes művelés, a „mezzaria” intézményét, ami nagyobb családok együttélését teszi lehetővé.⁸⁵

Azonban Peter Laslett az 1983-ban publikált tanulmányában még tovább is megy. Reklamáltuk szokásjogi könyvünk elméleti alapjai kapcsán, hogy a társadalmi intézmények és az azok közötti reciprokális interakciók hálózatát nem veszi figyelembe. Nos, ebben az írásában a falun belüli rokonok és szomszédok kölcsönös segítségi intézményeit (ahogy írja „voluntary assistance”-ot) említi, de természetesen ennek kelet-európai irodalmához még nem jut el. Úgyszintén csak érinti az egykori munkatársulásokat (például ekeközösségeket), a faluközösségi társulásokat és az egykori faluközösségi művelést (talán az egykori „open field”-re gondolva).⁸⁶

Ugyanakkor ebből az írásból is látható, hogy Laslett Csajanovot is olvasott. Megismerkedhetett elméletével, miszerint a vagyon és a paraszti család összetételének nagysága között összefüggés van, és a vagyon s család növekedése ciklikus jellegű, azonban Csajanov elméletét nem látja alkalmazhatónak az angol talajon.⁸⁷

Tehát a *Household and Family in Past Time* című munkában, 1972-ben közreadott alaptézisek jelentősen módosultak. A képet akkor még finomították kelet-európai kutatások is, melyekről Lasletteknek nem voltak kimerítő ismereteik. Ennek

85 Ezen új téziseket l. Peter Laslett: *Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared*. In Richard WALL (Ed.) with collaboration of Jean ROBIN – Peter LASLETT: *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, 1983. 533., 548.

86 L. Peter LASLETT: *Family and Household as Work Group and Kin Group*, i. m. In WALL (Ed.): *Family Forms in Historic Europe*. 1983, i. m. 536–537. Ebben az elemzésben a faluközösség és így az „open field” egykor feltételezett közösségi mentalitására céloz, amit a 19. századi angol faluközösségi elemzésekben feltételeztek. Mint említettük, a faluközösségek háromnyomásos határhasználati rendszerének maradványai Lengyelország keleti és déli területein a 20. századig fennmaradtak, amit a korabeli lengyel kutatások dokumentálnak. Ezekben elképesztő állapotokra bukkantak a háromnyomásos, „közösségi” művelési kényszer és az aratás utáni szabad, „közösségi” kihajtás rendszere miatt. Így a leírások és megfigyelések alapján nem közösségi kooperáció, hanem individuális versengés volt megfigyelhető. Mindenki a másikat leste, hogy mikor végez az aratással, mert ha nem végeztek időben, a nyomásra való szabad kihajtás következtében az állat leleghelhetett a be nem takarított gabonatermést. Emiatt nem kooperációk, hanem állandó individuális konfliktusok alakulhattak ki. Ezen határendezési hiányokat tükröző állapotokat többen is leírták és ezen ún. egykori „közösségi” társulások rajza Aurelia MIODUCHOWSKA (Wrocław, Ossolineum, 1958) tollából származik ZAWISTOWICZ – ADAMSKA kölcsönös segítségi elemzésein túl. Ezen egykori „közösségi” határhasználati rendszernek a települési képletben látható nyomait rögzítettük – lengyelországi tereptaszta-lataink alapján – írott tanulmányunkban. L. TAGÁNYI Zoltán: *Mezőváros, falu, tanya. A megosztott települések határhasználati rendszerének közép-kelet-európai összehasonlító vizsgálata*. In *Ethnographia* CV. 1994/1. 155–192.

87 Peter LASLETT: *Family and Household as Work Group* In WALL (Ed.): *Family Forms in Historic Europe*. 1983, i. m. 553, 556. Laslett ugyanebben felfedezi azt, amit az olasz városállamok polgárai-val kapcsolatban mondtunk David Herlihy kutatásai alapján. Rábukkan a „mezzaria” intézményére, ami a parasztság körében nagyobb családlétszámot tett lehetővé. L. 548., 85. lábjegyzet.

oka, hogy a rendszerváltás előtt a kelet–nyugati tudományos kapcsolatok esetlegesekek voltak. Olyan kelet-európai kutatók írásai, mint amilyen az orosz Csap vagy Andorkaé esetlegesen jutottak Laslették kezébe, úgyszintén a lett vagy lengyel leírások. Andorka magyarországi vizsgálatait nyugaton ismerték, de a lengyel Lowmianski idevágó eredményeit nem. Ez utóbbi a Poczatki Polski 1967-ben kiadott egyik kötetében írja, hogy a 19. századi történetírás képtelensége volt csak 100-200 fős zadrugákat látni és szerinte ezek mellett kisebb, 10-20 fős zadrugák is léteztek. Munkája analízise alapján látható: ezen nukleuszok felduzzadásából alakulhattak ki a nagyobb, zártabb, népesebb családok, háztartások. A Vilnói hercegségben a 18. században a kisebb nukleáris családok túlnyomó száma ellenére (41, 4%), kisebb arányban háromgenerációs háztartások, füstök mutathatók ki rétegspecifikusan (15%-ban), és ezzel egyidőben ezek ciklikus mozgását is dokumentálja.⁸⁸ Ez megfelel a csajanovi ciklikusság gondolatának, azonban 1967-ben, amikor ez a munkája megjelent, akkor Lengyelországban nem volt Csajanov-kultusz és Lowmianski nem ismerhette, mivel itt a szövetkezés és a szövetkezeti mozgalom nem volt általános az egyéni gazdálkodás miatt.

A lengyel jogtörténeti és társadalomtörténeti kutatások kimutatták, hogy a lengyel-litván területeken – ahol még a nyugati nukleáris mintáknak kellene dominálnia – kimutathatók rétegspecifikusan nagyobb, zártabb, többgenerációs családok. Szintén a nyugat–keleti, Szentpétervár–Trieszt választóvonal használhatóságát feszegeti Andorka Rudolf az 1975-ben az *Ethnographiában* publikált tanulmányában.⁸⁹ Alsónyéken és Kölkeden a 18–19. században a nukleáris családok mellett kiterjesztett és többgenerációs háztartások vannak. Ez utóbbiak százalékos arányszáma magasabb, mint a korabeli angliai minták átlaga. A lasletti Mean Household Size 5 fő körüli átlagos nagyságának számát viszont a kölkedi és az alsónyéki vizsgálatokra vonatkozóan is használhatónak tartja. Más tanulmányában is – Faragó Tamással együtt – a cambridge-i demográfiai felvételek statikusságát kritizálja a ciklikusság elve bizonyítását hiányolva, amit az ún. „longitudinális” analízisek alkalmazásával óhajt alátámasztani. Andorkánál is visszaköszön a csajanovi ciklikusság elmélete, amit Laslett 1983-ban megjelent és idézett tanulmányában elutasít.⁹⁰

Andorka és Faragó több történeti forrás összevetésével jut el a ciklikusság gondolatához,⁹¹ a paraszti vagyon és családnagyság közötti összefüggések dokumentálásához, amire az elkövetkező vizsgálatunkban is kísérletet teszünk egy Nógrád megyei falu, Varsány néprajzi és történeti forrásainak elemzésével.

88 L. Henryk LOWMIANSKI: *Poczatki Polski*. III. Tom. PWN. Warszawa, Lowmianski alapján irtuk analízisünket a lengyel–litván végek viszonyairól a szokásjogi könyvünkben. L. TAGÁNYI Zoltán i. m. 1990. 109.

89 ANDORKA Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században, i. m. In *Ethnographia* 1975. /2–3. 353.

90 L. a 87. lábjegyzetet.

91 ANDORKA Rudolf: Paraszti családszervezet, i. m. In *Ethnographia* 1975., valamint ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In *Agrártörténeti Szemle* XXVI. évf. 1984/3–4. 426.

VARSÁNYI NAGYCSALÁDOK ÉS CSALÁDREKONSTITUCIÓ

Vizsgálatunk helyszíne a Nógrád megyei Varsány, Szécsény és Balassagyarmat vonzáskörzetében. Háztartáskutatásainkat itt az 1970-es évekbeli terepkutatásaink, valamint az 1828-as *Conscriptio Regnicolaris Incolae Hungarorum* varsányi vizsgálata alapján végeztük. Ez utóbbi kitűnő anyag a háztartások mikrovizsgálata céljából. Az állami összeírás alapján jól lehet dokumentálni, hogy a vagyon- és családnagyság között összefüggések vannak. A szociológiai és néprajzi terepkutatásaink alkalmával pedig a „nagy családok” egykori létre és annak hagyományai nyomára bukkantunk a vizsgált faluban.

Varsány törpebirtokos, „zsellér” falu, ahol az 1930-as évekre a birtokok elaprózódása következett be, jómódú „jobbágy”-birtok kevés volt, és 50 holdon felül csak öt parasztgazdaság volt. A faluban elaprózódott kis gazdaságok domináltak, és azok tagjai az 1930-as években az alföldi, mezőhegyesi ménesbirtokra szegődtek el sommásmunkára, ha a környező birtokokon nem tudtak alkalmazást nyerni, mint aratók vagy cselédek. A történeti és néprajzi források alapján az egykori birtokstruktúrát rekonstruálni lehet az ismert és alkalmazható lenini hármasszeítés rendszerével; lásd a vagyonos parasztok („kulákok”), középparasztok („szerednyaki”) és zsellér napszámosok („batriki”) kategóriáit. Ez a hármasszeítés a maga teljes egészében fellelhető az 1828-as összeírások alapján is. Ekkor az összeírt 78 „contribuens”-ből 29 „colonus”-i egészteljes jobbágyháztartás volt, utánuk következtek 28 háztartással a házzal rendelkező zsellérek, „iquilinus”-ok, majd pedig a sort a házatlan zsellérek, „subinuilinus”-ok zárták 20 háztartással. A hármasszeítés a 19. század elején még teljes mértékben érvényesült és csak a 20. század 30-as éveire módosult némileg. Ez utóbbi korszak gazdálkodását az 1970-es években még kutatni lehetett.

Ahogy jeleztük, Varsány törpebirtokos, „zsellér”, sommás falu volt, és a birtokstruktúra hierarchiájának legalsó fokán állottak a 0–5 és az 5–10 holdas kisbirtokok. Elsősorban az öt holdnál kisebb gazdaságok tagjai kényszerültek arra, hogy a mezőhegyesi ménesbirtokra járjanak le sommásmunkára, vagy szegődjenek el cselédnek vagy aratónak a környező birtokokra, de ugyanerre voltak kényszerítve az 5–10 hold körüli gazdaságok birtokosai is. Ez utóbbi 5–10 holdas gazdák intenzív kultúrákkal: takarmánynövényekkel és burgonyatermesztéssel is foglalkoztak a kupeckedésen kívül. E gazdaságok a vagyonosabb gazdák, „jó emberek” igauzsorájára is rá voltak szorulva, és megállapodás szerint az egy napi ígás munkáért két nap gyalogos munkát kellett végezni az 1930-as években. A következő kategória tagjai a 10–25 holdas gazdák már nem voltak arra kényszerítve, hogy sommásnak, cselédnek vagy aratónak szegődjenek el, ígával rendelkeztek, és majdnem önellátók voltak. Ők is igyekeztek intenzíven gazdálkodni, pillangósokkal és rétműveléssel foglalkoztak a kupeckedésen kívül. A hierarchia legtetjén álltak a 25 holdon felüli birtokosok, a „jobbágyok”. A szegényebbek álma az volt, hogy ebbe a birtok-kategóriába küzdjék fel magukat. A múlt század ’30-as éveiben, a magángazdálkodás korszakában a régi hármasszeítés maradványai megfigyelhetők voltak. Abban az esetben, ha a 0–5 és 5–10 holdas kategóriát összevonjuk (ugyanis ezek sommáskodtak, majd aratónak és cselédnek szegődtek el), s ha rajtuk kívül a 10–25 és 25 holdon felüli gazdaságokat

nézzük, akkor az egykori hármás beosztást láthatjuk. Viszont akkor, hogy ha a két, a 0–5 és az 5–10 holdas törpebirtokokat külön kezeljük, akkor a hármás beosztás négyes klasszifikációra módosul a 20. század '30-as éveiben.⁹²

Az 1970-es évek idősebb varsányi gazdái visszaemlékezései alapján a 25 holdnál nagyobb gazdaságú, vagyonosabb „jobbágy”-elemek nagycsaládi háztartásokban éltek. Ezek a falu bizonyos részét szállták meg, s házaik csúcsaikkal egymáshoz voltak építve. Az ilyen nagycsaládi egységekben 20–25 ember élt és gazdálkodott. A munkát közösen végezték, az esti vacsorát együtt fogyasztották el. Ekkor beszéltek meg a közös dolgokat, s az estebédnél a család legidősebb tagja határozta meg, hogy mi lesz a munka a következő napra. Az ilyen családok által lakott efajta szegek, „szögek” a faluban az 1930-as évekig léteztek. Visszaemlékezések szerint ekkor a házak a faluban nem voltak számozva, és az ilyen egyes nagycsaládi szegek és udvarok a nevüket a rajta élő gazdák családneveiről nyerhették. Így tudtak a Kanyók, Tepákok, Gyurók, Rigóék, Csanakok, Pálmányok és Bárányok udvaráról, mások azokról, akik például a Bolha-„szög”-ben laktak. Az alapító gazdák neveiről elnevezett udvarok és „szögek” rendszerében a történeti és néprajzi irodalomból is jól ismert „patronimikus”-névadást és Nógrád megyéből (a palócok körében) egykor közsímet hadas települési rendet fedezhetjük fel. Ennek maradványai Varsányban a két háború közötti időszak '30-as éveiiig léteztek, addig, amíg az öröklés, a „jussolás” (így nevezték a „vállakozást”) következtében szét nem költöztek a család tagjai a közös udvarból. Ezt a gazdálkodás- és családformát egyébként a faluban „egy kenyéren való élés”-nek is nevezték, mely kifejezést a falubeliek általánosan ismerték.⁹³ Varsány a nógrádi palóc nagycsaládi területre esik, és a közös kenyéren való élés azonos azzal a terminussal, ami az 1828-as összeírásokból visszaköszön, lásd „in uno pane viventes” kifejezést.⁹⁴ Így nézett ki a falu egykori általános képe, és így mutathatók ki az

92 A hármás birtokrétégződés elve alkalmazhatóságát és annak eszmetörténeti, illetve elméleti vitáit a publikálatlan kandidátusi disszertációmban dolgoztuk ki. (L. TAGÁNYI Zoltán: *A városi agglomerációk képződési folyamata és a migrációs mozgások, különös tekintettel az 1960-as évekre. (Avagy a városi agglomerációk rurális háttere.)* Bp. 1984. 166–178.) Ebben az írásban az ún. varsányi felülvizsgálat formájában, szociológiai kategóriákat alkalmazva vizsgáltuk a társadalmi rétegződést és Sárkány Mihály kutatásaihoz hasonló eredményekre jutottunk (l. SÁRKÁNY Mihály: *A gazdaság átalakulása.* In VARSÁNY: *Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* (Néprajzi tanulmányok.) Szerk. BODROGI Tibor. Akadémiai Kiadó, 1978.) Azonban itt kívánjuk jelezni, hogy Sárkány dolgozatában egy zsellér, summás falu általános képében egy gazdafalu analízisét és vízióját adja. E summáság képének hiányát egy 1982-ben publikált dolgozatunkban pótoltuk. (L. TAGÁNYI Zoltán: *A varsányi agrárproletariátus, mezőgazdasági munkások és gazdák bérezése és munkaszervezete.* In *Agrártörténeti Szemle* XXVI. évf. 1982/1–2. 53–61.)

93 Az „egy kenyéren való élés” terminus általános létre vonatkozóan utalásokat tesznek ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás: *Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata* című tanulmányukban. L. *Agrártörténeti Szemle* XXVI. évf. 1984/3–4. 404. Az egy kenyéren való élés, oroszul „zsity na adnom chlebje” terminusát ismeri és leírja M. O. KOSZVEN: *Sze-mejnaja obscsina i patronimija* című munkájában. (Akadémija Nauk SZSZSZR, *Insztjyit Etznografii* i. m. Miklucho Maklaja, Moszkva, Nauka, 1963.) Ebben arról is ír, hogy ez szlovák hagyomány volna, és szlovák hatások a nógrádi palóc területeken nem kizárhatók.

94 Az egy kenyéren való élés terminusát latinul Dányi Dezső említi írásában. L. DÁNYI Dezső: *Háztartás és családnagyság struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon.* 10. In *Történeti Statisztikai Tanulmányok.* Bp. 3. 1977.

egykori nagycsaládi közösségek, háztartások, melyek létrehozásához az 1828-as *Conscriptio Regicolaris Incolae Hungarorum* alapján szolgáltatathatunk adatokat.

A varsányi család- és háztartás-rekonstrukció

Az 1828-as összeírások használhatók a parasztok, valamint iparosok, kézművesek családjai nagyságának meghatározásához. Kimutatható, hogy a család- és vagyoni nagyság között összefüggések vannak. Azonban az összeírásoknak korlátai is vannak, ugyanis a 16 éven aluli és a 60 éven felüli népesség nincs feltüntetve az állami adózás szempontjából összeállított *Conscriptió*-ban. A 60 éven felüli személyeket is csak akkor tüntették fel, ha annak különösebb oka volt: „ustrines 60 annos superantes”, „pater familias miles”. Ezért a 16 éven aluli és a 60 éven felüli népesség arányszámát illetően bizonyos mutatókat kell produkálni. Ezt a célt szolgálják a rekonstrukciós vizsgálatok. Az 1828-as összeírásokhoz korábban a legközelebb áll az 1784–1787-es évi első magyarországi népszámlálás és a rekonstrukció céljából ennek adatait használtuk becslési számítással. Az első népszámlálás elsősorban a katonai szolgálatokra kötelezhető személyeket vette számba – a szerkesztők szerint – és így nem vették figyelembe a papokat, nemeseket, főbb tisztségviselőket és a nőket sem írták össze részletezve, csak összeggezve. A férfinépesség adatainak felvételekor figyelembe vették az 1–12 és a 13–17 év közötti korcsoportokat, az ún. férfisarjadékot. Az összeírás szerint Varsányban a 801 fő jogi, 782 fő tényleges népességből 432 fő férfi és 369 fő nő, az 1–12 év közötti 146, a 13–17 év közötti férfi sarjadék létszáma 44 fő. Így megközelítőleg a 17 éven aluli férfisarjadék a férfinépesség 432-es számának durván 43 (43,98)%-át teszi ki. Arra való tekintettel, hogy az összeírásban szereplő nők száma 369 fő – a nemi arányok figyelembevételével – a 17 évnél fiatalabb lányok százalékos részesedése a női létszámból 37,5% körül van. E számításoknál viszont figyelembe kell vennünk, hogy a történelmi időkben a gyermekhalálozás nagyobb méretű volt. Erre vonatkozóan szolgáltatnak adatokat Andorka Rudolf kutatásai, miszerint a 10. életévet a 17. században és annak második felében született gyermekek csupán 2/5-e érte meg.⁹⁵ Ezt tekintve így is a 19. századra a 17 éven aluli fiúk és lányok százalékos részesedése – a nemek közötti arányt is figyelembe véve – a felnőtt népesség számából hozzávetőlegesen 43,92 százalék. Ezt támasztják alá Peter Laslett kutatásai is, aki szerint 1574–1821 között a 19. században a gyermek-népesség a felnőtt népesség 42,6 százalékát tette ki.⁹⁶ Ezen becsléseket valószínűsítik Dányi Dezső és Dávid Zoltán számításai, miszerint az 1787-es népszámlálás adatai alapján a 15 éven aluliak részesedése az össznépességből 37,5 százalék lehetett.⁹⁷

Az 1784–1789-es első népszámlálás becslési adataira támaszkodva és ezzel számolva a 17 évnél fiatalabb népességnek a népességben elfoglalt százalékos arányszámát 43,92% körül határoztuk meg. Így ezt a számot alkalmaztuk az 1828-as ösz-

95 ANDORKA Rudolf: A gyermekszám alakulásának tényezői. *Ethnographia* XCII. évf. 1981/1. 104.

96 Peter LASLETT: Mean Household Size in England since the Sixteenth Century. 148. In Peter LASLETT – Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972, i. m.

97 *Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787*. Bp. 1960. 39: 13. tábla.

szeírás 16 évnél fiatalabb népességre, melybe beletartoztak az összeírt személyek, „contribuens”-ek testvérei, lányai és fiai.

A 60 éven felüli népesség túlélésére, arányszámára vonatkozóan az első népszámlálás nem nyújt adatokat, de Laslett kutatásai támpontokkal szolgálnak. Ő a 19. századi Anglia, Wales és Franciaország 18–19. századi alapsorainak vizsgálata alapján a 60 éven felüli népesség százalékos arányszámát – az össznépesség számában – 10 százalékra teszi.⁹⁸ Ezek alapján az 1828-as „contribuens”-ek számának 43 százalékát vettük a 16 éven aluli népesség megállapításához, a 60 éven felüliek számának meghatározásához pedig az összlétszám 10%-át számítottuk.

Azonban az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) más adatait is hasznosítani tudtuk. Ennek alapján ekkor Varsányban 135 család és 96 ház volt, vagyis feltételezhetően 39 család házatlan zsellér. Ez a népesség 4,86%-át tette ki. Hozzávetőlegesen a lakosság 95,12%-a rendelkezett házzal. E számok azért érdemelnek figyelmet, mert a zsellérek számát az összeírás megadja, a házatlan zsellérek számára vonatkozóan viszont csak az 1828-as összeírásokban találtunk adatokat az „inquilinus”-ok, házas zsellérek valamint a „subinquilinus”-ok, házatlan zsellérek adataival egyetemben. Az 1784–1787-es 801 fő jogi személyt, illetve 782 fő tényleges népességet figyelembe véve, valamint azt, hogy ekkor Varsányban 96 ház volt (ami kevesebb a családok számánál a házatlan zselléreket leszámítva), akkor rétegspecifikusan a vagyonosabbakra, s azok egy háztartására 8 fő jut átlagban, ami „nagycsaládi” tendenciákra emlékeztet. Abban az esetben, ha a 801 fő jogi személybe, illetve 782 fő tényleges népesség számába belefoglaljuk a házatlan zselléreket is – akikkel együtt 135 család volt a faluban –, akkor a 18. század végén egy háztartásra, családra átlagban 5,79, illetve 5,95 fő esik becsléses számítások szerint. Ez közelít ahhoz, amit Tamásy József számít – amit Andorka ismertet – miszerint a 18. század végén 5,28 fő volt az általános családlétszám az első népszámlálás alapján.⁹⁹ Andorka Kölkeden és Alsónyéken a 18–19. században 5,7 illetve 5,8 főt valószínűsít,¹⁰⁰ Andorka–Faragó 1828-ra 5 körüli szóródásos számot állapít meg egy háztartásra.¹⁰¹ Mi is, a nógrádvarsányi mikroanalízisünkben, hasonló eredményre jutottunk.

1828-ban a telkes jobbágyok, „colonus”-ok száma 29 háztartás, 29 „contribuens”-szel. Ezek természetesen házzal rendelkeznek, földbirtokaik 26 és 52 „metreta”¹⁰²

98 Peter LASLETT: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology.* Cambridge etc., 1977. 193: 5–6. tábla.

99 Andorka Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. In *Ethnographia* LXXXVI. évf. 1975/2–3. 348.

100 ANDORKA Rudolf, i. m. 348.

101 ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család és háztartástervezet vizsgálata. In *Agrártörténeti Szemle* XXVI. évf. 1984/3–4. 410, 412, 437.

102 Metreta egy középkori, de a mai napig is kimutatható ür- és földmértékegység. Fordítása: „pozsonyi mérő”, mely 62 ½ litert tesz ki. A „pozsonyi mérő” 74 iccének (1 icce 0,86 liter) felel meg. Ezzel az úrmértékkel bevetett egységnyi föld a műveléskor 2 magyar kisholdat is kitett. Az 1828-as összeírások is így használják ezt a mértéket. A „pozsonyi mérő” az I. világháború előtti cselédkommenciókban „kila” név alatt tűnt fel, és Nógrádvarsányban az 1970-es években az egykori cselédek még emlékeztek erre a régi egységre. (L. TAGÁNYI Zoltán: A varsányi agrárproletáriátus, mezőgazdasági munkások és gazdák. I. m. In *Agrártörténeti Szemle* XXVI. évf. 1982/1–2. 57.)

között mozognak. Igavonó állatokkal, négyes lófogatokkal vannak ellátva, és az összeírás kitevéle szerint: „aratura quadrijugo peragitur”, vagyis négyes lófogatokkal szántanak. Ennek ellenére voltak olyan „colonus”-i gazdaságok, ahol nem tudtak négyes fogatot kiállítani, s ezért az eketársulásokat körükben feltételezhetjük. Továbbiakban az „inquilinus”-ok, házas zsellérek 28 háztartással szerepelnek, közöttük két „servus conventionalis dominalis” van és egy kovács („faber ferrarius cum sodale in domo dominali”) uradalomtól bérelt házban. Az összeírás összesítve 59 házat, vagyis 59 háztartást tüntet fel, azonban a telkes jobbágyok („colonus”-ok) és a házas zsellérek („iquilinus”-ok) kezén mindössze 57 ház volt. Ez annak tudható be, hogy a pásztorok házát („egy domus communitatis pastores”) és egy cigánykunyhót („ziganos in gasis”) az összeírók lakóalkalmatosságként tüntették fel. Ez utóbbi cigánykunyhó a mai varsányi cigánysor elődje.

A feudális ranglétra legalján találjuk a „subinquilinus”-okat, a házatlan zselléretket 20 „contribuens”-sel. Ezek önálló házzal nem rendelkeznek – az összeírás szerint – és általában uradalmi házakban élnek, ha ugyan a forrás jelzi: „in domo dominali”. Az összeírás ezt 12 esetben adja meg, de a foglalkozás alapján feltételezhetjük, hogy még többen is uradalmi házakban lakhattak. A házatlan zsellérek rétege képezi a hierarchia legalsóbb fokát, és közöttük találunk elesetteket, egyedül vagy nukleáris családokban élőket. A házatlan zsellérek között van elaggott zsidó pálinkafőző („ustrines supra 60 annos”), egyedül álló zsidó házalókereskedő („mercator circumforaneus”), de vannak közöttük ugyanakkor vagyonos vállalkozók, akik uradalmi házakban élve tekintélyes háztartásokat tartanak fenn és fortunákkal is rendelkeznek, mint ahogy azt később bemutatjuk.

Az összeírásban sorszámokkal szereplő „contribuens”-ek és családtagjaik („fratres”, „filii et filiae”) számát besorozva a megállapított rekonstitúciós számmal meghatároztuk az egyes háztartásokban a rekonstruált létszámot. A minden egyes sorszámra megállapított családnagyságú háztartásokat a következő kritériumok alapján klasszifikáltuk: 1. egyedüli személyek; 2. nukleáris családok; 3. kiterjesztett családok; 4. összetett családok. A minden egyes sorszámra megállapított családnagyságokat az említett kritériumok alapján rendeztük és kiszámítottuk, hogy az egyes családtípusok hány százalékkal vannak képviselve (lásd az 1. táblázatot). A továbbiakban az egyes társadalmi rétegekre: a „colonus”-ok, „inquilinus”-ok és subinquilinus”-okra vonatkozóan – rétegződésük szerint – átlagos családnagyságokat rekonstruáltunk az egyes háztartások kiszámított taglétszámai alapján (lásd a 2., 3. és 4. táblázatokat). A társadalmi rétegződés szerinti háztartásnagyság vizsgálata megkívánta külön is a „subinquilinus”-oknál a vagyonosabb kézművesek, iparosok és kocsmabérlők birtokainak és családnagyságának bemutatását is. Az egyes társadalmi csoportoknál a család és a vagyon nagysága közötti összefüggés jól látható, így a vagyonosabb telkes jobbágyok, „colonus”-ok földjeinek nagysága és a családok taglétszáma közötti összefüggéseket (lásd az 5. táblázatot) is feltárhattuk.

Elemzésünk 1. táblázata a különböző típusú háztartások és azok taglétszámának összetételét és százalékos arányát mutatja be. Az 1828-as összeírás szerint 78 háztartásban (78 „contribuens”-szel) a rekonstitúciós számok alapján a faluban 412,37

személy létezett. Egy háztartásra, családra megközelítőleg 5,28 fő eshetett. Ez más adatokkal is összevethető. A 18. századra – az első népszámlálás alapján – korábban 5,7, illetve 5,9 fő átlagot számítottunk ki, mely emlékeztet Tamásy 5,28-as átlagára. Andorka a 18–19. századra Kölkeden és Alsónyéken 5,7 ill. 5,8-as átlagot állapít meg,¹⁰³ Andorka és Faragó az 1828-as összeírások alapján szóródással 5 fő körüli számot ad meg egy háztartásra.¹⁰⁴ Ezek a számítások a nemzetközi eredményekkel is összevethetők. Laslett a 16. századtól kezdve 4,75,¹⁰⁵ majd Herlihy¹⁰⁶ a korai olasz városállamokra vonatkozóan a 15. századra 5,66 fős családatlagot határoz meg.

1. TÁBLÁZAT

*A háztartások összetételének típusai
és az abban élő személyek száma és százaléka*

A háztartások száma	Az egy háztartásban élő fők rekonstituált száma	Az egyes háztartási kategóriákban élő rekonstituált fők összege		Családtípus
		szám	százalék	
5	1,00	5,00	1,21	egyedüli (sole)
37	3,07	113,59	27,54	nukleáris: 27,54%
2	4,61	9,22	2,32	kiterjesztett: 46,69%
13	6,15	79,95	19,39	
11	7,69	84,59	20,51	
2	9,23	18,46	4,47	
2	10,77	21,54	5,22	
4	12,31	49,24	11,94	összetett: 24,55%
1	13,85	13,85	3,29	
1	16,93	16,93	4,10	
Osszeg: 78	átlag: 5,28	Osszeg: 412,37	100,00%	

Ami a háztartások összetételét illeti, öt egyedül álló személyből tevődik össze, és ezek 1,21 százalékot képviselnek. A nukleáris háztartások és családok – a rekonstitúciós számok alapján – 3,07 fős nagysággal szerepelnek és 27,54 százalékot tesznek ki. Az összetettebb családok közül a kiterjesztettek – 4,61 főtől 9,23 föig terjednek – és ezek százalékos részesedése 46,69 százalék. A 10 fő feletti összetett családok háztartások az össznépeség 24,55 százalékát teszik ki, vagyis a „nagy családi” tendenciák láthatók. A nuklearizáció Varsányban is kimutatható, de nem olyan mértékben, mint a nyugati mintákban. A nuklearizált kiscsaládok mellett nagy családok láthatók, és ezek együttes léte mellett a kiterjesztettek dominálnak, arányuk nagyobb. Ugyanis a nyugati mintákban Hammel és Wachter a 19. század közepére a nuklearizációt 46 százalékra teszik, és a nagyobb kiterjesztett családok arányát is csak

- 103 ANDORKA Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. In *Ethnographia*. 1975. i. m. 348.
 104 ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In *Agrártörténeti Szemle* 1984, i. m. 438.
 105 Peter LASLETT: *Mean Household Size in England since the Sixteenth Century*. 139. In Peter LASLETT – Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972, i. m.
 106 David HERLIHY: Deaths, Marriages, Births and Tuscan Economy 1300–1550. In Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns in Past*. 1977, i. m.

20,9 százalékban állapítják meg.¹⁰⁷ Lutz Berkner szerint a 17. századi Alsó-Szászországban – például Colenbergben – a nukleáris család („stem family”) 65%-ot tesz ki, és ezzel egy időben a kiterjesztettek („extended family”) ekkor 30%-ban figyelhetők meg, de Göttingenben – ahol osztható volt a birtok – ez utóbbiak aránya csak 7% százalék.¹⁰⁸

1828-ban – a bemutatott táblázatok alapján (*l. a 2., 3. és 4. táblázatot*) – 20 háztartás házatlan zsellér, a „subinquilinus”-ok kezén van, és ezekben a rekonstitúciós számítások alapján kb. 90 fő lakik. A házatlan zsellérek, a „subinquilinus”-ok családjaira, háztartásaira átlagban 4,4, illetve 4,5 fő jut (*l. a 4. táblázatot*). Ezeken túl 29 telkes jobbágy, „colonus” és 28 házasszellér, „inquilinus” van a faluban (összességben 57 háztartás), de nyilvántartott ház 59 van. Az 59 és 57 közötti ingadozás abból ered, hogy az adózás szempontjából az összeírás 59 házat vesz számba, ugyanis ezek között egy „domus communicatis pastores”, vagyis a falu pásztorainak háza, akik „subinquilinus”-ok voltak, és a másik „ház” – jellemző az összeírók vaskalaposságára – a cigányok kunyhója („ziganos Borda in gazis”). Ez utóbbi a mai cigánysor előzménye. 1828-ban a „colonus”-ok és „inquilinus”-ok együttes száma a rekonstitúciós becslés szerint 300 fő felett van (312–314 fő), és az ezek háztartásaira eső átlag 5,4 személy. (Az összes „contribuens” háztartásának átlaga 5,28 fő, mint ahogy láthattuk az *1. táblázat alapján*.) A „subinquilinus”-ok, házatlan zsellérek kisebb, 4,4 fős háztartásokban éltek, és a telkes jobbágyokhoz, a „colonus”-okhoz viszonyítottan családjaik nuklearizáltabbak voltak. Ez utóbbiak háztartási átlaga 7,67 fő (*l. a 2. táblázatot*).

**A HÁZTARTÁSOK LÉTSZÁMA ÉS AZOK TAGÁTLAGA
A TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS SZERINT VARSÁNYBAN, 1828-BAN**

2. TÁBLÁZAT

Egésztelkes jobbágyok (colonusok) házakkal

Háztartások száma	A rekonstituált háztartások típusai, taglétszám egy családban	A háztartások taglétszámának összege a rekonstitúció alapján
1	1,0	1,0
4	3,07	12,28
6	6,15	36,90
11	7,69	84,59
1	9,23	9,23
1	10,77	10,77
3	12,31	36,99
1	13,85	13,85
1	16,93	16,93
Összeg: 29	Átlag: 7,67	Összeg: 222,54 a népesség 53,95%-a

107 E. A. HAMMEL – Kenneth W. WACHTER: Primonuptiality and Ultimonuptiality: Their Effects on Stem Family Household Frequencies. 129. In Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns in Past*. 1977, i. m.

108 Lutz BERKNER: Peasant Household Organization and Demographic Change in Lower Saxony (1685–1766). In Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns in the Past*. 1988, i. m.

**A HÁZTARTÁSOK LÉTSZÁMA ÉS AZOK TAGÁTLAGA
A TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS SZERINT VARSÁNYBAN 1828-BAN**

3. TÁBLÁZAT

Házasszellérek (inquilinusok)

Házartások száma	A rekonstituált háztartások típusai, taglétszám egy családban	A háztartások taglétszámának összege a rekonstitúció alapján
2	1,0	2,0
23	3,07	70,61
3	6,15	18,45
Összeg: 28	Átlag: 3,25	Összeg: 91,06 a népesség 22,08%-a

4. TÁBLÁZAT

Házatlan zsellérek (subinquilinusok) és cigányok

Házartások száma	A rekonstituált háztartások típusai, taglétszám egy családban	A háztartások taglétszámának összege a rekonstitúció alapján
2	1,0	2,0
10	3,07	30,7
2	4,61	9,22
4*	6,15	24,6
1	10,77	10,77
1	12,31	12,31
Összeg: 20	Átlag: 4,48	Összeg: 89,6 a népesség 21,72%-a

* Egy háztartás „domus communitatis pastores” 6,15 fővel

Cigányok (ziganos in gazis)

Házartások száma	A rekonstituált háztartás	Házartás létszáma
1	9,23	9,23 a népesség 2,23%-a

A rekonstitúciós számok segítségével tehát az egyes társadalmi rétegek háztartásainak átlagos nagyságát is meg lehet határozni, de itt egy kérdést kell külön részleteznünk, miszerint az 1828-as összeírások alapján nyert adatok mennyire reprezentálják alul a valós képet. Az összeírásból – analízisünk szerint többen, feltételezhetően „subinquilinus”-ok, házatlan zsellérek – kimaradhattak. Erre az alulreprezentáltságra Faragó Tamás hívta fel a figyelmet.¹⁰⁹

1787-ben 801 jogi személy, 782 fő tényleges népesség volt összeírva, de az 1828-as rekonstitúciós számok alapján csak 412,43 fő feltételezhető Varsányban. Vagyis 1828-ra 1787-hez képest majdnem 389 fő eltűnt az adóösszeírásból anélkül, hogy tudnánk valamilyen demográfiai katasztrófáról. (A 19. századra inkább népességnövekedést lehetne feltételezni a korábbi korokhoz viszonyítottan.) Az első nép-

109 FARAGÓ Tamás: *Házartásszerkezet és falusi társadalmi fejlődés Magyarországon 1787–1828*. Történeti Statisztikai Tanulmányok. 3. Bp. 1988. 106.

számlálás adatai szerint a népesség 135 családban (háztartásban) élt, szemben az 1828-as 78 „contribuens” háztartásával. Így a korábbi felvételhez viszonyítottan 57 háztartás (kb. 389 fő) eltűnt az összeírásból. Az eltűnt 57 háztartásban (kb. 389 fő) az átlagos taglétszám 6,8 fő lehetett. Korábbi bevezető számításaink szerint a házatlan zselléreket leszámítva a háztartások nagysága 8 fő, a házatlan zsellérek számát is figyelembe véve 1787-ben 5,7, illetve 5,9 fő jutott egy háztartásra. Az „eltűnt” háztartások főátlagát 6,8-ra becsültük, és ez alacsonyabb volt, mint a házatlan zsellérek nélkül számított 8 fős háztartásátlag száma. Vagyis az 1828-as állami adóösszeírások – az 1787-es katonai összeírásokhoz viszonyítottan – házatlan zselléreket hagyhattak ki az összeírásból, akik az állami adózás szempontjából nem lehettek fontosak. Abban az esetben, ha 1828-ban nem hagytak volna ki az összeírók bizonyos személyeket, akkor a rekonstrukció alapján számított népességszám és a családtagszám is nagyobb volna. A már elemzett 1787-es családtagok is arra utalnak – amit a varsányi 1828-as családnagyság rekonstrukciós számai is bizonyítanak –, hogy mondhatnánk úgy is: a „nagy családi” tendencia, ami a 19. században látható, az már a 18. században is adott lehetett Varsány esetében.

A családnagyság rekonstrukciójánál láthattuk, hogy az összes lakossági kategóriára vonatkozóan az átlagos családnagyság 5,25 fő volt, és a jelzett nyugat-európai nuklearizációval szemben az összetett, kiterjesztett családok százalékos arányszáma nagyobb volt. Ez azonban nem zárja ki, hogy a jelzett két családkategória ne szerepelne egymás mellett párhuzamosan. Így a 2., 3. és 4. táblázatunk alapján láthattuk, hogy a vagyonosabb és népesebb telkes jobbágyok, a „colonus”-ok a népesség kerekítve 54, a kevésbé vagyonos házas zsellérek, az „inquilinus”-ok a lakosok kb. 22, a „szegényebb” házatlan zsellérek, a „subinquilinus”-ok (ebből a cigányokat kihagyva, de a pásztorokat figyelembe véve) a népesség kb. 20%-át tették ki. A népesség többségét – több mint 222 főt – a rekonstituált 412-ből a telkes jobbágyok alkották, mivel családjaik népesebbek voltak. Ahogy láthattuk, az átlagos család- és háztartásnagyság a „colonus”-ok esetében 7,67 fő, az „inquilinus”-oknál 3,25, azonban a „subinquilinus”-oknál ez a szám a házas zsellérekhez viszonyítottan magasabb, ugyanis 4,48 fő. Felmerülhet a kérdés, hogy ez ellentétben áll-e mondanivalónkkal? A „subinquilinus”-ok jobbára uradalmi házakban, „in domo dominali” élnek, de ezt nem mindig tüntetik fel a források, ám a foglalkozásból következtethetünk, hogy ezek is uradalmi házakban éltek és valamilyen nem mezőgazdasági, földműves foglalkozást űztek. A házas zsellérek, az „inquilinus”-ok között is találunk uradalmi szolgákat („servus conventionalis dominalis”, két háztartás), de ilyen volt az összeírásokban szereplő Bárány Josephus uradalmi házban élő kovács („faber ferrarius cum sodale in domo dominali”) nuklearizált háztartásban három fővel (rekonstrukciós szám: 3,07). Az „inquilinus”-ok között kevés iparos szerepel, de a „subinquilinus”-ok között már több nem mezőgazdasági foglalkozási fajta szerepel. Így vannak közöttük idős, zsidó pálinkafőzők („ustrines et supra 60 annos”), házaló zsidó kereskedők (mercator circumforaneus”). Ezek kis nuklearizált háztartásokban vagy egyedül élnek, de rekonstrukciós számítások szerint legfeljebb 3,07 fővel egy háztartásban. Ezek jobbára szegények lehettek.

A valóság viszont az, hogy a kora kapitalisztikus tőkeakkumulációs folyamatok eredményeként a „legalsóbb réteg”, a „subinquilinus”-ok kezén jelentős fortunák koncentrálódhattak, és nagyobb háztartásokat tarthattak fenn. Így a faluban találunk olyan csizmadiát („coturnarius”), kovácsot („faberferrarius”), pálinkafőzőt („ustrines”) és kocsmabérlőket („arendator educilli et ustrinae”), akik kiterjedtebb, nagyobb háztartásokban éltek és kisebb nagyobb fortunákkal (25 vagy 80 juhhal) rendelkeztek. (Itt jegyezzük meg, hogy a faluban ekkor voltak feles juhászok: „opilines medialistae”. Őket három fő képviselte.) Most ezeket a kézműves vagy vállalkozó, bérlő „subinquilinus”-okat soroljuk fel családjaik nagyságának rekonstrukciós számaival. A korábban közölt 3,07-es számmal szemben ezek esetében 4,61-től 12,31-ig terjedhettek a háztartási családnagyságok:

Egy háztartás, 4,61 fő, subinquilinus coturnarius et sodale in domo dominali (csizmadia, segéddel, uradalmi házban).

Két háztartás, 6,15 fővel egy háztartásban, „subinquilinus”-ok:

a) faberferrarius cum sodale in domo dominali (kovács, segéddel, uradalmi házban),

b) ustrines et supra 60 annos, judeus (60 év feletti zsidó pálinkafőző).

Egy háztartás, 10,77 fővel, subinquilinus, arendator educilli et ustrinae, judeus, Herschel Dávid (zsidó kocsmabérlő) 25 juha és 2 szolgálja van.

Egy háztartás, 12,31 fővel, subinquilinus, arendator educilli et ustrinae. Hoffmann Bernardus (kocsmáros és pálinkafőző) 80 juha és 3 szolgálja van.

Az iparosok, vállalkozók (kocsmabérlők) kezén láthatóan fortunák koncentrálódhattak, és háztartásaikban, családjaikban a családtagok száma is magasabb. Ez ugyan az a tendencia, amit Laslett elemzésekor az olaszországi polgárság „consorteria”-áival kapcsolatban jeleztünk, és amely tendencia a korakapitalisztikus jelenségek körébe utalható.

A birtokolt földvagyon nagysága is azt mutatja, hogy a nagyobb vagyonok, a birtokkoncentráció következtében a módosabb, telkes jobbágyoknál, a „colonus”-oknál a család és háztartás mérete is nagyobb (*l. az 5. táblázatot*).

A metreta birtokosok száma becslés szerint 222 és az ebbe tartozó „colonus”-i családok átlagos létszáma 7,65 fő volt. Ez magasabb a megállapított 5,25-ös össz-átlagnál, ugyanis ebbe az „inquilinus”-ok és „subinquilinus”-ok nem tartoznak bele. A metreták számának növekedésével a háztartás nagysága is növekszik lineárisan, azonban ez alól lehetségesek kivételek. A 22 6/8-as metreta számú kategória esetében a háztartás nagysága nagyobb: 12,31 fő és ez az átlag az 52 metretás kategória családjainak taglétszámát, a 10,51 főt is meghaladja.

Ez elsősorban annak a következménye, hogy a 22 6/8-ados birok kategória esetében a művelt és birtokolt szőlő száma is nagyobb. Az utóbbiaknál az átlagos 1/5 vinea helyett 4/5 vagy egész metreta szőlő szerepel. Ebből is láthatjuk, hogy a belterjes, intenzív, munkaigényes művelés előzményei és korai csírái ebből a korszakból is kimutathatók. Az összeírás alapján egy metreta szőlőre 5 „fossor” esik („fossor” egy kapás által egy nap alatt megkapálható szőlőföld), vagyis öt kapás igényeltetik utána. Ha 1/5 metreta szőlő megművelésére egy kapás igényeltetik, akkor

4/5, illetve egy metreta szőlő egy napi megműveléséhez négyszer, ötször több kapás szükségeltetik, és ezért az ilyen nagyságú szőlővel rendelkező családok létszáma is nagyobb. A metretaszám függvényében is nagyobb, 10 főt is meghaladó családnagyságot láthatunk, és ez emlékeztet Joel Halpern 1863-as évi szerb census analízise eredményére, ahol a „zadruga” alsó határa 8–12 fő.¹¹⁰

5. TÁBLÁZAT

*A colonusok, telkes jobbágyok földjeinek nagysága
a családtagok száma és azok százaléka alapján*

Metreták száma	Háztartások száma	Egy háztartásra eső rekonstituált taglétszám	Birtokkategóriára eső taglétszám	Birtokkategóriára eső taglétszám	Birtokkategóriára eső átlagos családnagyság
0, 0	1	3,07	3,07	3,07	3,07
6 4/8	1	1,00	1,0	8,69	4,34
	1	7,69	7,69		
22 6/8	1	7,69	7,69	36,93	12,31
	1	12,31	12,31		
26	1	16,93	16,93	123,02	6,83
	3	3,07	9,21		
	6	6,15	36,90		
	7	7,69	53,83		
	1	10,77	10,77		
52	1	12,31	12,31	50,77	10,5
	2	7,69	15,38		
	1	9,23	9,23		
	1	13,85	13,85		
Összeg:	29		222,48		7,67 colonusi átlag

*

Az 1828-as összeírások alapján tehát a nagyobb háztartási egységeket jeleztük a telkes jobbágyok, a „colonus”-ok rétege esetében. E háztartások nyomai az 1863-as elkülönítés adatai alapján is tovább követhetők. Az 1828-as összeírásokban szereplő, népesebb jobbágycsaládok, egykor „colonus”-ok az 1863-as felvétel térképei bizonyítékai alapján is egymáshoz közel építkeztek. A Bozsók, akik vagyonosabb gazdák, a „colonus”-ok körébe tartoztak, és akár heten is élhettek egy háztartásban, ezek házai az elkülönítés térképei alapján egymáshoz közel épültek a 6-os, 12-es, 11-es, 10-es, 14-es és 13-as házsorszámú telkeken. Az elkülönítés térképeiből is látható, hogy a kisebb család- és háztartás összetételű egykori „contribuens”-ek is egymáshoz közel, fürtökben, hogy ha úgy tetszik, szegekben építkeztek. Így a négyfős Szita családok 1863-ban a 21-22-23 és 24-es sorszámú „fundosokat” (így nevezik a telket a faluban) telepítették be. Az úgyszintén ebbe a kategóriába tartozó Szépek a 34-33-32-36 és 37-es számú telkeken éltek a térképek tanúsága alapján, szintén egy-

110 Joel HALPERN: *Town and Countryside in Serbia in the Nineteenth Century. Social and Household Structure as Reflected in the Census of 1963 Kopljare zadruga.* 412: 16. tábla. In Peter LASLETT – Richard WELL (Eds.): *Household and Family in Past Time.* Cambridge, 1972, i. m.

máshoz közel épített „szegekre” emlékeztetve. Az alaprajzok tanúsága alapján a portákat homlokzatukkal egymáshoz építették. Tehát az 1828-as összeírás nagyobb taglétszámú családjai, háztartásai maradványait, szegeit az 1863-as elkülönítés is dokumentálja, vagyis a „nagy családot” folytonossága regisztrálható. A szeparációs térképek is a fundusokat a gazdák neve alapján különböztették meg, tüntették fel.

A gazdanevek alapján a ciklikusságot is követni tudjuk. A Bozsók az 1828-as összeírások alapján jómódú „colonus”-ok, akik nagyobb háztartásokban éltek, de az I. világháború előtti időkre sommásokká süllyedtek le, és az 1970-es években is csak ipari ingázók, munkások voltak. Viszont a két háború közötti időszakban és a II. világháború utáni időben jómódú vezető gazdák, a Bárányok, akik között több volt az ún. TSZ-gazda, 1828-ban az „inquilinus”-ok és „subinquilinus”-ok között szerepelnek. Ezzel csak jelezni kívántuk, a „longitudinális”, „ciklikus” analízisek lehetőségét. Így rekonstruálható a 19. századi nagycsaládi szervezet, melynek maradványaira az 1930-as évekből a varsányi gazdák az 1970-es években még emlékeztek.

ÖSSZEZÉS

Az 1828-as összeírás és az 1784–1787-es népszámlálás adatai összevetéséből a 19. századra Varsányban 5,28 fős családátlagot állapítottunk meg. Ennek 18. századi előzményeit, az 5,7 és 5,9-es családnagyságot jeleztük. Eredményeink közelítenek Laslettehöz, aki a 16. századi Angliára 4,75 fős családátlagot állapított meg. Laslett történeti demográfiai és historiográfiai iskoláját külön fejezetben kritizáltuk, analizáltuk és társadalomtörténeti hiányosságait feltártuk, de ennek ellenére demográfiai mutatószámai használhatók. Eredményeink egybevágóak Andorka és Faragó megállapításaival, akik szerint a 19. század első felében a családnagyság az 5-ös szám körül szóródik.

Az átlagos családnagyság vizsgálatán túl az egyes társadalmi rétegekre vonatkozóan is – a rekonstrukció eszközével – rétegspecifikus családnagyság átlagokat tudunk meghatározni. A vagyonosabb telkes jobbágyok, a „colonus”-ok átlagosan 7, illetve 8 fős családokban éltek, ugyanakkor a házas zsellérek, „inquilinus”-ok, és a házatlan zsellérek, „subinquilinus”-ok kisebb, három, illetve négyfős háztartásokkal szerepelnek. Ezeknek az adatoknak a birtokviszonyokkal való összevetéséből látszik, hogy a vagyon nagyságának növekedésével a család létszáma és nagysága is növekszik. A nagyobb metreta-számú „colonus”-i jobbágyok családjainak nagysága 8–12 fő körül mozgott, de ott, ahol nem állt rendelkezésre több föld, a földet a szőlő helyettesítette, és ott is a nagyobb szőlővel rendelkező „colonus”-ok esetében is a családlétszám 8–12 fő körül volt. Ami a telkes jobbágyokra vonatkozik, az áll részint az iparosokra is. Ugyanis a nagyobb fortunákkal rendelkező „subinquilinus”-ok, iparosok és kocsmabérlők esetében is a háztartás nagysága 5-től 12–13 főig terjedhetett.

Varsány 19. századi háztartásaiban és családjaiban a nuklearizáció kimutatható az összeírtak 28,75%-ában – ami nem volt általános –, a kiterjesztett családok arányszáma 47% körül mozog, és a 10 főn felüli „zadrugás”, összetett jobbágyi nagy-, illetve összetett családok 25%-ot tesznek ki. Tehát a nagycsaládi tendenciák – amit

annak idején Kosáry Domokos a 18. századra vonatkozóan a paraszti „familia” kifejezésével jelzett¹¹¹ – kimutathatók a nuklearizáció párhuzamos jelenlétével együtt. Korábban is utaltunk arra, hogy ez a „nagy családi” tendencia Varsányban már a 18. században is létezhetett, és ezt alátámasztják a 19. század első felének adatai is. A vagyonosabb jobbágyoknál, a „colonus”-oknál rétegspecifikusan – az 5,28 fős átlaggal szemben – 8–12 fős és még nagyobb családokat is találunk, melyek a zadrugákra emlékeztetnek. Ez egybevág Joel Halpern elemzése eredményével az 1863-as szerb cenzusra vonatkozóan, mely szerint a zadruga alsó határa a 19. századi szerb városokban és falvakban 8–12 fő körül mozgott. Varsányi analízisünk elején a nagy családi hagyományok emlékét az 1930-as éveket illetően jeleztük, és ezt a nagy családi, „zadrugás” képet a 19. századi adatok is alátámasztják. Ez a 19. századi „nagy családi” kép erőteljesebb is volna, ha az 1828-as összeírás nem alulreprezentált. Hajnal és Laslett feltételezése szerint vizsgálatunk területe a nukleáris családok területére esik, ezek kimutathatók, de ennek ellenére a kiterjesztett és összetett családok százalékos arányszáma magasabb a nyugat-európai szintnél, vagyis a feltételezhetőnél jobban „nagy családos” a varsányi populáció. Ez egybevág Andorka Rudolf eredményeivel, aki Kölkeden és Alsónyéken a 18. században a Laslették által vártnál nagyobb mértékben mutatta ki az összetett családok jelenlétét. A nagy család ciklikusságára vonatkozóan az 1863-as szeparáció anyagai vizsgálata alapján tettünk megállapításokat.

Felmerül, hogy az a kép, mely kibontakozott előttünk, hogy és hol helyezkedik el. Azt a tendenciát, miszerint a vagyon és a családnagyság között összefüggés van, azt többen is kimutatták. Így Laslett¹¹² és Anderson¹¹³ kutatásai kapcsán is jeleztük, hogy a magasabb státuszú rétegeknél és a vagyonosabb parasztnál a földvagyon nagyságának növekedésével együtt a családlétszám is növekszik, magasabb. Ezt bizonyítják Hoferék átnyíró eredményei, amit Richard Wall – szerintünk eredménytelenül – próbált cáfolni.¹¹⁴ Úgyszintén az arezzói és firenzei polgárság esetében a vagyonosabbaknál a család nagysága már a 13–15. századtól fogva nagyobb Klapisch¹¹⁵ és Herlihy¹¹⁶ idézett Olaszországra vonatkozó kutatásai alapján. E jelenség-

111 KOSÁRY Domokos: A paraszti „familia” kérdéséhez a XVIII. század elején. In *Agrártörténeti Szemle* V. évf. 1963/1–2. 120–133. Kosáry főleg arra utal, hogy a paraszti családok, „famiáliák” létszámát és nagyságát a cseléd- és szolgálóelemek („filii et inquilini”) növelték. L. 123.

112 L. Peter LASLETT: Mean Household Size in England Since the Sixteenth Century, i. m. In LASLETT, WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Ebben a tanulmányban Laslett a 16–18. századi, 100 angol falut magába foglaló vizsgálatában jelzi ezeket a tendenciákat.

113 Michael ANDERSON: Household Structure and the Industrial Revolution in Mid Nineteenth Century Preston in Comparative Perspective. 220–221. In LASLETT, WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*, i. m. Anderson a 19. századi nagyobb földű földművesek esetében mutat ki nagyobb családlétszámot.

114 Fél – Hofer eredményeit Átányban a cambridge-i Richard Wall igyekezett kétségbe vonni, Hollandiára vonatkozó, 16–18. századi kutatásai alapján. L. Richard WALL: *Does Owning and Property Influence the Form of Household?* 379–409. In *Family Forms in Historic Europe*. (Eds.) Richard WALL and etc. Cambridge University Press, 1983.

115 L. Christiane KLAPISCH: Household and Family in Tuscany in 1427. In P. LASLETT and R. WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. 1972, i. m.

116 David HERLIHY: Deaths, Marriages, Births and Tuscan Economy 1300–1550. In Ronald Demos LEE. (Ed.): *Population Patterns in the Past*. 1977, i. m.

gekben kora kapitalisztikus tendenciákat látunk. Így Varsány esetében is ezek körébe sorolható az a jelenség, hogy a vagyonosabb jobbágycsaládok esetében a családlétszám nagyobb és ugyanez vonatkozik a vagyonosabb varsányi kézműves, kocsmabérlő vállalkozói rétegre.

A 19. század a kora kapitalizmus korszaka, és például a német brandenburgi és mecklenburgi területeken a majorsági gazdálkodást illetően a korai agrárkapitalizmusról értekeznek a történészek. Főleg a burgonya szántóföldi művelésével és a burgonyaszesz főzésével együtt jelenik meg az agrárkapitalizmus. Ezt ugyan Magyarországra vonatkozóan egyesek kétlik,¹¹⁷ de kora kapitalisztikus tendenciák figyelhetők meg a földvagyon szőlők felhalmozásával, amivel párban az is járt, hogy ennek megfelelően a család nagysága is növekedett, mely tendencia a varsányi mikroanalízisből is kiolvasható a telkes jobbágyok, a „colonus”-ok birtokai vizsgálatkor. A továbbiakban az, ami a varsányi kézművesek és kocsmáltató vállalkozók esetében látható, miszerint a vagyonosabbaknál nagyobb háztartási közösségek figyelhetők meg, ez ugyanaz a tendencia, amit Klapisch és Herlihy jeleznek a 13–15. századi itáliai polgárság esetében. Vagyis ez utóbbi mozzanatokban is kora kapitalisztikus tendenciák mutathatók ki.

Itt merül fel egy kérdés, nevezetesen a kapitalizmus és az iparosítás jelenségének kérdése. Andorka, Faragó és Török Katalin vizsgálataikkor a 19. századi iparosítás előtti korszakról beszélnek. Abban az esetben, ha Sztálin- és Leninvárosok építését tekintjük iparosításnak, akkor ez helytálló, de a kapitalizmus, és így az iparosítás történeti képe ennél sokkal árnyaltabb. Ugyanis volt a nagyipari kapitalizmust megelőző néma falusi ipari forradalom, a protoindusztrializáció. David Levine kutatásai szerint a 16. századi Angliában – amikor már három generáció egy háztartásban élhetett és vagyoni rétegspecifikus családok jelentkeztek – ekkor a protoindusztrializáció volt az általános a kora kapitalisztikus, protokapitalisztikus tendenciákkal egyetemben.¹¹⁸ Varsányi vizsgálataink alapján is a varsányi nagycsalád nem ősi intézmény, hanem kora kapitalisztikus, protokapitalisztikus fejlődési tendencia eredménye. Ez ugyanaz, amikor a szövetkezeti gazdálkodás korszakában az 1960-as és 1970-es években az 1968-as háztáji reform következtében – amikor minden egyes szövetkezeti tag a családban háztájihoz juthatott – a nagyobb szövetkezeti családok kezén több és nagyobb számú háztáji földparcella koncentrálódhatott, a szocializmusban megnyilatkozó kapitalisztikus tendenciák miatt.

117 TAGÁNYINÉ THOLT Judit: A burgonya szántóföldi szerepe az 1828-as összeírás szerint. In *Agrár-történeti Szemle* XXV. évf. 1983/1–2. 1–14. A 19. századi németországi tendenciák alapján a burgonya szántóföldi művelésével és a burgonyaszesz főzésével hajlamosak volnánk Magyarországon is ilyen kora kapitalisztikus tendenciákat látni. Tagányiné Tholt Judit szerint ebben az időben a burgonya még csak a kerti kultúrák között jelentkezik, és nagyon nehezen terjed el a telki állományú földekre, az ugaron és a nyomásban. Szerinte ekkor burgonyaszesz helyett csak gabonából főztek pálinkát. Kutatásaink szerint ami a német agrárkapitalizmusban a burgonya – és ez a képből nálunk hiányzik –, annak a helyét a szőlő foglalhatta el a 19. századra Varsányra vonatkozó mikroanalízisünk szerint.

118 L. David LEVINE: *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. Academic Press New York. 1977, i. m.

IRODALOM

- ALEKSZANDROV, V. A. 1964: *Russzkoje naszelenyije Szibirii XVII-nacsala XVIII.v.* Moszkva, Nauka.
- ANDORKA Rudolf 1975: Paraszti családsszervezet a XVIII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. In *Ethographia* LXXXVI. 1975/2–3. 340–368.
- ANDORKA Rudolf 1981: A gyermekszám alakulásának tényezői a paraszti közösségekben. In *Ethographia* XCII/1. 1981.
- ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás 1984: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszervezet vizsgálata. In *Agrártörténeti Szemle* XXVI. évf. 1984/3–4. 402–438.
- ANDERSON, Michael 1972: Household Structure and the Industrial Revolution in Mid Nineteenth Century Preston in Comparative Perspective. In Peter LASLETT – Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972.
- ASHTON, T. H. (Ed.) 1987: *Landlords Peasants and Politics in Medieval England*. Cambridge University Press, 1987. 446.
- BADEN – POWELL 1896: *Indian Village Community*.
- BADEN – POWELL 1899: *The Origin and Growth of Village Communities in India*. London.
- BERKNER, Lutz 1977: Peasant Household Organization and Demographic Change in Lower Saxony (1685–1766). In Ronald Demos LEE. (Ed.): *Population Patterns in the Past*. Academic Press, New York–San Francisco–London. 370.
- BOSSERUP, Ester 1965: *The Conditions of Agricultural Growth; The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Aldine Publishing Company, Chicago, 121.
- BRUCH, Thomas K. 1972: Some Demographic Determinants of Avarage Family Size. An Analytic Approach. In Peter LASLETT – Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- DÁNYI Dezső, DÁVID Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Bp.
- DÁNYI Dezső 1977: Háztartás és családnagyság struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. Bp. 3.
- DODGSHON, Robert A. 1980: *The Origin of British Field Systems: An Interpretation*. Academic Press, London–New York. 1–26.
- DODGSHON, Robert A. 1987: The Landholding Foundations of the Open Field System. In T. H. ASHTON. (Ed.): *Landlords and Politics in Medieval England*. 6–32.
- FARAGÓ Tamás 1977: Háztartásszervezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. Bp. 3.
- HAJNAL, John 1983: Two Kinds of Pre-Industrial Household System. In Richard WALL (Ed.) With collaboration of Jean ROBIN and Peter LASLETT: *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press. 65–105.
- HALPERN, Joel 1972: Town and Countryside in Serbia in the Nineteenth Century. Social and Household Structure as Reflected in the Census of 1863. Kopljare zadruaga. In Peter LASLETT and Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- HAMMEL, E. A. and Kenneth W. WACHTER 1977: Primonuptiality and Ultimontiality: Their Effects on Stem Family Household Frequencies. In Ronald Demos LEE. (Ed.): *Population Patterns in the Past*. New York–San Francisco–London.
- HATCHER, John 1987: English Serfdom and Villeinage. Toward a Reassessment. In T. H. ASHTON (Ed.): *Landlords and Politics in Medieval England*. Cambridge.
- HERLIHY, David 1977: Deaths, Marriages, Births and Tuscan Economy 1300–1550. In Ronald Demos LEE (Ed.): *Population Patterns in the Past*. New York–San Francisco–London.
- HILTON, R. H. 1968: Freedom and Villeinage in England. In R. H. HILTON (Ed.): *Peasants, Knights and Heretes. Studies in Medieval English Social History*. Cambridge University Press.
- HILTON, R. H. (Ed.) 1968: Peasants, Knights and Heretes. *Studies in Medieval English Social History*. Cambridge University Press.
- HOFFMANN, Richard C. 1975: Medieval Origins of the Common Fields. In William N. PARKER and Eric L. JONES. (Eds.): *European Peasants and Their Markets. Essays in Agrarian Economic History*. Princeton University Press. 23–73.
- HOLT, J. C. 1987: Politics and Property in Early Medieval England. In T. H. ASHTON (Ed.): *Landlords, Peasants, and Politics in Medieval England*. Cambridge.
- HOMANS, George Caspar 1960: *English Villagers of the Thirteenth Century*. London, Russel.

- HOMANS, George Caspar 1962: *Sentiments and Activities. Essays in Social Science*. London, Routledge and Kegan Paul.
- KAUFMAN, A. A. 1897: *Kresztjanszkaja obscsina v Szibiri. Po mesztnüm isszedovanyijam. 1886–1892 gg.* SzPB.
- KAUFMAN, A. A. 1908: *Russzkaja obscsina v processze jejo zarozsgyenyija i rosztu.* Moszkva.
- KENT, Francis William 1977: *Household and Lineage in Renaissance Florenz. The Family Life of the Capponi, Ginary and Rucellari.* Princeton University Press, Princeton–New Jersey. 308.
- KLAPISCH, Christiane 1972: Household and Family in Tuscany in 1427. In Peter LASLETT and Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- KOSÁRY Domokos 1963: A paraszti „familia” kérdéshöz a XVIII. század elején. In *Agrártörténeti Szemle* V. évf. 1963/1–2. 120–133.
- KOSMINSKY, E. A. 1956: *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*. Oxford, Basil Blackwell.
- KOSZVEN, M. O. 1963: Szemejnaja obscsina i patronimija. Akademia Nauk SzSzsZR. *Intsztyitut Etnografii im. Miklucho Maklaja*, Nauka, Moszkva.
- KOVALJEVSZKII, M. 1879: *Obscsinnoje zemlevlagyenyije. Pricsinü, chod i poszledstvija jevo razlozsenyija.* Moszkva, Miller.
- KROPOTKIN, Peter 1908: *A kölcshönös segítség, mint természettörvény.* Bp. Athenaeum.
- KRZYWICKI, Ludwik 1914: *Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikosci i barbarzynstwa.* Warszawa.
- LASLETT, Peter and Richard WALL (Eds.) 1972: *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press.
- LASLETT, Peter 1972: Introduction: The History of Family. In Peter LASLETT and Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- LASLETT, Peter 1972: Mean Household Size in England since the Sixteenth Century. In Peter LASLETT and Richard WALL (Eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge. 125–159.
- LASLETT, Peter 1977: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations.* Essays in Historical Sociology. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–Melburne.
- LASLETT, Peter 1983: Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared. In Richard WALL (Ed.): in collaboration with Jean ROBIN – Peter LASLETT: *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press.
- LEE, Ronald Demos (Ed.) 1977: *Population Patterns in the Past*. Academic Press, New York–San Francisco–London.
- LEVINE, David 1977: *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. Academic Press, New York–San Francisco–London.
- LITWAK, Eugen and Josephine FIGUERA 1970: Technological Innovation and Ideal Forms of Family Structure in an Industrial Democratic Society. In Reuben HILL and René KÖNIG. (Eds.): *Families in East and West. Socialization Process and Kinship Ties*. Mouton, The Hague.
- LOWMIANSKI, Henryk 1967: *Poczatki Polski*. III. Tom. PWN, Warszawa.
- MACFARLAIN, Alan 1978: *The Origins of English Individualism*. New York. 206.
- MADDICOTT, J. R. 1987: The English Peasantry and the Demands of the Growth 1294–1341. In T. H. ASHTON (Ed.): *Landlords, Peasants and Politics in Medieval England*. Cambridge.
- MAINE, Henry Sumner 1876: *Village Communities in the East and West*. Six Lectures Delivered at Oxford. London, John Murray. Third Edition.
- MAINE, Henry Sumner 1880: *Lectures on the Early Institutions*. John Murray, London.
- MAURER, Georg Ludwik 1865: *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland*. 351.
- MAURER, Georg Ludwik 1966: *Einleitung zur Geschichte der Mark, Hof, Dorf und Stadtverfassung*. 3. kiadás.
- MORVAY Judit 1981: *Asszonyok a nagycsaládban*. Bp. 1966.
- NORTH, C. Douglass and Robert Paul THOMAS 1973: Rise of the Western World. *A New Economic History*. Cambridge University Press.
- PAÁL Zsuzsanna 2006: Paraszti üzemszervezet és család Olaszországban. In *Agrártörténeti Szemle* XLVII. évf. 2006/1–4. 93–133.
- PARKER, William N. and Eric L. JONES (Eds.) 1975: European Peasants and Their Markets. *Essays in Agrarian Economic History*. Princeton University Press.
- ROSENBAUM, Heidi 1982: *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhundert*. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 636.

- SÁRKÁNY Mihály 1978: A gazdaság átalakulása. In *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- SEEBOHM, Frederic 1890: *The English Village Community*. London.
- SEEBOHM, Frederic 1895: *The Tribal System in Wales being Part of an Inquiry into the Structure and Methods of Tribal Society*. London, Longmans. 238.
- SEEBOHM, Frederic 1902: *Tribal Custom in Anglo-Saxon Law*. Longmans Green and Co. London, New York and Bombay. 531.
- SUSSMAN, Marvin B. 1970: The Urban Kin Network in Formulation of Family Theory. In Reuben HILL – René KÖNIG (Eds.): *Families in East and West. Socialization Process and Kinship Ties*. Mouton, The Hague.
- TAGÁNYINÉ, THOLT Judit 1983: A burgonya szántóföldi szerepe az 1828-as országos összeírás szerint. In *Agrártörténeti Szemle XXV. évf.* 1983/1–2. 1–14.
- TAGÁNYI Zoltán 1978: A faluközösség helyzetét és jövője egy Nógrád megyei faluban. Történeti tipológiai kísérlet és esettanulmány. In *Ethnographia LXXXIX. évf.* 1978/3. 363–387.
- TAGÁNYI Zoltán 1982: A varsányi agrárproletáriátus, mezőgazdasági munkások és gazdák bérezése és munkaszervezete. In *Agrártörténeti Szemle XXIV. évf.* 1982/1–2. 53–61.
- TAGÁNYI Zoltán 1984: városi agglomerációk képződési folyamata és a migrációs mozgások különös tekintettel az 1960–1970-es évekre. (Avagy a városi agglomerációk rurális háttere.) Kandidátusi értekezés. Bp. 273.
- TAGÁNYI Zoltán 1988: Ism.: Karol MODZELEWSKI: Chłopi w monarchii wczesnopolskiej. In *Századok 1988/1–2.* 240–242.
- TAGÁNYI Zoltán 1988. Ism.: I. V. Vlaszova: Tradicii kresztyjanszkovo zemlepolzovanyija v Pomorje i v Zapadnoj Sziberii v XVII–XVIII. vv. In *Agrártörténeti Szemle XXX. évf.* 1988/3–4. 549–552.
- TAGÁNYI Zoltán 1989: Csajanov agrárközgazdasági elmélete. Bp. 90. Kézirat gyanánt.
- TAGÁNYI Zoltán 1990: A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog. Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézet. 144.
- TAGÁNYI Zoltán 1990: A feudalizmus genezise a lengyel–litván végeken a nemzetiségi rendszer maradványai talaján. In *Világtörténet*. Tavasz–nyár. 64–67.
- TAGÁNYI Zoltán 1990: Ism.: Heidi Rosenbaum: Formen der Familie. In *Agrártörténeti Szemle XXXII. évf.* 1990/1–4. 275–279.
- TAGÁNYI Zoltán 1993: Ism.: Helena Brodowska: Gmina wiejska i jej samorząd. Warszawa, 1989. In *Világtörténet*. 1993. Tavasz–nyár. 77–78.
- TAGÁNYI Zoltán 1994. Mezőváros, falu, tanya. A megosztott települések határhasználati rendszerének közép-kelet-európai összehasonlító vizsgálata. In *Ethnographia CV.* 1994/1. 155–192.
- TAGÁNYI Zoltán 1995: Ism.: T. H. ASHTON (Ed.): Landlords, Peasants and Politics in Medieval England. Cambridge University Press, London–New York etc. In *Agrártörténeti Szemle XXXVI. évf.* 1995/1–4. 440–442.
- TAGÁNYI Zoltán 2006: Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás, lengyel példa. (A lengyel majorság és majorsági protoindustrializáció térszerkezete.) In *Agrártörténeti Szemle XLVII. évf.* 2006/1–4. 133–159.
- THRISK, Joan 1968: Common Fields. In R. H. HILTON (Ed.): Peasants, Knights and Heretics. *Studies in Medieval English Social History*. Cambridge University Press.
- TÖRÖK Katalin 1981: Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén. Kísérlet az ipari forradalom előtti parasztgazdaságok rekonstrukciójára. In *Agrártörténeti Szemle XXIII. évf.* 1981/3–4. 381–489.
- VINOGRADOFF, Paul 1892: *Villeinage in England*. London, Clarendon Press.
- VINOGRADOFF, Paul 1908: English Society in the Eleventh Century. *Essays in English Medieval History*. Oxford at the Clarendon Press.
- WACHTER, Kenneth W. – Eugen A., HAMMEL – Peter LASLETT 1978: Statistical Studies of Historical Social Structure. *Population and Social Structure Advances in Historical Demography*. Academic Press. New York–San Francisco–London.
- WALDO, Barbara 1967: *Niedzial w polskim prawie ziemskim do konca XV. wieku*. Łódź, Ossolineum.
- WALL, Richard (Ed.) 1983 (with collaboration of Jean ROBIN – Peter LASLETT): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press.

WALL, Richard 1983: Does Owning and Property Influence the Form of Household? In Richard WALL (Ed.) (with collaboration Jean ROBIN – Peter LASLETT): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press.

WALL, Richard: *European Family and Household Systems*. Klny.

ZOLTÁN TAGÁNYI

VILLAGE COMMUNITY, HOUSEHOLD COMMUNITY AND FAMILY RECONSTITUTION

This paper concentrates on the structure of families and households in Nógrádvarsány, a village in northern Hungary, from the 18th century until the 1930s. During our ethnographical examination we discovered remnants of extended families of 20-25 members in the 1930s, and following this trail back in time the structure of families and households was explored with the aid of the Laslett method to the period of the *Conscriptio Regnicolaris Incolae Hungarorum* of 1828 and the first national census of 1784-87.

Prior to our research the historical viewpoint of the Laslett school was also examined. The result was that Laslett's view of nuclear families might have been the result of a strong reaction to, and rejection of, the traditions of 19th-century historiography, which generally envisaged closed village communities and *zadrugas* or clustered extended families. Laslett, basing his views on Hajnal, attempted to prove the general existence of nuclear families to the west of the Trieste-St. Petersburg line, with extended families and *zadrugas* only to the east of this line. This picture was modified among others by the research of Rudolf Andorka, who proved the existence of extended families alongside with nuclear families in the western areas in the 18th-19th centuries. In our research concerning Nógrádvarsány we came to the same conclusions.

Our research shows that Laslett's mean household size – 4.75 persons in the 16th-18th centuries – was also applicable to Varsány. In our case it was 5.7 or 5.9 persons in the 18th century while according to the 1828 state survey, using reconstituted calculations, there was an average of 5.28 persons in each family or household.

Even though nuclearisation in Laslett's sense can also be observed in Varsány, its importance and size was not as high as in western samples. In the early 19th century the ratio of nuclear families in Varsány was around 20-25 per cent, while the ratio of extended and complex families was 40 per cent or above. We also managed to demonstrate that the size of the family increased parallel to its wealth and size of property. The average size of a prosperous serf or craftsman's family was between 8-12 persons, which can be interpreted as tendency to extended families, in agreement with the research of Joel Halpern. As opposed to the views of Laslett, which would lead to the general existence of nuclear families in this area, a higher proportion of extended families can be demonstrated in 18th-19th-century Nógrádvarsány. According to our analysis, these tendencies can be regarded as the results of early capitalistic processes of capital accumulation.

MISKEI ANTAL

A CSEPEL-SZIGETI KIRÁLYI URADALOM ÉS RÁCKEVE VISZONYA AZ ÚRBÉRRENDEZÉS IDŐSZAKÁBAN

BIRTOKLÁS ÉS JOGÁLLÁS (1736–1918)

A középkori Magyar Királyság „fővárosától”, Budától délre fekvő Csepel-sziget 1736-ban, Francois-Eugène de Savoie-Carignan – közismertebb nevén Savoyai Eugén – herceg halálakor ismét a királyi család tulajdonába került.¹ Előbb III. Károly (1711–1740) hitvese, Erzsébet királyné, majd Mária Terézia (1740–1780), végül leánya, Mária Krisztina főhercegnő (1742–1798) és férje, Albert Kázmér főherceg (1742–1822) birtokolta az uradalmat. Albert herceg halálát követően a Magyar Királyi Kamara intézte a sziget ügyeit, egészen az 1945. évi földreformig.

A Ráckevei Uradalomnak (*Familie Herrschaft, Kaiserliche und Königliche Gutsverwaltung*) 1736 után közvetlen felettes szerve a bécsi székhelyű Királyi Magán és Családi Alapítványi Birtokigazgatóság volt. A Promontor, Csepel, Szigetszentmiklós, Tököl, Szigetcsép, Szigetújfalu, Szigetszentmárton, Ráckeve, Szigetbecse, Lórév, Makád, Dömsöd és Peszér alkotta birtoktestet három kerületre (Promontor, Tököl, Ráckeve) osztották. Vezetését 1839-ig a jószágkormányzó (*praefectus, Praefect*), 1840-től a tiszttartó (*provisor, Verwalter*) látta el. Neki alárendelve működött az Ügyészi, a Számtartói, a Várnagyi, a Kasznársági, továbbá az Erdő- és a Pincemeszteri Hivatal.

Az uradalmi ügyész (*fiscalis, Fiscal*) a birtokot érintő peres ügyeket intézte, s 1848-ig részt vett az úriszék tárgyalásain is. A számtartó (*rationista, Rentmeister*) az uradalmi számadásokat vezette, a kasznár (*frumentarius, Kastner*) a dézsma és a majorsági termények kezelését látta el. A jó minőségű bor előállításáért és eladásáért a pincemester (*Kellermeister*) felelt, míg a főerdész (*Waldbereitherr*) feladata az erdő- és a vadgazdálkodásra terjedt ki. A legfontosabb ügyekről a tisztii szék ülésén (*Ratschlag*) döntöttek.

¹ Az 1686 és 1736 közötti időszakra, mint előzményre: MISKEI Antal: A Csepel-szigeti uradalom és Ráckeve viszonya (1686–1736). In „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” (Romsics Ignác). *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Szerk. GEBEI Sándor, ifj. BERTÉNYI Iván, RAINER M. János. Eger, 2011. 176–186.

I. TÁBLÁZAT

Ráckeve birtoklástörténete (1440–1918)²

Időpont	A birtokos neve	A település jogállása
1440–1541	a király és a királyné	király(né) mezőváros
1541–1622	a király és a török szultán	királyi mezőváros, szultáni hászváros
1622–1695	a török szultán (1686-ig) és az Esterházyak	szultáni hászváros, magánföldesúri mezőváros
1695–1698	Heissler Donát és özvegye	magánföldesúri mezőváros
1698–1736	Savoyai Eugén	magánföldesúri mezőváros
1736–1918	Habsburg-dinasztia	privilegizált kamarai mezőváros

Az uradalom bevétele 1736-ban 12 217 forint 66, 5 dénárt tett ki. Ennek az összegnek a 24%-a (2941 forint) a sziget legjelentősebb településéről, Ráckevéről származott. Tételesen: a földesúri cenusból (beleértve a puszták árendáját és a robotváltságot) 1400 forint, a kisebb tizedekből (kivéve a méh- és báránytizedet) 15 forint, a városházán tárolt uradalmi borok fél évig történő árusításából 150 forint, az uradalmi borkimérésből 780 forint, a mézszárszék bérleti díjából 115 forint, a halászsok saját hálóikkal kifogott halmennyiségének negyede után 370 forint, az állóvizekből való halászatért 30 forint, a dunai malmok után (négyesével számolva) 38 forint. A Somlyó-szigeten kertekkel rendelkező dömsödiek 40 forintot, az Angyali-szigeten kertekkel rendelkező kiskunlacházaiak pedig 3 forintot fizettek. A föld rossz minősége és a gyenge termés miatt a ráckeveieket ebben az időben még nem terhelte termény-és bortized.³

- 2 A Csepel-sziget és Ráckeve középkori birtokviszonyaira: KUBINYI András: Csepel története a Vasgyár alapításáig. In *Csepel története*. Bp. 1965, 8–10.; HORVÁTH Lajos: *Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig*. Bp. 1995, 57. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 24.); HORVÁTH Lajos: Az aldunai Kevétől a Csepel-szigeti Ráckevéig. In *Vera (nemcsak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen, 1995, 65–81. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Szerk. Á. VARGA László.); MAKKAJ László: Pest megye története. In *Pest megye műemlékei*. I. köt. Szerk. DERCSENYI Dezső. Bp. 1958, 67., 75–76. és 89. (a továbbiakban: MAKKAJ, 1958.) A 16–17. századi birtokviszonyokra: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 1. fol. 33–34., III. H. 2. fol. 53–58., 78–79. és 142–148.; Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban: PmL) V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. köt. *Ráckevei krónika (1600–1836)* 11.; MAGDICS István: *Diplomatarium Ráczeviense*. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 94. (a továbbiakban: MAGDICS, 1888.); DARKÓ Jenő: A mezővárosi fejlődés egy példája: Ráckeve XV–XVII. század (Sajátosságok Ráckeve mezővárosi fejlődésében). In *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. NOVÁK László és SELMECZI László. Nagykovács, 1986. 364–365. és 369. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.); HEGYI Klára: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In *Pest megye monográfiája*. I/2. köt. *A honfoglalástól 1686-ig*. TORMA István közreműködésével szerkesztette ZSOLDOS Attila. Bp. 2001. 270. és 299.; MAKKAJ, 1958. 105.; A török kiűzése utáni birtokviszonyokra: PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)* 19.; SCHÖNHERR Gyula: A bécsi udvari kamara levéltárának magyar vonatkozású oklevelei (II. közlemény). In *Történelmi Tár* 1877. 729.; VESZPRÉMY FEJES György: *A ráckevei református egyház és község története*. Tahitófalu, 1927. 8.; MILCHOFFER Sándor: *Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez*. Bp. 1940. 6–7.; LÖCHLI, Otto: *Die deutsche Mundart von Szigetújfalu*. Wien, 1968. 12.; MAGDICS, 1888. 102.
- 3 MOL E 156. Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 8. No. 10. Ráckeve (1736).

BIRTOKPEREK AZ 1740–1750-ES ÉVEKBEN

Az 1740–1750-es években jelentősen felerősödtek a Ráckeve ellen irányuló földesúri támadások. Ráadásul 1745. december 6-án, amikor a vármegye újabb vizsgálatot rendelt el Húgye és Pereg hovatarozásával kapcsolatban, a tanúk egyre-másra a szomszédos község lakóinak, a peregieknek adtak igazat. Horváth Miklós 64 éves dömsödi tanácsnok kijelentette, hogy „Körücz [kuruc] időben mind Peregiek, mind pedig más helységbeliek felessen az zür zavar idő alatt lakásokat Ráczeviben transferáltak [átvitték], azért ezen földet még akkor időben a Ráczeviek egy aránt birtak Peregieket, még az falun föllyül is.” Nagy András 59 éves dömsödi lakos szintén beismerte, hogy a szóban forgó terület a peregieké volt, „de az Ráczeviek ki tolták eököt [öket] belüle”.⁴

Miután az 1756. szeptember 6-án lefolytatott eljárás során beigazolódott, hogy a Pereggel határos Bálványos pusztát régebben Izrának és Kapufának hívták, s azt emberemlékezet óta a ráckeveiek művelték,⁵ a Királyi Táblának 1760. november 18-án Pereg és Húgye ügyében kellett ítéletet hoznia. A leghitelesebb kútfőknek most is az állattartó nagygazdák bizonyultak.

A közel 50 évig Ráckeven szolgált Kardos Gergely szalkszentmártoni esküdt elmondta, hogy a peregi határ „Ráczkövi határral Napkeletrül azon hármas határnál kezdődik, melynél ütköznek öszve három határok, ugymint Napnyugat felül Peregi, Napkelet felül Sz. Iványi és Délről Ráczkövi vagy is Kapufa pusztának határja, és onnan mennyen Sz. Miklos Út nevő dombnak oldalán levő határra; mely két határ jelek a Tanú emlékezetire mindenkor igaz különböztető határoknak tartattak [...] Emlékszik reá, hogy ez előtt Sz. Miklos Út határatul Peregiek (semmi bizonyos határok Ráczeviekkel nem lévén) egész a Dunáig széjjel szabadon szántottak, kaszáltak, marhájakat jártatták egész a Húgyei pusztá széleig, és a Duna partján lévő füzeset és almást kecske réven felül Ráczeviekkel együtt vágták, és horták minden villongás és háborgatás nélkül.”

Gubacsi Mihály dömsödi jobbágy szerint „a Peregi határ mindenkor az hármas határnál Ráczkövivel kezdödvén Sz. Miklós Úti határig terjed.” A Tasson lakó Csizmadia János mindehhez még azt is hozzátette, hogy Kecskerév és Húgye között a peregiek nemcsak állatokat tartottak, hanem együtt is szántottak a ráckeveiekkel mindaddig, „méglen Ráczköviek által nem háborgatattak, mely háborgatást és ellenzést leg inkább azon időtül tapasztalta, miolta az Dömsödi utnál az vendég fogadót építették Ráczeviek.”⁶

4 PmL IV. 31-e. Bevégzett polgári perek. Ráckeve, Nr. 1. Fasc. 4. fol. 18.

5 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárási iratok. 7. köt. 95–115.

6 PmL IV. 31-e. Bevégzett polgári perek. Ráckeve, Nr. 9. Fasc. 4. fol. 20–21.

AZ ÚRBÉRRENDEZÉS ÉS HATÁSA

Röviddel azután, hogy elcsendesedtek a puszták körüli jogviták, Mária Terézia királynő 1767. január 23-án rendeletet hozott a hazai jobbágság életkörülményeinek javítása érdekében. Az úrbérrendezést minden megyében az uralkodó által kinevezett királyi biztosok irányították. A főispán, mihelyt tudomást szerzett a biztosok kiküldéséről, összehívta a vármegyei közgyűlést, ahol kijelölték azokat a személyeket, akik az ún. kilenc kérdőpontra (*novem puncta*) adott válaszok alapján lajstromba vették, és különféle osztályokba sorolták a településeket. E kilenc kérdőpont röviden összegezve így hangzik.

1. Van-e a helységnek urbáriuma, mióta és milyen?
2. Ha nincs urbáriuma, milyen szerződés (*contractus*) vagy szokás (*usus*) szerint teljesítik szolgáltatásaikat? A most érvényben lévő urbárium, szerződés vagy szokás előtt milyen urbáriumuk vagy szerződésük volt?
3. Ahol nincs urbárium vagy szerződés, miből áll a jobbágyok és a zsellérek adózása és kötelessége, s ezt mikor és hogyan vezették be?
4. Milyen kedvezményei, előnyei (*beneficium*) és milyen hátrányai (*maleficium*) vannak a helységnek?
5. Egy egésztelkes gazdának hány és milyen hold szántóföldje és rétje van? Hány pozsonyi mérőt vethet egy holdba, és a réteken tud-e sarjút kaszálni?
6. Egy gazda hány napi robotot végez és hány marhával? A robotra való kimeletelt és visszajövetelt beszámítják-e a robotidőbe?
7. Adnak-e a helység lakói kilencedet a földesúrnak, s ha igen, mióta és miből? Ezenkívül mit adnak még a földesúrnak?
8. Hány pusztatelek van és mióta? Miért pusztultak el, és kik használják?
9. A helység lakói örökös jobbágyok-e vagy szabadmenetelűek?⁷

Knézovics István főbíró, Sztankovics József, Farkas János és Szigeti Ferenc esküdtek, valamint Szakatics János jegyző a vármegye tisztviselői előtt kijelentették, hogy Ráckevének soha nem volt földesúri szolgáltatásokat vagy járandóságát szabályozó urbáriuma, csupán szerződése, amelyet a mezőváros 1711-ben kötött meg először Claudius Verlet uradalmi adminisztrátorral. A földesúri adó (*census*) összege a szigetszentmártoni pusztá bérleti díjával együtt 1500 forintra rúgott. Ferbert János az 1730-as években a királyréti halászatért további 20 forintot követelt. Az összeírók kedvező körülményként értékelték a sok gyümölcsöskertet, a homokbuckákra telepített szőlőket, a vásárok bevételeit, a településen fél évig (szeptember 29-től április 24-ig), illetve a bálványosi pusztán egész éven át tartott borkimérési jogot. Hátrányosnak vélték a rossz minőségű talajt, a gyenge gabonahozamot, a Duna közelségét, mert a gyakori árvizek elöntötték a mezőváros belterületét és tönkretették a termést, továbbá az alföldi oldalon fekvő pusztákat, mivel a „Dunán által kölletik men-

7 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. köt. 397–399.; PmL IV. 1-d. 1766: 33/4a.; FELHŐ Ibolya: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS József. Bp. 1957, 209. (A Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa)

ni, és sokszor hol szelektől, hol zajtól [jégzajlástól] meg tartoztatván hátra maradást szenvednek.” A nyilatkozók meglepő módon kedvezőtlennek minősítették a kompglétét és a révész felfogadását is.⁸

A két Duna-ág által közrefogott határban az 1760-as évek derekán egy hatköteles, egy ötköteles, két négyköteles, hat háromköteles szántót birtokló nagygazdát találtak az összeírók. A kevésbé tehető gazdák többnyire egy-két kötél nagyságú földet műveltek. Egy kötél 782 négyszögölnek, durván fél holdnak felelt meg, amibe két pozsonyi mérő (124,16 liter) búzát lehetett vetni. A kaszálók területét szintén kötéiben adták meg; egy kötél rétről általában egy szekér szénát kaszáltak le.

Az 1760–1770-es évek fordulóján 370 „polgár” (*hospes*), 127 kézműves (*opifex*), 5 kereskedő (*quaestor*) és 116 házatlan zsellér (*subinquinus*) lakott Ráckevén. Ők valamennyien szabad költözködési joggal rendelkeztek, azaz bármikor elhagyhatták az uradalom területét. Nem kellett robotolniuk, kilencedet (*nona*) sem adtak soha, mindössze tizedet (*decima*), de azt is csupán borból, bárányokból és méhekből. A pusztákon termett gabona után sem fizettek dézsmát, mert azt beleszámították az átalányadóba.⁹

Az 1770. és az 1772. évi adatfelvételkor Ráckevén egyetlen család sem birtokolt úrbéres – jobbágyi használatban lévő – szántót és rétet, ami azt jelenti, hogy a lakoságot nem telkes jobbágyként, hanem zsellérként regisztrálták.¹⁰

*

Az úrbérrendezés nemcsak törvényes helyzetet teremtett Ráckeve és az uradalom között, hanem békés mederbe is terelte a két fél kapcsolatát. A királynő jószágkormányzója a rendelet végrehajtása ürügyén 1772. május 31-én húsz évre szóló szerződést kötött a mezővárossal, amelyben 1935 forint földesúri cenzust követelt a lakosoktól. Az átalányösszeg magában foglalta a fejadót (364 forint), a robotváltást (házas zselléréké: 1092 forint, házatlan zselléréké: 82 forint), a Somlyó- (80 forint), a Becsei- (25 forint), az Angyali- (10 forint), a Kerekzátony és a Senki-sziget bérletét (együtt 4 forint), a királyréti halászatot (20 forint), a vásártartás jogának megváltását (4 forint), a kisebb dézsmákat (30 forint), a pálinkafőzés (20 forint) és a mé-

8 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772-1865). 92–94.; PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. köt. 321–326.; NOVÁK LÁSZLÓ Ferenc: *Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században*. Nagykőrös, 2006. 394–396. (Archívum de János Arany nominati III.)

9 PmL IV. 1-d. 1766: 33/1a. Nr. 2.; PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 92–94.; PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. köt. 252–262.

10 Ráckevén ekkor 356 házas és 41 házatlan zsellért írtak össze. PmL IV. 1-h. Ráckeve, 1–46.; Árpád muzeális gyűjtemény, Ráckeve (a továbbiakban: ÁM). Ltsz.: 43/98.; NOVÁK LÁSZLÓ Ferenc: *Mária Terézia úrbéri összeírása Pest-Pilis-Solt vármegyében*. Nagykőrös, 2005. 30. és 239–243. (Archívum de János Arany nominati II.); SPIRA György: *Parasztors Pest megyében a jobbágyfelszabadító forradalom küszöbén*. In *Pest megye múltjából*. Tanulmányok. Szerk. KELETI Ferenc, LAKATOS Emő, MAKKA László. Bp. 1965, 218.

szárszék használatát (200 forint). A révállítás 4 forintnyi joga kimaradt az egyezményből, mert az uradalom ennek fejében a kompot ingyen használhatta.

A prefektus a földesúri terhek könnyítésével indokolta a szerződés megújítását: „[...] ha *Geometrica* kimérésnek javával éltt volna az *Uraság*, kétség kívül *földekre és Rétekre* nézve némely *Colonialis Sessiok* [jobbágytelkek] volnának; mindazonáltal *contrahens* [szerződéses] jobbágyok előmenetelét gyarapítással és *Fölséges Aszszonyunk* [ti. *Mária Terézia királynő*] szolgálattára közönséges terheknek könnyebb való el viselésére, ugy az *Uraság* adóinak hasznosabb meg tartására czélozo *conservatióját* [gondviselését] tekintvén ezenn *Contrahens* *Jobbágyokat* [...] egyedül házi *Zselléreknek classisát* [osztályát] tétette.”¹¹

Mindezek ellenére a megállapodás több ponton is komoly károkat okozott a mezővárosnak. Először is azért, mert az átalányadó összegét évi 515 forinttal megemelte, ami méltán váltott ki elégedetlenséget. Másodszor: azzal is fokozta a feszültséget, hogy Ráckeve saját tulajdonú szigeteit (Somlyó-, Becsei-, Angyali-, Senki-sziget, Kerekzátony), valamint Bálványos, Húgye és Szunyog pusztákat majorsági eredetűnek minősítette, s utánuk földesúri járadékokat követelt. Harmadszor: az uradalmi ügyintéző hatáskörébe utalta a városi haszonvételeket (rév-, malom-, mézszárszék-, vásártartási- és szeszfőzési jogot), amikor nagy általánosságban előírta: „*Nem csak törvényes Jurisdictionját* [joghatóságát], *de magát* illető más *beneficiumokat* [haszonvételeket] is, *mellyek ezenn Contractusban* [szerződésben] *nem foglaltatnak*, *hogy azokkal szabadon disponálhasson* [rendelkezhessen], *főnt tartya* *magának többször nevezett Földes Uraság.*”¹²

Ezeknek az ún. regále *beneficiumoknak* a bevételét (377 forint) – beleértve a rév-jogot (4 forint) is – az 1773. december 31-én tető alá hozott szerződés szintén az uradalomnak ítélte. Horváth János főbíró és az esküdtek ünnepélyesen megígérték: „*a meg nevezett Beneficiumokat reménykedésünkre kedvünk szerént meg nyerhettük, kötelezzük magunkat, hogy a contrahált* [szerződésben foglalt] *három száz hetven hétt forintokat a meg irt mod szerint emléttet Cameralis Cassában köszönettel bé fogjuk fizetni.*”¹³

A felsőbb utasítás megérkezése után Köröskényi Károly uradalmi prefektus – az 1773. december 31-i *beneficiális szerződést* mintául véve – 1774. április 17-én *urbariális szerződést* kötött a mezőváros vezetőivel. A megállapodásba új elemként került be, hogy „*az ártalmas vadaknak ki irtására tartozni fognak ezenn városbéli Jobbágyok Adozáson kívül három napi vadászattal, mely vadászatra az Uraságtól nékiek puskapor, s[ö]rét és golyobis is adattatik.*” A lakosok közül „*senki... annyira való szántó földeket nem bir, hogy csak nyolczados Gazda is lehetne*”, ezért „*mint Házzal bíró Zsellérek tekintetnek, akik is öszveséggel* [összesen] *vagynak 364.*” A szóban forgó telkes gazdák 1092 forinttal, míg a házatlan zsellérek – szám szerint 41-en – 82 forinttal válthatták meg robotszolgáltatásaikat.¹⁴

11 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 69–70.;

PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárási iratok. 8. köt. 267–273.

12 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárási iratok. 8. köt. 272.

13 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárási iratok. 8. köt. 276.

14 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárási iratok. 8. köt. 278–280.

A jószágkormányzó a háztáji vetemények kivételével tizedet rendelt el minden terményből és állatból, tekintet nélkül arra, hogy mindezidáig csak méhekből, bárányokból és borból kellett dézsmát adni. Ráadásul azt is elérte, hogy a domínium főtisztviselői a jegyző és az egyik esküdt előljáró jelenlétében minden évben összeírást végezhesse a mezővárosban. Ezzel az intézkedéssel újabb jövedelemforrás csilant meg a királynő előtt, hiszen a népesség növekedésekor tovább lehetett emelni a földesúri adó összegét. Egyébként mind az 1773. év, mind pedig az 1774. évi egyezés létrejöttét Mária Terézia rendelete tette szükségessé, mégpedig azért, hogy a kamarai településről várható jövedelemfajtákat külön lehessen választani egymástól.

A ráckevei tanácsstagok Horváth János főbíróval együtt fejet hajtottak a prefektus akarata előtt. „*Ezen bírónak ártalmas plenipotentiariussága [teljhatalommal felruházott vezetése] alatt tétetett az is Contractusba [...] hogy minden esztendőben az Uraság conscribálhasson [összeírást végeztessen] és ha a házak szaporodnak, annak szaporodjon; holott általjánában lévén a Contractus, ezt ki kellett volna hagyni, hogy az árenda esztendőnként ne terhesülne*” – panaszkodott a krónikáiró.¹⁵

Csakhogy az egyezmény tartalmáról a mezőváros lakói hamarosan tudomást szereztek, s a képmutató magisztrátus ellen 1775-ben felkelést robbantottak ki. A pattanásig feszült helyzetben Baracsi Pál, Kemény József, Lukácsi Sámuel, Újhelyi Mátyás, Németh Ferenc, Maglai Mátyás, Bereményi Mihály és Takács István vezetésével a lázadók elűzték hivatalából az árulónak bélyegzett előjáróságot, s átvették a közhatalom irányítását. 1776-ban a református Baracsit választották meg főbírónak, de nemsokára leváltották, és egy másik ellenzékit, Bereményi Mihályt ültették a helyére. Hat hét múlva azonban őt is menesztették, majd deresre húzták és 40 botütést mértek rá. Ekkor ismét Baracsit tették meg főbírónak, ám ezt a lépést már a vármegye sem nézte tétlenül, s karöltve az uradalom és a hatalomból átmenetileg kiszorult magisztrátus képviselőivel, ellentámadásba ment át. Kihasználva Baracsi népszerűtlenségét, szervezkedni kezdett ellene, s Mindenszentek napján (november 1.) lemondatta tisztségéről, felhánytorgatva neki a „hibákkal teljes és összezavart számadás”-t. Elrettentésül a két „coripheus”-t, Kemény Józsefet és Újhelyi Mátyást, mint felbujtókat 30 pálcaütésre ítélték, Keményt pedig még Pest–Pilis–Solt megye területéről is kitiltották. A pozícióját visszaszerzett tanács 1777-ben, első intézkedései egyikeként megkezdte a húgyéi erdő felosztását.¹⁶

*

Az eseményeket áttekintve érdemes elgondolkozni azon, hogy az uradalom jószágkormányzói a 18. század derekán miért indítottak erőteljes támadást Ráckeve kiváltásai ellen. Miért éppen ebben az időpontban? Vajon helyi sajátosságról van szó vagy országos tendenciáról? A kérdést felvetése mindenképpen indokolt, hiszen az

15 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. köt. Ráckevei krónika (1600–1836). 46.; MAGDICS, 1888. 127.

16 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. köt. Ráckevei krónika (1600–1836). 46–48.; MAGDICS, 1888. 128–129.; TAMÁSSY Andor: Adatok Ráckeve történetéhez. Ráckeve, 1950. Kézirat a ráckevei Árpád Múzeumban. Adattár. Ltsz.: 161–75. 93–94. (a továbbiakban: TAMÁSSY, 1950.)

eddig elmondottak alapján úgy tűnhet, mintha Savoyai Eugén herceg emberségesebb földesúr lett volna, mint a királyi ház tagjai. Ha választ akarunk kapni a fent megfogalmazott kérdésre, akkor érdemes megvizsgálni egy kicsit közelebbről a kor termelési kereteit.

A 18. század elején Pest–Pilis–Solt vármegyében hatalmas, mezőgazdasági szempontból igen jól hasznosítható területek álltak parlagon, amelyeket a lakosság eleinte szabad foglalással vont művelés alá. A földközösségnek ezt a viszonylag kötetlen formáját az 1720-as évek második felétől a kétnyomásos gazdálkodás és a föld újraosztásos rendszere váltotta fel. A jobbágyok elegendő szántóval, réttel és igaerővel rendelkeztek, rendszerint 3–4 ígásállattal, termény- és pénzjárandóságuk a földesúri háztartások szükségleteinek fedezésére szolgált. Az igazán súlyos teher ekkor még nem a földesúr, hanem az állam részéről fenyegette őket a porció, a forspont és a katonák beszállásolása révén.¹⁷

A 18. század derekától a Csepel-szigeten és környékén – éppúgy, mint az egykori hódoltsági övezetben – gyökeres változás következett be. Magát a folyamatot az Örökös Tartományok növekvő gabona- és agrármersanyag (gyapjú, nyersbőr) szükséglete indította el, amely ösztönzőleg hatott a nagybirtok termelésére, és maga után vont a földesúr önkezelésű gazdaságai, a majorságok (*allódiium*) kiépítését. A megnövekedett piaci lehetőségekre a nagybirtok hagyományos módon, az allodiális gazdálkodás bevezetésével reagált.

Az uradalmi gazdálkodás térhódítása gyors ütemben haladt előre, és az ország nagy részén a robot széles körű elterjedését eredményezte. A folyamat igazi kárvalottja a parasztság lett, ráadásul a települési keretek megszilárdulásával csökkent annak a lehetősége is, hogy a jobbágyok egy másik faluba költözve üresen álló birtokot találjanak.

Mondani sem kell, hogy mindez döntő mértékben befolyásolta a földközösség életét. A falu határának évenkénti újraosztása helyett egyre gyakoribbá vált, hogy a jobbágyok – az intenzívebb gazdálkodásra való áttérés érdekében – állandó földet kaptak használatra. A probléma ott jelentkezett, hogy a telki állomány az utódok kezén egyenlő arányban öröklődött, vagyis annak felaprózódása felgyorsította a paraszti társadalom rétegződését.¹⁸

A földesurak megtehették volna, hogy majorságaikat jobbágytelkekké alakítják, de inkább alattvalóik munkaerejét vették igénybe, illetve, ha allódiumaikat egy település régóta pénzért bérelte, akkor megemelték az árenda összegét. A ráckevei gazdák például Bankházáért 1719-ben 65 forintot, 1721-ben 125 forintot fizettek a Beleznay-családnak; 1757-ben viszont, amikor majorsági gazdálkodás fellendült, ez az összeg már 1050 forintra növekedett.¹⁹

17 PmL IV. 23-a. Conscriptioes perceptuales. I. 3. (1720), I. 4. (1728) és II. 114/b. (1728); Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicolaris összeírása I. Feldogozta és az előszót írta: BOROSY András. Bp. 1997, 335. (Pest megye múltjából 8/1.)

18 MAKKAJ, 1958. 131–133. és 141–144.; GYIMESI Sándor: *Magyar gazdaságtörténet 1848-ig*. Szerk. PACH Zsigmond Pál. Bp. 1989, 125–126.

19 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 25–26. és 38.; MAGDICS, 1888. 107–108. és 120.

Ráckeve kiváltságait Savoyai Eugén herceg nyirbálta meg először, de az igazi csapás az 1770-es évek elején következett be. Különösen az 1773. december 31-i beneficiális szerződéssel, amely az ún. kisebb királyi haszonvételeket szabályozta, valamint az 1774. április 17-i urbáriális szerződéssel, amely a mezőváros földjeit majorsági eredetűnek minősítette. Ilyen előzmények után nem sok jóval kecsgetett a 18. század utolsó negyede.

SZAPLONCZAY JÁNOS VISSZAÉLÉSEI

Midőn 1777. november 1-jén a görög származású Szaplanczay János évi 36 000 forintért kibérelte a Csepel-szigeti uradalmat a királyi kincstártól, minden addiginál jobban kiéleződött a feszültség Ráckeve és a domínium között. Szaplanczay ugyanis jóval több pénzt szándékozott kicsikarni a település lakóitól, mint amennyi törvényesen járt neki, ezért 1778-ban az érvényben lévő szerződésekkel ellentétes intézkedéseket vezetett be.²⁰

Eleinte még persze semmi sem utalt az ellenségeskedésre. Az előjárók 1777. december 30-án szívélyes hangulatú levélben kaptak engedélyt arra, hogy adóhátralékukat a boreladásból befolyó összegből egyenlítsék ki.²¹

A viszály a következő évben, 1778-ban kezdődött, s valószínűleg az idézte elő, hogy Szmolenszky János főbíró, Horváth János esküdt előjáró és Hubay Gerárd domonkos adminisztrátor – a jegyző tudtával és egyetértésével – félretájékoztatta Sélyei Nagy Ignác székesfehérvári megyéspüspököt, amikor azt írták neki, hogy „a Ráczság [...] nagyon megszorodnék” a városban. Mivel az esetért mindenki az ortodox vallású Szaplanczayt tartotta felelősnek, a bérlő ügy feldühödött, hogy mérgében majdnem deresre húzta a főbíróat és a nótáriust. Szerencsére Hubay Gerárd kérésére megnyílt, de Szmolenszkyt hivatali idejének lejáráta után örökre kizárta a tanácsból.

A vérig sértett árendátor a vásártartás korlátozásával kezdte el a törvénytelenségek sorozatát. Ráckevére küldte vejét, Putnyik Demetert, hogy a mézeskalács-árust („*Mézes-Bábost*”) tiltsa el a piaci árusítástól. Ezután tizedet szedett a kukoricából, akadályozta az erdőben a tűzi- és épületfa vágását, majd lepecsételtette a gazdák boroshordóit, hogy a lakosok csakis az ő kocsmájában, a „Fekete Sas”-ban igyanak. Végül a nagyerdei legelőkről tiltotta ki a település szarvasmarhát.²²

A bérlő erőszakoskodására a tanácstagok 1779. január 7-én a következőképpen reagáltak: „Tekéntetes Nagy Jó Kegyelmes Urunk, nekünk kegyes Atyánk s Patronusunk! Valamint, hogy az előtt minden bajunk s ügye fogyatkozásunkban nem másuvá, hanem az T[ekin]t[ete]s Urhoz, mint rajtunk könyörülő kegyes Atyánkhoz folyamodtunk, ugy szintén mostanság folyamodunk ujjolag a Te[kinte]tes Urnak ta-

20 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 48.; MAGDICS, 1888. 129.; ÁM Dok. gyűjt. 69. 39.; MAKKAJ, 1958. 145.

21 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. kötet. 420–422.

22 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 50.; MAGDICS, 1888. 130–131. A Fekete Sas kocsmá, amelyet 1847-ben alakítottak át vendégfogadóvá, a mai Ács Károly Művelődési Ház helyén állt.

pasztalt jó Atyai kegyességéhez, egész alázatossággal, bátorkodván ezen alább irt Cikkelyekben foglalt szegény Városunkat terhelő panaszainkat, kegyes Uri színe eleibe terjeszteni, ugy mint

1-o Az Erdőnek legkissebb kára nélkül Ember emlékezetétől fogva, mind ekkoraíglan birtokunk alatt lévő nagy Erdő Kaszállóinktól való, Te[kinte]tes Urnak el tilalmazása oka leszen annak, hogy melyből eddig szegény lakossaink vonyo [vono] és minden szölgálatokra való marhákat (az határnak csekély, és haszontalan volta miatt) noha nagy szülei tartották, azután attól megfosztatván eö Felsege, s N[eme]s Vármegye számára téendő, és megkivántató szölgálatoknak végbe vitelére elégtelenekké leszünk.

2-o Urbárium második punctumának [pontjának] első articulussa [cikkelye] Értelme szerint, fél esztendőbeli Bor árultatása minket illetve, de az Te[kinte]tes Úr, egész esztendő alatt két és három korcsmák[na]k mindenkor fönt tartásával, s bor árultatásával minékünk az esztendőnek majd csak 6-dik részit engedi, a melyből sulyos Kárunkat ta[pa]sztaljuk, mivel a szegény város lakossainktól számosan kéntelenítettünk a Borokat bé szedni, mivel különben sem portióját, sem Arendáját, meg nem fizetheti, és így a Borok nyakunkban maradván, mind portiora, mind pedig arendának meg fizetésére elégtelenek leszünk. Ehez járul az, hogy ha rövid idő alatt ki nem mérhettyük, a Ráczevei Borok romlandók, taval[y] is nagy károkat szenvedtünk, ugy nem különben.

3-o Urbariumnak 4-dik Articulussa 7-dik punctumában mindenféle kereskedés a lakosoknak meg vagyron engedve, minékünk mindazonáltal Bor és Pálinkával való kereskedés, ugy nem különben magunk szükségire is azok[na]k városunkban való hozattatása bizonyos fizetés nélkül tilalmaztatik; ugy hasonlóképpen a sóval való lakossaink[na]k kereskedése, kik[ne]k sem darabonként sem mázsaszámra eddig szokáson kívül árulni nem szabad.

4-o Fölséges Camara Földes Uraságunkal kötött és 20 esztendőknél elforgásáig tartandó Contractusunkban, a kisebb Déz[s]máért fizetünk 30 f[orinto]kat; azt hallyuk, hogy Te[kinte]tes Urunk a meg irt annualis [évenkénti] Arendának és fizetésünkön fölül Kukoricza földeinket in Natura [természetben] déz[s]málni kívánnya é mellett.

5-o Alázatosan jelentyük, hogy szüretnek alkalmatosságával czédula pénznek szedése nálunk soha ususba [szokásba] nem volt, az idén szokásunkon kívül kéntelenítettünk adni, holott a Pásztorokat magunk fogattuk, tartottuk s fizettük.

6- Tótoknak és Z[s]idóknak holmi aprólékos jóságocskáikkal városunkban való bé jövedeleik ugy szintén szokásba volt, és városunknak privilegiuma mellett ki osztani szokott rőföknek ki adása ez előtt soha meg tiltva nem volt, értyük, hogy Te[kinte]tes Urunk mostanság mind ezeket tilalmazza, mely szerént az több innét eredendő káraink között a rőföknek ki adásáért szegény városunknak eddig járnai szokott kevés hasznocskája cassaltatik [eltöröltetik].

7-o A saját pénzünkön vett és magunk szorgalmatosságával, kölcségével és fáradságával föl nevelt és plántált Szigetünkben való Favágás (a melyektől tudni illik azon fölül a Földes Uraságunknak Contractusunk szerént, esztendőnként bizonyos árendákat fizetünk) csak maga szükségire a lakosoknak engedtetik, holott Te[kinte]-

tes Urunk ki ki tapasztalya, hogy szegény városunk minden haszon vételek nélkül vagyon, ha csak a szegény Ember az illetén fáradságával és pénzecskevel szerzett hasznocskákból magát nem táplálja, Portióját s Arendáját abból nem fizeti, nincsen más fundussa [alapja], a mihez ragaszkodjék.”²³

A nagyerdei kaszálóval kapcsolatos túlkapások miatt Knézovics (Datsó) István főbíró, Kudar János esküdt és Sztankovics György jegyző 1779. június 21-én panaszt tett Tóth István Pest megyei esküdtnél: „Esett értésünkre valamely részben, hogy Nagy Erdei Kaszálló nyilasoktól Tekéntetes Urunktól el tiltatnánk, az honnan ezen szűk időhöz képest az majdan reánk jövendő téli időktől méltán félhetünk, akik[ne]k jószágotkáink éhel [éhen] el vesztésre juthatnának, hanem ha Tekéntetes Urunktól, mint vélünk egyedül jól tehető Atyántól fell segítettünk. Minthogy pedig len a Besnyőben Kaszálót Bírókkal egy arányos Árendát fizetők vagyunk, folyamodunk mély alázatossággal Te[kinte]tes Úrnak Kegyessége eleibe, méltóztassék oly módot találni, hogy mi is meg szomorottak meg vigasztaltassunk, képtelenség is volna az, hogy némelyek sokat kaszálván Besnyőben, mi tellyességgel mindenünnen ki kergettettnének, akik egy arányos Contribuens [adózó] lakosok lévén, egy eránt mindenekben terhelhetünk. Mellyet is a midőn bizodalommal instálnánk [kérnénk] magunkat tapasztalando Kegyes Atyai Dexteritássában [alkalmasságában] ajálván, vagyunk és maradunk Te[kinte]tes Nagy Urunk[na]k alázatos szegény szolgálai. Ráczkevei Nagy Erdőben Kaszáló, Nyilasokat bíró Gazdák.”²⁴

A Magyar Kamara még 1778-ban a helyszínre küldte Lakits Jánost, a királyi se-lyemkészítők gondnokát, aki szétnézett a kérdéses erdőkben, s az 1779. december 21-én készített jelentésében megállapította: „a Ráczkeviak a fának vesztegetésitül meg nem szüntek volna [...] némellynek ött, némellynek kilencz, némellynek tíz, húsz, harmincz, és egynek negyvenkét öll fáját levágva találták [...] az Uraság Hire [tudta] nélkül.”²⁵

A mezőváros tanácsa 1780 januárjában újból kérte a cédulapénz visszavonását, a kukoricadézsmá és a boltok bérleti díjának megszüntetését, a bortilalom feloldását, a szabad borkimérésnek, a kaszálóknak, a legelőknak, a faizási jognak és a halászatnak az engedélyezését, a határnak házhelyekre történő felosztásának beszüntetését, a mészárszékhez tartozó épületeknek rendeltetésszerű használatát, valamint a bírói hivatal zavartalan működését: „Ígérjük mi is, hogy mindenekben tartozó engedelmességünket, tartozásainkat, egész készséggel szükséges mendőséggel mindenkor tellyesittyük, és bé adott panaszainkról is le mondunk, minden akar honnand reánk nézhető, ámbár akaratunkból nem származott vétekrül alázatossan meg követytük.”²⁶

De Szaplanczayt ezekkel a szavakkal nem lehetett jobb belátásra bírni. Sőt, 1780. szeptember 18-án, Mária Krisztina főhercegnő beiktatásakor már igazi sikerként könyvelte el, hogy a „(mező)város örökös prédiukai”-t (Bálványost, Húgyét) és a zálogban bírt Szunyog-pusztát majorsági földdé nyilvánította. Parancsot adott to-

23 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. kötet. 287–293.

24 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. kötet. 453.

25 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. kötet. 433.

26 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. kötet. 662–665.

vább arra, hogy ott senki ne vessen, ne szántson, amíg ki nem váltotta nála az erre engedélyt adó cédulát. Népszerűtlen intézkedéseit a bálványosi kocsmá lefoglalásával és a hajdinatized kivetésével tetézte.²⁷ „A[nn]o 1780. die 18-a 7bris [1780. szeptember 18.] volt azon fatális [végzetes] napja Ráczkeve Várassának, mellyben F[elséges] Krisztina Hertzegné, és F[elséges] Albert Hertzeg mint Földes Uraink nem tsak a Rátzkevi Városban, s Szigetségben, hanem még az Várásnak örökös Praediumjaiban ugymint: Bálványos, és Skronovetzben, másként Izra, és Kapufában, nem külömben Szunyog, Peszér, s Hugyei Pusztákban statuáltattak [beiktattattak].” A tanács tiltakozni akart, de végül „sok okos tanult Uraknak, főképpen Veketius Prokátor [ügyvéd] Uramnak tanásábul” elállt eredeti szándékától.²⁸

Céljai megvalósítása érdekében Szaplanczay megvesztegette a szegényebb rétegeket, s valószínűleg megígérte nekik azt is, hogy a mezőváros földjeit szét fogja osztani közöttük. A nincstelenek kaptak a kínálkozó alkalmon, s az egyszer már leszerepelt Baracsi mögött felsorakozva megakadályozták a hatalmon lévő magisztrátus szembefordulását az uradalommal. A félrevezetett sokaságra támaszkodó árendátor ilyen módon szerezte meg Ráckeve birtokait 1780-ban. A tehetősebb gazdák azonban nem nyugodtak bele Szaplanczay cselszövésébe. Már csak azért sem, mert a Hétszemélyes Tábla 1778-ban nekik ítélte a fent nevezett pusztákat. Továbbra is kimentek szántani, vetni és aratni, vállalva az ezzel járó kellemetlenségeket.²⁹

A vármegye alispánja által kiküldött tisztviselőknek Rósa Mihály elmesélte, hogy amikor szunyogi földjét boronálta, a bérlő emberei rátámadtak és elkergették. Hasonlóképpen esetelte a helyzetet a Húgyén gazdálkodó Sente Mihály is, aki valómásában kijelentette: sokan fel sem szántják földjeiket, nehogy a cédulákat ki kelljen váltani a földesúrtól. Az engedély nélkül szántó ráckeveieket pálcázással térítették jobb belátásra az uradalom hajdúi.³⁰

Szaplanczay tündöklése – a ráckeveiek nagy megkönnyebbülésére – nem tartott sokáig. A tanács Ürményi József megyei adminisztrátor hathatós közbenjárására el-lenszegült Mária Krisztina főhercegnő és férje, Albert herceg törvénytelen birtokba iktatásának, s Friebeisz Antal fő- és Tóth István alszolgabíró jelenlétében 1781. június 1-jén visszazerezte a pusztákat. Kép Ferenc nótárius, aki Miklosovics Márton főbíróval június 10-én a nagyszombati káptalan előtt is megjelent, hogy hangot adjon tiltakozásának, Pozsonyban személyesen terjesztette fel beadványát a Magyar Kamarához a település 1080 forintos adósságának elengedése végett. A jegyző határozott fellépésének is betudható, hogy II. József magyar király (1780–1790) elen-

27 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 123.; PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsíratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 50–51.; MAGDICS, 1888. 131.

28 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsíratok. 1. kötet. 8–9.

29 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsíratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 51.; MAGDICS, 1888. 132.

30 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 680–681.

gedte a mezőváros tartozásait, így a magisztrátus 1781-ben 250 forintért új kompot tudott vásárolni.³¹

Megelégetve a sorozatos törvénytelenéseket, Kudar János főbíró és Kép Ferenc 1784-ben Bécsben az uralkodónál bepanaszolta a rendkívül erőszakos Szaplonczayt. A kritikát nem tűrő bérlő a „feljelentést” annyira zokon vette, hogy bosszúhadjáratot indított a jegyző ellen. Ügyvédjével, Mihályffy Ferencsel addig áskálódott ellene, míg a szerencsétlen nótárius elhagyta a mezővárost. Utóda az uradalom bizalmát élvező írődeák, Vavrinkovics István lett.³²

A mezőváros előjáróinak komoly fejtörést okozott az 1784. szeptember 9-én kelt helytartótanácsi utasítás, amely a korábbi úriszéki (1780. szeptember 5., 1782. április 30.) és vármegyei (1782. november 23.) ítéletekhez hasonlóan hatályon kívül helyezte a középkori oklevelek tartalmát. Ezenkívül a ráckevei magisztrátusnak végérvényesen le kellett mondania a több mint 60 éve ingyen használt Szunyog-pusztáról, mint zálogbirtokról, amelyet a Csete család 3000 forintért visszaváltott, majd 25 évre 8750 forintért bérbe adott a településnek: „És így jutott Szaplonczay úr háborgatása miatt Szunyogi Pusztá árenda alá, a városnak ugyan elfelejtethlen kárával; mert ha ő nem bosszantotta volna a várost és az abba megesett Statutióra [beiktatásra] Herczegséget nem ösztönözte volna, soha Ráczkevét azon pusztáért, minthogy valóságos birtokos urai nagyon elallyasodtak s fogytak, senki nem háborgatta volna.” A Szunyog-pusztá ügye ezzel átmenetileg nyugvópontra jutott.³³ A földesúri terhek kérdése azonban továbbra is nyitott maradt. A közeletben sokáig mellőzött Újhelyi Mátyás 1784. november 22-én néhány társával behatolt a városháza épületébe, és a jómódú gazdák alkotta tanácsot lemondásra szólította fel. A szalakat a háttérben most is Szaplonczay mozgatta.

A lázadás kiváltó oka Tamássy Andor szerint az volt, hogy az 1776-ban kiosztott godányi legelőt a magisztrátus erőszakkal visszavette a nincstelenektől. A föld nélkül maradt „rebellisek” – vagy ahogy a krónikaíró nevezte őket: „konkol[y] szórók” – elkeseredésükben Szaplonczayhoz fordultak, aki felkarolta követeléseiket, hogy az addig semmilyen hasznot nem hozó terület után tizedet szedhessen.³⁴ A Bírői Krónikáskönyv összeállítója viszont úgy tudta, hogy Czirják János uradalmi ispán 1784. november 21-én elhangzott kijelentése indította el a lavinát, miszerint „ha akarja [ti. ő Czirják], a Tanátsot is restaurálhatja [felfrissítheti, kicserélheti].”³⁵

Bárhogy is történt a valóságban, a feldúlt városatyák panaszaikat eljuttatták a vármegyéhez is. A sérelmekből világosan kiderül, hogy a „Tanátsot az Árendátor úr olyan rosz nyelvek által tsak azért kívánja veksáltatni [zaklatni], hogy az az Urba-

31 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. I. kötet. 16–17. és 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 52–54.; MAGDICS, 1888. 132–134.

32 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 56.; MAGDICS, 1888. 135–136.

33 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 57.; MAGDICS, 1888. 136–137.

34 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 58.; MAGDICS, 1888. 137.; TAMÁSSY, 1950. 101–102.

35 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 57.; MAGDICS, 1888. 137.

riális már folyó processus [per], annyival inkább inye szerint folyhasson, mely processusra és nyelveskedő emberekre csak eddig is igen sokat költött el már.” A kínos helyzetbe került Szaplanczay, hogy a gyanút eloszlassa magáról, keményen megbüntette Újhelyi Mátyást és a többi lázadót: „[...] azon nyelveskedő emberek, kik a Tanács ellen, sőt a város boldogsága ellen törekedtek, különös tsapásokkal látogatattak meg az Úr Isten által, mert sokakat azok közül azon Árendátor úr, kinek tet[s]zését halászták eddig, az ő vétkes tselekedetekért megpálcáztatott, sokak a város Tanács által kevés idő jártával, külömb-külobmféle excessusokért [kihágásokért] in publico [nyilvánosan] megcsapattak, egy pedig különösen megostoroztatott az igaz látó Isten által, úgy mint Cziger József; mert az elmében is megháborodott.”³⁶ A kucoricitized bevezetése ellen egyébként a tanácsstagok 1785. október 2-án is felemeltek szavukat.³⁷

A Beleznay-család 1786-ban 3000 forintról 4000 forintra emelte a bankházi puszta éves bérleti díját. Ugyanebben az évben Friebeisz Antal elnökletével kiküldött bizottság megkezdte a ráckevei földek felmérését. A pénzéhes Szaplanczay – feltehetően ez utóbbi esemény hatására – Godány, Öreghegy és Újhegy után Szunyogot, Besnyőt és Húgyét is felosztatta a lakosok között: „Ezen esztendőben a Besnyő, Szunyog és Húgyé is, a tanács akarata ellen, a Rebellis emberek, mint Szaplanczay úr porkolábjai által, fel osztattak úgy, hogy a Besnyői osztályban azon emberek, sőt maga is a Biró, az Uraság Ispánját választották osztó Birónak; sőt a mi még több, Szunyogra és Húgyéra is mind a Communitás [közösség], mind a Biró maga is által akarta eresztetni azon Ispányt osztani az város örökös pusztájára, annak örökös nagy praejudiciumára [jogsérelmére] s kárára; de itt a Tanács ellene állván, csakugyan az ispányt oda által nem eresztette.”³⁸

A kétfrontos küzdelemben felörlődött előljáráóság méltatlankodva ugyan, de tudomásul vette a földek kiosztását, jöllehet kérvényét az uradalom régense, Teschenberg Kluger János is felkarolta. Annyit azonban mégiscsak elértek, hogy a birtokstruktúrában nem következett be lényeges változás, ami gyakorlatilag egyet jelentett azzal, hogy a rászorulókat ismételen kimaradtak a földosztásból. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy az időközben prefektussá előléptetett Szaplanczay előbb a vásárállást és a mezőváros szélén lévő telkeket osztotta ki a szegények között, majd a kereskedők és az iparosmesterek boltjai után kezdett bérleti díjat szedni: „Ugyan ekkor a Boltokat, mellyek kinek-kinek háza végébe vagynak, Árenda alá akarta Szaplanczay Úr vetni és erővel is kezdette pecsételni; de ez is mind szokatlan és a város előtt esmeretlen dolog, a Tanács szorgalmatossága által eltávoztatott.”³⁹ S vé-

36 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 58–59.; MAGDICS, 1888. 138.

37 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 1. kötet. 86.

38 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 61.; MAGDICS, 1888. 140.; PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 1. kötet. 151.

39 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 64.; MAGDICS, 1888. 142.

gül, de nem utolsósorban 1788. június 14-én – ekkor már a panasztétel napja áttevődött hétfőről szombatra – a nagyerdei kaszáló közös használata is megszűnt.⁴⁰

Szaplonczay lépését természetesen nem a jó szándék vezérelte, hanem a haszon-szerzés reménye. A házas zselléreket ugyanis rákényszeríthette a földesúri adó és a terményjáradék megfizetésére, a házatlan zsellérektől pedig gyalogrobotot követelt. Ennek szellemében bocsátotta ki 1788. július 9-én a Csepel-sziget valamennyi bírójának és esküdtjének a gabona-betakarítással kapcsolatos rendelkezését is: „Parant-soltatik az egész Szigetségbéli Gazdák[na]k, és Lakosoknak, hogy mind féle Gabo-nájokat, ha Kaszálják is, Kévékbe kössék, akit tsak lehet öszve kötni, a mit pedig tellyességgel nem lehetne öszve kötni, vagy Tiz, vagy pedig legalább ött vontató, vagy Petrenczébe rakják, és ezt a helységek birái úgy Ki publicálják [kihirdetik], s az Kösség-nek tudtára adni el ne mulassák, hogy ez iránt a Déz[s]mállás ellen, leg kisebb fogyat-kozás se legyen, Külömben vagy a Birák a jó Ki nem hirdetését, vagy pedig a Lako-sok a Szófogadatlanságért büntetést, és Kissebséget fognak szenvedni.”⁴¹

Az immár tíz éve folyó per 1788 őszén kedvező fordulatot vett. Pest–Pilis–Solt vármegye – teljesítve az uralkodó parancsát – szeptember 19-én rendeletben ki-mondta, hogy az uradalomnak új szerződést kell kötnie Ráckevével „az Urbarialis állapotokról, melly a Regaléktól egészen meg különböztetett légyen”. A regale be-neficiumokat illetően úgy intézkedett, hogy azokat a mezőváros mindenféle megkö-tetés nélkül bérbé adhatja annak, akinek akarja, továbbá a kalmárok és a szatócok sem kötelesek a boltok után árendát fizetni az uraságnak.⁴²

A költséges perekbe és az üzleti élet kudarcaiba belefáradt árendátor 1789-ben elhunyt. „Ez lett vége Szaplonczay urnak, városunk megromlására igyekezönek, hogy a midőn ezen Dominiumot [uradalmat] Exárendálta [kibérelte] volna, Gyermek-einek szája vallásából tudjuk, hogy hozott Arad megyéből valami 100 Ezer fo-rintokat, holta után pedig minden jószága kótyavetyére bocsáttatván, valami 21 Ezer forintya maradt a nagy Processuskodásból [pereskedésből]. A város számára jutott azon kotya-vetyéből, maga tulajdon kedves íróasztalkája, pénztöltő bádóg tölcseré és két vas abroncsos uj hordója borával edgyütt. Temetésére ugyancsak Pestre deputál-tatván [küldvén] a Tanács részéről: főbiró, egy Esküdt és a Főnótarius.”⁴³

40 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 1. köt. 179. p.; PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárósági iratok. 3. kötet. (1788. május)

41 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárósági iratok. 3. köt. (1788. július 9.). Az idézett rendelet arról árulkodik, hogy a 18. század vége előtt a sarlós és a (kötetlen) kaszás aratás egyaránt ismert volt a Csepel-szigeten. A kaszás aratáskor – szemben a sarlóval végzettnél – a gabonát nem kötötték kévébe, s nem rakták keresztbe, hanem villával vagy gereblyével kisebb csomókba (petren-ce), illetve nagyobb egységekbe (vontató, boglya) gyűjtötték össze, majd ezt követően szállították nyomtatni. 1788-ban viszont arra utasította az uradalom a gazdákat, hogy a kaszával levágott gabo-nát kössék kévébe, amit pedig nem tudtak kévébe rakni, azt tegyék vontatóba vagy petrenczébe. Az aratás korabeli formáiról: WELLMANN Imre: Mezőgazdaság. In *Magyarország története 1686–1790*. I. köt. Főszerkesztő: EMBER Győző és HECKENAST Gusztáv. Bp. 1989, 582–584. (Magyarország története tíz kötetben 4/1.)

42 PmL IV. 165-a. Pest–Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 207–208.; PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 1. köt. 180.

43 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. köt. *Ráckevei krónika (1600–1836)*: 71–72.; MAGDICS, 1888. 148.

KÜZDELEM AZ ÖRÖKBÉRLETI SZERZŐDÉS BEVEZETÉSÉÉRT

Szaplonczay halála után az uradalom ügyeinek intézését Lóry János prefektus vette át. A mezőváros vezetői ekkor elérkezettnek látták az időt arra, hogy kibéküljenek a domínium tisztjeivel, és lezárják az 1779 óta folyamatban lévő úrbéri pert. Ennek érdekében 1790. április 16-án a szigeten belüli földekért (Királyrét, Besnyő, Tökert) és a különféle haszonvételekért évi 3500–4000 forintot ajánlottak meg a birtoktest tulajdonosának, Mária Krisztinának.⁴⁴ A főhercegnő azonban nem fogadta el az ajánlatot, mire a város 1790-ben a vármegyéhez fordult. Még a 15–17. századi okleveleket is lemásoltatta, csakhogy kérésének nagyobb nyomatókat adjon. „Mi is város Előljárói, a mely Privilegiumainkban az Uraságok által megsértettünk, a Te[kin]t[e]tes statusoknak [karoknak, rendeknek] Nemes Pest Vármegye eleibe egy alázatos Instantiával [kérvénnyel] folyamodunk, hogy ezen sérelmünk a többi Országunk Gravamenjei [sérelemei] közé tétetődgyenek, e mellett minden Privilegiumaink vidimált [látalmazott, hitelesített] párját is elkészítvén, bé adattak. Ezen Privilegiumaink Confirmatióját [megerősítését] pedig leginkább azért szükséges sürgetni, mivel III-ik Ferdinandus Császártul fogva elmaradtanak. Annak okáért arra szükségképpen vigyázni, és minden elmaradott hibákat a mennyire lehet kötelességünk szerint véghez vinni tartozunk, sőt magunkat szívesen és örömmel ajánljuk is” – hangzott el az indoklás a település jegyzője részéről.⁴⁵

A vármegye által Ráckeveire delegált küldöttség arra az álláspontra helyezkedett, hogy a „Diaetara [országgyűlésre] küldendő ablegatus [követ] Uraknak recomendalni [ajánlani] szükséges volna ezen tárgyat, mivel a privilegiumok nem a törvény által ki szabott úton, hanem vita politica [politikai úton] vagynak némelly részbe cassalva [eltörölve, megszüntetve].”⁴⁶

A megyei bizottság véleményén felbuzdulva a tanács 1791-ben megvizsgáltatta a „Város privilegiumainak régiségét, sorsának az idők viszontagságai miatt lett változását”, s ragaszkodott hozzá, hogy „panasza tétetne bé a vármegye részéről az ország gyűlése eleibe felmenendő gravamenek [sérelemek] száma közé.” Hogy petíciója széles körben ismertté váljon, a magisztrátus beleegyezett abba is, hogy annak szövegét saját költségéből kinyomtatja és népszerűsíti. Igyekezete nem bizonyult hibávalónak, mert a vármegye 1791. március 19-én a ráckeveiek kérvényét felvette a rendi sérelemek közé.⁴⁷

II. Lipót király (1790–1792) halála után egy héttel, 1792. május 1-jén az előljáróság Deszpot Józsefet, az épülő katolikus templom gondnokát és Zalai Vargha István nótáriust Bécsbe küldte, hogy a donációs leveleket I. Ferenc királlyal (1792–1835) megerősítse. Ezzel egy időben Deszpot Józsefet még a megtisztelő „szenátor”-i

44 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsí iratok. 13/a. köt. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 74.; MAGDICS, 1888. 150–151.; PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsí iratok. 1. köt. 292–293.

45 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsí iratok. 13/a. köt. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 76.; MAGDICS, 1888. 152.

46 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 178.

47 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 178.

címmel is kitüntették, hogy a lehető leghatékonyabban képviselje a közösség érdekeit. Ám hiába kilincselte a két városatya a birodalmi fővárosban, senki sem hallgatta meg őket, mert akkoriban a királyi udvart a június 6-i koronázás előkészületei foglalkoztatták. Az uralkodó a kérvény érdemi tárgyalását az ünneppsorozat lebonyolítása utánra halasztotta.⁴⁸

A koronázás után alig három héttel, 1792. június 15-én a Helytartótanács felszólította Pest megye tisztikarát, hogy jelöljön ki egy bizottságot, amely megvizsgálja a ráckeveiek panaszát, majd az elkészített jelentést mihamarabb juttassa el hozzá Budára (12 930/1792. számú rendelet).

A megyei delegáció 1792-ben ellátogatott Ráckevére, ahol az „instantia [kérelem, folyamodvány] pontjait, és processust [peres eljárást] megvizsgálván” hosszasan időzött, s megállapította, hogy a kiváltságokat szabálytalanul, „politikai úton” érvénytelenítették: „És ezen dolog Törvény utját kívánván, egyenesen a Királyi Táblára volna a Város utasítandó; addig pedig a várost mostani állapotjában kellene hagyni, míg ez iránt Ófelségének rendelése eljönne.”⁴⁹ A vármegye 1793. április 18-án elfogadta a küldöttek jelentését, és alkalmasnak találta arra, hogy továbbítsa Budára. Közben az uradalmi prefektus is összeállított egy jegyzéket a domínium és a mezőváros között lezajlott úrbéri peréről, amelyet 1793. március 28-án terjesztett fel a Helytartótanácshoz.

A mezőváros vezetése nem várta meg a konzílium döntését, hanem Miklosovics János főbíró és Zalai Vargha István jegyzővel az élen egy deputációt menesztett Bécsbe, ahol a követek 41 jómódú ráckevei gazda nevében a privilégiumok megerősítését és a szabad királyi városi cím elnyerését szorgalmazták. Mi több, I. Ferenc császárnak felajánlottak 10 000 forintnyi összeget hadisegély („harczi segítség”) gyanánt, hogy Mária Krisztina főhercegnőt jobb belátásra bírja. Az előjárók úgy gondolták, hogy Ráckevének régi kiváltságai jogán mindenképpen be kell jutnia az ország legtekintélyesebb települései közé, mert különben sohasem szabadul meg a földesúri gyámkodás alól.⁵⁰

Az év közben benyújtott kérvénnyel kapcsolatban a Helytartótanács 1793. július 30-án kijelentette: a privilégiumoknak a mezővárosi tanács törvényes úton szerezzen érvényt, a sokszor sérelmezett két adománybirtoknak, Bálványosnak és Skronovecnek pedig a „birásába a Város oltalmaztasson, és ha ellene valamit a D[omi]nium akarna mozdítani, az is utasíttasson a Törvény utjára.” A konzílium azt is elrendelte, hogy az országgyűlés ne tűzze napirendre a ráckeveiek panaszát, mivel az nem tartozik a törvényhozás hatáskörébe. Emellett felszólította a magisztrátust, hogy az immár húsz éve lejárt szerződést újítsa meg az uradalommal. Ha a felek között nem születik megállapodás, akkor a vármegyének kell kidolgoznia azt a szabályza-

48 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. köt. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 77–78.; MAGDICS, 1888. 153.

49 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 179.

50 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 180. p.; PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 2. kötet. 44.; KOVÁCS József László: A Savoyai-kastély. In KOVÁCS József László – LOSONCI Miklós: *Ráckevei műemlékek*. Ráckeve, 1968. 68. p. (Ráckevei Járási Füzetek 3.)

tot, amely az uralkodó jóváhagyása után fog átmenni a gyakorlatba. Amíg ez nem valósul meg, addig Ráckevét nem érheti jogsérelem. A regale beneficiumokkal kapcsolatban a 17 898/1793. számú határozat úgy szövelt, hogy „szabad légyen a dominiumnak, ha a várossal meg nem egyezhetne, azokat vagy magának meg tartani, vagy másoknak árendába kiadni.”⁵¹

Az uradalom látszólag „meg nyugodni méltóztatott ezen felsőbb rendelésben”, és lényegesen visszafogottabban viselkedett, mint korábban. Ezt ékesen bizonyítja Taigner Mihály számtartó és Gindl Mihály uradalmi kasznár 1793. szeptember 22-én – Zalai Vargha István bécsi útjával egy időben – tett azon kijelentése, miszerint ők ketten megfizetik a bankházi, szunyogi, bálványosi és húgyéi pusztákra hajtott juhaik legeltetési illetékét, ha a főbíró és a tanácsstagok úgy kívánják.⁵²

Az 1793. július 30-án kelt 17 898/1793. számú „kegyes rendelés” és az augusztus 24-i 19 786/1793. számú helytartótanácsi rendelet nem felelt meg Ráckeve érdekeinek, mert mindkettő függőben hagyta a szabad királyi város elnyerésére irányuló folyamodvány végrehajtását. Ekkor a képviselők elhatározták, hogy a prefektust megkerülve személyesen keresik fel drezdai rezidenciáján Mária Krisztina főhercegnőt és férjét, Albert szász-tescheni herceget. 1794. január 1-jén „indíttatott el Bécsbe Varga István Notárius F[e]l[sé]ges Mária Christina Herczegasszonyhoz s Férjéhez Albert Ő kir. Fenségéhez, mint a Dominium urához készítettett egy Instantiával [kérelemmel], s ő Herczegségek Drezdában lévén, csupán Faulhaber nevű Tanácsos (kinek áldásba maradjon mint jószívű urnak tsak emlékezete is) mentette meg Notáriust, magára vállalván tudniillik a dolog promotióját [előmozdítását], hogy Drezdába nem kellett neki menni.”⁵³

A követek mindenképpen el akarták érni, hogy Mária Krisztina és Albert herceg személyesen járjanak közbe értük az uralkodónál a szabad királyi városi rang elnyerése érdekében, továbbá azt is, hogy a földesúri adót fix összegben állapítsák meg, amelyet a szerződés lejártakor a prefektus nem változtathat meg kénye-kedve szerint. Ha a hercegi pár ehhez valamilyen oknál fogva mégsem járul hozzá, akkor utasítsa az uradalmi tiszteket, hogy azok az 1711. évi szerződéshez hasonló megállapodást kössenek a mezővárossal, s tartózkodjanak mindenfajta káros újítás bevezetésétől.⁵⁴

Albert herceg 1794. március 3-án elutasította a ráckeveiek indítványát, mert „meg volna győződve a Város privilegiumainak obsoletumokká [erejét vesztettek] lett tétettetéséről, különben pedig a Város contractusai ideje már kitelvén, kérését a Városnak nem tellyesítheti.” A Bécsben tartózkodó herceg válasza óriási csalódottságot keltett, amely után a mezőváros vezetői egyre kevesebb reményt fűztek sorsuk jobbra fordulásához.⁵⁵

51 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 179–180.

52 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 2. kötet. 67–68.

53 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. köt. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 78–79.; MAGDICS, 1888. 153–154.

54 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 181.

55 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 182.

A sorozatos kudarcok ellenére a település előjárósága Zalai Vargha István nótárius és Bukor Mátyás esküdt vezetésével 1794. július 16-án, illetve augusztus 9-én újabb küldöttséget bocsátott útnak a császárvárosba. A delegációnak az volt a feladata, hogy rávegye a királyt, „ha Királyi Várossá nem teszi is a Várost, leg alább olyan privilegium oppidummá [kiváltságos mezővárossá] tenné, melly urasági hatalomnak alatta mint más ilyen városok is vagynak, ne légyen”. Hogy szándéka megértő fülekre találjon, a tanács az eredeti összeget „még egynéhány ezer” forinttal megtoldotta, s így több mint 10 000 forintot ajánlott fel az uralkodónak a közbenjárásért. Hovatovább elkészítettett egy olyan térképet is, amelyen a régi Szent Ábrahám-monorostor romjai láthatók, bizonyítva azt, hogy ez a terület nem Szigetszentmártonhoz, hanem Ráckevéhez tartozik.⁵⁶

Zalai Vargha István szerint a delegáció tagjai azért nem tudtak komolyabb sikert elkönyvelni, mert az uradalmi prefektus a szemükre vetette: „fekvése, Situsa [helyzete] nem olyan Rácz-Kevinek, hogy belőle valah nagy Város, következképpen Commercionalis [kereskedő] hely lehetne, a honnan az Eliberatiót [felszabadítást, kiszabadítást] is nem érdemelne meg.” Pedig a követek 1794. augusztus 5-én a saxonburgi rezidenciáján időző Sándor Lipót nádort is felkérték, hogy ügyüket az uralkodó előtt képviselje.⁵⁷

Azzal, hogy Albert herceg a négy országos vásár és a révforgalom után 60 forint bérleti díjat követelt a szokásos 4–4 forint helyett, újból önkényesen járt el. A felháborodott magisztrátus 1794. szeptember 18-án kérvényt juttatott el a Helytartótanácsához, melyben „azt igyekezvén meg mutatni, hogy a Város birtoka alatt levő beneficiumok, mint Rév, vásár, mészárszék etc. Nem értethetnek mindnyájan a K[irályi] Resolutio [végzés, parancs] alá, s limitatoria [árverésre] azokat, mint amellyekhez a Dominiumnak valóságos jussa nintsen, nem bocsájtathatnak.”⁵⁸

A külső nyomás nem érte el a célját, sőt, annak fokozódása tovább növelte a tanácsstagok ellenállását. Ennek jeleként az előjárók 1794. szeptember 2-án közös akarrattal kinyilvánították, hogy „azon Regalék, mellyeket Városunk privilegiuma szerént bir, úgymint Rév, vásár, Király Réttye, s fél mészárszék, nem külömben a Szigetek, és kukoricza déz[s]ma javai, továbbra is a Városnak dispositiója [rendelkezése, intézkedése] alatt meg maradjanak, azoktól árenda ne ígértessen, sem a kukoricza déz[s]ma, melly ez előtt szokásba nem völt, hanem nem régi becsúszván per alatt vagyon, meg ne ajánltasson; ha pedig erővel is bele akarna az Urasági Tisztség kötni, contradicálni [ellene mondani], protestálni [tiltakozni] szükséges leszen; hogyha a Törvény útjára menénd is kérelmünk, az ellenkezésünk kitessen.”⁵⁹

A Helytartótanács 1794. szeptember 23-án engedélyezte az örökbérleti szerződés megkötését (20 996/1794. számú rendelet): „a Város számára mind az által egy ál-

56 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri pérek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 182.; PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 2. köt. 86. és 101–102.

57 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 183.; TAMÁSSY, 1950. 55.

58 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 2. köt. 91. és 98–99.; PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 183–184.

59 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 2. köt. 96–97.

landó Tractamentum [tárgyalás, alku, egyezés] szereztessen, melly a kívánt felszabadulásnál hasznosabb legyen, és hamarább végre hajtathatik.”⁶⁰

Most viszont az uradalom értetlenkedett, és november 13-án a vármegyén keresztül levélben kért magyarázatot a konzíliumtól. A Helytartótanács december 5-én – a király pátensére hivatkozva – azt válaszolta (26 764/1794. számú rendelet), hogy „ideig óráig a felszabadulás kérdése függőbe hagyattatván mostan egy állandó szerződés eszközöltessen a Városnak számára, mellyet igen is hogy más kép el nem lehetne érni, hanem ha a D[omi]n[i]um és Város közt határozatlan időre terjedő szerződés állíttatik fel.” Úgy látszik, Sándor Lipót főherceg valóban közbenjárt Ráckeve érdekében, mert „ezután jött ... a Város részére legkedvezőbb resolutio [végzés].”⁶¹

Mielőtt a kérdés túlságos elméleti sikra terelődött volna, Kiss vicedirektor 1794. október 6-án „kötött” urbariális szerződésre kényszerítette a mezővárost. Az esküdtetek természetesen tiltakoztak, s a település ügyvédje révén pert indítottak az úriszéken, azt hangoztatva, hogy a vásár, a rév, a kocsmá, a faizás és a mészárszék-tartás nem földesúri jog, hanem mezővárosi regálé, s különben is, amíg instanciájukra a Helytartótanácsból nem érkezik válasz, addig nem fogják elismerni az uradalom intézkedéseit. Az úriszékre benyújtott levelükben ismét hangsúlyozták, hogy akarattuk ellenére kényszerítették őket a megállapodás elfogadására, de nem hagyják annyiban a dolgot: mindenképpen sajátjuknak tekintik a mezővárosi beneficiumokat, és elsőrangú feladatnak tartják az állandó szerződés létrehozását. Nem sokkal ezután kaptak kézhez a tanács a fent említett 1794. szeptember 23-án kelt királyi rendeletet.⁶²

Az 1794-ben függőben hagyott pernek tehát egyelőre nem volt igazi győztese. Az uradalom nem tudta jobbjárfalu szintjére süllyeszteni Ráckevét, a mezőváros pedig gyengének bizonyult ahhoz, hogy kivívja magának a szabad királyi városi jogállást, és szert tegyen az örökberleti szerződés nyújtotta előnyökre.

A Helytartótanács 1794. december 9-én küldte el levelét a megye tisztikarához, sürgetve az állandó szerződés megkötését (27 118/1794. számú rendelet). Pest–Pilis–Solt vármegye 1795. január 13-án tudatta az érdekeltekkel a legfelsőbb döntést. Erre reagálva a prefektus március 23-ára úriszéket hívott össze. Végül az egész ügy, úgy ahogy volt, megfeneklett, mert az uradalmi tisztviselők mindent megtettek a végrehajtás elodázására: „A Tiszt Urak le is jöttek, de a contractus dolgába bele sem ereszkedvén eloszlaní kényteleníttettek.”⁶³

A csalódott városatyák 1795. március 24-én elpanaszolták a főszolgabírónak, hogy az uradalom rendszeresen visszaél hatalmával, s nem akar a mezővárossal állandó szerződést kötni. Azt szeretnék, ha a megye erőteljes nyomást gyakorolna a jószágkormányzóra, s „a már kötött Contractus mint a Királyi resolutióval [végzéssel] meg nem egyező s az állandóságot is akadályoztató reservatokkal [fenntartásokkal] tellyes Contractus tétetne félre, és a Városnak csendességére az határjai állíttatnának meg a szomszéd helyekkel, és minden D[omi]niumot illető javaknak árendába

60 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 182.

61 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 182–183.

62 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 184.

63 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 185.

lelendő bocsájtását eszközlené, melly ha meg esik, arra az esetre declarálja [kijelenti] a Város, hogy noha tudja a vásár és révhez való erős jussait, mégis kész lesz a csendességet ohajtván megnyugodni.”⁶⁴ Újfént azt is kijelentették, hogy amennyiben a prefektus elfogadja az állandó szerződés tervezetét, akkor megfizetik a vásár és a rév után a domíniumot megillető 4–4 forintot, ám a mezővárosi beneficiumok tulajdonjogát továbbra is fenntartják maguknak.⁶⁵

Mivel az állandó szerződés aláírására tavasszal sem került sor, Jovanovics Mihály főbíró, Bukor Mátyás esküdt előljáró, Zalai Vargha István nótárius és Tuba Sándor ügyvéd 1795. július 6-án Bécsbe indult, hogy meggyőzzék Mária Krisztinát és férjét, Albert herceget, „kérvén, tétetne új contractus, és Tiszteinél méltóztatna rendelést tenni az eránt, hogy becsületesen bánjanak a Várossal, erőltetés, fenyegetés és kényszerítés az alkuhoz ne járuljon.”⁶⁶ A főhercegnő azonban most sem volt hajlandó kompromisszumot kötni, s 1795 augusztusában elutasította a ráckeveiek kérelmét. Az újabb bizonyítékok után kutató városatyák október 21-én a komáromi „rácokkal” vették fel a kapcsolatot. Írtak Hadzsi Schmolenitz (Szmolenszky?) János kereskedőnek, hogy a pravoszláv egyházközség levéltárának Ráckevére vonatkozó iratait mihamarabb juttassa el hozzájuk, mert égető szükség van rájuk.⁶⁷

A prefektus nem hozta mindjárt a főbíró tudomására a főhercegnő döntését, hanem várt fél évet, s csak 1796. február 15-én nyújtotta át Mária Krisztina levelét. Ebben az állt, hogy „nem lehet a Városnak semmi panasza, mert sok böo [bő] határt, rétet etc. bír, mégis csak úgy fizet a kötött Contractus szerént mint Zsellér.” Mária Terézia lánya azt is kifejtette, hogy a kisebb királyi haszonvételeket – kivéve az italmérés (kocsmáltatás) jogát – a közeljövőben elveszi a mezővárostól, és bérbe adja annak, aki a legtöbbit ígéri értük. A dunai szigeteket csak a „mostani időhöz alkalmaztatott Árendába hagyja” a település kezén, hosszabb távon semmi esetre sem. A mezőváros tanácsa óriási felháborodással fogadta a hírt, hiszen tisztán ki lehetett venni belőle a földesúri adó, pontosabban: a bérleti díj megemelésének szándékát.⁶⁸

Az 1796. január 20-i 2093/1796. számú helytartótanácsi végzést követően a vármegye február 14-re úriszéket hivatott össze Ráckevére, ahol az előljárók rámutattak arra, hogy a „contractus erőltetés és fortéllyal ment végbe”, ezért a probléma megnyugtató tisztázása végett elengedhetetlenül szükséges az állandó szerződés megkötése az 1794. szeptember 23-i intimátum alapján.⁶⁹

Az uradalom az 1796. február 22-i megyei közgyűlésen elutasította a „fortély” vádját, tiltakozott a kiváltságos mezővárosi (*oppidum privilegium*) cím használata

64 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 185.

65 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 185–186.

66 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 188.

67 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 2. köt. 165–166.

68 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 188–189.

69 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 189.

ellen, és a tényeket elferdítve azt találta ki, hogy a ráckeveiek által kért vizsgálatot régen elvégezték.⁷⁰

A reménytelen helyzetbe került magisztrátust az 1796. március 2-án megérkezett 4620/1796. számú helytartótanácsi rendelet húzta ki a bajból, amely „állandó Tractamentum meg készíttetését parancsolta.”⁷¹ A konzilium utasításának eleget téve 1796. augusztus 29-én összeült a vármegyei törvényszék, ahol a szolgabírák és az esküdtek kinyilvánították: a szemben álló felek átmeneti időre kössenek egy általános irányelveket tartalmazó ideiglenes szerződést (*regulamentum instrumentum*), amely az 1794. évi megállapodásra épül, de hagyják ki belőle a 9. és a 10. pontot, nehogy újabb viszály törjön ki. „Hogy egyszersmind a Városbeli Község is, melly az ő Jussainak s állapotjának bizonytalan volta miatt közel már 22 eszt[en]dőt fogva hánykodik valamely törvényhez alkalmaztatott állapotba helyeztethessen. Az egész dolog eligazítása ugy találtatik, hogy az Urbarialis köteleességekre nézve, az 1794-ben kötött contractussal R[ác][Kevi Várossa Községe, kihagyattatván a 9-ik és 10-ik pontjai, melylyek haszontalan és csak perlekedésre ezután is alkalmatosságot adható reservatai fenntartásai, biztosítékai] vagynak az Uraságnak, megkötvé maradjon.” A regálék tárgyában az 1773. december 31-i beneficiális szerződés maradt a mérvadó, jóllehet annak érvényessége 1793-ban lejárt: „A Beneficiumokra nézve pedig, mellyekhez való tulajdonságot a privilegiumok ereje által a Község magának ítéltetni kívánja a Törvény útján folytatandó pernek kimenetelig, mellynek folytatására mind a két rész valamint már utasítva vagyon; úgy továbbra is utasíttatnak a mostani állapotba, vagy az 1773-ban 20 esztendőkre kötött contractusra mellett ugy mind az által, hogy sem egyik, sem másik félnek ez által praejudicium [jogsérelmi késedelem] ne okoztasson, és így hogy mind a két félnek előbbeni jussai meg sértetlenül maradjanak, vagy csak azon törvény és természeti illendőség s igazságból folyó okból is a Község meghagyattasson, mivel a privilegiumoknak erejétől, s hathatóságokról való kérés ezen fent elől hozott contractus ideje alatt támadván, illő dolog, hogy a controversias [viszálykodási] per elhatározásáig a Felek ép és megsértés nélkül való állapotba megtartassanak.”⁷²

A „salamoni ítélet” nemcsak a kedélyeket csillapította le, hanem végre-valahára lezárta az 1779 óta folyamatban lévő úrbéri pert is. Mivel egyik oldal sem emelt elene kifogást, I. Ferenc király (1792–1835) 1797. január 17-én az 1048/1797. számú „kegyes rendeletével” jóváhagyta az egyezményt, és egyúttal felhatalmazta a vármegyét, hogy tegye meg a szükséges lépéseket.⁷³

A vármegyei tisztikar az 1797. március 2-i kisgyűlést követően, előbb december 19-én, majd annak sikertelensége miatt 1798. április 16-án Friebeisz Antal elnöklete alatt úriszéket tartott Ráckeven. Ez utóbbi alkalommal született meg az a kompromisszum, amely „olyan most, hogy annak megfejtése sokat meg izzaszthat még jövődöben, s bár ugy ne lenne, de! – illy formán lett hát a Városnak urbarialis contractusa;

70 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 189.

71 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 190.

72 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 191.

73 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 192.

melly valamivel a 6-a 8-ber 794. [1794. október 6-án] kötött contractusnál tisztességebb, mivel sok reservatai [fenntartásai] az Uraságnak ebből ki maradtak.”⁷⁴

Mária Krisztina, aki végrendeletében a ráckeveiek összes tartozását elengedte, 1798. június 24-én távozott el az élők sorából. Az utókor szemében népszerű főhercegnőt férje, Albert Kázmér szász-tescheni herceg követte a domínium élén: „Ekkor Albert ő K. Herczegsége, boldogult Herczegasszonya után urává lévén a Dominiumnak, ebbe statuáltatott [beiktatott]. A pompa ment véghez a Ráczkevi kastélyban. Regius homo [királyi ember] volt Gróf Eszterházy Kázmér, ő Herczegsége képét viselte Boros Lajos kir. Tanácsos is mint plenipotentiáriussa [teljhatalmú megbízottja], a város ki volt világítva, a kastélyban három napi multság, táncz és vendégség tartatott, a hova, noha a Birák közül is némellyek hivatalosak voltak, mindazonáltal a Tanács Hazája eránt való köteleességéről is el nem felejtkezett; mert eő k. Herczegségének a Nova Donatiója [új adománya] in Genere [természetben] levén feltéve, és azon javakra, melyek 1780-ban a boldogult Herczegasszonynak valának conferálva [adományozva], lévén most is kiterjesztve, akkor pedig a város Bálványosi örökös pusztája, valamint Hügyei birtoka is oda lévén keverve; miképpen 1780-ban a káptalan előtt, ugy most is Facie loci [a helység szélén lévő] a kastélyba, nehogy valaha káros következése lenne a hallgatásnak, arra az esetre, ha a Donatio [adomány] a város Privilegialis [kiváltságos] birtokaira és Jussaira [jogaira] ki terjesztettnek lenni értetődne, egész illendőséggel contradicált [ellene mondott], melyet az Archivumba [levéltárba] meg lehet látni bővebben.”⁷⁵ Az 1799. május 27-i ünnepség kiadásaihoz Ráckeve 600 tojás és számos aprójószág (libák, csirkék, galambok stb.) beszolgáltatásával járult hozzá.⁷⁶

Albert herceg beiktatásának évében jelent meg Vályi András *Magyar Országnek leírása* című háromkötetes munkája, amelyben a szerző a Kis-Duna partján fekvő települést a következőképpen mutatja be: „Ráczkevi. Magyar Mezőváros, kevés Németekkel, és Rátzokkal elegyítve, Pest Vármegyében, lakosai katolikusok, ő hitűek, és reformátusok, fekszik a kis Dunának partján, Csepely Szigetében, Pereggel által ellenben, Becséhez mintegy 200 lépésnyire; a Szigetben kevés vető fölgye van, hanem a Bálványosi pusztán természetik vagyonaikat; hallal, gyümöltsel bővelkednek; sok magyar kenyeret árúlnak sütő asszonyai esztendőnként a Pesti piaczon; szigettye három van, úgymint: az Angyali, Becsei, és Somlói. Hügye és Bálványos pusztákat pedig árendában bírják, második osztálybeli.”⁷⁷

A Vályi András könyvéből vett idézet nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Hügye és Bálványos puszták majorsági birtokok, amelyeket a ráckeveiek bérlet útján hasznosítanak. Ide jutott a mezőváros közel húszévi pereskedés után? Ezért kellett több mint 10 000 forintot kiadni a privilégiumlevelek megerősítéséért? Hogyan értékelhető mindezek fényében a 18. század utolsó harmadának eseménysorozata?

*

74 PmL IV. 165-a. Pest-Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 192–193.

75 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsí iratok. 13/a. kötet. *Ráckevei krónika (1600–1836)*. 83–84.; MAGDICS, 1888. 156–157.

76 PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárási iratok. 1. köt. (1799. április 21.)

77 VÁLYI András: *Magyar Országnek leírása*. III. köt. Buda, 1799. 162–163.

Az 1779-től 1797-ig tartó úrbéri perben Ráckeve igyekezett megszabadulni az egyre nyomasztóbbá váló földesúri fennhatóság alól, és egyben célul tűzte ki azt is, hogy visszaszerzi egykori kiváltságait. A sikerhez erős gazdasági háttérre, fejlett iparra és kiterjedt kereskedelemre lett volna szükség, ám ezekkel az adottságokkal a település a szóban forgó időszakban nem rendelkezett.

Az előljárók számára hamar világossá vált, hogy a mezőváros jövőjét az örökbérleti szerződés kicsikarása, illetve a szabad királyi városi rang elnyerése biztosíthatja. Csakhogy ezek a követelések az uradalom érdekeivel szöges ellentétben álltak, hiszen esetleges megvalósulásuk komoly veszteséget okozott volna a földesúri bevételekben.

Igazságtalanság lenne persze a kudarc okát kizárólag a mezővárosi tanács tehetetlenségével vagy szakmai hozzá nem értésével magyarázni. Ennél lényegesen összetettebb a probléma. Arról van ugyanis szó, hogy a majorsági gazdálkodás a 18. században az ország szinte minden részén háttérbe szorította a paraszti árutermeletést, és megakadályozta a mezővárosok szabad polgárvárossá válását. Mindemellett Ráckeve gazdasági és pénzügyi helyzete sem igazán kedvezett az eredményes fellépéshez. A kereskedelmi forgalom a török időkhöz képest jelentősen visszaesett, a kézműipari termelés pedig továbbra is céhes keretek között folyt. A lakosság vállalkozó kedvű rétegeinek kezén nem halmozódott fel olyan mennyiségű pénztőke, amely utat nyitott volna a modern, tőkés gazdálkodás kibontakozásának.

A 18–19. század fordulóján a Csepel-sziget „fővárosa” 1935 forint cenzust fizetett az uradalomnak. Emellett az 1780-as évek derekától évente 350 rajnai forintot adott a Csete családnak Szunyog-puszta használatáért, és 4000 forintot a Beleznayoknak Bankháza árendálásáért. Ráadásul ez utóbbi összeg 1803-tól 1818-ig évi 5000, 1818-tól 1828-ig évi 8000 rajnai forintra, azaz 24 000 váltóforintra emelkedett.⁷⁸

Fájdalmasan érintette a mezővárost, hogy Albert herceg 1804. augusztus 15-én ismét elutasította az örökbérleti szerződés megkötését, noha a magisztrátus tagjai 4500 forintot is felajánlottak erre a célra.⁷⁹ Öt és fél évvel később, 1809. december 27-én az uradalom a Csete családtól 48 000 forintért megvásárolta a 3700 hold területű Szunyog pusztát, s 1811. május 24-én egy évre 1000 rajnai forintért bérbe adta Ráckevének. Összefüggésben az európai gyapjúkonjunktúrával és a bécsi udvar gazdaságpolitikájával, a földesúri majorság terjeszkedése feltartóztathatatlannul haladt előre.⁸⁰

78 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 3. kötet. 289–290., 294. és 323.; PmL V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előljárósági iratok. 1. köt. 64–69.

79 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 3. köt. 260–260., 337–338. és 342.

80 PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. köt. *Ráckevéi krónika (1600–1836)*. 88. és 97.; ÁM Dok. gyűjt.: 70.97.; MAGDICS, 1888. 159–160. és 164.

ANTAL MISKEI

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CSEPEL ISLAND ROYAL DEMESNE AND RÁCKEVE IN THE PERIOD OF URBARIAL SETTLEMENT

After the death of Prince Eugene of Savoy in 1736 the market town of Ráckeve, together with the entire estate on Csepel Island, were transferred to the possession of the royal family. The demesne consisted of Promontor, Csepel, Szigetszentmiklós, Tököl, Szigetcsép, Szigetújfalu, Szigetszentmárton, Ráckeve, Szigetbecse, Lórév, Makád, Dömsöd and Peszér and was divided into three districts (Promontor, Tököl, Ráckeve), administered until 1839 by a steward.

As a result of the demands of some neighbouring landlords the possessory actions against Ráckeve gained strength in the 1740s and 60s. In the ensuing trials the town managed to retain the waste settlements of Húgye and Pereg. The success was partly a result of the depositions of witnesses and partly the fact that the town councillors managed to prove their possessory rights of debated lands by producing mediaeval charters. Once the disagreements over waste properties were settled, the urbarial regulation of Maria Theresia was implemented, which not only finalised the legal status quo between the town and the demesne, but also managed to ease the tension in their relationship. Nevertheless these connections remained far from harmonious, partly due to the beneficial contract of 1773 and the urbarial contract of 1774. The latter for example classified the private lands of Ráckeve as of manorial origins. During the tenure of János Szaplonczay as chief lessee tensions between town and demesne ran even higher than before. In the urbarial trial between 1779 and 1797 Ráckeve attempted to free itself of the increasingly oppressive control of landlords, and also aimed at regaining its former privileges. In order to succeed, a strong economic background, advanced handicraft industries and extended commercial contacts would have been needed, capabilities the town in this period was lacking. It soon became clear for councillors that the future of the town could only be secured by a contract of freehold tenure or the acquisition of royal borough status. These demands however were diametrically opposed to the interests of the demesne as such an outcome would have caused a serious loss to manorial revenues. The spread of manorial farming also on Csepel Island supplanted peasant farming and prevented Ráckeve from becoming an independent town. It also should be noted that the financial state of the town did not help a successful action either. Compared to the period of Turkish occupation, commerce in the 18th century decreased and handicraft industries were still undertaken in guilds. Even the more enterprising sections of the town's society could not amass the necessary size of capital that could pave the way for the development of a modern capitalistic economy.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that this is essential for ensuring transparency and accountability in the organization's operations.

2. The second part outlines the specific procedures and protocols that must be followed when conducting business. This includes guidelines for communication, decision-making, and conflict resolution.

3. The third part addresses the financial aspects of the organization, detailing the budgeting process, reporting requirements, and the use of funds. It stresses the need for fiscal responsibility and prudent management of resources.

4. The fourth part focuses on human resources, covering recruitment, training, and performance evaluation. It highlights the importance of investing in the development of the organization's workforce to ensure long-term success.

5. The fifth part discusses the legal and regulatory environment, providing an overview of the laws and regulations that apply to the organization. It offers guidance on how to comply with these requirements and avoid legal pitfalls.

6. The sixth part covers the organization's relationship with its stakeholders, including customers, suppliers, and the community. It emphasizes the importance of building strong, mutually beneficial relationships and maintaining a positive reputation.

7. The seventh part addresses the organization's environmental and social responsibilities, outlining the goals and strategies for sustainable development. It encourages the organization to be a responsible corporate citizen.

8. The eighth part provides a summary of the key points discussed in the document and offers final thoughts on the organization's future. It expresses confidence in the organization's ability to achieve its mission and vision.

SURÁNYI BÉLA

A TAKARMÁNYNÖVÉNYEK SZÁNTÓFÖLDI TERMESZTÉSÉNEK HAZAI TÖRTÉNETÉBŐL

„[...] A takarmány a mezőgazdaság lelkét, életelvét képezi” – írja Korizmic László.¹ A 19. században olyan sokat hangoztatott *alapelve*t, miszerint hozzunk helyes arányokat mezőgazdaságunkba, csak az állattenyésztés felkarolásával lehetett megvalósítani. A magyar állattenyésztés fejlődését tekintve kevés esély volt arra nézve, hogy az állatállomány addigi takarmánybázisa elegendő biztosítékot nyújt az állattartás modernizációjához. A gazdálkodási szemléletbe mélyen beivódott az a téves nézet, hogy a *rét-legelőre* alapozott állattartás *korszerűtlen* tartási, takarmányozási forma és a váltás csak a *takarmánynövény-termesztés* elterjesztésével következik be. Ez csak részben fedi a valóságot, mivel az állattartás fejlesztésének csak egyik – noha a legfontosabb eleme – a *takarmányozás*, amelyhez azonban szorosan kötődik a *fajta-kérdés* és az *állategészségügy*.² A hazai rét- és legelőgazdálkodás elmaradt, illetve elhúzódó korszerűsítésének következményeit csak részben tudta ellensúlyozni a szántóföldi takarmányművelés megjelenése. Különösen akkor, amikor sem arányai-ban, sem pedig ütemében nem érte el a kívánt mértéket. Az is kétségtelen, hogy az okszerű gazdálkodás megkövetelte a növénytermesztés-állattenyésztés egymást erősítő arányának létét, amelyet a takarmánynövény-termesztés kapcsolt össze, mint ami a belterjes gazdálkodás feltétele. A takarmánytermesztés *szemléleti megítélésében* egyoldalúság alakult ki, bár ez a gyakorlatban nem érvényesült. Így a réteklegélők csak elméletben létező termése egészítette ki a szintén csak az elvi felismerésben előnyt élvező szántóföldi takarmányművelés hozamát, amely sem választékban, sem mennyiségben és minőségben nem tudta bőségesen ellátni a hazai állatállományt. A természeti adottságokhoz idomuló *vegyes gazdálkodású* régiókban – ami a hazai mezőgazdaságra jellemző – a mezőgazdasági üzem belterjességét elsősorban az *állattenyésztés* aránya és fejlettsége szabja meg.³ Korszerű gazdálkodás esetén a *jövedelem* 70–80%-a származhat belőle, *külterjes* viszonyoknál legfeljebb csak 20–30% jut (az utóbbi fogalom eredeti értelmében).

A kapitalizálódó magyar mezőgazdaságban is szükség volt – *igaerő, trágya* mellett – az állattenyésztés „kiegyenlítő szerepére”. Egyrészt a *szemtermés* ingadozó konjunktúrája, másrészt az éves *termésingadozások* miatt, amelyeket nemcsak gaz-

1 RODICZKY J. 1882. III.

2 GAÁL L. 1970. 87.

3 BÍRÓ GY. 1964. 6.

dálkodási, hanem főként természeti adottságok idéztek elő. Nem beszélve arról, amit Heinrich Ditz fogalmazott meg:⁴ „Magyarország bizony aligha nem jobban értékesíthetné kevés takarmányértékeit, ha *hús* képében vinné külföldi piacra, mint gazdagabb gabonaterméseit értékesítheti.” Ebből kitűnik, hogy az állatállomány létszáma jóval meghaladta már a 19. század közepén is a természetes takarmánytermő területek és a szántón termesztett takarmányfélék állattartó képességét. Ugyanakkor a szemtermelés túlsúlya egyoldalúvá tette nemcsak a gazdálkodás jellegét, hanem a kivitel szerkezetét is.

Az *állati termék* iránti kereslet hullámzása jóval kedvezőbb képet mutat, egyúttal közvetlenül is értékesíthető. A takarmányozást illetően pedig a *kérődző állatok* a csekély értékű, nehezen szállítható, nagy víz- és ballaszttartalmú melléktermékeket (szalma, pelyva, leveles cukorrépafej, cukorrépaszelet, keményítőgyári, szeszgyári moslék stb.) kiválóan hasznosítják.⁵ Az állattartás kevésbé méltányolt szerepére szeretnénk a figyelmet felhívni, ugyanis *hulladéknak* tekinthető növényi termékekből is értékes táplálékot állít elő. Mindez még a hagyományos gazdálkodástól elütő, mai modern – remélhetőleg természetisztező – agráriumban sem lebecsülendő szempont. A *fővetésű* takarmánynövények termesztése – kiegészülve a melléktermékekkel és a rét-legelő takarmányával – képezte azt a takarmánybázist, amely a 19. század utolsó harmadában meginduló *fajtaváltással*, tenyésztéssel, az *istállózó* állattartás különböző változatainak terjedésével *fejldési pályára* állította a magyar állattenyésztést, minden hiányossága ellenére.

A szántóföldi takarmánytermesztés történetének *első korszaka*⁶ a 18. század közepén lényegében lezárult. E korszak értékelése során kiderül, hogy

- az állattartás alapvetően a *legeltetésre* épült;
- megjelent a *széna* mint kiegészítő, illetve alaptakarmány;
- a *takarmányozás*, a takarmányellátás iránt megnőtt a szakmai érdeklődés;
- megindult a *szántóföldi takarmánynövény-termesztés* (kipróbálás időszaka: kezdetben kerti művelésben, később az ugaron);
- a lednek, a cirok, a hajdina és a köles mellett a takarmánynövények sorába belépett a *kukorica* és a *burgonya*.

Az első korszak évezredekét ível át. Több kérdésről már szót ejtettünk, így csak néhány lényeges dologra térünk ki. A *szénakultúra* szókészlete sláv eredetű.⁷ „A bolgár-török eredetű *boglya* neve viszont arra mutat, hogy már régebben is tárolhattak valamiféle szálas takarmányt.”⁸ A „lábón száradt” fű legeltetése századokon keresztül élt a gyakorlatban. A 11. századtól számos adat utal a tényleges *szénakészítésre*, a vele való takarmányozásra. A *Zsigmond-kori Okmánytár* adatai is alátámasztják egy fokozatosan terjedő *szénával gazdálkodó* állattartási forma megjelenését. Az is-

4 DITZ, H. 1869. 238.

5 BIRÓ GY. 1964. 5.

6 GAÁL L. 1970. 98.

7 Ua. 89.

8 Ua. 90.

tállózó (kezes) állattartásnak a takarmányozással szemben támasztott nagyobb igénye járult hozzá a szántóföldi takarmány-növény-termesztés⁹ megszületéséhez. 1371-ben történt említés a *takarmánylednekről*, amelyet már ősidők óta termesztettek a Kárpát-medencében.¹⁰ A 16. században,¹¹ néhány jól gazdálkodó allódiium kivételével, mint például a Nádasdy-féle birtokon, ahol hajdinát, cirkot, árpat és kölest is etettek az állatokkal, a jobbágy(paraszt) birtokokon a takarmánytermesztés nagyon kezdetleges színvonalon folyt.

Meggyőződésünk, hogy a Kárpát-medencében – Gaál László véleményével egyetértve – a szántóföldi takarmány-növény-termesztés a *szemestermények* vetésével kezdődött el, ami azonban arányaiban még messze elmaradt az akkoriban még bőségben lévő dús fűvű rétek és legelők takarmányától. A legelőgazdálkodásra épülő állattartás főleg az *Alföldön* volt elterjedve. *Felső-Magyarországon és Erdélyben* a takarmányozási rendszert a *nyári legeltetés* és a védett helyen történő *téli szénaetetés* alkotta, amely az uradalmi gazdálkodástól eltekintve, a jobbágy(paraszt) állattartásban még nem játszott átütő szerepet. Az egyes állatfajokat illetően a *szarvasmarha* takarmányát¹² szinte kizárólag a fű jelentette. A kivételre szánt állatok feljavitását szintén legeltetéssel oldották meg. A *marhahízalás* (göbolyözés) jövedelmező ágazatként virágzott. A legelőfűvel, esetleg kiegészítésként szénával, vagy a téli hónapokban „szénáztató átteleléssel” oldották meg az állatok ellátását. A *juhok* takarmányozása jóval „egyszerűbb” képet mutatott, amely vagy *helyi* (közeli vagy távolabbi) vagy *transzhumáló* legeltetéssel történt. Az egész éven át legelőn tartott juhok csak elvétve kaptak szénát.

A *sertés* ellátásában a *makkoltatás* és a *mocsári tartás* már bővült abraketetéssel, elsősorban a főúri uradalmakban (Rákóczi, Esterházy, Thököly stb.), ahol *hajdinát, zabot*, sőt elvétve már az Újvilágból érkezett *kukoricát* is kaptak az állatok. A Thököly-féle uradalmakban¹³ a 16–17. században a sertéstartásban már – noha csak kuriózumként – megjelent a *burgonya* is. A *lóállomány* takarmányozásában növekvő szerep jutott a *zabnak*, amely szinte kizárólag a jól gazdálkodó allódiumokat jellemezte. A jobbágy(paraszt) állattartásban a *szarvasmarha*(ökör) elsőbbsége miatt erről még nem lehetett beszélni. A 16–17. század allódiumainak takarmányozási szokásairól¹⁴ a *gazdasági utasítások* adnak számot. Bár ezek zöme a legelők, rétek gondozásával, a szénakészítéssel, kazalméretekkel stb. foglalkozott. A *szálás* (széna) takarmányok minőségét megkülönböztetése állatfajonként, az állomány kondíció szerinti szétválasztása már az *egyedi takarmányozás* csirájának tekinthető. A széna mellett a szalmaféléket is számításba vették. A „hiteles szénaosztó” – természetesen az

9 Ua. 91.

10 KAPÁS S. 1997. 28. Szeges bükköny, szeges borsó, lapos borsó néven is említik a korabeli fűveszkönyvek, mezőgazdasági szakkönyvek. L. RODICZKY J. 1882. 198.

11 GAÁL L. 1970. 91.

12 Ua. 92.

13 Ua. 93.

14 Ua. A szalmafélék közé tartozik a szalma mellett a *török*: a cséplés során összezúzott szalma, amibe egyéb kalászrészek is belekerülhetnek. A *polyva*: a magon és a szalmán kívül keletkezett „hulladék”.

allódiomokban – az a személy, aki a takarmánygazdálkodásért felelt. A *szénahulladék* sem ment veszendőbe, ismervén annak takarmányértékét.

A 18. század közepéig tartó korszakban¹⁵ széles körű, tudatos takarmánynövény-termesztésről még egyáltalán nem beszélhetünk. Tesszük ezt a megállapítást annak ellenére, hogy a történeti források erre esélyt adnának. Kedvezőbb a kép, ha a korabeli, takarmányként is hasznosítható növényfajok elterjedését nézzük. Az *árpa*¹⁶ és az (abrak) *zab*¹⁷ a takarmánynövények sorába is tartozik, elsősorban az utóbbi, amelyet a középkori források kizárólag takarmánynövényként említenek.¹⁸ Az árpa a *kásakultúra* egyik növényeként is ismert volt, a kölessel együtt. A kölest végül a kukorica elterjedése szorította ki az emberi táplálkozásból.

A középkor takarmányként hasznosított növényei közé tartozott a *lednek*,¹⁹ amely a Kárpát-medence egyes tájain őshonos növényként ismert. Az 1662-ből származó magyar utasítás²⁰ szól róla, de ismeretes egy korábbi előfordulás is 1371-ből.²¹ A *cirok*²² hazai elterjedése, sőt a növény származása még vita tárgyát képezi.²³ Európába 1700–1800 között került be, amit alátámaszt, hogy az eddigi régészeti leletek növénymaradványai között nem szerepel. Ugyanakkor mai jelentéssel már 1596-ból előfordul,²⁴ ami valószínűleg nem szemes, hanem *seprűcirkot* takar. Ez utóbbi növényfaj már 1204-ben Kis-Ázsiából bekerült Itáliába.²⁵ A 16–18. században íródott hazai fűvészkönyvek is említik a cirok előfordulását a Kárpát-medencében.²⁶ A *hajdina* (pohánka, haricska) már szerepel az 1436. évi „*mecklenburgi lajstromban*”²⁷ (heydenkorn). Bár hazai meghonosodásának pontos ideje, terjedésének útvonala ismeretlen,²⁸ a környező szláv népek ebben szerepet játszottak. A 15. század végéről származó oklevelekben már több helyen előfordul. A régészeti leletek is igazolják középkori termesztését. 1583-ból Beythe István hajdinaként tesz róla említést.²⁹ Lippai

15 Ua. 95.

16 TOMCSÁNYI A. – TURCSÁNYI G. 2004. 73–76., GYULAI F. 2001. 170–173., 182–183., MÁNDY GY. 1971. 112.

17 MÁNDY GY. 1971. 113., KAPÁS S. 1997. 11–12., SZABÓ L. 1982. 23.

18 GAÁL L. 1978. 65. Az *árpakására* utaló adat, l. EMSZT I. 1975. 435. RODICZKY J. 1882. Az árpát, zabot a termesztett takarmánynövények között említi.

19 GAÁL L. 1970. 95., RODICZKY J. 1882. 198.

20 GYULAI F. 2001. 178.

21 GAÁL L. 1970. 95.

22 Ua.

23 KAPÁS S. 1997. 15.

24 MOLNÁR N. I. 1987. 196.

25 RODICZKY J. 1882. 353., Az első leírások a seprűcirokról Itáliában csak a 16. században jelentek meg. L. BARABÁS Z. – BÁNYAI L. 1985. 27.

26 BARABÁS Z. – BÁNYAI L. 1985. 25., 27. BEYTHE A. 1595., APÁCZAI CS. J. 1653., MIZALD A. 1669., CSAPÓ J. 1775., VESZELSZKI A. 1798. A *takarmánycirokkal* foglalkozó első magyar könyv PÁLÓCZY Horváth Ádám tollából jelent meg 1775-ben. A seprűcirok hazai elterjedéséről pontos adatok nincsenek. Annyi biztos, hogy a szemes cirok változatokat jóval megelőzte. Nagyon régi szokásként említik, hogy a kukoricaföldeken *szegélynövényként* vetették. L. ua.

27 GAÁL L. 1970. 95.

28 KÁRPÁTI I. – BÁNYAI L. 1980. 12.

29 GAÁL L. 1970. 95. A *tatárka* a hideget, szárazságot jobban tűri a pohánkánál, amit erőteljes mellékgyökerei tesznek lehetővé. A szára vastagabb, de levelesebb, így a szarvasmarha szívesen fo-

János viszont a *Calendarium economicum* című munkájában pohánkaként használja. A hajdina (pohánka) és a tatárka külön növényfaj, noha még szakmunkákban is szinonimaként fordul elő. Az utóbbi növényfaj ott terjedt el, ahol a pohánka művelése a kemény fagyok miatt lehetetlen volt. A *pohánkaszéna*, *-polyva* az értékesebb takarmányfélék közé tartozik.³⁰ Etetése során kialakul az ún. pohánka-kór, amit azzal védtek ki, hogy az erőteljes napfény elkerülése érdekében, a téli–tavaszi időszakban etették.

A *köles*³¹ egyik legrégebbi termesztésű növényünk. A *zölden* etetett kölest kiváló tejelő takarmányként tartották számon. *Szalmája* tápértékben felülmúlja az árpa-szalmát.³² *Magját* már a 19. században is főként a baromfifélékkel etették. A középkorban hasznosítása elterjedt volt, amire utal Mátyás király 1481. évi rendelete, amelyben a köles az első helyen szerepelt az árpa és a zab mellett, mint tizedet szolgáltató növény.³³ Heltai Gáspár meséiben is gyakran előfordul. Mint egyik alapvető népelelmezési növényféle talán csak végső esetben jöhetett számításba mint állati takarmány. Sokkal inkább a *rókafarkú köles*,³⁴ vagyis a *mohar* (*Setaria italica*), a paraszti gazdálkodás egyik kedvelt növénye. A rókafarkú kölest vagy borkölest a 19. században főleg *lovak* takarmányának termesztették. Az óvilági növényeknél egyértelműbb a *kukorica* és a *burgonya* megítélése, ami a takarmányként való hasznosítást illeti. „A kukorica,³⁵ ez a trópusi származású gazdasági növény, típusainak és rasszainak változatossága révén az éghajlatok széles skálájához alkalmazkodott, messze eredeti termőhelyének határain túl.” Az őslakosok a kukoricából hiányzó *lizint* és *triptofánt* az újvilági babok termesztésével és fogyasztásával pótolták.³⁶ Hazai elterjedésének³⁷ első állomása *Erdélyhez* kötődik. A 17. századból már gazdag forrásanyag tükrözi folyamatos térhódítását. Erdély és a Dunántúl megelőzte az Alföldet, ahol a 17. század végén került be a művelési kultúrába.³⁸ A Kárpát-medencében az allódiuumokban vált ismertté, mégis a jobbágy (paraszt) gazdálkodás révén hódította meg a térséget. Míg a jobbágyok kerti veteményként emberi fogyasztásra termesztették, addig az uradalmak takarmányozásra használták. Ez a „kétarcú” növény egyrészt a hazai állattartásban „vezérnövényné” vált, másrészt ez volt az a növény, amely a nyomásos gazdálkodás kereteit szétfeszítette. A belterjesség felé vezető agrárkultúra mérőföldkövévé vált. A búza mellett a kukorica az a másik növény, amely napjainkig uralja a mezőgazdasági tájat. S ebben a folyamatban a paraszti

---

gyasztja. Míg a pohánka magja emberi táplálék is, addig a tatárka apróbb magvú, inkább állati takarmánynak való. L. RODICZKY J. 1882. 300.

30 RODICZKY J. 1882. 298. A pohánka maghéja mérgező. De hántolva emberi fogyasztásra is alkalmas lisztet, kását készítenek belőle. Egyik legrövidebb tenyészidejű takarmánynövény. Melegkedvelő, fagyérzékeny. Zöldtakarmánynak virágzás kezdetén vágják le. L. *MNL* XIV. 2002. 878.

31 GAÁL L. 1970. 95. Termesztéstörténetéről részletesen I. RODICZKY J. 1882. 321–323.

32 RODICZKY J. 1882. 326.

33 GAÁL L. 1970. 96.

34 TAKÁCS L. 1967. 297–306.

35 WILSIE, C. P. 1969. 371.

36 SZABÓ A. 1983. 156.

37 GAÁL L. 1970. 96.

38 Ua. 97.

gazdálkodásnak meghatározó szerep jutott. Hasonló megítélés alá esik a *burgonya*, amely szintén „kétarcúságával” írta be magát a magyar agrártörténetbe, emberi táplálékként és állati takarmányként. Takarmányként való hasznosítása a *sertéstartásban* kezdődött el.³⁹ Terjedése jóval nehezebben haladt, mint a kukoricáé és a „világkarrierben” sem érte utol újvilági társát. A takarmánynövény választékot illetően Gaál László megjegyzi: „ebben a korban föltehetően még több olyan növényt is termesztettek, amelyek itt-ott a takarmányozás céljait is szolgálta. Ilyen növény lehetett néhány *hüvelyes-féle* és a *tök*.”⁴⁰

A 18. század közepétől az első világháború befejezéséig tartó korszak alatt számos *politikai, gazdasági* és *társadalmi* változás következett be. De ami az állattartás fejlődése szempontjából fontos, erre a több mint másfél évszázadra esett a *tudatos tenyésztői munka* megjelenése és kiteljesedése, a tudományos alapokon nyugvó *takarmányozástan* megszületése és gyakorlati alkalmazása, a *takarmánynövény-termesztés*⁴¹ lassú, fokozatos térhódítása, ami együtt járt a *legeltetés* visszaszorulásával, a *régi széna* szerepének csökkenésével. Terjedt a *pillangósok* és a *répa-félék* szántóföldi művelése. A *kukorica* a takarmánynövény-termesztés elsődleges szereplőjévé válik. A *takarmánynövény-keverékek* és a *kettőstermesztés* megjelenésével bővült – ha nem is kellő mértékben – az állatállomány takarmánybázisa. A különféle *tartási módok* megjelenése a takarmánygazdálkodás színvonalának bizonyos fokú javulását jelezték.

„A magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének kezdetei a XVIII. század végére nyúlnak vissza. A folyamat az után gyorsulhatott fel, hogy az 1848-as forradalom megszüntette a feudális viszonyokat. A jobbágyrendszer eltűnése szabaddá tette az utat a tőkés viszonyok fejlődéséhez, különösen a mezőgazdaságban.”⁴² A nagybirtok mellett megjelentek a *parasztagazdaságok*, melyek kezén volt az ország állatállományának döntő hányada.⁴³ Ezért fontos annak taglalása, hogy milyen színvonalon mozgott a paraszti állattartás takarmányozása. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni – ami a takarmányozásban is érvényesült –, hogy noha megteremtődtek a tőkés fejlődés keretei 1848-ban, a szabadságharc leverését követően még néhány évtizedig kitapinthatók a mezőgazdaságban a jobbágyfelszabadítás „utóéletének” nyomai.⁴⁴ Ennek ellenére a hazai agrárium fejlődési pályára került, ami a gazdálkodás egyes ágazataiban tapasztalható.

39 Ua.

40 Ua. 98.

41 GAÁL L. 1971. 114.

42 SZUHAY M. é. n. 139.

43 Ua. 156.

44 Orosz I. é. n. 112–136.

I. TÁBLÁZAT

*A művelési ágak alakulása 1873–1913 között*⁴⁵

	1873	1883	1895	1913	(Me: %)
Szántó	34,7	41,0	42,8	45,5	
Rét	13,3	10,6	10,2	9,2	
Legelő	14,8	13,1	13,0	11,8	

A szántóterület bővülését az *ugar* visszaszorulása kísérte,⁴⁶ amely a parasztságnál magasabb arányt mutatott, *időszakos legelőként* vehető figyelembe. A vetésszerkezet változásából kiderül,⁴⁷ hogy látványos növekedés azoknál a növényeknél következett be, amelyek az állattenyésztéssel voltak kapcsolatban. A *takarmányrépa* vetésterülete 0,59%-ról 1,59%-ra, a *vetett takarmányfélénél* 3,81%-ról 8,71%-ra, a *kukoricánál* 19,86%-ról 20,51%-ra növekedett. Mindez a termésátlagok emelkedésével párosult. Ez a fejlődés azonban viszonylagos, különösen, ami a takarmánynövények termesztését illeti. A „tápanyaghiányos állattenyésztés” jelzőként a 20. század első felében sem veszítette el érvényességét. A bőséges és jó minőségű takarmány iránti igényt táplálta az állattartásban az *új fajták* megjelenése is. A svájci eredetű tarka marha (1680), a merinó juh (1773), a maga korában modern fajtának számító mangalica sertés (1791) és az angol telivér ló (1814) „tenyésztettségi szintje” felülmúlta a hazai fajtákat.⁴⁸ S ez a folyamat a 19. században felgyorsult, irányt szabva a takarmánygazdálkodásnak.

A takarmánynövény-termesztésben mérföldkönek számított Tessedik Sámuel⁴⁹ erőfeszítése, aki 1779-ben *lucerna* vetőmagot hozatott Bécsből, elindítva ezzel az évelő pillangós növények hazai termesztését. A takarmánytermesztés, istállóban történő takarmányozás együtt járó fogalmak, amire a 18. században még megnevezésünk sem volt. Hiszen az istállóhoz kötődő takarmányozást Nagyváthy János „istállóban legeltetni” kifejezéssel illette,⁵⁰ ami utal a legeltetés évszázados gyakorlatára. A 19. század utolsó harmadában – a még meglévő tekintélyes kiterjedésű rét-legelő ellenére – egyre jobban kezdett gyengülni a legeltetési állattartás egyeduralma. Fokozatosan kiszorultak a pásztorkodó, a mezőgazdaságtól független tartási formák, átadva a helyüket a földművelésbe ágyazódó üzemi állattartási módoknak (településses, társulások, udvaros, egyéni), függetlenül attól, hogy uradalmi vagy paraszti gazdaságokról legyen szó. Mindez megteremti a szakterminológiát is: *jászlas, istállózó állattartás*. A takarmányozásban a hangsúly a legelőről a szántóföldi művelésű takarmánynövényekre helyeződött át, melynek alapfeltétele a *nyomásos gazdálkodás* megszűnése volt. De a takarmánynövények termesztése nagyon lassan ivódott be a

45 SZUHAY M. é. n. 147.

46 Ua. 148.

47 Ua. 150.

48 GAÁL L. 1971. 85.

49 Ua. 86. STRABON Mediát nevezte a lucerna hazájának az ókori Perzsiában. A növény karrierje visszanyúlik az ókorba, nemcsak ismerték, hanem nagyra is becsülték (mediai fű). BERDE F. az *Erdélyi Gazda* c. szaklapban a *takarmánynövények királyának* nevezte. L. RODICZKY J. 1882. 10–17.

50 Ua.

gazdálkodók szemléletébe. Christian Baumann⁵¹ a 18. század végén az ország nyugati felében alig talált még *ló(vörös)here* vetéseket. Keresztesi József naplójában megemlítette, hogy Cegléd környékén a jobbágyok szőlőlevéllel etették a marháikat. Elsőként az *uradalmak* kezdték felkarolni a szántóföldi művelésű takarmánynövényeket, főleg a *lucernát*.⁵² De tanúi lehetünk már ekkor a takarmányok *erjesztés* tartósításának is. Sőt 1812-ben kukoricát *csalamádénak* is vetettek. Elnevezéséről az első adat 1857-ből származik.⁵³ A *bükköny* behozatala Pethe Ferenc nevéhez fűződik,⁵⁴ amelyet már régóta zöldtakarmánynak vagy szénának természetnek.⁵⁵ A *Nemzeti Gazda* folyóiratban bátorított Pethe Ferenc az *őszi lednek* termesztésére is.⁵⁶ A bükköny termesztése egyúttal a szántóföldön termesztett (zöld) *takarmánynövénykeverékek* megjelenését is jelentette. A *Vizsgálódó Magyar Gazda* szaklapban a bükköny támasztó növényének a *búzát* ajánlotta. A *lencse* és a *lednek* keverékét *kiváló szénának* tartotta a szarvasmarha, a ló és a juh részére. A 19. század elején a Georgikon gazdaságában a borsó, lednek, zab és árpa alkotta a takarmánykeveréket. Hasonló gondot fordítottak a gazdaságban a lucerna művelésére is. Noha a 19. század elején Keszthely példája még kuriózzumnak számított, hiszen már vetésforgót alkalmaztak, amelyben a takarmánynövények jelentős szerepet játszottak.⁵⁷ De említhetnők a piarista rend gazdaságait, az Esterházyak tatai uradalmát, a csákvári birtokot, Kisjenőt, Bellyét, Előszállást, Biát, Magyaróvárt, Pusztavacsot stb. A fentiekből kitűnik, hogy a takarmánynövény-termesztésben az *uradalmak* jártak az élen. Bár ezeknél is a nyomásos gazdálkodás korában nehezen tudták beilleszteni a kapásokat, a takarmánynövényeket a földhasználati rendszerbe,⁵⁸ csak az ugar nyújtott erre lehetőséget. A takarmánytermesztésnek óriási szerepe volt a nyomásos gazdálkodás kiszorításában.

A földhasználatban bekövetkező szemléletváltást késleltette, hogy a művelésbe veendő takarmánynövények vetőmagját általában csak *külföldről* lehetett beszerezni (hazai nemesítésű és termesztésű még nem állt rendelkezésre). A nehézségek ellenére – az uradalmak révén – lassan, de terjedt, a belterjes gazdálkodás fontos elemeként, a takarmánynövények szántóföldi művelése⁵⁹ (I. II. táblázat).

A hazai takarmánygazdálkodásról, benne a takarmánynövények termesztéséről koránt sem lehet a fentiek alapján valós képet rajzolni. A jobbágy (paraszt) gazdálkodás takarmányozási rendje az évszázadok óta kialakult mederben haladt. Hiszen számos kérdés tisztázatlan maradt nemcsak a jobbágyfelszabadításkor, hanem később is. Amint Orosz István írja: „Magyarországnak 48 évre volt szüksége arra, hogy az 1848-ban néhány nap alatt megszületett jobbágy-felszabadító törvények ki-

51 Ua.

52 Ua. 87.

53 MOLNÁR N. összeáll. I. 1987. 196. Sűrűn vetett *kukoricáról*, esetleg *napraforgóról* van szó, melyet takarmányként etetnek.

54 GAÁL L. 1971. 87.

55 CSERHÁTI S. II. 1922. 173.

56 GAÁL L. 1971. 87.

57 Ua. 88.

58 Ua. 89.

59 Ua. 90.

egészítéseit megalkossa.”⁶⁰ Hiszen jórészt 1853 után dőlt el,⁶¹ hogy a jobbágyfelszabadításkor tisztázatlan tulajdonjogú *szántóföldekből, rétekből* mennyi kerül a parasztság tulajdonába vagy az 1848 előtt *használatukban* lévő, szintén jelentős kiterjedésű *szántóföld* tulajdonukba marad-e. A közel 10 millió hold *legelő* tulajdonosi megoszlásának kérdése sem volt közömbös, úgy az egykori földesúr, mint a paraszt számára. Nem beszélve az *erdők, nádasok* birtokmegoszlásáról. Az állattartás szempontjából fontos volt az *úrbéres legelők* ügye,⁶² amelyeket az 1871. évi törvény alapján az ország jelentős részén *közös* birtokként hasznosítottak. Az *Alföldön* viszont a legelőket felosztották, ekevas alá kerültek és szántóként művelték tovább, súlyos gondot okozva a szarvasmarha-állomány ellátásában. Az *irtásföldek* tulajdonjogának⁶³ rendezésére csak 1871-ben született törvény. A tulajdonjog érvényesítése legtöbbször a *rét-legelő* rovására következett be, vagyis a rosszabb termőképességű területek maradtak meg, hozzájárulva a gyepterületek minőségi romlásához. Ez érvényesült a *tagosítások* során is, ugyanakkor a tagosítás elmaradása a szétszórtan elhelyezkedő réteken, legelőkön már eleve korlátozta a rendszeres állattartást. A szántóföldi gazdálkodás térhódítása – főleg a gabonakonjunktúra idején – szintén a réteklegelők egyre gyorsabb ütemű visszaszorulását idézte elő. A folyószabályozások, vízrendezések is elsősorban a szántóföld bővülésének kedveztek.

II. TÁBLÁZAT

A takarmánynövények részesezése néhány uradalomban (me: %)

Csákvár	(1860–1870)	16,4
Kisjenő	(1876)	23,2
Bia-Bajna	(1878)	42,0
Előszállás	(1882)	24,5
Pusztakamut	(1891)	30,0
Pusztavacs	(1896)	21,4
Sárvár	(1900)	30,5
Magyaróvár	(1905)	24,2
Devecser	(1911)	34,0

A parasztság⁶⁴ – az évszázados gyakorlatnak megfelelően – nagyobb kiterjedésű legelőn inkább tartott nagyobb létszámú állatot, *külterjes viszonyok* között, mint kisebb állományt belterjesebb tartási és takarmányozási körülményeket biztosítva számunkra. „Fázunk termelni takarmányt helyes és kellő arányban” – írta Korizmic László⁶⁵ 1867-ben, ami úgy az uradalmakra, mint a parasztgazdaságokra vonatkozott. A parasztság nehezen fogadta el a takarmánynövény-termesztés szükségességét. Az 1930-as évek végén Reichenbach Béla a kis- és a nagyüzem gazdálkodásának összevetése kapcsán, a *paraszti gazdálkodás* elmaradottságának okait elemezve rámutatott „a mai idők követelményeihez képest földművelő népünknek kevés a

60 OROSZ I. é. n. 135.

61 Ua. 119.

62 Ua. 131.

63 Ua. 132.

64 GAÁL L. 1971. 92.

65 Ua.

gazdasági kultúrája, s ezért a növénytermesztésben még igen sokan *alapvető hibákat* követnek el.”⁶⁶ A kukorica-búza vezérnövényi szerepének gyökerei azonban visszanyúlnak a 19. századba. Ez később sem változott lényegesen, amit konzervált a szakismeret hiánya mellett a paraszti gazdálkodás *infrastrukturális hátterének* nagyon alacsony színvonala, a kedvezőtlen *közgazdasági körülmények*, az ország *gazdaságpolitikája*. Az elmaradottságot jelzi, hogy az 1935. évi adatok alapján a Dunántúlon a *kisüzem* 28%-kal, az Alföldön 21%-kal, az Északi-hegyvidéken 31%-kal nagyobb területen termesztett *gabonát*, mint a nagybirtok.⁶⁷ A kisüzem a kapásnövények közül egyedül a kevesebb élömunkát igénylő *kukoricát* művelte. A Dunántúlon 54%-kal, az Alföldön 150%-kal, az Északi-hegyvidéken 78%-kal nagyobb területen vetettek kukoricát, mint a nagyüzem. „De talán a legnagyobb hiba az, hogy a takarmánytermesztéstől annyira *sajnálja* a földet a magyar kisköz, kivált az Alföldön.” A Dunántúlon 39%-kal, az Északi-hegyvidéken 42%-kal, az Alföldön 62%-kal kevesebb *szálastakarmányt* termesztett a paraszti gazdaság, jóllehet az állattalomány létszáma jóval magasabb volt, mint a nagybirtokon. S ennek következménye az állattartás *termelőképességének* alacsony színvonala. Mindezt tetézte az, hogy nemcsak kevés volt a termesztett takarmánynövény mennyisége, hanem a választéka is szűk volt. A 19. században kialakult a nagybirtok és a parasztgazdaság eltérő *takarmányozási rendszere*, amely szinte alig változott a 20. század második feléig. E folyamatban vizsgálni lehetne, hogy a nemzetgazdaságban milyen szerep jutott a nagybirtoknak és mire volt hivatva a paraszti gazdaság ökonómiai, ökológiai és politikai szempontból.⁶⁸ Ez azonban nem tartozik összeállításunk témakörébe.

A szántóföldi takarmánynövény-termesztés⁶⁹ korai, nagyobb arányú megjelenése a Kárpát-medence nyugati részére volt jellemző, amit ösztönzött az osztrák piac közelsége, az állati termékek iránti kereslet. A Konek- (1878), Hunfalvy- (1874) és Földes-féle (1885) statisztikai adatok, az 1887. évi *Magyarország Gazdasági Statisztikája* című összeállítás megállapítja, hogy „bármily pesszimistikusan fogja is fel valaki takarmánytermelésünk állapotát, azt még sem tagadhatjuk, hogy a *mesterséges takarmány* termelése Magyarországon évről évre növekszik.⁷⁰ [...] amely az *úr-béri rendezés*, s még inkább a *tagosítás és legelő elkülönítés* keresztül vitelével haladt előre.” Az egyes felmérések országos adatait az uradalmak teljesítménye felülmúlta.⁷¹

Az 1870-es években „a hazai állattartás inkább a *másodrendű* takarmánynövényekhez fordult, ezért találkozunk mindenütt zsenge gabonanövényeknek takar-

66 REICHENBACH B. 1938. 15–16.

67 Ua. 16.

68 IVICZ M. 2006. 97–130. A szerző összegzőként írja, hogy a mezőgazdaságban nem a többtermelés elérése az egyetlen cél. Annyi mindenesetre kiderült, hogy az ezredforduló agráriumának föl kell vállalni a táj megőrzését, a vidék fenntartását is. De az 1930-as évek kisközgazdaságait következetesen nem lehet összehasonlítani az ezredforduló kisüzemeivel. Esetleg csak úgy, hogy a múltat jövőként értékeljük, vagyis ideák mentén keressük a magyarázatot. A fejlődés, még ha látszólag a múlttal azonos szempontokat is kínál, más szerepkört oszt ki a mezőgazdasági kultúrára, annak szereplőire. A szerző által „idealizált kisbirtok” múltbeli képét nem lehet a jövőre rávetíteni.

69 GAÁL L. 1971. 93.

70 Ua.

71 Ua. 94.

mányként való felhasználásával. Zöld őszi és tavaszi rozs vagy búza, zabos bükköny és tengeri váltakoznak főleg az uradalmak forgóiban, különösen értékesnek bizonyult a zabosbükköny és a zöld tengeri (csalamádé).⁷²

III. TÁBLÁZAT

A szántóföldön termesztett takarmánynövények vetésterülete (learatott):⁷³

	(Me: 1000 ha, kb. %)			
	1895		1913	
Köles	26,6	0,3	12,9	0,1
Hajdina	6,6	0,1	2,6	0,0
Kukorica (szemes)	2147,9	21,3	2480,4	21,6
Borsó, lencse, bab	31,5	0,3	23,5	0,2
Csalamádé (kukorica)	–	–	117,4	1,0
Burgonya	460,6	4,6	612,4	5,8
Cukorrépa	73,9	0,7	177,5	1,5
Takarmányrépa	153,5	1,5	172,3	1,5
Lucerna, lóhere	435,3	4,3	584,4	5,0
Bükkönyféle, mohar	334,7	3,3	483,8	4,2
Összesen	3670,6	36,4	4667,2	40,9

A magnak termesztett kukoricán kívül a köles, hajdina, borsó, lencse és a bab szemes termésének a vetésterülete is benne van. De hiányzik a magnak termesztett bükkönyfélék és a kettős termesztésben szereplő szántó területe. Bövült a pillangós növények, s általában növekedett a szántóföldi művelésű takarmánynövények vetésterülete, továbbá a marhatartásban fontos szerepet játszó csalamádé is bővítette a kínálatot. A szántóföldi művelésű takarmánynövények vetésterületének részesedése az 1870–1880-as években az összes vetésterület 3–4%-a rúgott, az 1890-es években már 5,6%, 1900 körül 7,9%, a 20. század első évtizedeiben pedig 9,5%-a emelkedett.⁷⁴

A szántóföldi szálas takarmánynövények tájankénti eloszlása, az összes vetésterülethez viszonyítva utal a 20. század elején az állattartás színvonalára is.⁷⁵

IV. TÁBLÁZAT

Országgrész	1901–1905	1906–1910	1911–1915	(me: %)
Duna jobb partja	34,0	30,7	31,7	
Duna bal partja	12,4	11,9	11,0	
Duna–Tisza-köze	15,3	16,3	16,5	
Tisza jobb partja	6,7	7,6	6,7	
Tisza bal partja	12,5	14,0	13,4	
Tisza–Maros-szöge	8,7	9,1	9,3	
Királyhágón túl	4,9	5,7	6,3	

72 Ua. A szerző NAGY István: *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában* (Bp. 1944) című munkájából idéz.

73 Ua. 97.

74 FÜR L. 1976. 223–224.

75 Ua. 224.

A vörös herétől és a mohartól eltekintve a termesztett takarmánynövények közel felét a 100 kat. hold fölötti üzemekben vetették.⁷⁶ A belterjes gazdálkodás színvonalát jelző *szálastakarmány* növények művelése már ekkor is nagyobb arányú volt a nagybirtokon, mint a paraszti gazdaságokban, noha az utóbbiak rendelkeztek nagyobb állatállomány-nyal. A parasztság a kisebb arányú szálasokat a *gabonafélék* (árpa, zab) és a *kapások* (kivétel a cukorrépa) takarmányként való hasznosításával ellensúlyozták.

V. TÁBLÁZAT

*A századfordulón az egyes nagytájak jellegzetes takarmánynövényei a következők*⁷⁷

– vörös here	Dunántúl, ÉNy-Felvidék
– lucerna	Alföld
– mohar	Dél-Magyarország (Torontál, Bács-Bodrog)
– csalamádé	Közép-Magyarország (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Fejér)

VI. TÁBLÁZAT

*A takarmánynak bevetett területből az 1901–1915. évek átlagában számolva*⁷⁸ (Me: %)

– bükkönyfélék	37,8
– ló (vörös)here	30,5
– lucerna	15,1
– mohar	4,1
– csalamádé	8,8
– egyéb takarmányok	3,7 százalékban részesedtek.

A napjainkban is legfontosabb takarmánynövényünknek, a *lucernának* a művelése a 18. század végére nyúlik vissza. Fajai közül a *kékvirágú* v. közönséges (*M. sativa* L.) és a *tarkavirágú* v. homoki (*M. media* Pers.) lucernának alakult ki hazánkban nagyobb arányú termesztési kultúrája.⁷⁹ A *sarlós* v. svéd lucernának [*M. falcata* (L) Döll] és a *komlós* lucernának (*M. lupulina*) szerepe elenyésző. Az ókori kelet *ajándékaként* jutott Európába, nemzetségnevét is görög elnevezéséből nyerte. A mohamedán *arab* állattartó kultúrában betöltött szerepét az *alfalfa* elnevezés (legjobb takarmány) tükrözi. Az Ibériai-félszigetről terjedt el Európában. Amint már korábban említettük, hazai termesztésének meghonosításában úttörő szerep jutott Tessedik Sámuelnek. „1768-ban országszerte nagy szárazság uralkodott, a rétek, mezők kiszültek. Ekkor uralkodói rendelkezést adtak ki, amely a *szántóföldi takarmánytermesztésre* hívja fel a figyelmet [...] Tessedik is kihirdette a rendeletet, de csodálkozva tapasztalta, hogy a nép nem érti, miről van szó [...] Nem tudták ugyanis elképzelni, hogy a szálas takarmányokat vetni is lehet, az nemcsak magától nő fűféle alakjá-

76 Ua. 225.

77 GAÁL L. 1971. 111.

78 Ua. 98.

79 KAPÁS S. 1997. 23–25.

ban.⁸⁰ A vörös (ló) here⁸¹ változatos formáival, ökotípusaival méltó társává szegődött a lucernának. A hűvösebb, csapadékban gazdagabb tájakon terjedt el. Nyugat-Magyarországra a 18. században jutott el, majd később a Kárpát-medence északi és keleti vidékére is. Az első „hereföldet” hazánkban 1770-ben Lübeck, J. K. látta meg. Hazai elterjedésének útvonala: Nyugat-Magyarország – Dunántúl déli része – Dunántúli-középhegység vidéke – Szepesség – Bodrog-köz, Erdély.

A *baltacim* (*Onobrychis viciifolia*)⁸² műveléskultúrájának a bölcsője feltehetően Dél-Franciaországban ringott.⁸³ Termesztésének megindulása a 15–16. századra tehető.⁸⁴ Hazánkban a 19. században vált általánosabbá szántóföldi vetése. A mohar (*Setaria italica*)⁸⁵ – Kínában eredetileg gabonaféleként ismert – zölden és szénaként jelentős takarmánynak számított a 19–20. század fordulóját követő évtizedekben is. Géncentruma Észak-Kínában található,⁸⁶ innen került be a prehistorikus korban Európába. Óshazájában a búza és az árpa megjelenéséig töltötte be „kenyéradó” szerepét. Csen-nung rendelete előírta, hogy mint az öt növény egyikét, csak a császári szertartások után kezdjék el vetni a parasztok. Európai elterjedésében a Kárpát-medence továbbító helyként jön számításba.

„A gyökerükért termesztett szántóföldi növények közül a takarmányrépa (tehenrépa) (*B. vul. provar. crassa Alef.*) korábban került takarmányozási célra (való) felhasználásra, mint ahogy megkezdték a cukorrépa ipari hasznosítását.”⁸⁷ A házi kertekből a 18. század végétől mind nagyobb arányban került ki a szántóföldre. A nyomásos rendszer megszűnése után – főleg az uradalokban – a vetésforgóba, a paraszti gazdálkodásban pedig elsősorban köztesként vetették kukorica közé, takarmánytökkel vegyesen. A tarlórépa (*Br. rapa L. var. rapa Thell.*)⁸⁸ is beletartozhatott ebbe a körbe, mivel a Kárpát-medence csapadékos vidékei termesztésére alkalmasak voltak. Noha a cukorrépa⁸⁹ hazai termesztéstörténete követte a német fejlődést, de a 18. század végén 19. század elején csak takarmányként etették és csak az iparszerű feldolgozás kibontakozása után fordult a figyelem a leveles cukorrépafej,⁹⁰ a répaszelet,⁹¹ a melasz,⁹² valamint a cukorrépa⁹³ kizárólag takarmányként – nagy mennyiségben – való etetése felé. A tök (*Cucurbita pepo*) fajainak termesztése több ezer

80 PENYIGEY D. 1980. 167., SAUER, J. D.: *Historical Geography of Crop Plants*. London, 1993. 83–86.

81 KAPÁS S. 1997. 25., TELEKI Arvéd: *Növényeink hasznáról*. Kolozsvár, 1926. 35–37.

82 GAÁL L. 1971. 99. Nagyobb arányú termesztése 1914 előtt Moson megyéből kiindulva kezdődött el. A baltacim elnevezés az 1807-ben megjelent FAZEKAS – DIÓSZEGI-féle *Füvészkönyvben* fordult elő elsőként. RODICZKY Jenő a 19. század második felében a lucerna után a második legfontosabb takarmánynövénynek tartotta.

83 ZEVEN, A. C. – ZHUKOVSKY, P. M. 1975. 137.

84 MANSFELD, R. 1959. 180.

85 GAÁL L. 1971. 99.

86 ZEVEN, A. C. – ZHUKOVSKY, P. M. 1975. 33.

87 KAPÁS S. 1997. 18.

88 Ua.

89 GAÁL L. 1971. 100.

90 SZEMZŐ B. 1979. 200–201., 211–215.

91 Ua. 215–216.

92 Ua. 221–222.

93 Ua. 230–233.

évvél ezelőtt kezdődött el, földrajzilag igen távol eső vidékeken. A legkorábbi régészeti leletek, amelyek inkább egy domesztikált változatra utalnak, mint egy vadon élő ősrre, Kr. e. 8000 körül Mexikóból származnak.⁹⁴ A tökről már az ókorban is több szerző tett említést.⁹⁵ Hozzájuk hasonlóan a középkori orvos-botanikai munkák is kizárólag a *kobak-* és *lopótökre* vonatkoznak. A jelenleg termesztett *takarmánytök* fajok, az Újvilágból bekerülve, a 16. században kezdtek elterjedni Európában. Walafried (809–849) reichenauai bencés apát *Hortulus* című költeményének tökféléje is óvilági kobaktök volt. A Nagy Károly-féle *Capitulare de villis* termesztési utasítása is erre vonatkozott. Lippai János, majd jóval később a mezőgazdász Pethe Ferenc már 1805-ben megjelent művében a *Nyírségről*, mint az (újvilági) tök korabeli tájtermesztő körzetéről adott számot. Hosszú ideig főleg mellékterményként etették. A *lóbab*⁹⁶ egyik legrégebben művelt kultúrnövényünk. Az újvilági babok térhódításával fokozatosan kiszorult – 16–18. századtól – az emberi táplálkozásból és elsősorban *állati takarmánnyá* vált.⁹⁷ Hazánkban az 1950–60-as években alig pár száz holdon vetették. Napjainkban az ökológia kezd újra fölkarolni.⁹⁸ De ahol a világon napjainkban is még nagyobb arányban termesztik, zömmel az állatokkal etetik meg.

A *bükkönyfélékről* már tettünk említést. Termesztésük valószínűleg német földről jutott el a Kárpát-medencébe.⁹⁹ Cserháti Sándor több bükkönyfajt említ, de közülük a *közönséges* (*V. sativa*) és a *szöszös* (*V. villosa*) bükkönyfélének van nagyobb gazdálkodási jelentősége.¹⁰⁰ Noha már Pethe Ferenc a *ledneket* (*L. sativus* L.) szénának és zöldtakarmánynak ajánlotta,¹⁰¹ (zöld) takarmány-keverékek alkotójaként terjedt el. A művelési színtere hosszú ideig a kertekre szorítkozott, s csak a 20. században került ki a szántóföldre.¹⁰² „A *ciroktermesztés* meghonosítói közül a XIX. század végén Szalay János, a 20. század elején Váradi Szabó János neve említendő meg. A *takarmánycirok* elterjesztése és népszerűsítése az első világháború utáni húszas évekre tehető és ennek sikere Surányi János (1886–1965) érdeme volt.”¹⁰³

A *kukorica* hazai termesztéstörténetében¹⁰⁴ jelentős dátum II. József rendelete, amely a növényt tizedmentesnek nyilvánította. GÁTI István: *A természet története* című munkájában a *kukorica szarát* és a *zöldkukoricát* jó tejelő takarmánynak tartotta. Amint korábban már szó esett róla, a *csalamadéként* vetett kukorica 1812-ben je-

94 SAUER, J. D. 1993. 47

95 *A növényterm.* II. 1966. 604–605.

96 GAÁL L. 1971. 101.

97 RODICZKY J. 1882. 176–178.

98 RADICS L. (szerk.) I. 2001. 36.

99 GAÁL L. 1971. 101.

100 CSERHÁTI S. II. 1922. 173–174.

101 GAÁL L. 1971. 101.

102 *A növényterm.* I. 1966. 413.

103 GAÁL L. 1971. 102. A cirok géncentruma Etiópia és Szudán sztyeppi és szavannai területére esik. A C4-es típusú növények közé tartozik (kukorica, köles stb.), így fotoszintézisük nagyobb hatékonyságú. A takarmánycirok megnevezés gyűjtőfogalom. Hazai viszonyok között a *szudáni fünek* (*Sorghum sudanense* Piper), a *cukorciroknak* (*S. dochna* F. Snowden) és a *szemes ciroknak* (*S. bicolor* L. Moench) van jelentősége. L. BOCZ E. (szerk.) 1992. 423–424.

104 Ua. 102–103.

lent meg a Somogy megyei Nagyjácson, Farkas Imre jóvoltából. Az 1830-as években a Tiszántúlról is vannak adatok a csalamádé termesztéséről, ami Balásházy János (1797–1857), Galgóczi Károly (1823–1916) írásaiból is kitérnek. Köztudott, hogy a csalamádénak vetett kukorica az uradalmakban jelent meg, de hamarosan gyökeret vert a paraszti gazdálkodásban is.

Általában a kukoricatermesztésről elmondható, hogy a *paraszti növényhasználat* egyik alapvető növényévé vált, komoly vetélytársa lett a búzának. Jóllehet később került be a művelési kultúrába, mégis átformálta a paraszti földművelést. A *belterjesség* felé tolta a paraszti gazdálkodást is. Átszabta a határ képét, módosította a gazdálkodási rendszert, a földhasználat évszázados rendjét. Az „újvilági jövevény” sokoldalúságára hamar ráébredtek. A *kukoricaszár*¹⁰⁵ hasznosítása kezdetben a kukoricaföldek *őszi legeltetését* jelentette. *Ínség* takarmánynak számított, amelyről 1845-ben a *Magyar Gazda* című szaklap számolt be. A takarmányhiánnyal küszködő állattartás ösztönözte a gazdákat a kukoricaszár levágására és etetésére. A Dunántúlon szokásban volt a kukoricaszár felső részének a levágása,¹⁰⁶ amelyet zölden vagy szárítva télen a marhákkal etettek meg. A helytelen időben végzett „hegyezés” sokszor veszélyeztette a szemtermést. Ez az eljárás *horvát–szlovén* közvetítéssel került be, a Balkánon és Itáliában széles körben alkalmazták. A kukoricaszár legeltetése, vagy a szárvágás utáni etetése általánossá vált a Kárpát-medencében. Az 1870–1880-as években már egyre ritkábban hagyták kint a szarát a szántóföldön, s a századforduló évtizedeiben legeltetése fokozatosan visszaszorult,¹⁰⁷ de a *juhtartó* vidékeken tovább élt.¹⁰⁸

A *burgonya*¹⁰⁹ termesztése elsődlegesen az emberi fogyasztást szolgálta, de már viszonylag korán állatokat is etettek vele. „Vidékenként különbség elsősorban a takarmányozásra fordított burgonya mennyiségben mutatkozik, nem a felhasználás módjában és a takarmányozott állatfajtákban.”¹¹⁰ A paraszti állattartás előszeretettel hasznosította főleg a *sertésekkel* – főtt állapotban – továbbá a *baromfiakkal*.

E korszak takarmánynövényeinek szántóföldi választéka bővült a *biborherével* (*Tr. incarnatum L.*),¹¹¹ amelyet az Ibériai-félszigeten és Dél-Franciaországban már régóta műveltek. Európa többi részén, így a Kárpát-medencében csak a 19. században terjedt el. Előnyei közé sorolták, hogy olyan tájakon is meg tudták honosítani, ahol sem a lóherét, sem a lucernát nem lehetett termesztetni. A *nyúlzapuka* (*Anthyllis vulneraria L.*)¹¹² csak elvétve, jelentéktelen szerepet játszott hazánkban mint pillangós takarmánynövény. Szénáját a szarvasmarha is fogyasztja. A *szeradella* (*Ornithopus sativus Brot.*) termesztésével Tanárky Gyula (1818–1880) szerint hazánkban is foglalkoztak, de kétéssal sikerrel.¹¹³ Az Ibériai-félszigeten kezdték el termesztetni

105 Ua. 103.

106 BALASSA I. 1960. 230–232.

107 Ua. 235.

108 GAÁL L. 1971. 103.

109 Ua.

110 KÓSA L. 1980. 221.

111 *A növényterm.* II. 1966. 1040–1041.

112 Ua. 1036–1037.

113 Ua. 1052–1053., I. még RODICZKY J. 1882. 140.

a 19. század elején, s innen terjedt el Nyugat-Európába. A németeknél a „homok hejének” tekintették.¹¹⁴ A szegfűfélék családjába tartozó *csibehúr* (*Spergula arvensis* var. *sat.*)¹¹⁵ művelési kultúrája Németalföldről indult. Amint újabb és újabb takarmánynövények jelentek meg a szántóföldön, úgy szorult vissza termesztése. Előnyére szolgál rövid tenyészideje, így évente ugyanazon területen többször vethető. Igénytelenségére már Cserhádi Sándor is fölhevítette a figyelmet, mindamellett jó minőségű takarmányt ad. A *takarmánykáposzta* (*Br. oleracea* var. *Acephala* DC.)¹¹⁶ feltehetően Nyugatról került be a Kárpát-medencébe. A legkésőbb etethető zöldsztakarmány. Kerpely Kálmán (1864–1940) a 19. század végén Debrecenben foglalkozott termesztésének honosításával. Ugyanakkor Cserhádi Sándor is kedvező eredménnyel termesztette Magyaróvárott.

A *csillagfűrt* (*Lupinus*)¹¹⁷ művelési kultúrájának gyökerei ókori eredetűek. Eleinte csak a Földközi-tenger környékére szorítkozott termesztése, Nagy Frigyes révén azonban 1772-ben már kiterjedt művelése Közép-Európára is. Magyarországra a 20. század elején jutott el, amelyben szerepet vállalt a Debreceni Gazdasági Tanintézet igazgatója, Kerpely Kálmán. Először a szabolcsi Nyírkécskén vetettek be egy nagyobb területet. Művelésének hazai úttörői közé tartozott még Bodor Zsigmond és Klár Sándor.¹¹⁸ Cserhádi Sándor a kedvező tapasztalatok ellenére, úgy tartotta, hogy csak „mint zöldtrágyának van jelentősége”.¹¹⁹ Még néhány takarmánynövényféléket ismertek, de közülük egyik sem játszott szerepet a hazai takarmánygazdálkodásban.

A 19. század közepétől¹²⁰ a szántóföldön termesztett *takarmánynövények* viszonylag *bő választéka* jelzi, hogy a hazai állattartás már egyre távolodott a legeltetés évszázados hagyományaitól. Heinrich Ditz a legfontosabb termesztett takarmánynövénynek ítélte meg:¹²¹ *vörös (ló) here, lucerna, takarmányrépa, mohar, zöld gabonafélék, bükköny, zöld kukorica*. Részletesen ír *A magyar mezőgazdaság* című munkájában a hazai takarmánygazdálkodás helyzetéről. Véleménye szerint a sokféle takarmánynövény termesztése jelenti a biztosítékot arra nézve, hogy az állatállomány ellátása egyenletes legyen. Hasonlóan fogalmazott Korizmic László is,¹²² aki a természeti adottságokhoz igazodva – különösen az Alföldön – a lucerna és a baltacím széles körű művelése mellett tört lándzsát. Továbbá javasolta az *őszi rozsot*, valamint a *kukoricát* és a *cukorcirkot* mint zöldsztakarmányt. A 19. század utolsó harmadának takarmányozási viszonyaira utal Szántó Menyhért amikor megjegyzi, hogy „[...] ami haladást Ausztria-Magyarország a mesterséges takarmánytermesztésben felmutat, az csaknem kizárólag a nagyvárosok környékére és az uradalmi gazdaságok egy részére esik, ellenben a kisebb birtokok, főleg ott, ahol a *tagosítás* meg nem

114 GAÁL L. 1971. 104.

115 CSERHÁTI S. II. 1922. 398–399.

116 GAÁL L. 1971. 104., 1. még *A növényterm.* II. 1966. 1083.

117 *A növényterm.* I. 1966. 421–422.

118 GAÁL L. 1971. 104.

119 CSERHÁTI S. II. 1922. 177.

120 GAÁL L. 1971. 105.

121 DITZ, H. 1867. 241–242.

122 GAÁL L. 1971. 105–106.

történt, nem karolták fel a takarmánytermesztést és sokan oda jutottak, hogy az azelőtt termékenységéről híres vidékeken is a gyakori *rossz termés* miatt megszorulva, előbb a marháikat adogatták el, utóbb egészen tönkre mentek.”¹²³

A 19. század utolsó évtizedeihez kötődik a folyamatos *zöldtakarmány etetés* (zöld futószalag) megjelenése hazánkban, amely az istállózó állattartás nyári időszaka alatt biztosította az állatok ellátását. Természetesen mindez nem volt véletlen, hiszen a Kárpát-medence dinamikusan fejlődő tájairól van szó, az ország északnyugati részéről, ahol az *agrarium intenzifikációját* – a jó piaci lehetőségek miatt – az *állattenyésztés* vezérelte. A Pozsonyi-medencében¹²⁴ viszonylag elterjedt volt a következő növényfélékből álló zöld takarmánynövények termesztése és etetése: őszi rozs, búza, esetleg első vágású lucerna, tavaszi rozs, baltacím, árpa vagy második kaszálású lucerna, zabos bükköny és kb. június utolsó harmadától október végéig kukorica csalamádé. Mindezt kiegészítette a harmadik, esetleg a negyedik kaszálású lucerna etetése. Bármennyire is lesújtó volt Szántó Menyhért véleménye a korabeli takarmánygazdálkodás színvonaláról, mindenképp volt előrelépés, hiszen a századfordulón elkezdődött – mai szóhasználattal – a *takarmánykeverékek* termesztése.¹²⁵ Előnyei között említette Cserhádi Sándor: „a takarmányban a *táparány* akárhányszor megfelelőbb, mint az egymagában termesztett növényénél”.¹²⁶ A századfordulón leginkább elterjedt takarmánykeverékek a következők:¹²⁷

- őszi keverék: borsó, bükköny (szősös) rozssal, esetleg árpával (a hazai kettős termesztés elindítója),
- zabos bükköny (közönséges) (általánosan ez terjedt el Magyarországon),
- zabos borsó,
- borsós csalamádé: a kukoricafajták közül a csikántinó, székely, pignolettó, florentini (mind alacsony szárú fajták) jöhettek számításba. E keverék termesztése megosztotta a szakembereket,
- borsó-lóbab, pohánka-mustár stb. (kevésbé terjedt el).

A *keszthelyi keverék*¹²⁸ összeállítása Berger Károly (1869–1913) nevéhez fűződik, amely roszból és repceből állt. A *füves keverékekkel* behatóan foglalkozott Cserhádi Sándor:¹²⁹ „A füves herében mindig a *herefélék* dominálnak, ebben tér el az állandó réti keveréktől, amelyben a *fű* képezi a fő alkotórészét a keveréknek.”¹³⁰

A 18. század második felétől 1920-ig tartó korszak takarmánygazdálkodásában, ezen belül a takarmánynövények termesztésében „letisztult” az egyes növényfélése-

123 Ua. 106., SZÁNTÓ Menyhért: *A takarmánytermesztés befolyása és jelentősége...* Magyaróvár, 1885.

124 RODICZKY J. 1882. 366–367.

125 GAÁL L. 1971. 106.

126 CSERHÁTI S. II. 1901. 383.

127 Ua. 383–391. A kettős termesztésnek több változata van: – másodvetés: a korán lekerülő gabona, zöldtrágyaként vetett növény leforgatása után újra bevetjük ugyanazon területet; – azonos időben egyazon területen két növény termesztése; – helyesebb köztes termesztésnek nevezni: kukorica sorok közé bab, tök ültetése. L. *Mezőgazdasági Lexikon*. I–II. Szerk. MURAKÓZY T. Bp. 1958. 636.

128 CSERHÁTI S. II. 1922. 411–412.

129 Ua. 412–416.

130 Ua. 414.

gek köre és szerepe.¹³¹ A *takarmánygabona-félék* közül a *zab* és az *árpa* élvezett előbbséget. A *hüvelyesek* körét nehezebb tisztázni, hiszen – a statisztikai adatok miatt – nehéz elkülöníteni a takarmányként megetetett és az emberi táplálkozásra felhasznált mennyiséget. A *kukoricatermesztés* „felfutása” a korszak szántóföldi növénykultúrájában meghatározó szerepet tölt be. A *gyökér- és gumónövények* (korabeli szóhasználat: vizenyősök) köre elsősorban a burgonyára, a takarmányrépára és a cukorrépára szorítkozott.

Az 1920–1945 közötti évtizedeket beárnyékolják a vesztes háború következményei.¹³² Az ország területének 2/3-át elvesztette, ugyanakkor megnőtt a népsűrűség. Megszűnt a Kárpát-medence *gazdasági egysége*. A térség központi jellegű gazdálkodása elveszítette korábbi súlyát. A mezőgazdaságban megváltozott a *művelési ágak* aránya, megbomlott a *termelés, fogyasztás, értékesítés* egyensúlya. Megszűntek a *közös vámterületből* származó előnyök, a piacon belüli munkamegosztás is felbomlott. Az ország a világgpiac kihívásai iránt kiszolgáltatottabbá vált. Az új határok közé került ország *állattenyésztése és takarmánygazdálkodása* is megpróbált igazodni a megváltozott körülményekhez. Az 1920 után kialakult helyzetet megelőzték a háborús évek nehézségei, ami a takarmánygazdálkodásban is éreztette hatását.¹³³ A háborús évek kényszerintézkedései kiterjedtek a *takarmánykészletekre* is. A jövőre nézve Konkoly-Thege Sándor azon a véleményen volt,¹³⁴ hogy az állatok ellátását az országnak kell biztosítani, kiiktatva a külföld szerepét. A két világháború közti évtizedek alatt érlelődött meg azon szemlélet, hogy „nem az állatállományt kell a takarmányozáshoz igazítani, hanem az állatállomány szükségletének megfelelően kell takarmányt termeszteni”.¹³⁵ Ezt elősegítette, hogy az új határok között a területegységre jutó *számosállat* létszáma 8%-kal csökkent, de az egy főre jutó létszám is visszaesett 1%-kal. A rétek-legelők elhanyagolt állapota szintén ösztönözte a takarmánynövény-termesztés felkarolását, a belterjesebbé váló állattenyésztés igényének megfelelően. A fejlődés jelének tekinthető, hogy növekedett a *pillangós takarmánynövények* vetésterülete. A már említett rét-legelő helyzet azonban továbbra is a hazai takarmánygazdálkodás árnyoldalát jelentette. „[...] a magyar legelők ma úgyszólván csakis a pásztoresembek végtelen birodalmához tartoznak, akiknek közreműködése az okszerű legelőgazdálkodás terén legfeljebb odáig terjed, hogy egy-egy útban lévő szerbtövist kiböknek botjuk hegyes végével.”¹³⁶ „A rétekről és legelőkről [...] egyelőre – sajnos – aránylag kevés és nem eléggé hatékony eszköz áll csak rendelkezésünkre a terméshozamuk fokozásához, s ezért ez irányban csak mérsékelt eredményekre számíthatunk. Annál nagyobb jelentősége van és lesz a közeljövőben a szántóföldi szalastakarmány-termelésnek [...] Állattenyésztésünk fejlesztésének természetes alapjait a *szalastakarmányok* termelésének fokozása útján tudjuk leginkább biztosítani. [...] az átlagos terméshozam növelése mellett (szükségszerű) (de) elke-

131 GAÁL L. 1971. 111–114.

132 GAÁL L. 1971/1. 25–26. Részletesen: GUNST P. 1970. 30–60.

133 KONKOLY-THEGE S. 1920. 46–51.

134 Ua. 53–54.

135 GAÁL L. 1971/1. 46–47.

136 KONKOLY-THEGE S. 1920. 99–100.

rülhetetlen lesz a takarmánytermő területek gyarapítása is.”¹³⁷ Ez utóbbi megvalósítása azonban nem vonja maga után az emberi fogyasztásra termelő vetésterületek csökkenését, mert egyrészt – eltekintve a termés hozamok növekedésétől – számottevő az *ugar* kiterjedése, ahol évelő pillangósok művelésére lehetőség nyílik, másrészt a *kettőstermesztés* is szerephez jut, noha csak a kezdet kezdetén járt.¹³⁸

Még mindig tartotta magát az a nézet, hogy a rét-legelő az állattartás alapja.¹³⁹ Ez látszólag megalapozottnak is tűnt, mert a *rét* nagysága közel akkora volt, mint a *szálastakarmány-növények* vetésterülete. A természetes fütermő terület nagysága 1921–1938 között:¹⁴⁰

VII. TÁBLÁZAT

	Rét	Legelő	me.: %
1921	7,2	10,9	
1930	7,2	10,7	
1938	6,9	10,4	

Amint már említettük, a Dunántúlon a *rét*, a Dunától keletre a *legelő* aránya volt magasabb.¹⁴¹ A birtokmegosztást illetően a *legelő* – közlegelőket is beleértve – zöme a *nagybirtok* kezén, a *rét* viszont túlnyomóan a *parasztagazdaságok* tulajdonában volt. A minőséget illetően „[...] a rétek szénatermése nagyrészt csak a *szalmatermést* egészíti ki és nem szolgáltatja azt a természetszerű, ízletes és fehérje dús takarmányt, amely az igásállatok, de főleg a tehének és növedékek takarmányozásához annyira szükséges, különösen Magyarországon, ahol általában nem csak *kevés abrakot*, de rendkívül *kevés fehérjében gazdag* takarmányt etetnek. A *kukoricakóróra*, *polyvára* és *szalmára* alapított takarmányozási rendszer mellett a *szénatermés* minőségi hiányait még talán nagyobb bajnak kell minősíteni, mint az alacsony átlagterméseket.”¹⁴² A legelőknél sem volt kedvezőbb a helyzet. Az 1930-as években kibontakozó *zöldmezőmozgalom* is csak egy árnyalattal javított a korábbi képen. A Földművelési Minisztérium erőfeszítései – anyagi források hiányában – szerény eredményt hoztak.¹⁴³ Az akkori idők legelőit „járásnak” nevezték, ami utalt szerepükre. Az 1930-as években több mint *egy millió számosállat* legeltetését igyekeztek megoldani, amire a túlterhelt, silány minőségű legelők alkalmatlanok voltak. A legeltetés szinte kizárólag az állatok edzettségét javította, termelésüket viszont gátolta.¹⁴⁴ Ugyanakkor a *szakszerűtlen* legeltetés is óriási károkat okozott, rontotta a művelési ág hatékonyságát. A *közlegelők* kérdése szintén megoldatlan maradt, mivel jó részükön csak az állatok mozgatása, nem pedig a legeltetése folyt. Ezek voltak az ún. feltétlen legelők, más művelési ággként már nem hasznosítható füves területek.

137 Ua. 100.

138 Ua. 83–85.

139 GAÁL L. 1980. 101.

140 GUNST P. 1970. 106–107.

141 Ua. 297–299.

142 KONKOLY-THEGE S. 1920. 69., 90.

143 GAÁL L. 1980. 103.

144 Ua. 104.

tek.¹⁴⁵ Ezen áldatlan állapot oka a közös tulajdonlásban rejlett, amit csak tetézett a legelőkkel kapcsolatos korábbi szemlélet továbbélése.

Az új határok közé került ország művelési ágaiban jelentős eltolódás következett be a szántó javára, ami óhatatlanul is ösztönözte a takarmánynövény-termesztés bővítését. Míg 1895-ben a takarmánynövények és a rét–legelő aránya 48,9–51,1%, addig 1935-ben már 61,5–38,5% arányt mutatott.¹⁴⁶ 1930–1940 között a 2,675 ezer hektár – takarmánynövény-termesztésre – igénybe vett vetésterületből a legfontosabb takarmánynövények részesedése a következő:¹⁴⁷

VIII. TÁBLÁZAT

	me.: %
kukorica	20,8
árpa	8,3
zab	4,1
lucerna	3,7
vörös here	2,2
baltacím	0,6
egyéb	2,0
takarmánykeverék	2,4
(kukorica) csalamádé	1,3
takarmányrépa	2,4

A szemes takarmányok 33,2%-os, a szálás és lédús (tömegetakarmány) 14,6%-os arányban részesedtek a takarmánynövény-termesztéssel hasznosított szántóterületből.¹⁴⁸ A szemes takarmányok körébe tartozott: kukorica, árpa, zab, a pillangósokat a lucerna, lóhere, baltacím és a bíborhere képviselte. A takarmánykeverékek körét az őszi és a tavaszi bükkönykeverékek alkották. Az egyéb szálatakarmányok a moharra és a kölesre terjedtek ki. A lédús takarmányok közül a répafélék, a burgonya, a kukorica-csalamádé és a takarmánytök érdemelt figyelmet. A két világháború közötti évtizedben már külön kategória illette meg a hüvelyes növényeket,¹⁴⁹ noha ezeket a szemes takarmányokat, a pillangósok, a szálatakarmányok és a takarmánykeverékek közé lehetett sorolni. A hüvelyesek között a legfontosabbnak a borsó és a bükköny bizonyult. A lóbab „már nem”, a szója „még nem” érdemelt különösebb figyelmet. A borsó pelyváját és szalmáját etették. A szálatakarmány növények körét bővítette¹⁵⁰ a mezei borsó (*P. arvense*) és a vetési borsó (*P. sativum*) zöldtakarmányként való termesztése. A borsónemesítés térhódítása is a korszak sajátosságai közé tartozott. A bükköny a takarmánykeverékek egyik meghatározó növényfajaként hasznosult (tavaszi bükköny, szösös bükköny, pannonbükköny). A csicserei borsó (*Lathyrus cicera*) művelési színtere zömmel a kertekre szorítkozott. A csillagfűrt termesztése Cserháti Sándor és Westsik Vilmos (1883–1976) munkássága révén ter-

145 Ua. 104–106.

146 ASZTALOS I. 1968. 27.

147 Ua. 30.

148 Ua.

149 GAÁL L. 1980. 125. ...

150 Ua. 126. Cserháti Sándor életútjáról I. GAÁL L. 1972. Takarmánybázis, Suppl. 1. 65–79., Westsik Vilmos munkásságáról I. Magyar Agrártörténeti Életrajzok III. Szerk. FÜR L. – PINTÉR J. 1989. 640–643.

jedt el. A szója [*Glycine soja* (L.) Sieb. et Zucc] értékének felismerése,¹⁵¹ hasznosítása – főleg kísérleti – visszanyúlik a 19. század utolsó évtizedeire (Haberlandt Frigyes – magyaróvári tanár). Termesztése az 1930-as években kezdődött el, Gyárfás József (1875–1965), Surányi János (1886–1965) és Somorjai Ferenc tevékenysége révén. Egyidejűleg megindult a növény nemesítése is. 1945 után kezdődött el szélesebb körű hazai termesztése, illetve nemesítése Iregszemcsén, Kurnik Ernő vezetésével. Kizárólag *abraktakarmányként* vetették, zöldtakarmánynak nem használták. A két világháború között a paraszti gazdaságok nem termesztették.

A szemestakarmányok „vezetőnövénye” a *kukorica*,¹⁵² amely sokoldalúságával tűnt ki, ugyanis „[...] a növénynek jóformán minden része takarmány [...] a kukoricaszár, a csuhé, a csalamádé, a silókukorica, a különféle kukoricák takarmánykeveréke mind-mind a takarmányozás céljait szolgálja. [...] A magyar gazda általában annyi *kukoricaszárat*, *szalmát* és *pelyvát* etet fel, amennyit az állat meg tud enni és csak kiegészítésként ad – ha van – egy kis *répát*, némi *szénát*.”¹⁵³ A szemtermésen túl, főként a paraszti állattartásban, a téli takarmányozás alapját a kukoricaszár jelentette.¹⁵⁴ Mivel a tömegtakarmányok felét zömmel a kukoricaszár adta,¹⁵⁵ így ennek arányában csökkenték ezen takarmányféle vetésterületét, vagyis a „másodtakarmányt” felértékelték a hazai gazdálkodók. A szemes kukorica fajtaválasztéka bőséges volt, hazai nemesítésében kedvező eredmények születtek.¹⁵⁶ Az *árpa* a kukorica után a legfontosabb *abracknak* számított.¹⁵⁷ Malacok, apaállatok, hízósertések takarmányaként jött számításba, de jól hasznosult a tehenészetekben is. A *tavaszi árpa szalmája* szintén megfelelő tömegtakarmánynak minősült. Az *őszi árpa* iránt – nagyobb termése miatt – növekvő érdeklődés nyilvánult meg. Ezt jelezte a hazai nemesítésű fajták sorjázása is. A *zab*¹⁵⁸ a korábbi takarmányai között mind jobban háttérbe szorult, s szinte kizárólag csak takarmánynak vetették, mint a „külterjes viszonyok tavaszi kalászosát”.

A pillangósok „vezetőnövénye” a *lucerna* volt.¹⁵⁹ Általában országsszerte termesztették, de igazi jelentősége az *Alföldön* mutatkozott meg. A magyar mezőgazdaság belterjesedésének jeleként értékelhető vetésterületének a bővülése. A kalapácsos darálók elterjedésével a *lucernaliszt* belépett az abraktakarmányok sorába, így nemcsak a *kérrödő állatokkal*, hanem a *sertésekkel* is etették. Fajai közül a *közönséges*, a *homoki*, a *sárkerep* és a *komlós* változatnak volt szerepe. E két utóbbi jelentősége jóval kisebb volt, amit jelez a nemesítők részéről az irántuk megnyilvánuló érdeklődés is. A *vörös here* a szálaltakarmányok vetésterületének közel egyötödét foglalta el.¹⁶⁰ A *baltacím* a tőzeges és savanyú talajok kivételével mindenütt termesztető, így a lucerna és a vörös

151 *A növényterm.* I. 1966. 395–396.

152 GAÁL L. 1980. 108.

153 Ua.

154 Ua. 109.

155 KONKOLY-THEGE S. 1920. 73.

156 SURÁNYI B. 2000. 370–373.

157 GAÁL L. 1980. 110–111.

158 Ua. 111–112.

159 Ua. 112–113.

160 Ua. 113–114. Részletesen: JÁNOSSY A. és mts.: *Herefajok termesztése és nemesítése*. Bp. 1968. 275–295. Számos herefaj a legelőgazdálkodásban játszik szerepet.

here után következett vetésterülete.¹⁶¹ Hasonló szerep jutott az egyéves *bíborherének* is.¹⁶² Fontos változásnak tekinthető, hogy a pillangós takarmánynövények vetésterületének már több mint 60%-a a kisüzemekre esett.¹⁶³ Az egyéb szálastakarmányok körében a *mohar* szerepe felülmúlta a *kölesét*.¹⁶⁴ Az előbbi zöldtakarmánynak, az utóbbi szemterméséért vetették. A *lédús tömegtakarmányok* választékából a *takarmányrépa* emelkedett ki, mint a szarvasmarhák téli takarmánya.¹⁶⁵ Bár a tejelő tehennel *cukorrépat* is etettek. Az iránta megnyilvánuló érdeklődést jelzi, hogy ezekben az évtizedekben számos répafajta nemesítésére és fajtaelismerésére került sor. A *cukorrépa* – mint legfiatalabb kultúrnövényünk – általában *répafej*, *melasz*, *répaszelet* formájában jutott az állatok elé. Sőt a nemzetközileg megállapított termelési kvótán felüli cukormennyiséget is az állatokkal hasznosították. A *burgonya* továbbra is szerepet kapott az állatok táplálásában, szintúgy az ipari feldolgozás során keletkezett *melléktermékei* (szesz-, keményítőgyártás). A paraszti állattartás ragaszkodott etetéséhez, főleg a sertésekénél. E növénycsoportból említést érdemel még a *takarmánytök*, kizárólag a parasztgazdaságokban, ahol köztesként ültették. De az 1920-as években 13–15 ezer kat. holdon *főnövényként* is művelték.¹⁶⁶ Elvélve előfordult a *csicsóka* etetése is, amelyet kb. 400–500 kat. holdon termesztettek, főleg Tolna megyében.¹⁶⁷

Bár a sűrű vetésű *kukoricát* szálas takarmánynak lehet tekinteni,¹⁶⁸ az agronómia mégis a lédús takarmányok közé sorolja. A két világháború között általában a kipuhtult növény helyére vagy másodvetésként ültették, amely *silózásra* és *zsombolyázásra* egyaránt megfelelt. A kukorica helyét elfoglalhatta a *napraforgó* is – gyengébb talajokon – melynek étrendi hatását zsombolyázással javították. A *takarmánykeverékek*¹⁶⁹ sorába az őszi vetésűek közül a bükkönyös és borsós keverékek játszottak fontos szerepet. Támasztónövényként őszi búzát, rozst és árpát használtak. A *Berger-féle keszthelyi keverék* (őszi káposztarepce + őszi rozs), a *rozsos bíborhere* és a *Legány-féle keverék* (szöszös bükköny + bíborhere + búza) termesztése terjedt el. Az egyéves takarmánykeverékek tavaszi csoportjából a *zabosbükköny* volt számottevő. Különösen azért kedvelték, hogy egyúttal kitűnő előveteménye volt az őszi búzának. Ebben az időszakban még a *borsós csalamádé* termesztését lehet említeni. A *takarmánykeverékekkel* kapcsolatban megjegyzendő, hogy ezekben az évtizedekben mind *általánosabbá* vált vetésük, számos változatuk terjedt el. De a *tavaszi vetésűek* elsőséget élveztek az őszi betakarítási munkák miatt.

161 Ua. 115.

162 Ua.

163 Ua. 116.

164 Ua. 119–120.

165 Ua. 121–125.

166 *A növényterm.* II. 1966. 602. Köztes termesztésben még az 1950–1960-as években is kb. 600–800 ezer kat. hold kukoricaföldön fordult elő. L. ua.

167 *A növényterm.* I. 1966. 510. Vetésterülete az 1950-es években közel 3000 kat. holdat tett ki, majd az 1960-as években rohamosan csökkent az iránta megnyilvánuló érdeklődés. Mindez összefüggéssel a nagyüzemi gazdálkodás megindulásával és vele együtt a takarmányozási rend átalakulásával.

168 GAÁL L. 1980. 124–125.

169 Ua. 116–119.

Mind gyakoribb az *évelő herefűves* telepítések megjelenése, melyek *vörös herét, olaszperjét*, (esetleg francia perjét) vagy *mezei komócsint* tartalmaztak. A *herés fűkeverékek* (váltó-kaszáló és legelő) *pillangós növényei* közé tartozott: *vörös-, fehér-, korcsHERE és baltacím, a fűféléket az angol, a francia, s a réti perje, azon felül a réti csenkesz, az aranyzab, a csomós ebír, a mezei komócsin, a réti ecsetpázsit* stb. képviselte. Az *állandó kaszálók* vegetációjában a *fűfélék* túlsúlya érvényesült.

Ha összességében nézzük a korszak takarmánygazdálkodását, alapvetően nagy áttörés nem következett be.¹⁷⁰ A szántóterület lényegében csak a *kukoricatermesztéssel* járult hozzá az állatok ellátásához, ami elsősorban a sertéstartásnak kedvezett. Hiányt idézve elő a *fehérjemerlegben*. Noha a szalastakarmányok vetésterülete nőtt, mértéke viszont nem ütötte meg a kívánt szintet, különösen az Alföldön. A növénytermesztésnek a takarmányozásra jutó hányada 55% körüli értéket mutatott, ami magába foglalta a szántó, rét és a legelő együttes hozamát.

1945 után bekövetkező *földosztás*¹⁷¹ érintette a takarmánygazdálkodásban szerepet játszó művelési ágakat is. A kiosztásra került *szántó* és *rét* esetén a jogosultak 15 kat. holdig kaptak birtokot. A *legelők, az erdők és halastavak* osztatlanul állami, községi vagy szövetkezeti tulajdonba kerültek. A *legelő*, mint művelési ág, az 1941. évi 10,35%-ról alig mozdult el 1990-ig.¹⁷² A *rét* 6,87%-ról 1980-ra visszaesett 3,57%-ra, s az 1981. évi rendelkezés értelmében a későbbiek során már a legelővel együttesen tartották nyilván. Így 1990-ben a *gyepterület* részesedése 12,74%-ot ért el, ami mögött művelési ág változások, területi átrendeződések húzódnak meg. Viszsaesett a *szántóterület* aránya is, az 1945. évi 59,91%-ról 1990-re 50,66%-ra. A *vetésszerkezet* módosulásának a jele a *gabonafélék* és a *kapások* vetésterületi arányának a *közeledése*,¹⁷³ amely 1975-ben közel azonos mértéket mutatott, jelezvén az agrárium intenzifikációját. Ami összefüggött a hazai állattenyésztés – főként a sertés és baromfi – világszínvonalú fejlődésével. A szarvasmarhatartás minőségi javulásához járult hozzá – az elhelyezés és fajtaváltás mellett – a *szálás* és *lédús takarmánynövények* vetésterületének a növekedése, amely 1985-ben elérte a 22%-ot. Az 1960-as évek közepétől egyre kiterjedtebb a *silókukorica* és a *csalamádé* vetése – az ingadozások ellenére – 1990-ben elérve a 7,2%-ot.¹⁷⁴ A *búza* megmaradt a szántóföldi nö-

170 ÉBER E. 1961. 402–403. A mezőgazdaságilag művelt terület termésének feletetési aránya elmaradt, illetve közepes szintet mutatott, az ideálisnak tekintett 70–90%-os arányhoz viszonyítva. L. ua. 403.

171 *Mo. gazd. tört.* 2002. 440.

172 *MStA* (1870–1970) é. n. 5–6., HAJDÚ M. (szerk.) 1987. 73., MÁRKUS F. 1992. 4.

173 SURÁNYI B. 1994. 397. A korszerűsödő magyar mezőgazdaság biztos jelének tekinthető az állattenyésztés szerepének a növekedése. Ez megmutatkozott az állattenyésztés és a növénytermesztés növekedése között meglévő *ütemkülönbségben* is. Az állatállomány, főleg a *sertés* és *baromfi* létszám emelkedése, növelte az ország állatállományát. Ezek jelentették a „húzóágazatot”. A sertéstartásban megváltozott a hasznosítási arány, a húsertések javára. A baromfiállomány minőségi változása a széleskörű *hibridizáció* következménye. A *nagyüzem* tartási, takarmányozási feltétele – elsősorban a sertés- és baromfi-ágazatban – azonban csak az 1960–1970-es évek fordulójától körvonalazódott. Az „iparszerű tenyésztési technológia” hatalmas *termelési kapacitást* szabadított föl. A *szarvasmarha*-állomány lassan és aránytalanul emelkedett. A *lóállomány* jelentéktelenné zsugorodott. L. BEREND T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon (1945–1968)*. Bp. 1974. 152–157.

174 Ua. 395.

vénytermesztés „saroknövényeként”.¹⁷⁵ Az árpa és a zab, mint két fontos takarmánynövény, lemaradása a kukoricával folyó versenyben kedvezőtlenül befolyásolta az abraktakarmányok *beltartalmi értékét*. A zab eltűnése a nagyüzemi gazdálkodás megjelenésével függött össze, ami szinte teljesen kiiktatta a lovat az állattartásból. S ami újdonságnak tekinthető, hogy a *takarmánynak* vetett búza a nagyüzemben vált általánossá, főként az 1970-es években a 16%-os fehérjetartalmú fajták megjelenésével, alkalmat nyújtva a kukorica helyettesítésére is.¹⁷⁶ A másik „saroknövény” a kukorica volt,¹⁷⁷ amely szinte önálló ágazatként sikeres pályát futott be a 20. század magyar mezőgazdaságában. Amíg búzát csak önálló gazdálkodók termesztettek, addig kukoricával csaknem mindenki foglalkozik, aki egyáltalán földművelést folytat. A kukorica – mint már korábban is említettük – sokoldalú takarmánynövény, az ún. *abrafogyasztó állatfajok* számára kimondottan fontos szerepet játszik. A *hibridek* megjelenésével a *csalamádéként* történő ültetése egyre inkább visszaszorult, helyét a *silókukorica* foglalta el. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a tömegtakarmányokból való részesedése a korábbi 31,8%-ról 1990-re 4,1%-ra esett vissza. A *burgonya* mint állati takarmány többnyire megmaradt a háztáji gazdálkodás keretében.¹⁷⁸ De itt is elveszítette korábbi súlyát a *táptakarmányok* térhódításával. 1945 után a *takarmányrépa* egyre nagyobb teret veszített.¹⁷⁹ Kezdetben – a 19. század végéig – a sok értékes mellékterméket szolgáltató *cukorrépa*, majd a 20. században a *silótakarmányok* megjelenése mind jobban háttérbe szorította. A *takarmányrépa* a háztáji és a kisgazdaságokban a rendszerváltásig, köztesként termesztve, megtartotta korábbi szerepét. A *borsó* térhódítása az 1930-as évektől gyorsult föl,¹⁸⁰ amely tovább folytatódott a 20. század második felében is. A betakarított termés jó részéből keveréktakarmány (tápok) készült. A *szója* megítélése viták keresztjében állt,¹⁸¹ majdnem minden esetben a kukorica függvényeként. Bővülő vetésterülete az 1960-as évek közepétől volt jelentős. Terjedésének kedvezett *biológiai értéke* és a belterjesedő nagyüzemi állattenyésztés növekvő fehérjeigénye. A *napraforgó* szerepének felértékelődése 1945 után következett be.¹⁸² A szegélynövényből nagytáblás termesztésű ipari növény lett. Termesztésének látványos bővülése az 1970-es évek közepétől vált szembetűnővé, amit elősegített a hibridizáció. Keveréktakarmányok (zöld), abrakkeverékek (tápok) alkotója, de melléktermékeivel is hasznos takarmányt szolgáltat (például pogácsa).

A szántóföldön termesztett *szálas- és lédús takarmányoknak*¹⁸³ kellett volna betölteni azt az űrt, ami a rét-legelőterület beszűkülésével keletkezett. A termesztés szerkezete igyekezett követni a takarmánygazdálkodásban bekövetkező szemléletváltozást. A szálas- és lédús takarmányok közé tartozó növényfélések körében – sajnos – a ta-

175 Ua. 402.

176 LÓKÖSL. 1980. 77.

177 SURÁNYI B. 1994. 403.

178 Ua. 405.

179 MÁNDY GY. – HORVÁTH A. 1964. 28.

180 SURÁNYI B. 1994. 406.

181 Ua.

182 Ua. 407.

183 Ua. 409.

vaszi vetésűek háttérbe szorultak, a belső arányok eltolódtak, a növénycsoport súlya lényegesen nem változott, ami a későbbiekben sem módosult.¹⁸⁴ Takarmánynövény-termesztésünk legkritikusabb területe maradt. Mielőtt rangjának megfelelő elbánásban részesült volna, a silókukorica és a lucerna már elfoglalta a helyét. Bár ezen növényféléseknek is csak a vetésterülete növekedett, termés hozamai viszont nem.

Az 1970-es évek közepén a szántóterület 51%-án termesztettek takarmánynövényt,¹⁸⁵ amely magába foglalta az abrakféléket is. Egy kedvezőtlen folyamatnak lehetünk azonban tanúi, ugyanis az *abrakfélék* elsőbbséget élveztek a szarvasmarha- és juhágazatban,¹⁸⁶ annál a két állatfajnál, amely kérődző állatként, takarmányának alapját a szál- és lédús növényféléknek kellett volna biztosítani. Csökkent az állattenyésztés takarmánybázisának keresztmetszete,¹⁸⁷ amely szinte kizárólag a *kukoricára*, a *lucernára* és a *silókukoricára* épült. A *lucerna* vetésterülete – sokszor az ökológiai feltételeket figyelmen kívül hagyva – a *vörös here* rovására bővült.¹⁸⁸ Termesztésének lendületet adott a *lucernaliszt* üzemek hálózatának kiépülése. A másik sikernövény a *silókukorica*, amelynek vetésterülete töretlen fejlődésről tesz tanúbizonyságot. Valójában korábban a *kukorica csalamádé* töltötte be azt a szerepet, melyet az 1960-as évek közepétől a *silókukorica*. Ez a takarmánynövény vált a *nagyüzemi állattartás*, ezen belül a szarvasmarha állomány alapvető takarmányává, elsősorban a *tejtermelésben*, kisebb mértékben a *marhahizlalásnál*. Szélsőséges megoldásnak tartjuk az *abrakos marhahizlalást*, mely szintén ezen évtizedek irányzata volt. A kukoricacsalamádé háttérbe szorult, még a kisgazdaságokban is, noha erről nincs adatunk. 1945 előtt a *zabosbükköny* (tavaszi vetésű) vetésterülete még 100 ezer hektár fölött volt,¹⁸⁹ sőt az 1950-es évek elején a lucernát és a vörös herét követte. 1985-ben már csak kb. 15 ezer hektáron vetették a Dunántúlon. A *baltacim*,¹⁹⁰ mint a szárazságot kevésbé tűrő meszes talajok takarmánynövénye, 1945 előtt jóval jelentősebb szerepet játszott. Az 1960-as évektől kiszorult a szántóföldről. Hasonló sorsra jutott a *mohar* is.¹⁹¹ Később még másodvetésként előfordult a kisgazdaságokban. Epizód szerep jutott a *szudáni fünek*,¹⁹² hosszabb távon nem ért el átütő sikert. A *szál- és lédústakarmányok* az 1920–1990 közötti évek átlagában a vetésterületből 10–20%-kal részesedtek. Az 1960-as évektől a szántó közel 1/5-ét foglalták el, de 1980-ban már túllépték ezt a határt.¹⁹³

184 Ua. 410.

185 LÖKÖS L. 1980. 69.

186 SURÁNYI B. 1994. 411.

187 LÖKÖS L. 1980. 69.

188 SURÁNYI B. 1994. 411.

189 BERNÁT T. – ENYEDI GY. 1961. 99–100.

190 SURÁNYI B. 1994. 411., 413.

191 Ua.

192 GRÁBNER E. 1956. 907–909.

193 SURÁNYI B. 1994. 413.

IRODALOM

- ASZTALOS István (1968): *Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon*. Bp.
- BALASSA Iván (1960): *A magyar kukorica*. Bp.
- BARABÁS Zoltán – BÁNYAI László (1985): *A cirok és a szudáni fű*. Bp.
- BERNÁT Tivadar – ENYEDI György (1961): *A magyar mezőgazdaság termelési körzetei*. Bp.
- BÍRÓ Gyula (1964): *Állattenyésztésünk útja a világszínvonal felé*. Bp.
- BOCZ Ernő szerk. (1992): *Szántóföldi növénytermesztés*. Bp.
- CSERHÁTI Sándor II. (1922): *Általános és különleges növénytermelés*. Bp. 2. kiad.
- DITZ, Heinrich (1869): *A magyar mezőgazdaság*. Pest
- EMSZT I. (1975): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Bukarest.
- ÉBER Ernő (1961): *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Bp.
- FÜR Lajos (1976): In *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949)*. Szerk. GUNST P. – HOFFMANN T. Bp.
- GAÁL László (1970): *Takarmánybázis*. Iregszemcse
- GAÁL László (1971): *Takarmánybázis*. Iregszemcse
- GAÁL László (1971/1): *Takarmánybázis*. Iregszemcse
- GAÁL László (1980): *A takarmányozás Magyarországon (1920–1945)*. In *Agrártörténeti Szemle XXII*. 1980. 97–140.
- GRÄBNER Emil (1956): *Szántóföldi növénytermesztés*. Bp.
- GUNST Péter (1970): *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. Bp.
- GYULAI Ferenc (2001): *Archeobotanika*. Bp.
- HAJDÚ Miklós szerk. (1987): *A szántóföldi növénytermesztés átalakulása Magyarországon (1950–1980)*. Bp.
- IVICZ Mihály (2006): *Kisbirtok versus nagybirtok*. Bp.
- KAPÁS Sándor (1997): *Növényfajták és növénynevelők*. Bp.
- KÁRPÁTI István – BÁNYAI László (1980): *A pohánka és a tatárka*. Bp.
- KONKOLY-THEGE Sándor (1920): *Állattenyésztésünk fejlődésének fő feltételei*. Bp.
- KÓSA László (1980): *A burgonya Magyarországon*. Bp.
- LÖKÖS László (1980): *Mezőgazdasági ágazatok gazdaságtana*. Bp.
- MÁNDY György (1971): *Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink?* Bp.
- MÁNDY György – HORVÁTH Alajos (1964): *A répa és rokonai*. Bp.
- MÁRKUS Ferenc (1992): *Az intenzív mezőgazdaság és földhasználat hatása a természeti értékekre Magyarországon*. Bp.
- MANSFELD, Rudolf (1959): *Vorläufiges Verzeichnis Landwirtschaftlich oder Gärtnerisch Kultivierter Pflanzenarten*. Berlin
- MNL XIV. (2002): *Magyar Nagylexikon*. Bp.
- Mo. gazd. tört. (2002): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. HONVÁRI János. Bp. 7. kiad.
- MOLNÁR Nándor (1987): *A magyar mezőgazdasági szókincs története*. I–II. Gödöllő
- MSIA (1870–1970): *Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény*. Bp.
- A növényterm.* I–II. (1966): *A növénytermesztés kézikönyve*. Bp.
- OROSZ István (é. n.): In *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*. Szerk. GUNST P. Bp.
- PENYIGEY Dénes (1980): *Tessedik Sámuel*. Bp.
- RADICS László (szerk.) I. (2001): *Alternatív növénytermesztés*. I–II. Bp.
- REICHENBACH Béla (1938): In *A népies gazdálkodás fejlesztése*. Szerk. FABRICIUS E. Bp.
- RODICZKY Jenő (1882): *A takarmánytermesztés kézikönyve*. Bp.
- SAUER, Jonathan D. (1993): *Historical geography of Crop Plants*. London–Tokió
- SURÁNYI Béla (1994): *Földterület – művelődési ág – földhasznosítás Magyarországon a XX. században*. In *Agrártörténeti Szemle XXXVI*. 1994. 363–416.
- SURÁNYI Béla (2000): *Tájéfták a Kárpát-medencében (XVIII. század–1950)*. In *Agrártörténeti Szemle XLII*. 2000. 321–405.

- SZABÓ Attila (1983): *Alkalmazott biológia a termesztett növények fejlődéstörténetében*. Bukarest
- SZABÓ László (1982): *A zab*. Bp.
- SZEMZŐ Béla (1979): *A cukorrépa-termesztés Magyarországon (1808–1938)*. Bp.
- SZUHAY Miklós (é. n.): In *A magyar agrártársadalom a jobbágyszabadságtól napjainkig*. Szerk. GUNST P. Bp.
- TAKÁCS Lajos (1967): A „rókafarkú köles” termesztése a Nyugat-Dunántúlon. In *Agrártörténeti Szemle* IX. 1967. 297–307.
- TOMCSÁNYI András – TURCSÁNYI Gábor (2004): *Az árpa*. Bp.
- WILSIE, Caroll P. (1969): *A termesztett növények alkalmazkodása és elterjedése a Földön*. Bp.
- ZEVEN, A. C. – ZHUKOVSKY, P. M. (1975): *Dictionary of cultivated plants and their centres of diversity*. Wageningen

BÉLA SURÁNYI

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF FODDER CROP PRODUCTION ON ARABLE LAND IN HUNGARY

The 'classical period' of Hungarian animal husbandry was largely based on grazing. Historical sources concerning fodder are mainly related to pastures, grazing and haymaking. Hungarian animal breeding had been defined for centuries by a pasturing and haymaking culture, as a heritage of the Magyar Conquest, as well as farming knowledge acquired from neighbouring peoples. The development of planned agriculture had started a qualitative change in Hungarian farming, which partly resulted in the spread of fodder crops produced on arable land. The introduction of fodder crop production was largely due to the key role played by demesnes in Hungarian farming. The progress of Hungarian agriculture facilitated the production of fodder crops on arable land as this method formed the basis of planned feeding which conformed to the genetic needs of the animal stock. Breed change, aimed at the improvement of the animal stock, was generally followed by – particularly on modernising estates – the expansion of the sowing area of fodder crops on arable land. Among these crops especially the cultivation of maize and the general spread of alfalfa (lucerne) were outstanding. Maize, as a New World plant, also brought a breakthrough in peasant farming. This structure of the production of fodder crops, which is still discernible in the present-day feed production of Hungary, though with marked regional differences both in time and space, had started to develop from the 18th and especially from the 19th century. The present paper aims to present a significant area of Hungarian fodder farming, a historical outline of fodder crop production.

SZABÓ LÁSZLÓ PÉTER

A SZOCIALISTA MEZŐGAZDASÁG TÁPANYAG-GAZDÁLKODÁSA MAGYARORSZÁGON

A HÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI A MEZŐGAZDASÁGBAN

Hazánk politikai és gazdasági élete gyökeresen megváltozott fejlődési pályára állt a II. világháborút követően. A gazdaság többi eleméhez hasonlóan az agrárgazdaság szerkezete is többször, rendkívül rövid idő alatt, kényszerű átalakulásokon esett át. A mezőgazdasági termelés alapját képező termőföld szerepét, megítélését és a vele való gazdálkodást is alapvető változások érték. A tápanyag-gazdálkodás színvonala egyrészt meghatározta a termelés színvonalát, másrészt jelezte a gazdaság, és ezen belül a mezőgazdaság aktuális helyzetét.

A háborús évek hadigazdálkodása, majd a front átvonulása alatt hatalmas károkat szenvedett a mezőgazdaság. A veszteségek értékben számítva megegyeztek a közlekedési, vagyis a hidakban, utakban, vasutakban, gördülőanyagban esett károkkal. A gazdasági élet termelő ágazataiban keletkezett kárnak 53 százalékát, az ország összes háborús anyagi veszteségének 17 százalékát tették ki (1. táblázat).¹

1. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági károk megoszlása

	Háborús kár 1938-as értékben (millió pengő)	Az összes mezőgazdasági kár százalékos megoszlása
Allatállomány	1 507,1	43,3
Termények	1 320,0	37,9
Épületek	217,6	6,2
Kocsik, szekerek	185,1	5,3
Gépek, eszközök	164,4	4,7
Egyéb károk	89,7	2,6
Összesen	3 481,9	100,0

A tényleges háborús veszteségek mellett közvetett formában is jelentős hátrányokat szenvedett a mezőgazdaság. Ez elsősorban a termelőeszközökkel való ellátottság romlásában mutatkozott meg. A háborús években fokozatosan csökkent a nyersfoszfát import, majd megszűnt. A rendelkezésre álló nitrogénből egyre kevesebb műtrágyát és egyre több robbanóanyagot gyártottak. A háború végén műtrágyagyáraink többsége romokban hevert. A Péti Nitrogénműveken kívül teljesen megsemmisült a Hungária Vegyi és Kohóművek Részvénytársaságának a háborús években üzembe helyezett pápai szuperfoszfátgyára. A Budapesti Kénsavgyár kapacitásának 30%-a

pusztult el. Kivételt képezett az Ipari Robbanóanyaggyár peremartoni szuperfoszfát-üzeme, ami szerencsésen elkerülte a megsemmisülést. A műtrágyaipart az 1938-as árákon számolva több mint 24 millió pengős kár érte. A műtrágyagyártás helyzete sokkal súlyosabb volt, mint az I. világháború után. Amíg 1920 után a legnagyobb gondot a nyersanyag beszerzése jelentette. 1945-ben, ha elegendő nyersanyag állt volna rendelkezésre, azt a gyárak épületének, berendezéseinek pusztulása miatt nem lehetett volna hasznosítani. A hazai műtrágyatermelés csökkenése még a többi európai országhoz, melyek területe nagyarányú hadműveletek színhelye volt, viszonyítva is szembetűnő volt. A háborút követő néhány évben műtrágyázásról érdemben nem lehetett beszélni.²

A mezőgazdaságon belül az állatállomány szenvedte el a legsúlyosabb károkat. A veszteség legalább száz évvel visszavetette az állatállomány létszámát. Az utolsó békeév létszámához képest 55,6 százalékkal volt kevesebb állatunk (2. táblázat).³

2. TÁBLÁZAT

Az állatállomány háborús kárai

Állatfaj	Allatállomány				
	1857. okt. 31-én	1938. márc. 15-én	1945. máj. 31-én	veszteség	
	1000 darab			1857-hez	1938-hoz
				képest (%)	
Szarvasmarha	1587	1875	1070	32,6	42,9
Sertés	1616	5224	1114	31,1	78,7
Ló	744	814	329	55,8	59,6
Juh	4973	1629	328	93,4	79,9
Osszesen (számosállat)	2404	2863	1270	47,2	55,6

A számszerű veszteségen túl jelentős volt a minőségi kár is. A háborús események az értékes tenyészállat-állományban okoztak nagy veszteségeket. A közvetlen káron túl ez a termőtalaj tápanyag-gazdálkodását is érintette. A II. világháború előtt a talajba visszapótoló tápanyagok döntő hányada az istállótrágyából származott. A háborút túlélő, gyenge kondíciójú állatok és az arányaiban növekedett igásállat lényegesen kevesebb hasznosítható trágyát szolgáltatott. Tekintettel arra, hogy már az akkori tápanyagmérlegek is jelentős deficittel számoltak, az ilyen módon lecsökkent istállótrágya-termelés a növénytermesztést is érzékenyen érintette.

ÁTMENETI KORSZAK ÉS FÖLDOSZTÁS (1945–1949)

A II. világháborút követő átmeneti korszak egyik legjelentősebb, az egész agráriumot érintő, mélyreható társadalmi változásokat hozó döntése az 1945 tavaszán végrehajtott földreform volt. A földreformot minden jelentős korabeli politikai erő támogatta, igaz más-más mértékben és célzattal. Az 1945. március 17-én tartott rend-

2 HALKOVICS L.: Magyarország műtrágyatermelése és -felhasználása. *Statisztikai Szemle* 1956. 1. szám 28.

3 FAZEKAS B.: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után*. Bp. 1967. 40.

kívüli kormányúlésen elfogadták a Nagy Imre által előterjesztett 600/1945. sz. miniszteri rendeletet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földművesnép földhöz juttatásáról.⁴ Az elfogadott rendelet leginkább a SZEB által is támogatott Kommunista Párt elképzeléseit tükrözte. A rendelet értelmében elkobozták az 1000 kat. holdon felüli birtokokat, a nagyvállalatok birtokait és nagybérleteket, valamint a háborús bűnösök, szélsőjobboldali vezetők földjeit. Névleges megváltás ellenében kisajátították a paraszti birtokok 200 kat. hold és az úri birtokok 100 kat. hold feletti részét. Ahol nem állt rendelkezésre elegendő földterület, ott a földosztás kiterjedt az úri birtokok 100 és a paraszti birtokok 200 kat. hold alatti részére is. A kisajátított birtokokhoz hasonlóan a felszerelések, berendezések, épületek, vetőmag és takarmány igénybevétele is megtörtént. A tényleges földosztást a községekben a földigénylőkből létrehozott földigénylő bizottságok hajtották végre. A jelentősebb gépállomány és a melléküzemek a földhöz juttatottak részvételével alakult földműves-szövetkezetek tulajdonába kerültek (3. táblázat).⁵

3. TÁBLÁZAT

A földbirtok megoszlása Magyarországon a földreform előtt

Birtoknagyság csoport kat. hold			A birtok		átlagterülete kat. hold
	száma	%	területe kat. hold	%	
0-5	1 184 783	72,5	1 631 246	10,1	1,38
5-10	204 471	12,5	1 477 376	9,2	7,23
10-20	144 186	8,8	2 025 946	12,6	14,05
20-50	73 663	4,5	2 172 300	13,5	29,49
50-100	15 240	0,9	1 036 162	6,5	67,99
100-200	5 792	0,3	805 164	5,0	139,01
200-1000	5 202	0,3	2 124 801	13,2	408,46
1000-3000	768	0,1	1 250 599	7,8	1 628,38
3000 kat h. felett	302	0,1	3 558 250	22,1	11 782,28
Osszesen	1 634 407	100,0	16 081 844	100,0	9,84

A földbirtok megoszlása Magyarországon a földreform után

Birtoknagyság csoport kat. hold			A birtok		átlagterülete kat. hold
	száma	%	területe kat. hold	%	
0-5	1 406 325	68,1	2 871 958	17,9	2,04
5-10	388 179	18,8	3 388 857	21,1	8,73
10-20	175 428	8,5	2 789 353	17,3	15,90
20-50	71 164	3,4	2 359 004	14,7	33,15
50-100	14 864	0,7	1 295 506	8,1	87,16
100-200	5 525	0,3	714 512	4,4	129,32
200-1000	4 034	0,2	1 352 728	8,4	335,33
1000-3000	504	0,0	796 007	4,9	1 579,38
3000 kat h. felett	91	0,0	513 919	3,3	5 647,46
Osszesen	2 066 114	100,0	16 081 844	100,0	7,78

4 ESTÓK J. ET AL.: *Agrárvilág Magyarországon 1848-2005*. Bp. 2005. 265.5 SZAKÁCS S.: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945-1948*. Bp. 1971. 8.

A földreform előtti állapothoz képest a 20 holdon aluli gazdaságok területi részese-
dése abszolút túlsúlyra jutott. 1935-ben a 20 hold alatti birtokok (az összes birtokok
93,8%-a) az összterületnek csak 31,9%-át foglalták magukba. A földreform után vi-
szont hozzájuk (az összes birtok 95,4%-hoz) tartozott az összterület 56,3%-a. A bir-
tokméretek megváltozásával ellentétben a magán, illetőleg állami és egyéb közületi
birtokok aránya viszont alig változott. A földosztás után megmaradt állami és közü-
leti földbirtok 3 323 574 kat. hold csak 180 000 kat. holddal volt kevesebb a meg-
előző állapothoz képest. A látszólagos változatlanlanság mögött alapvető különbség rej-
lett. Korábban ebbe a kategóriába tartoztak a tőkés hitelintézetek, részvénytársasá-
gok, különböző egyesületi és társulati, alapítványi, egyházi és iskolai birtokok. A
földreform után ebbe a fogalomkörbe a ténylegesen állami birtokok kerültek, vezeté-
süket, pedig már az új hatalom helyezte pozícióba.⁶

A szocialista államrend deklarált megjelenése előtt megkezdődött intézmény-
rendszerének kiépítése és a központilag irányított szovjet mintájú tervezőgazdaság be-
vezetése. E folyamat alapvető fontosságú lépését jelentette a hároméves gazdasági
tervről kiadott 1947. évi XVII. törvény. A törvény hatályba lépése után született a
Tervezőbizottság Tanácsot és az Országos Tervhivatal felállító 8530/1947. Korm. sz.
rendelet. Az Országos Tervhivatal feladata lett a hároméves terv részletes kidolgozása,
az érintett szervekkel való közlése, a végrehajtás ellenőrzése és a terv sikeres végrehaj-
tásához szükséges intézkedések előkészítése. A tervutasításos gazdasági rendszer leg-
fontosabb jellemzője a gazdasági szervezet totálisan centralizált felépítése volt. A hie-
rarchia legmagasabb szintjén döntöttek az országos tervről, majd az ebben meghatá-
rozott tervszámokat a gazdaságirányítási rendszer szintjein lefelé haladva bontották
le, és továbbították utasításként a számszerűsített feladatokat a termelőüzemek felé.
A gazdaságirányítás központosítása az erőforrások koncentrációját szolgálta és a
mindenkori terv teljesítésének, illetve túlteljesítésének eszköze lett. A termelés nem
a valós igények és gazdasági tények, hanem a központi előirányzatok alapján szer-
veződött, így a folyamatos áru-, nyersanyag- és munkaerőhiány a szocialista gazda-
sági működés természetes velejárója lett. Az agrárium irányítása is az Országos Tervhi-
vatal feladatai közé tartozott. Megyei kirendeltségein keresztül osztotta fel a közsé-
gek között a megyei mezőgazdasági terv feladatait. Feladatkörének bővülése követ-
keztében az anyaggazdálkodási és ármegállapítási feladatok is a Tervhivatal hatás-
körébe kerültek. Tétélesen, műtrágyaként meghatározták a tonnánkénti árakat.⁷

Az 1945 utáni években a hazai vegyiparban is a háború okozta veszteségek fel-
számolása és a háborút megelőző évek teljesítményének elérése volt az elsődleges
cél. Elsőként a Budapesti Kénsavgyár szuperfoszfát üzeme kezdte meg a termelést.
A Péti Nitrogénművek alapanyagtermelő kapacitásának harmadrészét sem állították
helyre, de 1946-ban már a Szovjetunióból szállított ammonitrát feldolgozásával pé-
tísisót állított elő. Ennek ellenére 1946-ban a műtrágyagyárak termelése még alig né-
hány százalékát tette ki a háború befejezését közvetlenül megelőző évekének. A há-
roméves terv beruházási tervei között kiemelt szerepet kapott a műtrágyagyártás fo-

6 Uo. 15.

7 *Egységes Árlista*. Az Országos Tervhivatal hivatalos kiadványa. Bp. 1949. 109.

kozása. Három év alatt 82 millió forint, éves bontásban 46, 19, és 17 millió forint szerepelt az előirányzatokban.⁸ A szuperfoszfát termelés megindulása után elsőrendű fontosságú volt a mezőgazdaság nitrogénhiányának kielégítése. A nagy mennyiségű ammónitrát behozatala és feldolgozása helyett, a Péti Nitrogénművek teljes újjáépítése mellett döntött a kormányzat. A helyreállítás 1948 februárjában fejeződött be, melynek során a gázgyárat, az ammóniagyárat és a salétromüzemet a háború előtti kapacitásra állították vissza. A pétisó termelés növelésére egy új berendezést is üzembe állítottak a működő régi mellett. A Péti Nitrogénművek üzembe helyezésével egyidejűleg termelni kezdett az 1945 óta üzemképtelen Ipari Robbanóanyaggyár szuperfoszfát üzeme is. Az újjáépítő munka nagy része 1948-ban befejeződött, a szuperfoszfátgyárak a háború előtti kapacitással rendelkeztek, a nitrogénműtrágya gyártás kis mértékben még meg is haladta a háború előtti évek teljesítményét.⁹

Különböző kormányzati intézkedések igyekeztek megkönnyíteni a nagy erőfeszítések árán előállított műtrágya gazdákhöz való eljutását. Mind a szuperfoszfát, mind a pétisó az előállítási költségénél lényegesen alacsonyabb áron került értékesítésre. A szállítási költségek csökkentésére vidéki raktárakban, főként földműves szövetkezeteknél, az országban 800 lerakatnál lehetett műtrágyát vásárolni. A 15 holdon aluli gazdák (aszályos vidékeken a nagyobbak is) és a szerződéses termelők a műtrágyát egyéves hitellel kapták.¹⁰

A műtrágyatermelés háború előtti szintre emelése, a kedvezmények és a különféle akciók sem pótolhatták az istállótrágya hiányát. A háború előtti állatlétszámot figyelembe véve négyévenként 100 q istállótrágya jutott a szántóföldre kat. holdanként. Az elfogadott üzemtani munkák négyévenként 200 q tartottak megfelelőnek, a hazai gyakorlat a 150–160 q kat. holdankénti istállótrágya mennyiséggel számolt. A fenti számokból következik, hogy már a háború előtt sem fedezte a szükségleteket a rendelkezésre álló mennyiség. Az állatállomány drasztikus csökkenése (2. táblázat) és a talajok tápanyag-ellátottsága közötti szoros összefüggés rávilágít a háború utáni helyzetre. Az állattenyésztés fejlesztésének ezért az egyik legfontosabb célja az istállótrágya termelés növelése lett.¹¹ Az istállótrágya-hiány következtében nagy hangsúlyt kapott a hatékony és okszerű felhasználás. A trágyakezelés és kijuttatás hagyományos módszereinek ismertetése sem volt felesleges feladat, hiszen az új birtokosok tekintélyes része nem gazdálkodott önállóan, így ismereteik is sok esetben hiányosak voltak. A rendkívüli helyzet, rendkívüli megoldásokat is szült. Az addigi gyakorlattal szöges ellentétben, adott esetben és csak átmeneti jelleggel az őszi gabonák alá is javasolták az istállótrágyázást. A tragikusan rossz tápanyag-ellátottsági helyzet sok szempontból a műtrágyázás megjelenésének 19. század végi sajátosságait tükrözte vissza. A tápanyag-utánpótlás legfontosabb, akkor kizárólagos alapja az istállótrágya volt. A műtrágya szerepét a korabeli szakemberek abban látták, hogy

8 ADORJÁN J. – HORVÁTH S. (szerk.): *Magyar gazda zsebkönyve*. Bp. 1948. 289.

9 HALKOVICS L.: Magyarország műtrágyatermelése és -felhasználása. *Statisztikai Szemle* 1956/1. 30.; PÁSZINT M.: Nitrogénműtrágyagyártásunk helyzete. *Magyar Mezőgazdaság* 1946. 6. szám 3.

10 H. Á.: Műtrágyázzunk! *Magyar Mezőgazdaság* 1948. 18–19. szám 7.

11 KÖNKÖLY-THEGE S.: *Állattenyésztésünk fejlesztésének irányai, eszközei és eredményei*. Bp. 1948. 217.

mint egy katalizátor beindítja, magasabb szintre emeli a szántóföldi növénytermesztés, takarmánytermesztés, állattenyésztés és istállótrágya termelés körforgását. A műtrágya közvetett úton, de az istállótrágya termelés növelését szolgálta. Ez a szemlélet jelentkezett újra, amikor rövid idő alatt kellett nagyon rossz helyzetből kimosztítani a mezőgazdaság egészét. „Az őszi gabonák tavaszi nitrogén fejrtrágyázásával tudunk mintegy elindítani, lökést adni az istállótrágyázás javulásának.”¹²

A földosztás meghatározó befolyást gyakorolt a mezőgazdaság egészére és ezen belül a talajerő-gazdálkodásra. Legnagyobb mértékben a közzgazdasági szempontból látszólag a legkevésbé életképes 0–5 holdas birtokok száma növekedett meg. Ennek ellenére az ország gazdaságilag mégis előrelépett, európai mértékkel mérve rendkívül gyorsan talpra állt. Az agrárium előtt álló elsődleges feladat az alapvető élelmiszerek előállítás, a közellátás biztosítása volt. A hároméves terv végére a mezőgazdaság néhány mutatója már elérte a háború előtti szintet. Az új nagyüzemek szerepe lényegesen kisebb volt az ország mezőgazdaságának egészét tekintve, mint a háború előtt. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a nagyüzemi gazdálkodást különösen érzékenyen érintette a krónikus eszközhiány, másrészt állatállománnyal is alig rendelkezett. A rendkívüli módon fölaprózott törpe birtokokon, viszont nagy áldozatok árán, élömun-kával sikerült pótolni a hiányzó infrastruktúrát. A talajok tápanyag-utánpótlásának megoldása is fontos eleme volt a működő- és fejlődőképes mezőgazdaság gyors helyreállításának. Műtrágya számottevő mennyiségben nem állt rendelkezésre, de hatékony használatához a termelés több feltétele is hiányzott. Az istállótrágya mennyiségének növelése és minőségének javítása volt az egyetlen reális megoldás. Az istállótrágya felhasználásban a kisebb birtokok hagyományosan jobban teljesítettek, mint a nagybirtokok. Már a két világháború között is a 20 kh-nál kisebb birtokok istállótrágyázási mutatói voltak a legjobbak. Területarányosan ott használták a legtöbb istállótrágyát. Ennek számos oka és összetevője volt (állatállomány, munkaszervezés stb.), ami azt eredményezte, hogy a kisbirtokok ebben a helyzetben jobban tudtak alkalmazkodni, és nagy szerepet vállaltak a mezőgazdaság talpra állításában.

KOLLEKTIVIZÁLÁS ÉS LASSÚ FEJLŐDÉS (1949–1961)

A háború utáni gyors fejlődés, a hároméves terv sikerei bizakodó hangulatot teremtettek. 1949 után alapvető változások indultak meg a mezőgazdaságban is. A magyar gyakorlattól idegen gazdálkodási forma ellentmondásos, visszaesésekkel terhelt, csak lassú előrelépést eredményezett. A gazdaságpolitikai tervek és célkitűzések az első ötéves tervben fogalmazódtak meg. Az ország rendelkezésre álló erőforrásainak nagy részét az ipar fejlesztésére, ezen belül is a nehézipar fejlesztésére tervezték fordítani. A terv időközi korrekciója csak tovább rontott a helyzeten, tovább nőtt az ipari beruházások mértéke, a mezőgazdaságé viszont csökkent. A II. pártkongresszuson politikai döntés született: stratégiai feladat lett a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Az első tervek még a földműves-, fogyasztási- és értékesítési szövetkezetek

12 KEMENESY E: Az ésszerű trágyagazdálkodás irányelvei. *Magyar Mezőgazdaság* 1948. 18–19. szám 4.

egyesítésével akart egységes falusi szövetkezeteket szervezni. A gyakorlatban a szervezés erőszakkal, törvénysértésekkel zajlott. Ezzel párhuzamosan folyt az állami tulajdonú gépállomások és állami gazdaságok szervezése. A 25 kat. holdnál nagyobb birtokok tulajdonosait a néphatalom fő ellenségeinek tekintették, kulákkistára kerültek, ami gyakorlatilag a gazdagparasztság felszámolását jelentette. A parasztságot sújtó adóterhek növekedtek, a beszolgáltatás mennyiségét pedig fokozatosan emelték. 1952-ben ez már a teljes termékfölsleg elvételét jelentette. A következő évre sem fogyasztásra, sem vetőmagnak nem maradt gabona. Ilyen körülmények között sokan szabadulni igyekeztek a földjüktől. 1953-ig több mint másfél millió hold szántót ajánlottak fel az államnak. Az erőltetett szervezés eredményeként 1953 közepén már 5224 termelőszövetkezet működött az ország szántóterületének 26%-án. Az állami gazdaságok aránya 13,2%, az úgynevezett szocialista szektoré 39,2% volt.¹³

1953-ban a Nagy Imre-kormány felismerve a helyzet tarthatatlanságát, próbált változtatni a mezőgazdaság és a parasztság helyzetén. Hegedűs András a Központi Vezetőségi ülésen elhangzott beszédében kiemelte, hogy „elhanyagoltuk az egyénileg gazdálkodó parasztok támogatását, jöllehet az ő kezükben van jelenleg is a szántóterület több mint 60 százaléka.”¹⁴ A termelés növelése érdekében a beruházások átcsoportosításával két és félszeresére tervezték növelni az addigi mezőgazdasági támogatást. Számos jelentős határozat született, aminek nyomán intézkedések is történtek, de hatásuk csak átmeneti jellegű volt, mert 1955-ben visszatértek a korábban alkalmazott erőszakos módszerek. Rövid ideig a szövetkezetek létszáma is csökkent, a szövetkezeti szántóterület és a taglétszám 1954 végéig közel 40%-kal csökkent. A mezőgazdaság helyzete is jelentős szerepet játszott az 1956-os forradalom kirobbanásában.

A forradalom utáni konszolidáció új gazdaságpolitikája nagy hangsúlyt fektetett az életszínvonal növelésére és a lakosság jobb ellátására. Ennek alapvető feltétele a nyugodt, biztonságos termelés biztosítása volt a mezőgazdaság mindhárom szektorában.¹⁵ A mezőgazdaság lényegesen jobb pozícióba került a népgazdaság egészén belül. Egy párthatározatban elhangzottak szerint: „Az állam teherbíró-képességének megfelelően maximálisra kell emelni a mezőgazdaság fejlesztésére fordított összegeket.”¹⁶ Eltörölték a beszolgáltatási rendszert, megszűnt a vetési kényszer és megkönnyítették a föld bérbeadását is. A mezőgazdaság fejlesztése mellett, alapvető célként napirenden maradt a mezőgazdaság szocialista átszervezésének programja. Az évtized elején gyakorolt erőszakos kollektivizálás helyett, a nyomásgyakorlás közvettebb formáit alkalmazva három hullámban, 1961-re gyakorlatilag befejeződött az átszervezés. Az ország szántóterületének 79,9%-a szövetkezeti gazdaságokhoz, 14%-a az állami gazdaságokhoz tartozott.

A politika a mezőgazdaságot érintően kettős célt fogalmazott meg. Egyrészt a mezőgazdaság szocialista átszervezését, másrészt a mezőgazdaság fejlesztését. E

13 LÖKÖS L.: *Egyetemes agrártörténet*. Bp. 1998. 296.

14 Az MDP Központi Vezetősége és a Minisztertanács határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. Hegedűs András előadói beszéde a KV 1953. december 19-i ülésén. Bp. 1954. 8.

15 *Az MSZP agrárpolitikájának tézisei*. Bp. 1957. 16.

16 *Párthatározatok a mezőgazdaság fejlesztésére*. Bp. 1958. 42.

kettős célrendszer sokszor ellentmondó érdekeiben az utóbbit gyakran alárendelték a szocialista átszervezésnek. A mezőgazdaság fejlesztésének egyik hangsúlyos pontja a talajerő-gazdálkodás megreformálása volt. Az ötvenes évek politikai állásfoglalásai egyértelműen megfogalmazták: „A legfontosabb teendő a talaj táperezének viszapótlása és növelése trágyázással, mégpedig elsősorban istállótrágyával.”¹⁷ Ideológiai szempontból szembeállították a kapitalista mezőgazdaság talajzsaroló gazdálkodását a talaj termékenységét fokozó szocialista célokkal. Az istállótrágya korlátozott mennyisége és növelésének határai egyre jobban a műtrágyázásban rejlő lehetőségek felismeréséhez vezettek. A szocialista gazdaság felsőbbrendűségének és a korlátlan fejlődésének ideológia háttéréül Viljamsz, szovjet agrárszakember sokat idézett sorai szolgáltak: „A termések határtalanul fokozhatók, ha egyidejűleg befolyásolni tudjuk a mezőgazdasági növények növekedésére és fejlődésére ható külső tényezők egész komplexumát.”¹⁸ E cél érdekében mind az istállótrágyázás, mind a műtrágyázás minőségi és mennyiségi növelése alapvető feladata lett az agrárium minden szereplőjének. A közvetlen intézkedések, utasítások az Országos Tervhivatal gazdálkodó egységeig lebontott terveiben és a kötelezően betartandó anyagnormák megszabásával történt. A normatívák meghatározása kiterjedt a termelés majd minden egyes elemére, így előírták a kultúránkénti vetőmag szükséges és elégséges mennyiségét, a felhasználandó istállótrágya és műtrágya mennyiségét. A helyi sajátosságoknak megfelelően esetenként engedélyezhették a tervtől való eltérést. A tervek és anyagnormák meghatározásánál – a politikai vezetés szerint – figyelembe vették az agrártudomány által előírt szakmai szempontokat és azokat az adottságokat is, amelyekkel a terv összeállításánál számolni kellett. A műtrágyanormák megállapításánál például nem volt figyelmen kívül hagyható az, hogy az ipar az adott év folyamán milyen mennyiségű műtrágyát fog gyártani, ezért az anyagnormákban csak olyan mennyiségű műtrágya felhasználása volt előírható, amely az adott évi műtrágyatermelésből kielégíthető volt.¹⁹ A kormányzat közvetett formában is befolyásolta a műtrágya-felhasználást. Ez megmutatkozott a kedvező hitelnyújtási feltételekben és a műtrágyák magas állami dotációjában. A termelőszoövetkezetek számára egy-éves kedvezményes hitelre kellett adni a műtrágyát azzal a feltétellel, hogy a hitel összegének megfelelő mennyiségű termény eladására köt szállítási szerződést. A műtrágyahitelt nemcsak készpénzben, hanem természetben is ki lehetett egyenlíteni. A második félévben igénybe vett műtrágyahitel elszámolása csak a következő év végén vált esedékessé.²⁰ Kormányhatározat adott lehetőséget arra, hogy az újonnan alakult, vagy jelentős területtel megnőtt termelőszoövetkezetek nagy kedvezményt kapjanak a műtrágyák vásárlása esetén. 1961-ben például nitrogén műtrágya esetén ez 25%-ot, foszfor műtrágyáknál 50%-ot, kálium műtrágyáknál, pedig 75%-ot jelentett.²¹

17 Az MDP Központi Vezetősége és a Minisztertanács határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. Hegedűs András előadói beszéde a KV 1953. december 19-i ülésén. Bp. 1954. 20.

18 VILJAMSZ, V. R.: *Talajtan*. Bp. 1950. 3.

19 *Mező- és erdőgazdasági anyagfelhasználási normák (normatívák) és irányszámok az 1952. évi mezőgazdasági tervek elkészítéséhez*. Bp. 1951. 4.

20 *Párthatározatok a mezőgazdaság fejlesztésére*. Bp. 1958. 7.

21 NAGY L.: A gazdaságos műtrágyázás. *Magyar Mezőgazdaság* 1961. 8. szám 11.

A műtrágyatermelés a mezőgazdaságban zajló folyamatoktól függetlenül nagy ütemben növekedett. Ilyen mértékű növekedést az üzemek kapacitásának bővítése, illetőleg az új üzemek építése tette lehetővé (4. táblázat).²²

4. TÁBLÁZAT

A műtrágyaalapanyag- és a műtrágyatermelés alakulása

Termék	1938	1950	1954
	évben (index: 1949 = 100)		
Kénsav	81,3	119,1	221,6
Szuperfoszfát	58,8	164,6	189,6
Csontliszt és dara	133,1	180,3	138,2
Ammónia	52,3	132,6	148,4
Pétisó	48,7	117,3	120,2
Ammóniumsulfát	170,7	144,7	236,5

Az első öt éves tervben a vegyipar fejlesztésére két milliárd forintot irányoztak elő, ami később 3,6 milliárdra módosult. Jelentős beruházások történtek a Péti Nitrogénműveknél. 1955-ben fejeződött be a kapacitás 50%-os bővítése. A Tiszamenti Vegyiműveknél a kénsavgyártás kapacitását növelték meg. A Budapesti Kénsavgyárnál üzembe helyeztek egy új szuperfoszfát granuláló berendezést, amely lehetővé tette a szemcsés szuperfoszfát előállítását. 1955-ben a Borsodi Vegyi Kombinát Nitrogénművében kezdték meg a nitrogénműtrágya gyártását, 1956-tól pedig már két szintéziskörrel üzemelt. Jelentősen megnőtt a kénsav- és ammóniumsulfát-termelés, 1958-ban megkezdték a Borsodi Vegyi Kombinát kapacitásának kétszeresére való növelését, valamint az üzemnek kokszbázisról földgázbázisra való átállítását. A bővítés első szakasza 1962-ben fejeződött be. Szintén még 1958-ban – a Szovjetunióval kötött hosszú lejáratú hitelegezmény keretében – kezdték el a Tiszai Vegyi Kombinát építését. 1960-ban a Budapesti Kénsavgyár rekonstrukciója során megkezdte a termelést egy korszerű technológiai követelményeket kielégítő folyamatos működésű feltárási kamra. A Tiszamenti Vegyiművek szuperfoszfát üzeme közel 200 000 tonnás kapacitással 1962-ben kezdett termelni. A foszfor műtrágya növekvő felhasználását a hazai gyártás maradéktalanul fedezte. Az importált műtrágya nagyobb része káliműtrágya volt, de ebben az időszakban még jelentős volt a nitrogénműtrágya-behozatal is.²³

A műtrágyafelhasználás, ahogy a mezőgazdaság több más mutatója, meglehetősen hullámzóan alakult. Országos szinten, kisebb visszaesésekkel tarkítva, de összességében és egy kat. hold szántóra vetítve is lényegesen növekedett a műtrágyafelhasználás a fenti időszakban (5. táblázat).²⁴

22 HALKOVICS L.: Magyarország műtrágyatermelése és -felhasználása. *Statistikai Szemle* 1956. 1. szám 30.

23 KÓRÓDI J. – KOVÁCS G.: *Mezőgazdaságunk fejlesztésének egyes kérdései*. Bp. 1961. 172.; ORMAI L. – OROSZ L.: A vegyipar fejlődése. *Statistikai Szemle* 1966. 2. szám 165.

24 *Mezőgazdasági Adattár* III. Bp. 1980. 323.

5. TÁBLÁZAT

Műtrágyafelhasználás alakulása 1945–1961 között

Év	Nitrogén	Foszfor	Kálium	Összes	Egy ha mg.-i területre jut (kg)
	műtrágya hatóanyagban (tonna)				
1945	—	109	—	109	0
1946	190	370	—	560	0
1947	850	3 100	—	3 950	1
1948	8 310	7 800	200	16 310	2
1949	7 280	11 820	2 680	21 780	3
1950	11 450	19 290	4 490	35 230	5
1951	15 000	26 920	6 810	48 730	7
1952	13 980	24 390	7 600	45 970	6
1953	14 350	24 790	8 760	47 900	7
1954	25 220	28 830	11 350	65 400	9
1955	17 150	24 970	12 220	54 340	7
1956	22 412	21 983	10 269	56 664	8
1957	39 382	24 250	13 449	77 081	11
1958	48 218	35 345	23 078	106 641	15
1959	73 226	63 832	34 400	171 458	24
1960	74 519	65 997	27 005	167 521	23
1961	95 011	78 649	41 559	215 219	30

Az egyes szektorok eredményei viszont élesen visszatükrözik a politikai fordulatokat és az igen jelentős területi változásokat. Ez azt eredményezte, hogy a mezőgazdaság egyik szektorában sem mutatott egyenletesen növekvő tendenciát a műtrágyafelhasználás. Az egy kat. hold szántóra jutó műtrágya-felhasználás legmagasabb az állami gazdaságokban volt. Különösen erős hullámváz és gyakori visszaesés jellemezte a termelősövetkezeteket. Az egyéni gazdaságok területegységre vetített műtrágyázása megháromszorozódott, de 1959-ben alig több mint tizedrészét használták fel annak a mennyiségnek, amit a termelősövetkezetek szórtak ki kat. holdanként. A műtrágya szektorok közötti elosztását elsődlegesen a politikai szándék befolyásolta. A hatalom a szocialista tulajdont támogatta az egyéni gazdasággal szemben. Ettől függetlenül szakmai érvek is szóltak a döntés mellett. A szocialista szektorban az állattartás mértéke – ennek következtében a természetes trágyázási lehetősége – lényegesen kisebb volt, mint az egyéni gazdaságoké (6. táblázat).²⁵

A NPK arányát tekintve országosan 1959-ben a foszforműtrágyából szórtak ki a legtöbbet, az összes műtrágya 47,3%-át, nitrogénből 41,5%-ot, káliumból pedig 11,2%-ot. Hatóanyag tekintetében a nitrogén műtrágya került az első helyre 42,7%-kal, a foszfor pedig a második helyre 37,2%-kal. Ez az arány jellemezte az állami gazdaságokat is. A mezőgazdasági termelősövetkezeteknél hatóanyag tekintetében is a foszforműtrágya volt a legjelentősebb. Az egyéni gazdaságokban az összes kiszórt műtrágya 73,1%-a, hatóanyag szempontjából 72,4%-a nitrogén volt.

25 A mezőgazdaság fontosabb adatai. Bp. 1958. 76–77.; Statisztikai Évkönyv. Bp. 1964. 675.

6. TÁBLÁZAT

Műtrágyafelhasználás szektorok szerint

Év	ÖSSZES GAZDASÁG		
	Összes műtrágya 1000 kg	Egy kat. hold szántóra jutó műtrágya	
		kg	hatóanyag kg
1949	119 000	12,4	2,3
1950	185 140	19,3	3,7
1951	247 310	25,8	5,1
1952	226 460	23,6	4,8
1953	231 410	24,2	5,0
1954	308 880	32,5	6,9
1955	255 980	27,3	5,8
1956	256 690	27,4	5,8
1957	357 221	38,1	8,2
1958	460 638	49,3	11,4
1959	741 894	79,5	18,4

Év	ALLAMI GAZDASÁG		
	Összes műtrágya 1000 kg	Egy kat. hold szántóra jutó műtrágya	
		kg	hatóanyag kg
1949	38 100	336,7	70,2
1950	78 000	168,6	34,1
1951	119 940	175,2	36,0
1952	120 630	114,9	23,9
1953	135 280	104,1	21,8
1954	176 780	140,6	30,3
1955	130 100	105,9	22,9
1956	119 160	96,0	20,5
1957	194 607	154,6	33,4
1958	198 646	176,9	40,9
1959	245 304	216,8	50,2

Év	MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEK		
	Összes műtrágya 1000 kg	Egy kat. hold szántóra jutó műtrágya	
		kg	hatóanyag kg
1949	21 500	284,4	18,7
1950	47 100	120,8	22,3
1951	72 700	89,2	17,1
1952	51 620	39,7	7,9
1953	55 910	28,9	6,0
1954	61 030	47,1	9,7
1955	62 820	51,1	10,4
1956	91 010	54,1	11,3
1957	28 180	32,7	6,7
1958	101 159	107,3	24,8
1959	374 114	159,9	37,0

Év	EGYÉNI ÉS EGYÉB GAZDASÁGOK		
	Összes műtrágya 1000 kg	Egy kat. hold szántóra jutó műtrágya	
		kg	hatóanyag kg
1949	59 400	6,3	0,1
1950	60 040	6,9	1,2
1951	54 670	6,8	1,3
1952	54 210	7,5	1,5
1953	40 220	6,4	1,3
1954	71 070	10,2	2,1
1955	63 060	9,1	1,9
1956	46 520	7,2	1,6
1957	134 434	18,6	4,0
1958	129 115	19,5	4,5
1959	87 324	17,1	3,9

A dunántúli megyék közül többen is (Komárom, Fejér, Győr-Sopron) az országos átlag másfélszeresét, a Tiszántúlon (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár, Nógrád) alig valamivel többet, mint az átlag felét szórták ki műtrágyából. Már a két világháború között is markáns eltérés volt műtrágya-felhasználásban az ország nyugati és keleti fele között. A nyugati országrészben már voltak hagyományai az intenzív gazdálkodásnak és a gazdaságok túlnyomó része a nagyüzemek közé tartozott.²⁶

A műtrágyafelhasználás ilyen ütemű növekedése ellenére – 1949 és 1961 között közel tízszeresére növekedett – még az istállótrágya szolgáltatta a növénytermesztés tápanyag-utánpótlásának döntő hányadát. Ennek tudatában a politikai vezetés minden mezőgazdasággal foglalkozó fórumon világosan megfogalmazta az istállótrágya és a műtrágya szerepét, egymáshoz való viszonyát. „A talajerő-utánpótlás fő eszköze a megfelelő mennyiségű, szakszerűen kezelt istállótrágya. Ezt kiegészíti a műtrágya használata, a zöldtrágyázás kiterjesztése, a talajjavító vetéscsoportok alkalmazása stb.”²⁷

Az istállótrágyatermelés szempontjából döntő jelentősége van az állatállomány nagyságának és minőségének. Az állatállomány számadatait tekintve gyorsan kiheverte a háborús veszteségeket, számosállatban számolva 1949-re elérte a háború előtti szintet. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a látszólag azonos állatlétszám mögött vidékenként jelentős eltérések adódtak. Az állomány szerkezete is változott. Lényegesen magasabb volt – a gépek hiánya miatt – az ígás állatok aránya. A legelőre járó állatok nagy száma és a külterjes állattartás sem kedvezett az istállótrágya-termelésnek. Az ígás és legelő állatok trágyája csak részben került a szántóföldre, a külterjesen tartott állatok kevés trágyája, pedig a gyenge takarmányozás következtében növényi tápanyagokban szegényebb volt. Komoly problémát jelentett az állatállomány szektorok közötti aránytalansága. A szövetkezetesítés során az állatállomány jelentős része nem került a közös gazdaságba, hanem a szövetkezetbe lépett család háztáji gazdaságában maradt. Ezt próbálta részben kompenzálni a szövetkezeteknek juttatott nagyobb műtrágya mennyiség. A műtrágyázás korlátozott lehetőségei miatt is komoly erőfeszítések történtek a közös gazdaságokban az állattenyésztés fejlesztésére.

26 A műtrágyafelhasználás fontosabb kérdései. Bp. 1960. 11.

27 FEHÉR L.: A magyar mezőgazdaság fejlődésének útja. Bp. 1957. 24.

Addig is a magángazdaság istállótrágyája részben, vagy egészben a közös művelésű földekre került. „Meg kell azonban követelni ebben az esetben is, hogy a közös állattenyésztést reálisan megvalósítható időn belül célul tűzzék ki, a közös állattenyésztés alapjainak megteremtését fő feladatnak tekintsék, jövedelmük egy részét rendszeresen erre a célra fordítsák. Az ilyen szövetkezeteknél meg kell követelni azt is, hogy a tagok háztáji állatállományuk arányában a közösen művelt szántóterületre a közgyűlés által megadott mennyiségű istállótrágyát hordjanak ki.”²⁸

A fenti időszak alatt (1949–1961) az állatlétszám alig változott. Számosállatra vetítve 1949-ben 2739 ezer darab, 1961-ben 2800 ezer darab volt az országban.²⁹ Ennek megfelelően alakult az országos istállótrágya-termelés és -felhasználás is. Gyakorlatilag nem változott a kijuttatott mennyiség. A látszólagos mozdulatlanság ellenére történtek változások, amelyek befolyásolták az istállótrágya-termelést. Az igásállatok aránya csökkent, ami növelőleg hatott, a krónikussá váló alomhiány viszont jelentősen csökkentette az istállótrágya-termelést (7. táblázat).³⁰ Összességében megállapíthatjuk, hogy amíg a szerves trágya-felhasználás stagnált, a műtrágya-felhasználás közel a tízszeresére nőtt. Meghatározó jelentősége az istállótrágyának volt, a műtrágyázás látványos növekedése ellenére sem volt képes lényegi változást elérni a növénytermesztésben és a tápanyagmérleg alakulásában.

A zöldtrágyázás ajánlott módszer volt humuszban szegény homoktalajon, ahol nemcsak pótolta az istállótrágyát, de jobbnak is tartották annál. Gazdaságos volt vályog- és agyagtalajon, ahol nem volt elég istállótrágya. Az istállótrágya hiánya estén, vagy ha valamilyen ok miatt nem lehetett alkalmazni (például nagy távolság, nehezen megközelíthető terület, domboldal, vagy csak nem gazdaságos), majd minden esetben alkalmasnak tartották pótlására a zöldtrágyát.³¹

7. TÁBLÁZAT

Istállótrágyafelhasználás alakulása 1950–1961 között

Év	Istállótrágya-felhasználás 1000 tonna	Mezőgazdasági területre jutó istállótrágya-felhasználás (q)	
		Egy kat. hold	Egy hektár
1950	20 704	16,2	28,1
1951	19 983	15,6	27,2
1952	21 672	17,0	29,5
1953	21 329	16,9	29,3
1954	21 099	16,7	29,0
1955	22 305	17,7	30,8
1956	21 885	17,5	30,3
1957	20 506	16,4	28,5
1958	21 663	17,3	30,1
1959	21 678	17,4	30,2
1960	21 238	17,1	29,7
1961	20 782	16,9	29,3

28 *Párthatározatok a mezőgazdaság fejlesztésére*. Bp. 1958. 47.

29 *Állattenyésztés országos adatok 1851–1970*. Bp. 1976. 26.

30 *Mezőgazdasági Adattár III*. Bp. 1980. 330.

31 DI GLÉRIA J.: *Mezőgazdák talajismereti és trágyázási útmutatója*. Bp. 1958. 270.

A tápanyag-gazdálkodás szakmai és elméleti hátterét a Kreybig Lajos által képviselt biológiai szemlélet határozta meg. Az általa képviselt növénytáplálkozási és talaj-erő-gazdálkodási elvek nem voltak előzmény nélküliek. Elméletének fő sarokpontjait már a két világháború között megfogalmazta.³² Kreybig megállapítása szerint: „A gyakorlatban tehát szem előtt kell tartanunk, hogy nem a növényt, hanem a talajt trágyázzuk, mert a növények táplálását a talaj végzi. Az istállótrágyákban vagy a műtrágyákban foglalt, vízben oldható ammónia, salétrom, foszforsav, káliumvegyületek stb. kétségtelenül növényi tápanyagok, de még nem növényi táplálékok, mert a talajba jutva, vízben oldódva a talajalkotórészekkel reakcióba lépnek, egészen más tulajdonságú vegyületek keletkeznek, majd pedig legalábbis részben a talajélőlények útján, – melyek ugyanazon tápanyagokat igénylik, mint a növények – ismét bizonyos átalakulásoknak vannak kitéve. Ezeknek az átalakulásoknak mikéntje szabja meg azután, hogy a talajba adott növényi tápanyag növényi táplálékká válhatik-e vagy nem.”³³ Legfontosabb trágyaszernak az istállótrágyát tekintette, de elsősorban nem a táplálóanyag-tartalma, hanem talajjavító „televénytrágya” volta miatt. A talaj termékenységének növelését nem a benne foglalt ásványi tápanyagok miatt éri el, hanem a talajban lejátszódó biológiai folyamatok katalizálásával. A műtrágyák közvetlen, növények számára hasznosítható tápanyag szolgáltató képességét nem tagadta, de elsődleges szerepüket a talajban lejátszódó természetes táplálóanyag feltáródás, „tápanyag-utánképződés” fokozásában látta.³⁴ A műtrágyát kiegészítő szerepe miatt csak orvosságnak tekintette, igaz nélkülözhetetlen orvosságnak. Jobban értelemzhető Kreybig álláspontja, ha ismerjük mi ellenében képviselte nézeteit. A növényitápanyag-gazdálkodásnak volt egy másik megközelítési módja is, mely szerint a növények tápanyagfelvételi ütemének tanulmányozása, tápanyagmérlegek készítése megfelelő mennyiségű információt szolgáltat a szükséges tápanyag-utánpótlásról. A tenyészedény-kísérletek pontos képet adtak az egyes növények tápanyag szükségletéről, arányáról és üteméről. Természetesen az így szerzett ismeretek közvetlenül nem voltak hasznosíthatóak a szántóföldi termesztésben. A növényi táplálkozás vizsgálatának tárgyai az egyes ásványi tápanyagok, így értelemszerűen az ásványi anyag, azaz műtrágya „lett a válasz” a pontos tápanyagellátás biztosítására. E két elmélet csak látszólag mond ellent egymásnak, az eltérő következtetések a különböző megközelítési módok eredménye voltak. Az éppen aktuális gazdasági és technikai háttér nem tette lehetővé a műtrágyázás széles körű alkalmazását, ezért a szervestrágyákra alapozott tápanyag-gazdálkodási elmélet, már a szükségszerűség okán is, előnyt élvezett.³⁵

32 KREYBIG L.: *A trágyaszerek jövedelmező érvényesülésének feltételei*. Bp. 1931. 65.

33 KREYBIG L.: Fokozzuk a talaj termőerejét! *Magyar Mezőgazdaság* 1946. 6. 1.

34 KREYBIG L.: *Mezőgazdasági természeti adottságaink és érvényesülésük a növénytermesztésben*. Bp. 1946. 259.; KREYBIG L.: A talaj termőképesség kialakításának és fokozásának tényezői. *MTA Agrártudományi Osztályának Közleményei* 1954. V. kötet 331.

35 A két elmélet vitájában olyan vélemény is elhangzott, hogy a növényélettani vizsgálatok a kapitalista rendszerben nem a mezőgazdaság, hanem a műtrágyaipar érdekeit szolgálták. KREYBIG L.: *Gyakorlati trágyázástan*. Bp. 1951. 294.

A talajerőgazdálkodás istállótrágyára alapozott, biológiai szemléletét számos korabeli szovjet szakember is vallotta. Politikai, ideológiai szempontból is nagy hangsúllyal kaptak teret a magyar szaksajtóban és tudományos életben. A korábban már említett Viljamsz is hasonlóan vélekedett: „Az istállótrágya a mikroflóra trágyázója és ennek hordozója.”³⁶ Nevéhez fűződik többek között a talajművelés takarmányfüves rendszere. A talajművelési, talajjavítási és a különböző talajtípusokra kidolgozott trágyázási módszerei magyarországi talajokra alkalmazva is hasznosítható eredményeket hoztak.³⁷ A szovjet tudományos élet egyik legismertebb, emblemikus alakja, Liszenko is nélkülözhetetlennek tartotta a szerves trágyákat: „A tapasztalatok és a gyakorlat, továbbá a növények talajtáplálkozásának biológiai elmélete is azt igazolja, hogy a szervestrágyák nem pótolhatók teljes mértékben műtrágyákkal.”³⁸

Az istállótrágya korlátozott mennyisége miatt nagyobb hangsúlyt kapott a szakszerűbb trágyakezelés bevezetése, másrészt ráirányította a figyelmet az istállótrágyát kiegészítő szervestrágyázási módszerekre. A zöldtrágyázás korábban is ismert és gyakorolt módszer volt, de az ötvenes évek trágyahiánya felértékelte a szerepét. Különös jelentőséggel bírt a gyenge termőképességű homoktalajokon. Westsik Vilmos a nyíregyházi Homokjavító Kísérleti Gazdaságban homoki pillangósvirágú növények termesztésével ért el kimagasló sikereket. A vetésforgóba illesztett csillagfürt termesztése foszfor- és káliumműtrágyázással kiegészítve tartamkísérletekben bizonyította létjogosultságát.³⁹

A műtrágyahiány következményeként több módszer is született a hatékonyabb felhasználásukra. A fent említett szovjet kutatók is, többféle módon javasolták a műtrágyák és szerves trágyák keverését, együttes alkalmazását. A külföldön is ismert foszforsavas trágyaerjesztés a nyersfoszfátok hasznosítását elevenítette fel. Nyers csontliszttel, lágyabb minőségű afrikai „Gafsza-foszfáttal” és a Szovjetunióból származó Kola-félszigeti nyersfoszfáttal végeztek kísérleteket.⁴⁰

A szemcsézett, érett istállótrágyával kevert szuperfoszfát is a korszak jellemző terméke volt. A módszer hasonlóan működött gyárilag szemcsézett szuperfoszfát és trágya keverékével, vagy granulált (egy centiméteres luknagyságú rostán átszítált) gyakorlatilag bármilyen komposzt, szervesanyag, istállótrágya és por alakú szuperfoszfát keverékével. Az elmélet szerint a szuperfoszfát lekötődése így csökken, a szervesanyag részecskék körül mikroflóra „fészkek” képződnek, melyek elősegítik a mikrobiológiai működési folyamatokat. A kevesebb műtrágya és istállótrágya együttes kijuttatása hatékonyabb volt, mint az önálló alkalmazás. A granulálás pedig lehetővé tette a kombinált vetőgéppel való kijuttatást, ami szintén a hatékonyságot nö-

36 VILJAMSZ, V. R.: *Talajtan*. Bp. 1950. 479.

37 BUSINSZKIJ, V. P.: Viljamsz akadémikus, a termőtalaj legnagyobb tudósa. *Magyar Mezőgazdaság* 1949. 22. szám 5. Az orosz, ill. szovjet talajtani szakemberek szikes talajok kutatásában, javításában elért eredményeit már a 20. század elején is nagy figyelemmel kísérték Magyarországon.

38 LISZENKO, T.: A mezőgazdaság nagy tartaléka. *Magyar Mezőgazdaság* 1960. 1. 4.

39 WESTSIK V.: A nitrogén-műtrágyázás jelentősége a laza homokon. *Magyar Mezőgazdaság* 1955. 23–24. 24–25.

40 KREYBIG L.: *Trágyázástan*. Bp. 1955. 244.; FEKETE B.: *A nyersfoszfátok közvetlen mezőgazdasági felhasználása*. Bp. 1959.

velte.⁴¹ A szervesen szemcsézett trágyák nem tudtak a kívánt mértékben terjedni a termelőüzemekben, ezért az előállítását a szervestrágya-ipar tevékenységi körébe rendelték. Mezőgazdaságon kívüli forrásokra alapított ilyen jellegű ipar csak Magyarországon alakult. Az iparszerű termelés 1949-ben indult a Szervestrágya Vállalat és a szintén ebben az évben életre hívott Tőzegkitermelő Nemzeti Vállalat keretében. A későbbiekben, az 1954-ben alapított Talajerőgazdálkodási Tröszt négy vállalata végezte az ipari szervestrágyák előállítását. Több szervezeti változtatáson át esve, az ötvenes évek végén a szervestrágya-üzemek a megyei bánya- és építőipari egyesülések keretében működtek, illetve alakult négy önálló üzem (Budapest, Kecskemét, Gyöngyös, Miskolc). A vállalatok a tőzeges fekália és a szerves ipari hulladékok begyűjtése után azokból készült komposztrágyák előállításával foglalkoztak. A tőzeges trágyák termelését továbbfejlesztve, sertéstrágya tőzeges keverésével is foglalkoztak. A szervestrágya-ipar 1952-től új ágazattal bővült, a szervesen szemcsézett szuperfoszfát iparszerű előállításával. Ugyancsak új profilként jelentkezett a szerves-ásványi keverékrágyák előállítása. A szervesen szemcsézett szuperfoszfát Bioszuperfoszfát, a keverék pedig Orgafoszfát néven került forgalomba.⁴²

Az 1950-es évek utolsó éveiben jól nyomon követhető változás indult el a műtrágyák és az istállótrágya megítélésében. Ez a fordulat egybeesett a műtrágyafelhasználás ugrásszerű növekedésével. A korábbi évek újításai sorra megkérdőjeleződtek. A Liszenko-féle trágyázási rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A meszes szerves-ásványi keverékrágya alkalmazása a „nem javasolható” kategóriába került.⁴³ A szervesen szemcsézett és istállótrágyával kevert műtrágyák a kísérleti parcellákon eredményesek voltak, de a nagymértékben dotált és egyre nagyobb mennyiségben előállított műtrágyák is hasonló eredményt produkáltak.⁴⁴ A Bioszuper és Orgafoszfát gyártásának fokozására jelentős beruházásokat terveztek, de a felmerült kétértelműségek miatt új, ellenőrző kísérletsorozatot állítottak be. A kapott eredmények szerint a Bioszuper és Orgafoszfát foszfortartalmának kedvezőbb érvényesülése nem várható.⁴⁵

A növénytermesztési tartamkísérletek eredményei, ha nem is igazolták egyértelműen a műtrágyák előnyeit, azt bebizonyították, hogy hosszú távon is fenntartható, eredményes növénytermesztés folytatható kizárólag műtrágyák alkalmazásával. A külföldi 60-80 éves tartamkísérletek kimutatták, hogy a talajok szervesanyag szintje egy bizonyos idő után állandósult. A nagyobb terméseredmények nagyobb tarló- és gyökérmaradványai biztosították a szükséges szervesanyag mennyiséget. Savanyú talajok esetében a savanyító műtrágyák lúgos kémhatású műtrágyákkal való felváltásával, illetve meszezéssel fent lehetett tartani a talaj szervesanyag szintjét. A ma-

41 NIZSALOVSZKY J.: Hogyan takarékoskodhatunk a műtrágyával. *Magyar Mezőgazdaság* 1951. 17. szám 8.; A műtrágyázás időszzerű kérdései. *Magyar Mezőgazdaság* 1953. 17. szám 12.

42 FEKETE Z.: *Talajtan és trágyázás*. Bp. 1958. 411.

43 BALLA A: A kisdagú trágyázás hatásának vizsgálata vetésforgó kísérletekben. *A MTA Agrártudományi Osztályának Közleményei* 1962. XIX. köt. 117.

44 NIZSALOVSZKY J.: A műtrágyázási kísérletek eredménye Karcagon. *Magyar Mezőgazdaság* 1957. 1. szám 7.; EMBER J.: Műtrágyázási kísérletek eredményei. *Magyar Mezőgazdaság* 1957. 3. 9.

45 SZABOLCS I.: Az iparilag gyártott szerves-ásványi foszfátrágyák (Bioszuper, Orgafoszfát) hatásmechanizmusának vizsgálata. *A MTA Agrártudományi Osztályának Közleményei* 1962, XIX. köt. 340.

gyarországi kísérleti eredmények, búza és kukorica esetében, igazolták a külföldi eredményeket: „Martonvásáron 1945 óta szerveztrágyázásban nem részesült 2,7–2,9% humusztartalmú réti csernozjom talajon, 1955 óta az MTA Mezőgazdasági Kutató Intézetével közösen folyó tartamkísérleteink szerint azokon a parcellákon, ahol egy-egy vetésforgóban műtrágyákkal azonos hatóanyagot (N, P, K) adunk, mint istállótrágyával, a legtöbb esetben nagyobb, de legfeljebb azonos terméseket mértünk, mint a csak istállótrágyázott parcellákon.” Jól jelzi a szemléletváltást, a következő mondat: „A közölt kísérleti adatok természetesen nem jelentik azt, hogy az istállótrágya jelentőségét le kell becsülni.”⁴⁶ Hasonló eredményre jutottak kukoricacsalamadé és szudáni cirokfű kísérletbe állításával.⁴⁷ Amennyiben szakmai érvek már nem szólnak az istállótrágya mellett, akkor az ökonómiai szempontok kerülnek előtérbe. Ennek egyik következménye az lett, hogy az istállótrágyát a nagyobb szállítási költség miatt a major közelében ajánlott felhasználni, a kisebb költséggel szállítható műtrágyát, pedig a távolabbi területeken. Az istállótrágya ilyen megfontolásból kerülhet közvetlenül búza alá is.⁴⁸

INTENZÍV NAGYÜZEMI MEZŐGAZDASÁG MEGTEREMTÉSE (1961–1973)

A magyar mezőgazdaság történetében különös jelentőségű a '60-as évek és a '70-es évek eleje. E bő évtized alatt az ágazat teljesítménye többet nőtt, mint az azt megelőző évszázad alatt. A termelés szempontjából joggal nevezhető korszakváltás nem magyar sajátosság volt. A hatvanas évek elején elindult ún. zöld forradalom világtendencia volt, ami megváltoztatta a mezőgazdaságot Nyugaton és a harmadik világban is. A tudomány eredményeinek felhasználásával két-háromszorosára nőtt a búza, három-négyszeresére a kukorica termésátlaga. A hozamok emelkedésének volt néhány fontos tényezője. Új, nagy termőképességű, a modern technológiához alkalmazkodó fajták illetve hibridek, gépesítés és műszaki fejlesztés a természetstől a raktározásig és nem utolsósorban a kemizálás, a modern növényvédő szerek megjelenése és a műtrágyázás széleskörű elterjedése. Ezt az utat járta be a magyar mezőgazdaság, számos egyedi sajátosságával.

Magyarországon 1961-ig befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése. A kisüzemek szövetkezetbe szervezésével csak a gazdálkodás keretei váltak nagyüzemivé. Az elavult eszközökkel felszerelt egyéni parasztgazdaságok összevonásával létrehozott szövetkezetek nem voltak képesek hatékonyan megbirkózni a nagyüzemi mezőgazdaság feladataival. A birtokaikat elhagyó paraszti tömegek elvándorlása miatt jelentős mértékben csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma. A kieső munkaerőt a gépellátottság lassú növekedése csak nehezen tudta pótolni. A tsz-ek szakember-hiánya is nagymértékben hátráltatta a fejlődést. A mezőgazdaságra fordított beruházások, a termelőkapacitások bővítése meghozta az első

46 BALLA A. – SARKADI J.: A trágyázás néhány elvi kérdéséről. *Magyar Mezőgazdaság* 1961. 40. 8.

47 KÜKEDI E.: Helyettesíthető-e az istállótrágya műtrágyával? *Magyar Mezőgazdaság* 1961. 41. 10.

48 BALLA A.: Kísérletek az istállótrágya és a műtrágyák hatásának összehasonlítására. *Az MTA Agrár-tudományi Osztályának Közleményei* 1964. XXIII. köt. 54.

komoly eredményt: az évtized közepére kenyérgabonából önellátó lett az ország. A politikai elvárásai, céljai viszont jóval túlmutattak az önellátáson.

A tervutasítás, a munkaegység alkalmazása és a maradékelv alapján történő jövedelemelosztás csak látszatönállóságot biztosított a termelőszövetkezeteknek. A tényleges termelési-szervezési feladatokat a járási tanácsok és pártbizottságok látták el. A termelőszövetkezetek a gazdálkodás minden szintjén hátrányos helyzetben voltak. A kor politikai értékrendje alapján a magasabb szintű állami tulajdon képviselői – és így a különböző kedvezmények élvezői – az állami gazdaságok voltak. A fejlődés gátja a túlszabályozott merev gazdaságirányítás lett. Egy mohácsi termelőszövetkezet főagronómusa a következőképpen fogalmazott: „[...] mindenki tudja, hogy ilyen búza-, kukoricaátlagot, ilyen hízlalási átlagot nem lehet elérni, ha mi csak a központi norma szerinti koncentrátumot adjuk. Ennél többet kell adni, és mi többet is használunk fel. Hogyan? Ezt most nem részletezem – mondta –, de a törvényesség határát súrolva.”⁴⁹

A termelőszövetkezetek konszolidálása, életképességük bizonyítása és a termelés gyors ütemű fejlesztésének igénye kikényszerítette azokat a reformokat, amelyek elvezettek a centralizált gazdaságirányítás felváltásához és az 1968-as új gazdaságirányítási rendszer, az új gazdasági mechanizmus országos szintű bevezetéséhez. 1966-ban megszűnt a tervkötelezettség, és egy kormányintézkedéssel megemelték a mezőgazdasági termelők árszínvonalát. 1967 elején megtörtént a mezőgazdasági termelőszövetkezetek hitelrendezése: a kormány 13 milliárd forint hiteltartozás elengedését rendelte el. Az új szövetkezeti törvény pedig megszüntette a jövedelemelosztásban a maradékelvet, és deklarálta a szövetkezetek önrendelkezését, vagyis a szövetkezetek saját vagyonukkal (ami már a földterületre is kiterjedt) saját felelősségükre gazdálkodhattak. A gazdálkodás tekintetében megszűnt a demokratikus centralizmus elve. A stabil, több szektorú gazdaság fejlődésének további alapfeltétele volt annak deklarálása, hogy a szövetkezet egyenrangú az állami vállalattal, kapcsolatukban az egyenjogúság a rendező elv. A szövetkezetek előtt lehetőség nyílt másfajta, a mezőgazdasághoz szorosan nem kapcsolódó, és jogszabályban nem tiltott gazdasági tevékenység végzésére. A kedvező irányba változó jogszabályi háttér egyre inkább egybeesett a termelők érdekekkel. A gazdaság fejlődését hátrányosan érintő reformellenes törekvések, hibás politikai döntések (például a '70-es évek elején kibontakozó kampányszerű tsz-összevonási hullám) ellenére a mezőgazdasági termelés mennyiségi mutatói folyamatos és gyors növekedést mutattak.⁵⁰

A gazdasági változásokkal egyidejűleg zajlott a mezőgazdaság intézményrendszerének átalakítása is. A pártközpontban és a megyéknél megszűntek az ágazati osztályok és részlegek. A kitűzött cél a közvetlen pártpolitikai irányítás és felügyelet megszüntetése volt. Gazdasági kérdésekben a vállalatvezetők elméletileg önállóan dönthettek. Központi tervutasítás nem volt, a vállalt kötelezettséget kellett teljesíteni. Viszont továbbra is központi döntések határozták meg a legfontosabb gazdasági elveket. Két korábbi minisztérium (a Földművelésügyi Minisztérium és az Élelme-

49 A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusa. Kádár János vitazáró beszéde. Bp. 1966. 93.

50 ROMÁNY P.: A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In *Magyarország agrártörténete – agrártörténeti tanulmányok*. Bp. 1996. 522.

zésügyi Minisztérium) és két főhatóság (Országos Erdészeti Főhatóság és az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal) összevonásával 1967-ben létrehozták a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumot. Az új minisztérium már nevében is jelezte egyik alapvető célját: a mezőgazdasági és élelmiszeripari tevékenységek (az ún. élelmiszer-gazdasági termékpályák) összehangolását.

A magyar mezőgazdaság fejlesztése egyrészt egy nemzetközi tendenciát követett, másrészt egy tudatos politikai, gazdaságpolitikai döntés következménye volt. Ennek egyik legfontosabb eleme a műtrágyafelhasználás növelése lett. A korabeli mezőgazdasággal foglalkozó cikkek, tanulmányok majd mindegyike a fajlagos műtrágyafelhasználás nemzetközi statisztikai adatainak bemutatásával kezdődött. A műtrágyázás színvonala a mezőgazdaság fejlettségének, belterjességének legfőbb fokmérőjének számított. A magyar felhasználási adatok a '70-es évekre megközelítették a közepes nemzetközi színvonalat. A fejlett nyugat-európai országokhoz képest még jelentős volt a lemaradás, sőt a szocialista táboron belül is jobbak voltak az NDK és Csehszlovákia mutatói. Magyar szempontból a fejlődés üteme adhatott okot az optimizmusra.

A hazai műtrágyázás fejlesztésének legkézenfekvőbb módja a hazai termelés fokozása volt. A felhasználás igényei és a hazai lehetőségek függvényében elsősorban a nitrogén műtrágyagyártás növekedett. A Péti Nitrogénművek bővítése 1964-ben folytatódott. Épült egy 420 t/nap kapacitású ammóniaüzem és egy 100 ezer tonna/év kapacitású karbidüzem. Az ammónia egy részéből már kettős műtrágyát gyártottak. A még 1965-ben kezdődött beruházás Pétfürdőn 1970-re készült el. A rekonstrukció nyomán 600 ezer tonna műtrágya előállítására lett képes Közép-Európa egyik legnagyobb műtrágyagyára.⁵¹ A Borsodi Vegyi Kombinát bővítése 1962-ben megkezdett bővítése a következő évben folytatódott. A második ütemben új földgázbontó egység épült, napi 400 tonna ammóniatermelésre. Az évtized végére elkészült a 100 ezer t/év kapacitású karbamidüzem is. A Kombinát 25% N-tartalmú mézszamonsalétrot és 46% N-tartalmú karbamidot termelt. A Tiszai Vegyi Kombinát 90%-os bővítése után, 1967-ben 167 ezer tonna ammóniát termelt. Az ammóniumnitrát-termelés 240 ezer tonna, a karbamidtermelés 13 ezer tonna volt. Foszfórtrágya termelés három gyárban folyt. Az Ipari Robbanóanyaggyár új szuperfoszfátüzeme 1969-re készült el. A teljes mennyiséget ammonizálták, így évi 40 ezer tonna P_2O_5 és 40 ezer tonna N hatóanyagot megfelelő kettős műtrágyát termeltek. Kálisó bekeveréssel NPK műtrágya előállításra is alkalmas volt a gyár. A Budapesti Vegyiművek kén-savgyára az 1960-as rekonstrukció óta változatlan formában működött. A Tiszamenti Vegyiművek továbbfejlesztésére 1965-ben került sor. Megépült a második fel-táró üzem, amivel a kapacitása 500 ezer tonna lett évente.⁵²

A jelentősen megnövekedett termelés ellenére sem lehetett a hazai igényeket kielégíteni. A káliumműtrágyát teljes egészében külföldről szereztük be, de nitrogén és foszfor tekintetében is importra szorultunk. A hazai műtrágyaipar a hatvanas évek második feléig növekvő mértékben vállalt részt a felhasználásból és az igényeket

51 GYÖRI B.: A hazai műtrágyagyártás fellegvára Pétfürdő. *Magyar Mezőgazdaság* 1970. 35. 9.

52 HUSZÁR A.: 1969: A hazai műtrágyagyártásunk helyzete és fejlődésének irányai. *Agrártudományi Közlemények* 1969. 1–2. 170.

negyötöd részben ki tudta elégíteni. 1965-ben a foszfor és nitrogén műtrágya hazai gyártása fedezte a hazai szükségletet, sőt az 1965 első félévében termelt nitrogén műtrágya 32%-a exportra került.⁵³ A belföldi termelés azonban csak viszonylag alacsony műtrágya-felhasználási szintig tudott lépést tartani az igények növekedésével. A hatvanas évek végétől mind kisebb mértékben tudta elősegíteni a műtrágyázás fejlődését és a hazai termelésnek a felhasználáson belüli aránya a hetvenes évek közepére 50% alá csökkent (8. táblázat).⁵⁴

8. TÁBLÁZAT

A hazai termelésű műtrágya aránya a felhasználásban

Év	Százalék
1960	69,9
1965	81,5
1970	65,7
1974	56,0
1975	46,4

A nitrogén és foszfor műtrágyák esetében különbözött a helyzet. A nitrogénműtrágya-behozatal szerepe 1967–1971 között csökkent. 1971 és 1972 között nőtt és elérte az 1969-es szintet annak ellenére, hogy elvi megállapodás született arról, hogy kizárólag komplex formában importálható nitrogén hatóanyag. A foszforbehozatal az érintett időszakban folyamatosan nőtt. A műtrágyaszükséglet fedezésének saját, illetve importból való kielégítésének tervezésénél figyelembe kellett venni a hazai előállítás önköltségét és a behozatali egységárakat. 1963-ban például nitrogén műtrágya (25%-os mézszammonsalétrom) esetében önköltsége 1894 Ft volt tonnánként, a foszfor műtrágyáé (porított szuperfoszfát) 970 Ft tonnánként. Ezzel szemben a behozott nitrogén-, illetve foszfor műtrágyák együttes mennyisége alapján számított átlagár 1034 Ft, illetve 725 Ft volt. Hosszabb távon az új és korszerűsített műtrágyagyárak csökkenő önköltséggel állítottak elő műtrágyát, de a gyorsan növekedő igények és a kedvező importárak fékezőleg hatottak a műtrágyaipar fejlesztésére.⁵⁵

Magyarországon a műtrágyák forgalmazását döntő mennyiségben a Mezőgazdasági Ellátó Tröszt, az AGROTRÖSZT végezte. Az ország éves műtrágya-ellátási terve is itt készült. Elkészítésekor a MÉM és az OT (Országos Tervhivatal) által készített távlati terv adott évi előirányzatai alapján dolgoztak. A beszerzés tervezésében mindig a lehetőség, vagyis a forrás oldalból indultak ki. Az ellátási terv készítésekor a hazai ipar kapacitása, a demokratikus relációból beszerezhető mennyiségek, és a Gazdasági Bizottság által jóváhagyott és meghatározott tőkés devizakeret határozta meg a tervezhető mennyiséget. Az értékesítés tervezésekor kiindulási alapként a megyei Agroker vállalatoktól begyűjtött megyei igények összességét használták. Ezek kidolgozását, ami tulajdonképpen a terv regionális bontásának az alapja, az or-

53 ORMAI L. – OROSZ L.: A vegyipar fejlődése. *Statistikai Szemle* 1966. 2. 165.

54 HOMOLYA F.: A műtrágya- és növényvédőszer-felhasználás alakulása (I.). *Statistikai Szemle* 1977. 4. 398.

55 RÓZSA B. – SZELLE Z.: A műtrágyagyártásról. *Statistikai Szemle* 1965. 12. 1232.

szág megyéit ellátó Agroker vállalatok végezték. A tárgyévet megelőzően a mezőgazdasági üzemekben és kiskereskedelmi szervezetekben igényfelmérést végeztek, ezeket összesítették, majd a vásárlóerő várható alakulásának figyelembevételével korrigálva, elkészítették értékesítési tervüket, melyet a Trösztözés továbbítottak. A beszerzési lehetőségek korlátozottsága akadályozta az ellátás igény szintű menetét. A legtöbb problémát a hazai termelés korlátai, a behatárolt mennyiségre vonatkozó import lehetőségek, és a szállítók jelentős lemaradása a határidőktől jelentette.⁵⁶

A hazai talajerő-gazdálkodás több szempontból is alapvető változáson esett át a '60-as években. A tápanyag utánpótlás mind mennyiségében, mind minőségében átlépett egy olyan határt, ami döntő befolyással bírt a mezőgazdaság további fejlődésére. E változások legfőbb eleme a műtrágya-felhasználás rendkívül gyors növekedése. 1961 és 1973 között a hatóanyagban számított nitrogén műtrágya-felhasználás ötszörösére, a foszfor négyszeresére és a kálium több mint kilencszeresére nőtt. Az összes hatóanyagra vizsgálva öt és félszeresére nőtt a műtrágya-felhasználás (9. táblázat).⁵⁷

9. TÁBLÁZAT

Műtrágya-felhasználás alakulása 1961–1973 között

Év	Nitrogén	Foszfor	Kálium	Összes	Egy ha mg.-i területre jut,
					kg
1961	95 011	78 649	41 559	215 219	30
1962	135 355	83 360	55 711	274 426	39
1963	134 377	99 972	65 266	299 615	43
1964	169 128	111 244	61 805	342 177	49
1965	179 971	124 655	52 813	357 439	51
1966	185 296	118 267	83 647	387 210	56
1967	236 552	158 028	119 025	513 605	74
1968	304 576	176 212	148 200	628 988	91
1969	347 901	182 010	168 669	698 580	101
1970	391 191	217 015	228 957	837 163	122
1971	393 500	250 943	309 176	953 619	139
1972	421 843	266 177	328 620	1 016 640	148
1973	493 735	322 174	387 284	1 202 193	176

Az istállótrágya-felhasználás szerény növekedése és a műtrágyázás ilyen szintű fejlődése azt eredményezte, hogy a tápanyag-utánpótlás arányaiban is megmutatkozott a műtrágya fokozatos térhódítása. Az istállótrágya jelentősége még nagy volt, de a növénytermesztés távlati fejlesztésének a megoldását már a műtrágya jelentette. Az eddig döntően szerves trágyákra alapozott tápanyag-utánpótlásban a műtrágyák részaránya az évtized közepére elérte az 50%-ot (10. táblázat).⁵⁸

56 REGÉNYI E.: *A műtrágya-behozatal sajátosságai és összefüggése az ellátottsággal*. Agrárgazdasági Kutató Intézet. Bp. 1974. 46.

57 Mezőgazdasági Adattár III. Bp. 1980. 323.

58 FAZERAS B.: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után*. Bp. 1967. 318.

10. TÁBLÁZAT

A talajerőpótlás százalékos aránya 1946–1965 között

Időszak	Szerves trágyával				Műtrágyával			
	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	Ossz.	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	Ossz.
1946–1950	94	89	98	94	6	11	2	6
1951–1955	86	77	92	85	14	23	8	15
1956–1960	68	67	83	72	32	33	17	28
1961–1965	42	46	66	50	58	54	34	50

Igen érdekesen alakult a talajba műtrágya formájában pótolta tápanyagok aránya. Az '50-es évek közepén még a foszfor magas aránya volt jellemző (1955-ben N:P:K arány 32:46:22%), az évtized végére a nitrogén aránya erőteljesen megnőtt (1961-ben N:P:K arány 44:37:19%). A nitrogén arányának növekedését az üzemi eredmények is igazolták: a nitrogéntrágyázásnak volt a legnagyobb termésnövelő hatása búzában és kukoricában. Az évtized végére változott az addigi megítélés és ennek hatására növekedett a foszfor és a kálium aránya. 1973-ban a N:P:K arány 41:27:32% lett.

A magyar mezőgazdaság sokszor és sokak által elítélt talajzsaroló gazdálkodásában is fordulat következett be. Az 1960-as évek elején végzett tápanyagmérleg számítások már kedvező irányú változásokat mutattak. A foszfor tekintetében a mérleg egyensúlyba került. A tápanyagmérleg még jelentős nitrogén- és káliumhiánnyal zárult. Ennek pótlását célozta az évtized második felében a kijuttatott műtrágya hatóanyagok arányának változása (11. táblázat).⁵⁹

11. TÁBLÁZAT

Magyarország tápanyagmérlege az 1961–1964 évek átlagában

	A termeléssel kivont tápanyag 1000 t		
	N	P ₂ O ₅	K ₂ O
Felvett tápanyag összesen	330, 1	128, 7	122, 9
Tápanyag-visszapótlás:			
istállótrágyában	51, 2	51, 2	122, 9
műtrágyában	109, 8	82, 0	47, 7
Visszapótlás összesen:	161, 0	133, 2	170, 3
Hiány:	169, 1	+4, 5	164, 0
Hiány %-ban	51, 2	+3, 5	49, 1

Az egyes gazdaságtípusok között is lényeges különbség mutatkozott a felhasznált műtrágya tekintetében. Az állami gazdaságok az 1960-as években területegységre vetítve 80–100%-kal több műtrágyát adagoltak, mint a termelőszövetkezetek. Ez az aránytalanság nem szűnt meg a '70-es években sem, de lényegesen csökkent. Sokkal kirívóbb különbségek voltak a szocialista nagyüzemek és az egyéb gazdaságok műtrágyázási színvonala között. Az egyéb gazdaságok (egyéb állami vállalatok, termelőszövetkezeti háztáji gazdaságok, egyéb szövetkezetek, kisegítő gazdaságok, és egyéb kisüzemek) együttesen területegységre igen kis mennyiségű műtrágyát ada-

⁵⁹ GYÖRFFY B.: Talajtermékenység és kemizálás. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1965. 3. 18.

goltak. A felhasználásuk 1960-ban és 1965-ben 6,5 kilogramm, 1970-ben 21,3 kilogramm volt. Az eltérés az üzemi tapasztalatok alapján nem volt ilyen jelentős, mert az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek az általuk beszerzett műtrágyából azonos vagy közel hasonló mennyiséget juttattak az illetményföldek és háztáji földek nagy részére is. A műtrágya területegységre jutó felhasználásában jelentős eltérések maradtak az egyes megyék között. Az országos átlagnál nagyobb mennyiséget a dunántúli megyékben használtak, a legkevesebbet Csongrád, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyékben.⁶⁰

Tudatos kormányzati politika eredményeként alakultak ki olyan mezőgazdasági és ipari árarányok, amelyek a mezőgazdaság iparszerű fejlesztésének kedveztek. Az igen jelentős dotációnak (a termelői ár 20–50%-a) köszönhetően megnövekedett műtrágyafelhasználás hatása megmutatkozott a növénytermesztés eredményein is. Egyértelműen növekedtek a termésátlagok és a termények összes mennyisége. A műtrágyázás jövedelmező volta nem volt kétséges, sőt a következő évtizedekben, a '70-es években kiszórt mennyiség dupláját prognosztizálva is nyereséges, gazdaságilag indokolt műtrágya mennyiség felhasználása szerepelt a távlati tervekben. Természetesen ez a műtrágya-felhasználás csak ilyen, erősen torzított árviszonyok között volt nyereséges. A legtöbb műtrágyázás jövőjével foglalkozó tanulmány ezért ki is emelte, hogy a műtrágya árak lényeges változása nélkül nem lehet magasabb felhasználást tervezni.

A műtrágyázás felfutásának kétségtelenül számos haszna volt, de sok új problémát is felvetett. A legtöbbet vitatott kérdés a hazai műtrágyázás hatékonyságának helyzete, javítása volt. Az Agrárgazdasági Kutató Intézet kutatási eredményei szerint a jóval több műtrágyát felhasználó nyugat-európai államokban a műtrágyázás hatékonysága 70% körül volt. Magyarországon a kevesebb műtrágyát használó állami gazdaságok esetében a hatékonyság 50%, a termelőszövetkezetekben, ahol ennél is kevesebb volt a műtrágya-felhasználás, 30%-os hatékonyság volt kimutatható.⁶¹ A műtrágyázás hatékonyságát számos tényező és azok kölcsönhatásai alakítják ki. A nem befolyásolható környezeti tényezőket leszámítva, sok összetevőt tudatosan alakítva növelhető a műtrágyázás hatékonysága. Többek között a megfelelő agrotechnika, fajta, vetésszerkezet teszi lehetővé, hogy a műtrágyával talajba jutó tápanyagok gazdaságosan hasznosulhassanak. Hazai viszonylatban a műtrágyázás elszakadt a termelés többi tényezőjétől, színvonala jelentősen meghaladta a hatékonyságát alapvetően befolyásoló többi tényezőét. A termesztési feltételek összhangjának hiánya volt az egyik oka, hogy a hazai műtrágyázás hatékonysága nem érte el az elvárt szintet. A jelentősebb termesztett növényeink esetében a magasabb biológiai potenciálú fajták megjelenése a köztermesztésben közel egybeesett a műtrágyázás fellendülésével. A '60-as évek első felében váltotta le a Bánkúti 1201 és a Fertődi 293 őszi búzát a Bezostája 4 és a Bezostája I fajta. 1963-ban, pedig már 13 hibridüzem szállította a kalibrált kukorica vetőmagot a felhasználóknak. A gépesítés és az agrotechnika viszont „késésben” volt a műtrágyázáshoz képest. A nem megfelelő minőségű, vagy időben elvégzett ta-

60 HOMOLYA F.: A műtrágya- és növényvédőszer-felhasználás alakulása (I.). *Statisztikai Szemle* 1977. 4. 404.

61 SÁRKÁNY P.: A műtrágyázás távlatai. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1968. 5. 25.

lajmunka csökkentette, vagy meg is akadályozhatta a műtrágyázás termésmenővelő hatását. Ez nem magyar sajátosság volt, Nyugat-Európában is megelőzte a kemizálás a gépesítést, igaz ott korábban és kisebb fejlődési ütemeltéréssel.⁶²

A műtrágyázással közvetlenül összefüggő, hatékonyságot befolyásoló tényezők is lemaradtak a felhasznált műtrágya mennyisége mögött. A műtrágyázás gépi-technikai ellátottsága sem volt megfelelő. A műtrágyák előkészítését kiszorásra a gazdaságok nagy részében kézi erővel végezték. Nem voltak gyakorlatban is használható keverő- és őrlőgépek. A '60-as években használt műtrágyaszóró gépek és adapterek korántsem jelentették a műtrágyaszórás gépesítésének megoldását. A legelterjedtebb gépek tányéros, röpitőtárcsás kivitelűek voltak. Az NDK-ban gyártott D-385 jelű műtrágyaszóró egytengelyes vontatott kivitelű és járókerék-meghajtású volt. Az addig használatos szovjet gyártmányú, lövontatású kisgazdaságok számára készített HT-7 és VT-7 típusokhoz képest nagy előrelépést jelentett. A '60-as évek közepén új típusú és szerkezetű szórógépek jelentek meg hazánkban. A lengyel gyártmányú RCW gépcsald 2 és 4 jelű tagjai. Az előbbi egy, az utóbbi kéttengelyes változat volt, működő részei a traktor erőleadó tengelyéről kapták a meghajtásukat. Az RCW-2 vált be jobban a gyakorlatban ezért ezt fejlesztették tovább. Az így kifejlesztett RCW-3/a és RCW-5 a magyar mezőgazdaság legelterjedtebb műtrágyaszórói lettek. A pneumatikus rendszerű gépek korszerűbbek voltak, de kevésbé terjedtek el. A röpitőtárcsás gépekkel szemben leggyakrabban felmerülő kifogás, hogy a szórása nem volt egyenletes. Ezt részben vagy egészében a műtrágya minőségi hiányossága okozta. Jó minőségű, egyenletes műtrágyaszórást csak megfelelő szemcsenagyságú és szemcseszilárdságú műtrágyával lehetett végezni. Ennek a feltételnek sem a hazai, sem az import műtrágyák számottevő része nem felelt meg.⁶³

Az 1970-es évek elején felhasznált műtrágya mennyiség – az OT távlati tervei szerint – még messze volt az intenzív mezőgazdasági termelésben gazdaságosan felhasználható műtrágyamennyiség maximumától. Azonos hatóanyag-tartalommal számolva, ami akkoriban átlagosan 20–30%-os volt, a növekvő hatóanyag felhasználás megnövekedett költségeket okoz a műtrágyaszállításban, kiszórási költségben stb. Ésszerű és logikus törekvés volt a műtrágya koncentráltságának növelése. Ez lehetséges volt a koncentráltabb műtrágyák választásával és az összetett műtrágyák használatának terjedésével. 1973-ban már értékelhető elmozdulás történt ebbe az irányba. A komplex műtrágyák az összes felhasznált műtrágyának 15 százalékát tették ki. A folyékony műtrágyák használatának lehetősége is ekkoriban került be a szakmai köztudatba.⁶⁴

62 A kemizálás alapvető szerepét igazolta a gyakorlat. Az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban a gépesítés megelőzte a kemizálást. Az előbb a traktor, később a műtrágya sorrend nem hozott számottevő termésátlag növekedést az állati vonóerő felváltásakor, csak amikor a műtrágyázás is elterjedt. Nyugat-Európában viszont a fokozott műtrágyázás a fogatos korszakban is nagyarányú termésmenőveléssel járt. GYÖRFFY B.: Talajtermékenység és kemizálás. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1965. 3. 19.

63 BÁNYAI ZS.: A műtrágyaszórás gépesítésének problémái. *Magyar Mezőgazdaság* 1966. 36. 10.; www.mezogeparchivum.hu/tema_mutragera.html

64 SÁRKÁNY P.: A műtrágyázás távlatai. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1968. 5. 27.

A talajba juttatott istállótrágya, illetve szervestrágya-mennyiség nagyságrendjét tekintve nem változott lényegesen, de a tápanyag gazdálkodás egészének szempontjából jelentősége óriásit zuhant (12. táblázat).⁶⁵ A szervestrágyázás funkciója alapvetően átértékelődött. A '60-as években már nem volt kérdés, hogy istállótrágya nélkül, kizárólag műtrágyára alapozva is lehet eredményes és hatékony növénytermesztést folytatni. Az istállótrágya tápanyag-utánpótlásban játszott szerepe másodlagos lett, mert műtrágyákkal sok esetben már olcsóbban lehetett megoldani a tápanyagok talajba juttatását. A növénytermesztés eredményeinek háttérében a megnövekedett műtrágya felhasználás állt. A tápanyagmérlegre alapozott számítások szerint még az állatállomány jelentős növekedése esetén – ami az istállótrágya-termelés növekedésével járma – sem lehetett volna a növénytermesztés akkori szintjén a növények által kivont nitrogént istállótrágyával pótolni. Az istállótrágya a talaj szervesanyagának növelésében, és ez által a talaj rossz fizikai tulajdonságainak javításában játszott szerepe került előtérbe. A talaj rossz fizikai tulajdonságai megakadályozzák a növényi tápanyagok kellő hatásfokú érvényesülését, ebből következően az istállótrágya a műtrágya hasznosulásának egyik tényezője lett. Lényeges különbség volt a fejlett agrikultúrával rendelkező országok és Magyarország istállótrágya-ellátottságában. A nyugat-európai magas műtrágyázási színvonalat megelőzte egy, a hazainál lényegesen magasabb szintű szervestrágyázás. A jobb takarmánytermesztés több állat tartását tette lehetővé, ami a több trágya révén, jobb tápanyag-utánpótlást biztosított a szántóföldi növénytermesztésben. A mezőgazdaság üzemi szintű, saját forrásra alapozott gazdálkodási egyensúlya lényegesen magasabb szinten állt, mint Magyarországon. A nyugat-európai magasabb műtrágya-hatékonyaságnak egyik fontos eleme volt a talajok jobb szervestrágya-ellátása.

12. TÁBLÁZAT

Szervestrágya-felhasználás alakulása 1961–1973 között

Év	Szervestrágya-felhasználás 1000 tonna	Mezőgazdasági területre jutó istállótrágya-felhasználás (q)	
		Egy kat. hold	Egy hektár
1961	20 782	16,9	29,3
1962	20 398	16,7	29,1
1963	19 361	16,0	27,7
1964	19 495	16,1	27,9
1965	23 799	19,7	34,2
1966	23 464	19,5	33,9
1967	24 046	20,0	34,8
1968	24 160	20,1	35,0
1969	23 121	19,3	33,6
1970	23 196	19,4	33,7
1971	23 310	19,6	34,0
1972	19 593	16,5	28,6
1973	15 948	13,4	23,3

65 *Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv* 1970. 105.; *Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv* 1973. 129.; *Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv* 1974. 109.

Az istállótrágya mennyiségének országos szintű alakulásában szerepet játszott az állattenyésztés átalakulása, iparszerűvé válása. Ennek egyértelmű jelei a '70-es évektől követhetők nyomon. Az ágazatcentrikus fejlesztés következményeként kezdtek a szakosított állattenyésztő telepek megjelenni és terjedni. Ez egyrészt az állattenyésztés és a növénytermesztés üzemen belüli kapcsolatainak felbomlásához vezetett, ami lassan hulladékká minősítette a szervestrágyát és a szalmát. Másrészt a tartástechnológia változásának köszönhetően megjelent a hígtrágya. Ennek kezelése, elhelyezése, hasznosítása nem kapott kellő figyelmet. A hígtrágya kezelés műszaki feltételeinek megteremtése nagy, utólagos ráfordítást igényelt volna. Ezért a gazdaságok tekintélyes részében a hígtrágya a telepek körüli mélyedésekbe, árkokba folyt, fertőzve a talajvizet.⁶⁶

A zöldtrágyázás megítélése is hasonlóan változott, mint az istállótrágyáé. Nem volt helye a végtermékcentrikus növénytermesztés rendszerében. Elegendő műtrágyaellátás esetén – egyes extrém esetektől eltekintve – „elavulttá vált”.⁶⁷

A mezőgazdaság szerkezeti átalakítása, az irreális módon ösztönzött fejlesztések törvényszerűen feszültségeket okoztak a gyakorlat és az elmélet között. Kapcsolatukban alapvető jelentőséggel bírt, hogy a hazai műtrágyázás ilyen szintű fejlesztése mögött nem egy kiérlelt, szakmailag megalapozott koncepció, hanem politikai döntés állt. A kutatás és szaktanácsadás is lépéshátrányba került a gyakorlattal szemben. A nagyüzemi, iparszerű termelés számos felmerülő kérdésére a tudomány nem tudott felelni. 1962-ben, az MSZMP Központi Bizottsági ülésén elhangzott beszéd is a politika türelmetlenségéről árulkodik: „A mezőgazdasági tudományos kutatások azonban az elért eredmények ellenére sem elégítették ki a gyakorlat igényeit. A kutatás számos területén nagyon elmaradt a gyakorlati élet követelményei mögött. Ennek több oka lehet. Többek között [...] hogy a hivatalos állami szervek sem fordítottak megfelelő gondot a kutatások problémáinak megoldására... oka lehet az is, hogy még mindig elég sok az öncélú, az élettől elszakadt, felesleges kutatógatás, nagyon sokszor olyan témákban, amelyeket külföldön már régen kidolgoztak [...]”⁶⁸ Fokozottan érvényes volt ez a megállapítás a talajerő-gazdálkodás hazai tudományos hátterére. Ilyen jellegű kutatások esetén különösen fontos az időtényező. Egy beállított trágyázási kísérlet legkevesebb egy év alatt produkál értékelhető eredményt, de egy valódi tartamkísérlet esetén években, évtizedekben kell számolni. A gyakorlatban két-három évente megduplázódott a műtrágya kiszórt mennyisége, a tápanyag-utánpótlásban, pedig a műtrágyáé lett a főszerep. A tudományos élet, pedig még csak akkor kezdte feldolgozni ezt a paradigmaváltást. A kísérletek lebonyolítása, értékelése és az abból levont következtetések így látszólag okafogyottá váltak. Számos azonos hatóanyag-tartalmú szerves- és műtrágyázási kísérlet folyt az országban, eltérő termőhelyeken vizsgálva a közvetlen és utóhatásokat különböző kultúrák eseté-

66 NÉMETH P.: A hígtrágya felhasználása. *Magyar Mezőgazdaság* 1972. 46. szám 16.; MÁTYÁS L. – VELEZ D.: A hígtrágya kezelése és a környezetvédelem. *Magyar Mezőgazdaság* 1973. 29. 14.

67 GYÖRFFY B.: Talajtermékenység és kemizálás. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1965. 3. szám 16.

68 A mezőgazdaság helyzetéről és a további feladatokról. Fehér Lajos elvtárs beszámolója az MSZMP Központi Bizottsága 1962. márciusi ülésén. Bp. 1962. 40.

ben. Az eredmények legtöbb esetben a műtrágyázás mellett szóltak, de a szerveztrágyák megítélése lényegesen árnyaltabb volt, mint az üzemi szintű gyakorlat.⁶⁹

A mezőgazdaság elé tűzött célokat és módszereket a politika egyértelműen kijelölte: a terméseredmények növelése intenzívebb műtrágyázással. Az irányított árviszonyok miatt a gazdasági optimum csak elméleti határt jelentett, a műtrágya-felhasználás növelésében ilyen szempont még nem jelentkezett korlátozó tényezőként. A kutatás feladata elsősorban a költségek csökkentésére és a hatékonyság növelésére terjedt ki. Az ország több pontján, párhuzamosan folytak kísérletek az optimális hatóanyag-arány megtalálására, a műtrágya kijuttatásának idejének és módjának meghatározására. Ebben az időszakban került a szakmai köztudatba foszfor és kálium esetében a tartaléktrágyázás vagy előretrágyázás fogalma.⁷⁰ A kutatók többsége egyetértett azzal a megállapítással, „hogy kísérleteink száma és időtartama kevés ahhoz, hogy a műtrágyázás területén felvetődő kérdésekre meggyőző választ tudjunk adni.”⁷¹

A kemizálás ilyen mértékű előretörése a gyakorlatban a kutatás elméleti irányvonalát is megszabta. A termőtalaj tényleges jelentőségének megfelelő helyét időlegesen elvesztette a kutatásban. A talajerő-gazdálkodás Kreybig Lajos által képviselt biológiai megközelítése csak burkoltan jelentkezett a '60-as években és a '70-es évek elején. Kemenesy Ernő képviselte továbbra is, természetesen a műtrágyázás jelentőségét nem tagadva, ezt az irányvonalat. Megfogalmazásában „az istállótrágya az összes trágyanemek között a legteljesebb értékű trágya, mert a talaj fizikai, kémiai és biológiai alkatára, közvetlenül, pedig a növény táplálására egyaránt kedvezően hat.”⁷² Ezzel szemben gyakorlati szempontból azért tartották indokoltnak a szerves-trágya felhasználását még alacsony hatásfoka ellenére is, mert mint melléktermék rendelkezésre állt a gazdaságokban.⁷³

A talajvizsgálatok szerepe messze túlmutatott a műtrágyázással kapcsolatos szaktanácsadáson. Nagy hagyományai voltak Magyarországon például a talajjavítás szakszerű elvégzését megalapozó talajvizsgálatnak és szaktanácsadásnak. A műtrágyázás gyakorlatában a talajvizsgálatok nem szolgálhattak pontos tanáccsal a szükséges és optimális műtrágya adagról. Ennek ellenére többen javasolták egy, a gyakorlat igényeit kielégítő, talajvizsgálati laboratóriumi hálózat, vagy néhány nagyobb központi laboratórium megteremtését. Természetesen pontos receptet nem adnának a talajvizsgáló laboratóriumok, de olyan segítséget igen, amit a felhasználó szaktudása segítségével sikeresen alkalmazhat. Szakmai háttérrel adhatnak az üzemekben szakszerűtlenül, spontánul végzett műtrágyázási gyakorlatnak.⁷⁴

69 SARKADI J. (szerk.): *Trágyázási kísérletek 1955–1964*. Bp. 1967. 31.

70 SARKADI J.: A műtrágyázás fejlődése és alkalmazásának néhány problémája. *Agrártudományi Közlemények* 1969. 1–2. 180.

71 LATKOVICS GY.: Műtrágyázási kísérletek tapasztalatainak felhasználása a gyakorlatban. *Agrártudományi Közlemények* 1969. 1–2. 188.

72 KEMENESY E.: *Földművelés – Talajerőgazdálkodás*. Bp. 1972. 175.

73 GYÖRFFY B.: Talajtermékenység és kemizálás. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1965. 3. 15.

74 SZABOLCS I.: Talajvizsgálatok és műtrágyázás. *Agrártudományi Közlemények* 1969. 1–2. 193.; LÁNG G.: A műtrágyázás jelentősége. *Agrártudományi Közlemények* 1969. 1–2. 158.

A műtrágyázás hatékonyságának növelését célzó kutatások nem szűkíthetők le pusztán a műtrágyázás szűk körére. A műtrágyázás, „mint a mezőgazdaságon kívüli erőforrásokból eredő” bőségebb növényi tápanyagellátás, a növénytermesztés egész rendszerének megváltoztatását igényli a tápanyagok gazdaságos hasznosulásának érdekében. „A bőségebb tápanyagellátás tágabb összefüggéseit is szem előtt kell tartani... a műtrágyázási tanácsadás sem korlátozódhat talajtani, agrokémiai, növényélettani módszerek alkalmazására, hanem ki kell szélesednie az egész mezőgazdasági üzemre vonatkozó tanácsadásra.”⁷⁵

FOLYTATÓDÓ KONJUNKTÚRA, STAGNÁLÁS ÉS HANYATLÁS (1974–1990)

Az 1970-es években a magyar mezőgazdaság lendületes fejlődése tovább folytatódott és kialakult az ún. magyar agrármodell. A növénytermesztés és az állattenyésztés ágazataiban lehetőség nyílt korszerű technológiák alkalmazására. A létrejövő termelési rendszereknek is kiemelkedő szerepük volt a fejlődésben. A magyar agrármodell egyik alappillére, a vállalati önállóság széleskörű bővítése tette lehetővé, hogy a mezőgazdasági szervezetek létrehozzák a különböző üzemméretű és üzemműködési formák közötti munkamegosztást és specializálódását. Így kaphattak egyre nagyobb szerepet a mezőgazdasági termelés volumenében a hetvenes évektől a háztáji és kiegészítő gazdaságok. A belföldi piac magasabb színvonalú ellátásán túl megnőtt a mezőgazdaság szerepe a külkereskedelemben mind a KGST országok, mind a tőkés országok felé. A Szovjetunióból érkező nyersanyagok és energia ellentételezésének jelentős hányadát a mezőgazdasági export tette ki. A liberalizálódó gazdaságpolitika és a mezőgazdaság aktív külkereskedelmi egyenlege éveken keresztül biztosította a tőkés importot. A mezőgazdaság az ország sikerágazata lett.

Az 1973-as első olajválság és következménye, a világpiaci árak robbanásszerű változása Magyarországot is elérte. A jelentős cserearányromlás érzékenyen érintette az élelmiszer-gazdaságot. A világgazdasági recesszió és a felerősödő agrárprotekciónizmus beszűkítette az exportnövelés lehetőségeit. A magyar mezőgazdaság komparatív előnyét felülírta a gazdaságilag fejlettebb országok saját termelőit támogató gazdaságpolitikája. Ezzel egy időben csökkent a mezőgazdaság támogatottsága, nőtték a befizetési kötelezettségek és az addig kedvező árrendszer változása is csökkentette az ágazat jövedelmezőséget. A kormányzati politika a nyilvánvaló helyzet ellenére „arra a következtetésre jutott, hogy a külső nehézségek ellenére elérhető, hogy népgazdaságunk a következő években is az előző éveket megközelítő ütemben fejlődjenek.”⁷⁶ A mezőgazdasági termelés mutatóin még nem látszottak a recesszió jelei.

Az 1970-es évek végére felhalmozódó adósságok és az újabb, 1979-es olajválság hatására a magyar mezőgazdaság lendületes fejlődése megakadt. A mezőgazdasági nagyüzemek jövedelme 1983-ban 18%-kal csökkent az előző évhez képest. 1987-ig

75 LÁNG G.: Az intenzív műtrágyázás néhány növénytermesztési problémája. *Agrártudományi Közlemények* 1971. 1–2. S.

76 A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. Kongresszusa. 1975. március 17–22. Bp. 1975. 86.

nominális értékben nőtt, de reálértéken tovább csökkent. 1988-tól már nominális értéken is csökkent a jövedelem. Általánossá váltak a takarékosági törekvések, leálltak a beruházások és megindult az állóeszköz-állomány leépülése. A termelés költségein belül egyre nagyobb részarányt képviselő műtrágyázási költségek mérséklését a műtrágyázás csökkentésével oldották meg a gazdaságok.⁷⁷ A korábbi évek tendenciája a termelés szerkezetét illetően tovább erősödött. Folytatódott a mezőgazdasági üzemek specializációja. A nagyüzemek elsősorban a tömegáru termelésre, minőségi vetőmagtermesztésre, törzstenyészetek fenntartására és a kiegészítő tevékenység arányának növelésére rendezkedtek be. A kistermelés szakosodott a bérhizlalásra, az intenzív zöldségtermesztésre, valamint a gyümölcs és szőlő részművelésre. A mezőgazdasági termelés egészén belül növekedett a kistermelés részaránya.⁷⁸ Ennek ellenére – az agrárpolitikai célkitűzéseknek megfelelően – növekedett az agráréxport. Elsősorban a Közös Piac országaiba irányuló, korlátozásokkal és magas vámokkal terhelt kivitel nőtt, aminek legnagyobb része a külgazdaság egyensúlyi helyzetének javítását szolgálta. A magyar mezőgazdaság nemzetközi viszonylatban olcsó termelésének köszönhető versenyképességének időleges megőrzését.⁷⁹

A növénytermesztés intenzív irányú fejlődésében új szakasz kezdődött az 1970-es évek elején (13. táblázat).⁸⁰ 1975 és 1980 között kisebb ingadozásokat nem számítva nem növekedett a műtrágya-felhasználás. Az 1980-as évek elején még volt egy rövid növekedési periódus, de 1983-tól egyértelműen csökkenő tendenciát mutatott a felhasználás. 1988 után meredeken zuhant az országosan kiszórt mennyiség. A mezőgazdaság általános válsághelyzete, tetéztve a drasztikus műtrágya-áremeléssel két év leforgása alatt megfelezte a műtrágya-felhasználást. Az 1981 óta változatlan árak 16,5%-kal emelkedtek miközben a költségvetési támogatás is a harmadára zsugorodott.⁸¹

A felhasznált műtrágya mennyisége ebben az időszakban érte el hazánkban a csúcspontját. Az országos tápanyagmérleg az alapvető tápanyagok tekintetében pozitív volt. A talajba juttatott nitrogén és kálium esetében 70%, foszfor esetében 85% műtrágyából származott.⁸² Kádár Imre számításai szerint már 1971-től jelentős többlettel zárt az országos tápanyagmérleg. A visszapótlás intenzitása nitrogén 110%, foszfor 200%, kálium 134%, összesen 134% volt. 1975-ben nitrogén 121%, foszfor 260%, kálium 167% összesen 162% volt. A rétek és legelők jelentős része nem részesült műtrágyázásban, ezért a fenti értékek 30%-kal magasabbra tehetők a szántókon.⁸³

77 URFI P.: *A láthatatlan tápanyagvagyon*. Bp. 2003. 23.

78 LÖKÖS L.: *Egyetemes agrártörténet*. Bp. 1998. 302.; ESTÓK J. ET AL.: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2005*. Bp. 2005. 330.

79 A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. Kongresszusa. 1985. március 25–28. Bp. 1985. 52.

80 *Statisztikai Évkönyv*. Bp. 1983. 164., 1985. 160., 1987. 149., 1990. 135.

81 A műtrágyák új maximált mezőgazdasági beszerzési és fogyasztói árai. *Magyar Mezőgazdaság* 1988. 37. szám 20–24.

82 DEBRECZENI B.: A műtrágyázás időszerű kérdései. *Agrokémia és Talajtan* 1989. 450.

83 KÁDÁR I.: Földművelésünk nitrogén, foszfor és kálium mérlege. *Agrokémia és Talajtan* 1979. 538.

13. TÁBLÁZAT

Műtrágya-felhasználás alakulása 1974–1990 között

Év	Nitrogén	Foszfor	Kálium	Osszes	Egy ha mg.-i területre jut, kg
	műtrágya hatóanyagban, tonna				
1974	551 298	361 721	423 219	1 336 238	197
1975	535 838	429 340	553 094	1 518 272	224
1976	522 414	370 861	494 673	1 387 948	205
1977	582 085	404 911	523 919	1 510 915	225
1978	570 129	409 596	559 657	1 539 382	230
1979	570 125	430 336	501 401	1 501 862	226
1980	536 778	390 178	472 169	1 399 125	211
1981	562 900	398 900	523 600	1 485 400	225
1982	646 500	391 900	489 900	1 528 300	232
1983	625 400	410 400	550 600	1 586 400	241
1984	625 900	431 100	467 000	1 524 000	233
1985	558 400	335 900	443 700	1 338 000	205
1986	593 400	355 000	434 900	1 383 300	212
1987	613 800	332 400	426 400	1 372 600	211
1988	646 000	322 000	449 000	1 418 000	218
1989	583 000	266 000	372 000	1 221 000	188
1990	358 000	127 000	186 000	671 000	104

A hazai iparszerű mezőgazdaság zászlóvivői az 1970-es évek elején alapított termelési rendszerek (Bábolna IKR, Nádudvar KITE, Szekszárd KSZE, Baja BKR) voltak. Ezek a mezőgazdasági vállalatok olyan jellemző tulajdonságokkal rendelkeztek, amelyek lehetővé tették kimagasló eredményeiket. Többek között egy termék előállítására zárt technológiai kidolgozása, a hozamnövekedésre ható tényezők között tudományosan megalapozott összhang megteremtése, modern technika eredményeinek alkalmazása, tervszerű munkaszervezés, magasan képzett dolgozók alkalmazása stb. Az iparszerű termelés csak igen magas anyagi és szellemi tökekoncentráció estén jöhetett létre, ezért a termelési rendszerek elsősorban társulásokban jelentek meg. A rendszergazdaságok térítés ellenében komplex termelési technológiát adtak a partnergazdaságoknak. A magas színvonalú termelésen túl, olyan szellemi központok jöttek létre, amelyek nemcsak szaktanácsadást végeztek, hanem rendszeresen és folyamatosan a tudományos és társ gazdasági tapasztalatok felhasználásával tökéletesítették az alkalmazott technológiát. Működésük a rendszeren kívüli gazdaságokra is kedvező hatással volt. A műtrágya-felhasználásuk magasabb szintű volt, mint a többi gazdaságé, de nem olyan mértékben, ami alapot adott volna a lényegesen jobb teljesítményre. A termelési rendszerek kimagasló növényvédelmi technológiával és a gépesítés magas színvonalával emelkedtek ki az országos átlagból. Az iparszerű termelési rendszerek elősegítették a termelés – akkor kívánatosnak ítélt – centralizációját és koncentrációját, de egyúttal a termelés uniformizáltságához is vezettek és nagyban hozzájárultak az egyedi tájkörzeti jelleg megszűnéséhez.⁸⁴

84 HOMOLYA F.: A műtrágya-és növényvédőszer-felhasználás alakulása (1.). *Statistikai Szemle* 1977. 4. szám 405.; www.agraroldal.hu/iparszeru-termelesi-rendszer-szotar.html

Az ipari termékek mennyisége és aránya folyamatosan növekedett a növénytermesztésben. Ennek hatása meghatározó jelentőségű lett a termésszint és a termelési költségek tekintetében is. A nyersanyagok és energiahordozók világszintű árának emelkedése alapvetően befolyásolta a termelés gazdaságosságát. A talajerő-gazdálkodás és a trágyázási rendszer is felülvizsgálatra szorult. Fokozottan jelentkezett a műtrágyázással kapcsolatos hatékonysági vizsgálatok igénye. Különös tekintettel arra, hogy 1972-ben a MÉM és az OT által 1980-ra tervezett műtrágya hatóanyag felhasználás mennyisége országos szinten el fogja érni a 300 kg/ha szintet. A nyugat-európai gyakorlatot figyelembe véve ez szándék nem tűnt akkoriban irreálisnak. A fejlettebb gazdaságok hazánkban is 450–550 kg/ha hatóanyagot szórtak ki évente.⁸⁵

A műtrágyázás hatékonyságának növelésében kitüntetett szerepe volt a veszteségek csökkentésének. A szállítás és tárolás során előálló hatóanyagvesztesség mértéke igen nehezen volt meghatározható, de egyes szakértők szerint, akár a 25%-ot is elérhette. Sem a hazai gyárak, sem a kereskedelmi vállalatok nem rendelkeztek érdemben raktárkapacitással. A külföldről vagy a gyárakból érkező műtrágya tárolása – ha nem a kiszórási időben érkezett – a gazdaságok feladata volt. Az ömlesztett műtrágyák prizmában tárolva 5–25%-os hatóanyag-vesztességet szenvedtek el. A zsákos műtrágyák esetében a zsákok sérülése hasonló veszteséggel járt.⁸⁶ A műtrágyák szakszerű tárolását műtrágyatárházak létesítésével tervezték megoldani. Az első hazai műtrágyatárház 1969-ben a Hidasháti Állami Gazdaságban épült.⁸⁷ A következő években Hőgyészen, a Komáromi Állami Gazdaságban, az Ongai Állami Gazdaságban létesítettek agrokémiai központot. A MÉM Műszaki Intézet szerint 150 agrokémiai telepre lett volna szükség hazánkban, 1974–75-ben. Ezzel szemben 1983-ban még csak 29 agrokémiai telep üzemelt. További tárházak építése megakadt a beruházás anyagi feltételeinek előteremtésének nehézségei miatt.⁸⁸

A műtrágyázás hatékonyságát a '60-as években még jelentősen rontotta az elmaradt gépésítés. A '70-es és '80-as években sikerült jelentősen előrelépni. A mezőgazdaság növekvő eszközigényét a hazai gépgyártás csak kis részben tudta fedezni, sőt a KGST keretében létrejött gyártmányszakosítás következményeként számos sikeres mezőgazdasági gép és eszköz gyártását is fel kellett adni. A magyar mezőgazdaság eleinte a szocialista relációban készült technikai bázisra építhetett. A fejlett nyugati technológia megjelenését és térnyerését – a fentebb említett termelési rendszerek hatókörén kívül – a hazai gépgyárakkal való kooperáció (például Békéscsabai Mezőgép – Claas, Szolnoki Mezőgép – Hesston, Kecskeméti Mezőgép – Rau, Rába Magyar Vagon- és Gépgyár – Steiger, IH) tette lehetővé.

A szervestrágya országos szintű felhasználása egyértelműen csökkent. Ez a korábbi években megindult folyamatok erősödésével magyarítható. A szakosított állattartó telepek és iparszerű állattenyésztési rendszerek terjedése a növénytermesztéstől

85 LÁNG G.: Korszerű tápanyag-gazdálkodás és szaktanácsadás a növénytermesztésben. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1976. 3. 14.

86 GOCKLER L.: A műtrágyatárház fontos létesítmény. *Magyar Mezőgazdaság* 1974. 13. 10.

87 GOCKLER L.: Üzemel hazánk első műtrágyatárháza. *Magyar Mezőgazdaság* 1969. 31. 10.

88 GOCKLER L.: Agrokémiai telepek hazánkban. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1983. 4. 12.

„eltávolította” az állattenyésztést és az ott képződő trágya – sok esetben hígtrágya – nehezen kezelhető, költséges a szállítása és az akkori értékítélet szerint a műtrágyával szinte semmiben sem versenyképes. A műtrágyahasználat tetőpontján a szerves-trágyákkal pótolta tápanyagok aránya 15% körül volt. A '80-as évek második felében, amikor csökkent a műtrágya felhasználás és lehetőség nyílt volna a szerves-trágya-felhasználás növelésére, már az állatlétszám is csökkent.⁸⁹

14. TÁBLÁZAT
Szervestrágya-felhasználás alakulása 1974–1990 között

Év	Szervestrágya-felhasználás 1 000 tonna	Mezőgazdasági területre jutó istállótrágya-felhasználás (q)	
		Egy kat. hold	Egy hektár
1974	10 666	9, 0	15, 7
1975	15 664	13, 3	23, 1
1976	15 846	13, 5	23, 5
1977	14 999	12, 8	22, 3
1978	13 995	12, 0	20, 9
1979	15 546	13, 4	23, 4
1980	12 476	10, 8	18, 8
1981	17 892	15, 6	27, 1
1982	15 055	13, 2	22, 9
1983	17 036	14, 9	25, 9
1984	13 455	11, 8	20, 5
1985	14 747	12, 9	22, 5
1986	16 830	14, 8	25, 8
1987	12 481	11, 0	19, 2
1988	12 908	11, 4	19, 9
1989	12 580	11, 2	19, 4
1990	12 054	10, 7	18, 6

Az üzemi gyakorlattal ellentétben a szakmai megítélése kezdett megváltozni. Ennek több oka is volt. Egyik tényező a mezőgazdaságban használt ipari anyagok, így a műtrágyák drágulása volt. Ilyen helyzetben logikus elgondolás volt újra a hagyományos, gazdaságon belül képződő tápanyaghoz fordulni. A szervestrágya hasznosítása nagy teret kapott a mezőgazdaságot ökológiai szemlélettel megközelítő eszmerendszerben is. Ennek köszönhetően „fedezték fel” újra Kreybig Lajos tápanyag-gazdálkodási munkásságát.⁹⁰ Közvetett oka környezetvédelmi indíttatású volt. Az állattartó telepeken képződő hígtrágya környezetkárosító hatása egyre égetőbb problémát jelentett. Az ökonómiai és környezetvédelmi érvek mellett megnőtt az istállótrágya jelentősége, mint mikroelem trágya. A nagyadagú műtrágyák használata során egyre többször fordult elő, hogy valamelyik mikroelem, vagy nyomelem hiánya okozta a terméshibét, elmaradását, rosszabb esetben a termés csökkenését.⁹¹ A szerves-

89 *Statistikai Évkönyv*. Bp. 1983. 164., 1985. 160., 1987. 149., 1990. 135.

90 FORIZS J.: Kreybig Lajos életműve a trágyázásban területén. *Agrártudományi Közlemények* 1980. 3. 542.

91 NAGY B. – KÁRPÁTI J.: A tápanyag-gazdálkodás fejlesztési kérdései. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1979. 1. szám 8.; ÁBRAHÁM L.: Az istállótrágya értéke. *Magyar Mezőgazdaság* 1976. 27. 7.

trágyák használatát a gyakorlatban nem sikerült érdemben megváltoztatni. A MÉM-NAK felmérése alapján 1975-ben több mint 5,6 millió tonna bruttó súlyú istállótrágyát nem használtak fel.⁹² A szakmai közvélemény a korábbi évtizedekkel szemben, a szervestrágyák szerepét nem szűkítette le egy szerepkörre, hanem számos kedvező tulajdonságát figyelembe véve, már a megfelelő értékén kezelte. A szervestrágyák hasznosításának gyakorlati oldala a '80-as években még váratott magára.⁹³

A tápanyag-gazdálkodás, a növénytermesztés és a mezőgazdaság egészét érintő ökológiai eszmerendszer, valamint a környezetvédelem az 1970-es években kezdett teret nyerni a hazai szakmai és közgondolkodásban. A természeti ciklusokhoz hasonló hagyományos gazdálkodás gyakorlatilag környezetbarát módon működött. A termelés ugrásszerű fejlődése azonban alapvetően új helyzetet teremtett a mezőgazdaság és környezet kapcsolatában. A több ezer hektáros, néhány növényfajjal és egy-két állatfajjal foglalkozó szakosodott üzemek elsősorban a kibocsátott végtermékek mennyiségének növelésére törekedtek. Az egyre több gépi munka, a műtrágyák és növényvédő szerek fokozott használatának következményeképpen a mezőgazdaság már nemcsak elszenvedője lett a különböző környezetterhelő hatásoknak, hanem egyik okozója is. Ennek egyik első jele a fent említett hígtrágya által okozott környeztkárosítás.

A környezetvédelem időszerűségét a politika is felismerte. A témával és mezőgazdasági kapcsolatával már 1974-ben párthatározat foglalkozott. A növényvédő és gyomirtó szerek, valamint más kémiai hatóanyagok talajszennyező hatásának csökkentését, illetve kiküszöbölését kiemelten említette a feladatok között.⁹⁴

A műtrágyázás környeztkárosító hatásának első nyoma az élővizekben jelentkezett. Évről évre nőtt a kötött nitrogén mennyisége az esővízben, a folyó- és állóvizekben. A nitrogénforrások különbözőek is lehetnek volna, de a műtrágyatermelés mértani haladványhoz hasonló növekedése indokoltá tette a gyanút, hogy a jelenség a nitrogén műtrágyák hatására következett be. Hasonló volt a feltételezett összefüggés az élővizek „termékenysége” és a foszfor műtrágyák között.⁹⁵ A talaj, a nagyadagú műtrágyázás és környezetszennyezés összefüggéseinek komplexitását mutatja, hogy több, külföldön végzett vizsgálat nem igazolta a műtrágyázás és a nagyarányú környezetszennyezés kapcsolatát. Svédországi vizsgálatok szerint a természetes vizek nitrogénterhelése 40 000 tonna és ebből csak 6400 tonna ered a talajkimosódásból. Foszfor esetén a szennyvizekből 8000 tonna, a talajból csak 700 tonna kerül élővizekbe.⁹⁶ A műtrágyázás kellő körültekintéssel végezve nem veszélyezteti a vizek tisztaságát. „Az intenzív műtrágyázásnál sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani az erózióknak, a helytelen műtrágya-tárolásnak és -szállításnak, a műtrágyázás technológiájának, mint maguknak a nagyadagú műtrágyáknak.”⁹⁷ A '70-es-'80-

92 NYÉKI J.: Az istállótrágya szerepe a talajerőgazdálkodásban. *Magyar Mezőgazdaság* 1976. 30. 9.

93 FÜLEKY GY.: *Agrokémia és Talajtan*. 1989. 100.

94 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975*. Bp. 1978. 703.

95 OLSON, R. A.: A műtrágyázás összefüggése a világ élelmiszer- és energiaszükségletével, valamint környezetvédelmi problémákkal. *Agrokémia és Talajtan*. 1975. 429.

96 UBRIZSY G.: A mezőgazdasági munka kemizálása és a környezettel (Bioszféra) való kölcsönhatások I. rész. *Agrártudományi Közlemények* 1972. 431.

97 PUSZTAI A.: Intenzív műtrágyázás és a környezetszennyezés. *Agrokémia és Talajtan* 1978. 226.

as évek pozitív talajmérlege (a pozitív irányú tápanyagellátási index) megnövelte a talajban visszamaradó tápanyagok mennyiségét, növelte a termésszabotosságot és a talaj tápanyag-szolgáltató képességét. Mint (ökonómiai szempontból) kedvező és szükséges folyamat, addig tartották kívánatosnak, amíg a talajok növények számára felvehető foszfor- és kálium ellátottsága el nem éri a „jó” szintet.⁹⁸

A nagyadagú műtrágyázás, különösen rosszul elvégezve – ami az adott viszonyok között nem odaillő műtrágya, rossz technológia stb. lehetett – magában hordozta a környezetszennyezés lehetőségét. Az egyoldalú, nem harmonikus tápanyag-ellátás a növények tápanyagfelvételét is befolyásolja. Kisebb termést eredményezhet és a talajban visszamaradó fel nem vett tápanyag a talajból távozva környezetszennyezést okozhat. A műtrágyák talajsavanyító hatása is közismert volt.⁹⁹

A műtrágyázás, különösen a nagyadagú műtrágyázás környezetvédelmi összefüggéseit és azok megítélését nagymértékben befolyásolta a kor gazdasági és politikai környezete. A politika a mezőgazdasági termelés fokozását követelte meg. Ezt közvetlen utasítással és közvetetten, az árak szabályozásával érte el. A nagyadagú műtrágyázás gyakorlata nem lehetett kérdés. Az aktuális gazdasági racionalitás is a műtrágyamennyiség növelését követelte meg. A környezetszennyezés veszélyét világosan felismerte a szakma egy része, de a cselekvési körét korlátozta a növekedés elsődlegessége. Az adott feltételek – a mezőgazdasági termelés fokozása – mellett keresték a megoldást a környezetvédelmi problémák megoldására. Ezt a helyzetet a gazdasági környezet változása tudta más irányba terelni. Amint nyilvánvalóvá vált, hogy a műtrágya-felhasználás növelése egyre nehezebben megvalósítható, sőt csökkenéssel kell számolni, a környezetvédelmi szempontok érvényesítése is egyre könnyebb lett. A '70-es és '80-as évek műtrágyázási gyakorlatáról, a felhasználást jelentősen meghaladó mennyiségű műtrágya-hatóanyagról megállapíthatjuk, hogy jelentősen megterhelte talajainkat.¹⁰⁰

A mezőgazdasági politika – ami megszabta a kutatás irányát is – a '70-es évek elejéig egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen volt: a mezőgazdasági termelés növelése volt az egyetlen cél. Az évtized közepétől az addig egységes nézetek megbomlottak és különböző irányzatok bontakoztak ki a tudomány, a szakma és a szakigazgatás terén. Nem volt egységes, koncepcióval rendelkező alternatívája az addigi termeléspolitikának, de az egyöntetű irányvonal megkérdőjelezése elbizonytalanította a gyakorlatban dolgozó szakembereket. Két, fentebb kifejtett tényezője volt a változások elindításának. A gazdasági helyzet és a fizetési mérleg gyors romlása volt az egyik, ami gyors reagálást várt a vezetéstől. Az elsődleges célt nem feladva, a takarékoság lett a legfontosabb utasítás. Többek között ez volt az oka a '70-es évek második felében a stagnálásnak és a hullámzó műtrágya-felhasználásnak. A másik tényező az ökológiai szemlélet és a környezetvédelmi problémák megjelenése volt. A környe-

98 DEBRECZENI B.: A gazdaságosabb műtrágyázás ökológiai és agrokémiai vonatkozásai. *Tudomány és Mezőgazdaság* 1980. 6. 51–52.

99 STEFANOVITS P.: A műtrágyázás hatásának értékelése a környezetvédelem szempontjából. *Agrártudományi Közlemények* 1973. 1–2. 97.

100 FÜLEKY GY.: A mezőgazdasági termelés és a talaj környezetvédelme. *Agrokémia és Talajtan* 1995. 290.

zetszennyezés nyilvánvaló ténye megkérdőjelezte az intenzív, szakosított nagyüzemek fejlődési irányát.¹⁰¹

A romló gazdasági helyzet ellenére sem akart a politika lemondani a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről, de a felmerült problémákra választ kellett adni. Egy 1975-ben végzett MÉM felmérés adatai azt bizonyították, hogy a műtrágyázást gazdaságainkban spontán módon és szakszerűtlenül végzik. A gazdaságok mintegy kétharmada csak genetikai talajterképekre vagy néhány megalapozatlan, heterogén eredményeket adó vizsgálatra építve, ösztönösen adagolja a műtrágyát. Magyarországon hiányoztak a tudományosan megalapozott mesterséges tápanyagpótlásnak a feltételei. 1975-ben közel 50 talajvizsgáló laboratórium működött, amelyek egymástól eltérő módszerekkel és felszereléssel dolgoztak. A meglévő mérőhálózat a mezőgazdasági terület 26,5%-án végzett talajvizsgálatot, de azt is talajtípusonként és nem táblaszinten. A talajvizsgálatok a tápanyag-ellátottságot és tápanyagigényeket tekintve is részlegesek voltak.¹⁰²

A politikai szándék, a gazdasági kényszer és a szakma igénye egybeesett. A korszak egyik jelentős eredménye lett a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Növényvédelmi és Agrokémiai Központjának (MÉM-NAK) életre hívása 1976-ban. Ekkor hozták létre a megyei növényvédelmi és agrokémiai állomások hálózatát. Ezzel a talajerő-gazdálkodás átfogó reformjának intézményi hátterét teremtették meg. Döntés született az egységes vizsgálati módszertan kidolgozásáról, korszerű talajvizsgáló bázis létrehozásáról, az adatszolgáltatás, táblatorzskönyv korszerűsítéséről, a talajerő-gazdálkodást érintő jogszabályok felülvizsgálatáról, a műtrágyavizsgálatok fejlesztéséről és a szervestrágya-készletek teljes felhasználásáról.¹⁰³

Kiépült a kötelező talajvizsgálatokra alapozott szaktanácsadás rendszere, a hozzá tartozó laboratóriumi hálózattal együtt. A tápanyag-gazdálkodás kidolgozott alapelvekre, szaktanácsadási rendszerre épült, ami szakmai hátteret adott a műtrágya-felhasználásnak.¹⁰⁴

A műtrágyázási színvonal stagnálásának időszakában a termésátlagok tovább nőttek. Ez részint a talajok előzetes feltöltődésének és a műszaki háttér általános fejlődésének volt köszönhető. A MÉM-NAK működése központi szerepet játszott a gazdálkodás szakmai színvonalának emelkedésében, a tudatos tápanyag-gazdálkodásban és a szaktanácsadási hálózat működtetésében.

101 MADAS A.: *Ésszerű környezetgazdálkodás a mezőgazdaságban*. Bp. 1985. 125.

102 HOMOLYA F.: A műtrágya- és növényvédőszer-felhasználás alakulása (I.). *Statisztikai Szemle* 1977. 4. 408.

103 NAGY B. – KÁRPÁTI J.: A tápanyag-gazdálkodás fejlesztési kérdései. *Tudomány és Mezőgazdaság*. 1979. 1. szám 5.; KOVÁCS I. – ÁBRAHÁM L.: A MÉM Növényvédelmi és Agrokémiai Központjának feladata a műtrágyázás hatékonyságának növelésében. *Tudomány és Mezőgazdaság*. 1979. 1. 39.

104 AVAR L.: Január 1-től kötelező a talajvizsgálat. *Magyar Mezőgazdaság* 1979. 1. szám 12.; AVAR L.: Az egységes talajvizsgálati rendszer. *Magyar Mezőgazdaság* 1979. 11. 15.

LÁSZLÓ PÉTER SZABÓ

NUTRIENT MANAGEMENT IN HUNGARY IN THE SOCIALIST PERIOD

The agriculture of post-World War II Hungary underwent substantial changes in several respects in a relatively short period. Both the structure of ownership and the framework of farming changed. The basis of agricultural production, arable land, and its nutrition, played a key role in the whole of agriculture. Prior to World War II and a few years following it, the basis for the nutrient management of croplands was farmyard manure, used with a rather low effectiveness. Due to the wartime losses in the animal stock the nutrition of arable land decreased substantially. Industrial fertilisers were not available in significant numbers, and several conditions for their effective use were also absent. Contemporary agricultural policy had a double aim: the socialist reorganisation of farming on the one hand and the development of agriculture on the other. In the confronting interests posed by these aims the latter was often subordinated to the former. The size of the animal stock and the resulting level of farmyard manure did not change substantially after 1949. The extension of chemical industries and especially fertilisers progressed swiftly, and as a result also the use of industrial fertilisers, but generally until the early 1960s manure remained the most important element of nutrient supply. Research, strongly influenced by politics, also aimed to enhance the productivity of organic fertilisers. After the socialist reorganisation of farming, Hungarian agriculture, parallel to international trends, underwent a revolutionary transition. The importance of stable manure remained, but the solution to the long-term development of plant breeding was now the use of artificial fertilisers. In the supply of nutrients the ratio of chemical fertilisers reached 50 per cent by the mid-1960s. The energetic development of Hungarian agriculture continued until the early 1970s and the so-called Hungarian farming model was established. The basis for modern industrial-sized production was now the wide use of chemical fertilisers. In the early 1980s, the peak period of their use, the ratio of industrial fertilisers reached 85 per cent. Farmyard manure had become worthless and was treated as waste. As a result of mechanisation and the general use of fertilisers and pesticides agriculture had become not just a main sufferer of environmental damage, but also one of its causes. Unused manure and dung water also damaged the environment. In the 1970s Hungary was also affected by the oil crisis, causing economic problems and a worsening balance of payments. These two factors determined the way of further development in the agricultural sector. Politics did not give up the aim of improving agriculture. The scientific and engineering development of nutrient management was able to compensate for the slump in agriculture for a short period, but from the early 1980s the signs of a crisis were clearly discernible.

PAPP ISTVÁN

FEHÉR LAJOS PÁLYAFUTÁSA 1945-TŐL 1948-IG¹

Az 1960-as évek közepén elindított, és a következő évtizedben komoly eredményeket hozó agrárpolitikai reformok legfőbb politikai patrónusa a kortársak emlékezete² és a történeti szakirodalom megítélése³ szerint is Fehér Lajos volt. Személye számos vonatkozásban különbözött a klasszikus magyar agrárpolitikusokétól (Darányi Ignác, Czettler Jenő, Nagyatádi Szabó István, Matolcsy Mátyás, Erdei Ferenc, Nagy Imre), mivel sem agrárgazdasági tanulmányokat nem folytatott, sem önálló gazdálkodóként vagy üzemvezetőként nem találkozott a mezőgazdaság mindennapos gondjaival. Mégis 1957-től a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Falusi/Mezőgazdasági Osztályának vezetőjeként, 1959-től az agráriumot felügyelő központi bizottsági titkárként, 1962-től miniszterelnök-helyettesként maradandó hatást gyakorolt a mezőgazdaságra. Politikai súlyát az előbbi tisztségek mellett 1956-tól 1975-ig tartó, megszakítás nélküli politikai bizottsági tagsága biztosította.

Fehér Lajos latin–történelem szakos középiskolai tanárként került a politika sodrásába. 1942-től az illegálisban lévő Kommunista Magyarországi Pártja (KMP) tagjaként vett részt különböző akciókban. Elsősorban gyermek- és ifjúkorában édesapja tanyáján és néhány holdas birtokán, illetve részesaratóként szerzett első kézből tapasztalatokat a korabeli paraszti világról. A diploma megszerzését követően mégsem középiskolai tanárként, hanem újságíróként kereste kenyerét, a *Tiszántúl*, a *Szabad Szó* és a *Kis Újság* szerkesztőségében. Azt is mondhatnánk, hogy egy véletlen pályamódosítás változtatta meg életét, mivel első mozgalmi feladatákként a Györffy István Kollégium fiataljai között kellett hintenie az eszmét. Azonban 1941/1942 fordulóján a korabeli háborúellenes, antifasiszta értelmiségi mozgalom elleni kemény hatósági fellépés Fehér sorsát is megváltoztatta. A KMP egyik, szintén agrárpolitikát művelő, későbbiekben Fehér Lajost sok mindenben segítő politikusának, Donáth Ferencnek a javaslatára a parasztság gondjaival kezdett el foglalkozni. Ennek a váltás-

1 A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Ifjatal Kutatói Ösztöndíja tette lehetővé.

2 KESERŰ János: *Parasztsorsfordítók között* Bp. Napvilág, 2007. 85–86.; HUSZÁR Tibor: *Beszélgések Nyers Rezsővel* Bp. Kossuth, 2004., 227–241.

3 ROMÁNY Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957–1997 In *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. GUNST Péter Bp. Napvilág, 1998. 361–362. (Ezen írás valahol a szaktanulmány és a memoár határvidéken mozog, mivel a szerző az agrárgazdasági folyamatokat tárgyaló leírását személyes emlékeivel fűszerezte.); VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Bp. Napvilág, 2001. 45–47.

nak a gyümölcsét számos riport, publicisztika, interjú és tudósítás jelentette, amelyekkel Fehér a földbirtokszerkezet, a korszerű agrotechnika, a háborús terménybeszolgáltatás, a zöldség- és gyümölcskultúra kérdésköreit mutatta be. 1943 második felében Fehér bizvást számíthatta magát az akkorra néhány tíz főre fogyatkozott KMP 8-10 legfontosabb vezetője közé. Így joggal bízhatott abban, hogy tudását, ismereteit, kiszagda- és parasztpárti politikuskokkal meglévő kapcsolatrendszerét a háborút követően az agrárpolitika mezején kamatoztathatja.

Fehérnek ez a reménye azonban nem vált valóra, sőt nyugodtan kijelenthetjük, hogy azt az agrárpolitikusi pályát, amelyet már a háború vége előtt elkezdett, csupán 1956 után teljesíthette ki. Ebből adódóan életének 1945 és 1948 közötti időszaka mind a felkészülés, mind a tapasztalatgyűjtés jelzőivel leírható. Tanulmányunknak célja az, hogy bemutassuk milyen szerepet vállalt ebben az időszakban Fehér Lajos, részben mint a *Szabad Föld* és a *Szabad Nép* újságírója, részben pedig mint a Magyar Kommunista Párt Falusi Bizottságának tagja. Felelős szerkesztői tevékenységének, parasztszemléletének, Nagy Imrével kialakuló elvi-politikai együttműködésének ábrázolása mellett arra is megpróbálunk válaszolni, hogy milyen tapasztalatokat szűrt le ebben az időszakban Fehér a korabeli agrárpolitikai gyakorlatból.

KÉNYSZERŰ KITÉRŐ

Fehér Lajos a német megszállást követően egészen 1944 nyaráig a parasztságnak szóló propagandaanyagok, röpiratok készítésével foglalkozott. A párt vezetői közül Donáth Ferencsel beszélte meg ebbéli teendőit, míg a fogalmazásban, gépelésben egy fertőszentmiklósi tanító, Iliás Ferenc segítette. Ők hárman alkották az illegális párt parasztpolitikával foglalkozó részlegét, vagy ahogyan a korabeli kommunista frazeológiában nevezték, a párt „falusi vonalát.” Mellettük még Fehér Zsuzsanna, Fehér Lajos húga és annak barátnője, Pintér Marianna segített az elkészített röplapok borítékolásában, címzésében és terjesztésében. A Fehérek által elsősorban vidéki földmunkásoknak, szegényparaszti vezetőknek, antifasiszta érzelmű tanítóknak, lelkeseknek postára adott röplapok sorsát a korabeli politikai rendőrség is figyelemmel kísérte. Egy besúgó hathatós tevékenysége folytán a csoport három tagja: Fehér Zsuzsanna, Pintér és Iliás is a csendőrség nyomozó alosztályának fogságába esett.⁴

A további lebukásokat megelőzendő, a pártvezetés úgy határozott, hogy Fehér Lajos a következő hónapokban budapesti partizáncsoportok szervezésével foglalkozzon. Ekkortól Donáth Ferenc helyett Horváth Márton látta el utasításokkal Fehért, majd hamarosan a Magyar Kommunista Párt (MKP) Katonai Bizottságának felügyelete alá került, amelyet ebben az időszakban Pálffy György vezetett. A katonai ismeretekkel egyáltalán nem rendelkező Fehér jó szervezőnek bizonyult, az általa összefogott és instruált, ún. akciógárdák több sikeres, igaz, elsősorban propaganda értékkel bíró cselekményt hajtottak végre, amelyek közül az Erzsébet-híd budai hídfője

4 Juhász István csendőrnnyomozó önvallomása, 1945. augusztus 12. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 2. 1. VII/20a. 210.

közelében lévő Gömbös-szobor felrobbantása váltotta ki a legnagyobb visszhangot. A Budapest körüli ostromgyűrű bezárulásával Fehér elvesztette a kapcsolatot csoportjaival és január harmadik hetéig egy óbudai családnál húzódott meg.⁵

Mihelyst lehetősége nyílt, átkelt a Dunán és fegyelmezett párttaghoz méltóan felkereste a Magyar Kommunista Párt Tisza Kálmán téren lévő székházát, ahol minden bizonnyal eligazítást, feladatot remélt. Előzetes várakozásaiban csalatkoznia kellett, mivel a fegyveres ellenállás terén megcsillantott szervezési tapasztalatai miatt nem a földosztás lebonyolításánál, hanem a politikai rendőrség megszervezésénél számítottak rá. Fehér Lajos még évtizedekkel később papírra vetett emlékirataiban is nehezen palástolta a döntés miatt érzett keserűségét: „Így maradtam hát le a földosztásról, amelyről [sic!] pedig – mióta csak »politikai eszemet« tudom, kiváltképp a *Szabad Szó*-nál, a KMP, a Békepárt falusi vonalán dolgozva – olyannyira készültem [...]»⁶

Fehér Lajos jövőendő pályafutását 1945 januárjában az dönthette el, hogy a magyar belpolitikai, gazdasági, művelődési viszonyokat jól ismerő káderekben igencsak szűkölködő Kommunista Párt vezetése hogyan rangsorolta politikai célkitűzéseit. Bár a földosztás minél gyorsabb és minél több embert érintő lebonyolítását stratégiai kérdésként kezelték, hiszen ezzel akarták növelni a kommunisták támogatottságát a szegényparasztság körében, ennek ellenére az agrárpolitika nem került a pártvezetés érdeklődésének homlokterébe. A földosztást főként az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokat megelőzően sürgette az MKP, ezt követően a kollektivizálás meghirdetéséig nem méltatták különösebb figyelemre a parasztság ügyeit. A politikai rendőrség kiépítése és megszervezése viszont a hatalom megragadására törekvő Magyar Kommunista Párt egyik legfontosabb eszköze volt, s az eljövendő korszak számos példát szolgáltatott arra, hogy milyen nagy szerepet szántak a politika kriminalizálásának.⁷ Ebből adódóan a fegyveres csoportok szervezésében jártas kisszámú hazai illegális kommunistára, így Fehér Lajosra is sokkal nagyobb szükség volt a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának (PRO) létrehozásakor. Abban, hogy ekkor ide, és nem a „falusi vonal”-ra került, személy szerint a hazai kommunisták élére rövid időre újból visszatérő Kádár Jánosnak volt döntő szerepe.⁸

Fehérnek a PRO-n töltött másfél esztendeje nem képezi tanulmányunk tárgyát.⁹ Azt azonban igen fontos megjegyezni, hogy nem csupán utólag kesergett azon, hogy nem foglalkozhat parasztpolitikával, hanem már 1945 nyarán szeretett volna a szívéhez közel álló agráriumhoz visszatérni. Született is egy MKP titkársági döntés ar-

5 PAPP István: Fehér Lajos életútja 1917-től 1945-ig. Kézirat, megjelenés alatt.

6 FEHÉR Lajos: *Így történt*. Bp. Magvető, 1979. 578.

7 GYARMATI György: *Demokráciából diktatúrába 1945–1956*. Bp. Kossuth, 2010. 14.

8 Kádár évekkel később is kifejezetten kedvezően vélekedett a Fehér Lajos által irányított partizáncsoport 1944 őszi tevékenységéről. Gyorsírói jegyzőkönyv Kádár János 1954. július 22-én tartott perújrafelvételi tárgyalásáról. Lásd *Kádár János bírái előtt*. Szerk. VARGA László Bp. Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 2001. 479.

9 Erről a témáról l. PAPP István: Fehér Lajos, Péter Gábor helyettese. *Betekintő* 2011/3. www.betekinto.hu/2011_3_papp (Utolsó letöltés: 2012. január 13.)

ról, hogy meg kell találni az utódját.¹⁰ Bő két héttel később arról határoztak, hogy Fehér Lajost két hónapos szabadságra küldik „a paraszt lap szerkesztőségi munkájának elvégzésére”.¹¹ Ez a bizonyos „paraszt lap” az 1945. augusztus 29-én útjára induló Szabad Föld, amely az MKP „földműves hetilapjaként” határozta meg magát.

Fehér korábbi hivatását folytatta volna, mivel 1943. szeptemberi illegalitásba vonulása előtt újságíróként dolgozott. Nem csupán a szakma szeretete szülte ezt a döntést, hanem az is, hogy az agrárpolitika irányító posztjait ekkorra már jórészt betöltötték. 1945 tavaszán–nyarán rohamtempóban lezajlott a földosztás leglátványosabb, és a politikai propagandában legjobban felhasználható szakasza, a cölöpök leverésének izgalmas korszaka. Ebből nagy lelkesedéssel vették ki a részüket a Györffy István Kollégium Fehér Lajosnál alig néhány évvel fiatalabb hallgatói, akik közül jó néhányan fontos szerepet játszottak az elkövetkező évtizedek parasztpolitikájának formálásában. Többek között Gyenes Antal, Hegedüs András, a később a Szabad Földnél, Fehér Lajos kezei alatt dolgozó Tóth Benedek vagy Sipos Gyula.¹²

A földosztást lehetővé tévő rendeletet Nagy Imre minisztersége idején dolgozták ki. Ő maga köré gyűjtötte azokat a kommunista agrárértelmiségieket, akikre a hivatali munkában számított, így a későbbi időszakban fontos szerepet játszó Nagy Gyulát, vagy a nála jóval tapasztaltabb Lázár Vilmost. A háború alatti KMP „falusi vonalát” alkotó három emberből Donáth Ferenc oroszlánrésztt vállalt a földreform lebonyolításában: szövegezési teendői mellett az Országos Földbirtokrendező Tanács alelnökéként, majd a Földművelésügyi Minisztérium politikai államtitkáráként. Az egykori hazai kommunisták közül ebben az időszakban őt tartották az agrárügyek első számú felelősének. A másik régi harcos, Iliás Ferenc a pártközpont falusi osztályának helyettes vezetője, illetve a később megszervezett Falusi Bizottság titkára lett.¹³ Fehér Lajos harmadikként, már kész viszonyok közé próbált visszatérni 1945 nyarán, így szerencsésnek mondhatta magát, hogy éppen akkor ismerték fel az MKP vezetői egy paraszthetilap elindításának szükségességét.

A *Szabad Föld* beköszöntő cikkét Nagy Imre, az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere, a Magyar Kommunista Párt Moszkvából hazatérő csoportjának első számú agrárpolitikusa írta.¹⁴ A lap főszerkesztői tisztét Kállai Gyula, a felelős szerkesztői posztot pedig Gyenes Antal kapta. Mindkettejüket közelről ismerte Fehér, még a debreceni Márciusi Front időszakából, illetve a Györffy Kollégiumból. A paraszthetilap megindítását Kállai Gyula is felidézte emlékiratában. Sze-

10 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 274. f. 4. cs. 68. ö. e. Az MKP Központi Titkársága (KT) 1945. július 30-i szövegből egyébiránt nem derül ki, hogy miért van szükség Fehér Lajos pótlására.

11 PIL 274. f. 4. cs. 74. ö. e.

12 *A fényes szelek nemzedéke*. Népi kollégiumok 1939–1949 I. Szerk. KARDOS László, Bp. Akadémiai, 1980. 369–390. Ezeket a fiatalokat 1941 őszén a Bolyai Kollégiumban néhány hónapig bent lakó Fehér Lajos ismertette meg a marxizmus eszméivel, az aktuális gazdasági és társadalmi problémák, így a földosztás kommunisták által vallott helyes megoldásával. Közvetett módon tehát Fehér is hozzájárult a nagybirtokrendszer 1945 tavaszán végbemenő felszámolásához.

13 PIL 274. f. 13. cs. 1. ö. e. A Falusi Bizottság (FB) javaslata a Politikai Bizottságnak az Agrárpolitikai Bizottság megszervezésére, 1946. október 3.

14 NAGY Imre: Szabad földön előre! *Szabad Föld* 1945. augusztus 29. 1.

rinte az MKP Falusi Bizottságának tagjai kezdeményezték a *Szabad Föld* létrehozását, az alábbi indokokkal: „A földhöz juttatott parasztnak millió gondjuk, bajuk volt. És nem csak gazdaságiak. A nagy földindulásszerű változásban csőstől kerültek felszínre politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális problémák, amelyek mind-mind megoldást követeltek. Tenni kellett valamit! Úgy láttuk, egy ilyen lapot nekünk kell megindítani s ezen keresztül a parasztság sorsát elsősorban nekünk kell formálnunk.”¹⁵ Mindezekon túl, s ezt Kállai is elismeri, a közelgő törvényhatósági¹⁶ és nemzetgyűlési választások is szükségessé tették a milliós paraszti választói tömeg megszólítását.

Fehér Lajos ügye azonban sokkal tovább húzódott, mintsem arra 1945 augusztusában számítani lehetett. Eleinte Péter Gábor nem akarta öt elengedi a PRO-tól. Nem tudni, hogy pontosan ki járt közben Fehér érdekében, vagy ő maga kit tudott ügyesen megpuhítani, de annak ellenére, hogy már 1945 nyár derekán magas szintű testületi döntés született az áthelyezéséről, egy év múlva még mindig a politikai rendőrségnél szolgált. Az MKP Központi Titkársága 1946. augusztus 7-i ülésén tárgyalta meg Kállai Gyula előterjesztését, amelyben többek között a *Szabad Föld* napilappá tételét és a szerkesztőség megerősítését javasolta.¹⁷ Erre égető szükség volt, hiszen az első évben egyetlen szerkesztőségi szobában Gyenes Antal és Urbán Ernő készítette az újságot, egy titkárnő és egy hivatalsegéd közreműködésével. Kállai Gyula, mint főszerkesztő, bokros teendői közepette nem olvasta el a beérkezett kéziratokat, gyakran csupán telefonon érdeklődött a tartalom felől, általában az aktuális lapszám megjelenését követően.¹⁸ A főszerkesztő további 11 zurnalisztával bővítette volna a szerkesztőség állományát, többek között Baló Lászlóval és Vajda Gáborral, de a névsorban nem szerepelt Fehér Lajos neve. Az előterjesztést, ezen belül a névsort is, bizonyos kikötésekkel támogatta a Központi Titkárság.

Kérdés, hogy Fehér tudott-e a Kállai-féle névsorról, netán kimaradása adta meg a végső lökést, hogy most kell váltania, mindenesetre 1946. szeptember 18-án a Főtitkársághoz címzett levelében újból kérte áthelyezését.¹⁹ A szövegből kiderült, hogy egy esztendővel korábban Péter Gábor torpedózta meg a kérelmét, most pedig a Belügyminisztérium sajtóosztályán kívánták foglalkoztatni. Fehér nem érte be ezzel a köztes megoldással és újból kérte „parasztvonalra” történő átirányítását. A levélpapíron található kézzel írt feljegyzésekben Péter Gábor, Donáth Ferenc és Kádár János is támogatásáról biztosította a kérelmet. Ez már elegendőnek bizonyult a váltáshoz, az MKP Központi Titkársága 1946. szeptember 21-én jóváhagyta, hogy Fehér Lajos a továbbiakban a pártközpont falusi osztályának munkatársa legyen.²⁰ A hivatalos döntést informális keretek között is szentesítették: az 1946. szeptember 29-e

15 KÁLLAI Gyula: *Két világ határán* Bp. Kossuth, 1984. 241–242.

16 Ebben az időpontban még nem dőlt el, hogy csupán a fővárosi önkormányzat megválasztására kerül sor.

17 PIL 274. f. 4. cs. 149. ö. e.

18 Beszélgetés Gyenes Antallal, a lap alapító főszerkesztőjével. *Szabad Föld* 1995. augusztus 29. Jubileumi melléklet 1.

19 PIL 274. f. 4. cs. 157. ö. e.

20 PIL 274. F. 4. cs. 157. ö. e.

és október 1-je között tanácskozó MKP kongresszus szünetében Péter Gábor „tréfás hangulatban, de hivatalosan átadta” Fehért Nagy Imrének.²¹

AZ AGRÁRPOLITIKA KÖZELÉBEN

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Fehér Lajos életének legszerencsésebb eseményei között tarthatta számon, hogy a politikai rendőrségről az agrárpolitika formálói közé térhetett vissza. Ez átmenetileg igen jelentős zuhanást jelentett a korabeli párhierarchiában, de hosszú távon rendkívül bölcs döntésnek bizonyult. Nem tudjuk, hogy Fehér Lajos milyen szerepet szánt saját magának, milyen mértékű fenntartásokkal viseltetett az állambiztonsági munka iránt, de annyi bizonyos, hogy még abban a stádiumban hagyta el a testületet, hogy karrierjét a politikai rendőrségi múlt végképp ellehetetlenítette volna. Nehéz egyértelműen meghatározni, hogy melyik volt az az ügy, vagy időszak, amely kapcsán végképp beleégett egy-egy emberbe az „ávós” bélyeg, de Fehér Lajos végeredményben mentesült ettől. Mindebből nem következett, hogy 1946 októberében határozott pályakép rajzolódott volna ki előtte, sőt helyzete sokkal bizonytalanabbnak tűnt, mint 1945 januárjában, amikor számára tényleg a felszabadulás jött el. Minden tehetségét meg kellett mozgatnia, ha nem akart eltemetkezni a pártapparátus szürke tömegében, hiszen politikai értelemben csupán most kezdődött el számára a háború utáni korszak.

Fehér Lajos az 1946 második felében már egyre inkább üzemszerűen működő pártbürokrácia talán legtöbb nehézséggel küszködő és ebből adódóan a legkisebb érdekvényesítő képességgel bíró részlegéhez került. Igen nehéz meghatározni, hogy voltaképpen a falusi osztály vagy bizottság munkatársa volt-e, hiszen az iratanyagban hol az egyik, hol a másik szerepel, amikor egyáltalán beszélhetünk bármiféle működésről.²² Elviekben a politikai jellegű döntéseket a bizottság hozta, és az osztály csupán az ehhez szükséges információkról, előkészítő munkáról gondoskodott. Kállai Gyula szerint „1945 nyarán a Központi Vezetőség mezőgazdasági osztályán megalakult a Falusi Bizottság azzal a céllal, hogy a különböző állami és társadalmi szervek ilyen irányú tevékenységét összefogja és irányítsa.”²³ Inkább valamiféle párhuzamoságról árulkodik, hogy a Központi Titkárság 1945. augusztus 7-i ülésén egyszerre határozott a falusi osztály titkárságának, Iliás Ferencnek a megbízatásáról, illetve a falusi bizottság tagjainak a kinevezéséről. Az utóbbiak közé Nagy, Donáth, Gyenes, Iliás, Kállai és a Földmunkások és Kisbirtokosok Szövetségét (FÉKOSZ) vezető Rácz Gyula tartozott. Kállai szerint hivatalosan ugyan Nagy Imre vezette a Falusi Bizottságot, a gyakorlati aprómunka mégis Iliás Ferencre hárult.²⁴ Az eddigi szakirodalmi kutatások egyértelműen megerősítik mind a Falusi Osztály/Bizottság státusa, mind a mű-

21 Politikatörténeti Intézet Könyvtárának Dokumentációs Életrajzgyűjteménye – Fehér Lajos. Itt olvasható Fehér Lajosnének a Magyar Rádió Vasárnapi Újság című műsora szerkesztőségének 1989. szeptember 5-én írott levelének másolata. Ebben férje kéziratban lévő visszaemlékezéseiből idézett.

22 RAINER M. János: *Nagy Imre 1896–1953*. Bp. 1956-os Intézet, 1996. 323.

23 KÁLLAI Gy.: *Két világ...* 239.

24 KÁLLAI Gy.: *Két világ...* 240.

ködése körüli bizonytalanságokat, s azt, hogy Nagy Imre nem vett részt kellő súllyal az itt folyó döntéshozatalban, hiszen jó néhány ülésre el sem ment. A testület legbefolyásosabb politikusának hozzáállása nagymértékben csökkentette annak az esélyét, hogy a Falusi Bizottság érdemben alakítsa az MKP agrárpolitikáját.²⁵

Fehér Lajos 1946. októberi érkezésekor a Falusi Bizottság nem a legjobb állapotban leledzett, érdemi munka nem nagyon folyhatott az agrárosok hivatali szobáiban. Iliás Ferenc titkár egy átszervezési javaslattal próbált a helyzetet segíteni. A Falusi Bizottság elnevezését Agrárpolitikaival szerette volna felcserélni. Indokolása szerint „a Falusi Bizottság nem kifejezője annak a munkának és munkaterületnek, amely az egész mezőgazdasági kérdéskört felöleli, és irányt mutat a parasztság mindennapi gyakorlati kérdéseiben.” Ezen a semmitmondó állításon túl érdekesebb, hogy új személyeket is javasolt az eddigi szűk körű grémiumba. A hét új tag között találjuk a későbbi nagy ellenfeleket, Fehér Lajost és Dögei Imrét, illetve a történetírónak álcázott ideológust, Mód Aladárt.²⁶ A Politikai Bizottság jó egy hónappal később áldását adta mind az új elnevezésre, mind az új tagok személyére. Sőt még növelte is az új párttestület súlyát azzal, hogy titkárnak, ezzel gyakorlatilag vezetőjének Iliás helyett Donáth Ferencet jelölte ki.²⁷ A döntéssel Fehér Lajos lehetőséget kapott, ha mégoly korlátozottat is, hogy beleszólhasson az MKP parasztpolitikájának alakításába. A továbbiakban azt nézzük meg, hogy mennyiben élt ezzel az eséllyel.

Amikorra Fehér Lajos visszatért az MKP agrár- és parasztpolitikáját elviekben meghatározó vagy legalábbis befolyásoló testületbe, a mezőgazdasággal kapcsolatos legfontosabb politikai kérdések egyrészt már eldőlték, másrészt a követendő út is egyértelműen kijelöltetett. 1945 tavaszán és kora nyarán felosztották a nagybirtokokat s a függőben lévő kérdéseket az 1946. évi IX. tc. rendezte, döntően a kialakult viszonyokat konzerválva. Az 1945/46 fordulóján, főként a Független Kisgazdapárt hívei körében megfogalmazódó, a földosztás korrekciójára vonatkozó követelések lekerültek a napirendről.²⁸ Az MKP III. kongresszusán elfogadtak egy viszonylag részletes programot, amely a kisparaszti gazdálkodásra épülő mezőgazdaság megerősítését tartotta a legfontosabb feladatnak.²⁹ Ugyanekkor megindult az állam által erőteljesen meghatározott gazdaságpolitika kimunkálása, magyarán az 1947. augusztus 1-jével útjára indított 3 éves terv előkészítése. Ez a mezőgazdaságra vonatkozóan is komoly beruházásokat irányzott elő, de a szöveg elkészítésében a Gazdasági Főtanács apparátusa játszotta a főszerepet, nem pedig a Falusi Osztály/Bizottság szak-

25 SIPOS Levente: Nagy Imre a Falusi Bizottság élén (1945–1948). In *Nagy Imre és kora Tanulmányok és források I.* Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2002. 277–296.

26 PIL 274. f. 1. cs. 13. ö. e. A Falusi Bizottság javaslata a Politikai Bizottságnak az Agrárpolitikai Bizottság megszervezésére, 1946. október 9.

27 PIL 274. f. 3. cs. 59. ö. e. Az MKP Politikai Bizottsága (PB) 1946. november 14-i ülésének jegyzőkönyve.

28 DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Bp. Akadémiai, 1969.; ORBÁN Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon* (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás) 1945–1961. Bp. Akadémiai, 1972. 11–64. Ezen kötetek komoly kritikai értékelése, vizsgálati szempontjaik, megközelítésük újragondolása még várat magára.

29 *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948* Szerk. RÁKOSI Sándor – SZABÓ Bálint, 2., változatlan kiadás, Bp. Kossuth, 1979. 276–290.

értői.³⁰ A magyar agrárpolitikában 1948-ban bekövetkezett alapvető fordulatot külpolitikai okok idéztek elő. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának Jugoszláviát elítélő, 1948. június 30-án a román fővárosban elfogadott határozata nyomán, személy szerint Rákosi Mátyás is szükségesnek érezte az addigi parasztpolitika radikális módosítását. Mint az a történeti irodalomból eléggé közismert, elvették azt a lehetőséget, hogy a falusi kisparaszti magángazdaságok úgymond „békésen belenöhetnek a szocializmusba.” Ebből adódóan szükségessé vált a módosabb közép- és nagygazdák elleni kíméletlen fellépés és kezdetben, a szegényparasztságra alapozott szovjet mintájú kolhozrendszer kiépítése.³¹ Ezeknek a politikai kérdéseknek az eldöntésében az MKP Falusi Osztálya/Bizottsága tagjainak érdemi szerepet nem szántak. Ezt eléggé egyértelműen tükrözte az MKP Szervező Bizottságának 1947. novembere 4-i ülésén megfogalmazott határozata, amely egy kisebb jelentőségű kérdés kapcsán leszögezte: „A falusi osztálynak nem új parasztpolitikát kell kidolgoznia, hanem a meglévőt, amelyet a III. kongresszus határozataival megerősített és kidolgozott, az adott új helyzetnek megfelelően kell továbbfejleszteni.”³²

Fehér Lajos tehát legfeljebb belekóstolhatott a parasztpolitika művelésébe, megismerhette mindazokat a személyeket, akik majd a következő évtizedekben is meghatározó szerepet játszanak ezen a területen, megszólalhatott néhány kisebb jelentőségű ügyben, de a szó valódi értelmében vett agrárpolitikussá ekkor még nem válhatott. A később történtek, különösen az 1958-as, a kollektivizálás üteme és módszerei körüli éles konfliktus szempontjából érdekes, hogy már ekkor összeütközésbe került későbbi nagy ellenlábásával, Dögei Imrével. A törökszentmiklósi agrárproletár családból származó Dögeit éppen Nagy Imre kezdeményezésére választották meg 1946. szeptember 15-én a frissiben alakult Újgazdák és Földhözjuttatottak Szövetsége (UFOSZ) főtítkárává. A semmiféle komoly elméleti ismerettel vagy gyakorlati tapasztalattal nem rendelkező Dögei, mint a középparasztság egyik legelszántabb ellenfele, korlátolt, ugyanakkor igen komoly ambícióval rendelkező vezetőként hamarosan az MKP egyik meghatározó agrárpolitikuskává nőtte ki magát.³³ Az UFOSZ létrehozásával az MKP vezetése a parasztságon belül, különösen annak kisebb földbirtokkal vagy még azzal sem rendelkező rétegében szerette volna befolyását erősíteni. Főként az 1945 első felében szerveződött földosztó bizottságok radikális tagjait szerették volna egy külön szervezetben összefogni. Elvileg már létezett egy hasonló szervezet, a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége, de ez erősen kötődött a komoly múlttal bíró szociáldemokrata földmunkás mozgalomhoz, illetve a Nemzeti

30 PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. Az újjáépítés és a tervutasítás időszaka 1945–1968. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 83–89.

31 SIMON Péter: *A magyar parasztság sorsfordulója 1946–1949*. Bp. Kossuth, 1984. 76–174.; SZAKÁCS Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In *A magyar agrártársadalom...* 330–337.

32 Idézi SZAKÁCS Kálmán: *Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945–1951*. Bp. Kossuth, 1988. 119.

33 SIPOS Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In *Agártörténet – agrárpolitika*. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Szerk. BUZA János – ESTÖK János – SZÁVAI Ferenc – VARGA Zsuzsanna. Bp. Corvinus Egyetem, 2006. 443–444.

Parasztpárt baloldalának bizalmát is bírta. Éppen ezért nem érvényesült olyan kizárólagosan az MKP befolyása, mint ahogyan a párt vezetői szerették volna elérni.³⁴

Dögei Imre láthatóan erőteljesen dolgozott a néhány hét alatt alapított UFOSZ népszerűsítésén. A Falusi Bizottság ülésén szóvá is tette, hogy a Fehér Lajos által szerkesztett Szabad Föld nem foglalkozik eléggé komolyan az UFOSZ-szal, azt nem propagálja eléggé. Nagy Imre, mint a lap főszerkesztője, tehát Fehér főnöke, válaszában megnyugtatta Dögeit, hogy már megbeszéltek ezt a kérdést a szerkesztőségi értekezleten, s az lenne a legjobb, ha az UFOSZ saját értesítővel állna elő. Ebben viszont Dögeinek Fehér véleményét kellett kikérnie.³⁵ A lap hamarosan el is indult Újgazda Értesítő címen, működése azonban eléggé visszhangtalan maradt.

Fehér feltehetően a kezdeti időszakban nem kívánt élesen ütközni Dögeivel,³⁶ de érezhetően sokkal inkább rokonszenvezett a pártvezetés által nem annyira favorizált FÉKOSZ-szal, különösen annak vezetőjével, az erdélyi kommunista mozgalomból érkezett, partizáncsoportot szervező Rácz Gyulával.³⁷ Ennek ellenére több jel is mutat arra, hogy nem volt törvényszerű Fehér és Dögei konfliktusa. 1947 májusában például E. Kovács Kálmánnal kiegészülve őket bírta meg az UFOSZ, a FÉKOSZ és Szabad Föld által közösen szervezett téli mezőgazdasági szaktanfolyamok és ismeretterjesztő kulturális előadások anyagának kidolgozásával.³⁸

Amikor 1948 januárjában a Falusi Bizottság napirendjére tűzte az UFOSZ hároméves munkatervét, mégis Fehér Lajos volt az, aki a legkeményebb kritikát fogalmazta meg. Bírálta, hogy nem szólt a terv arról, hogyan vonják be a kisgazdákat a szervezet munkájába. Számon kérte a szakmai kérdések kidolgozatlanságát, így azt, hogy Dögei semmit sem írt arról, hogyan szeretné elősegíteni a belterjes gazdálkodásra való jobb áttérést, milyen módon kívánja az újjazdák szaktudását bővíteni. Hiányolta, hogy nem ejtettek szót az UFOSZ érdekvédelmi teendőiről, s lényegében az egész tervet feleslegesnek mondta ebben a formában. Donáth Ferenc csatlakozott az elhangzottakhoz, szintén a konkrét teendők hiányát vetette fel. A sorokba szorított Dögei nem tudott érdemi védekezést kifejteni, csupán annyit kért, hogy még egyszer beszéljék meg a tervet, többek között Fehér Lajossal. Fehér elsőre visszautasította ezt a javaslatot, arra hivatkozva, hogy egy, a hároméves tervet népszerűsítő broszúrán dolgozik, amely megfelelő programot ad az újjazdák számára is. A vita végül azzal zárult, hogy felállt egy négytagú bizottság (Dögei, Erdei, Fehér, Keresztes Mihály), amelynek március 1-jéig kellett kidolgoznia az UFOSZ új, véglegesnek szánt munkatervét.³⁹

34 SZAKÁCS K.: *Paraszti rétegszervezetek...* 83–95.

35 PIL 274. f. 13. cs. 1. ö. e. MKP FB 1947. április 11-i ülésének jegyzőkönyve.

36 Erről árulkodik az alábbi, eléggé baráti hangvételű írása is. Fehér Lajos: „Ez csak az első lépés...” Az UFOSZ lovat osztott Túrkevéen. *Szabad Föld* 1947. július 20. 7.

37 FEHÉR Lajos: A kormány 1947. március 1-jéig valósítsa meg a mezőgazdasági munkavállalók társadalombiztosítását. Beszélgetés Rácz Gyulával, a Fékosz nagytekintélyű földmunkás vezetőjével. *Szabad Föld* 1946. december 1. 5. FEHÉR Lajos: Az európai földmunkás mozgalomban élen járnak a magyar földmunkás szakszervezetek. *Szabad Föld* 1947. május 4. 3.

38 PIL 274. f. 13. cs. 1. ö. e. MKP FB 1947. május 23-i ülésének jegyzőkönyve.

39 PIL 274. f. 13. cs. 2. ö. e. MKP FB 1948. január 11-i ülésének jegyzőkönyve.

A következő hónapok sokkal inkább Dögei, mint Fehér pozícióját erősítették. Amikor 1948 áprilisában újból elővették az UFOSZ ügyét, a Falusi Bizottság szembefordult korábbi álláspontjával. Az úgazdák szervezetének érdekvédelmi jogosítványait megnövelték, sőt azt a célt fogalmazták meg, hogy ennek bázisán kell létrehozni az új széles paraszti tömegszervezetet.⁴⁰ Fehér Lajos ekkor már nem szólalt fel, de egyértelmű, hogy politikai téren ekkor vereséget szenvedett Dögeivel szemben. Mindenesetre mindkettejük lelkében munkálhatott az összeütközés emléke.

Nem csupán esetleges haragosokat, hanem fontos szövetségeseket is gyűjtött Fehér a Falusi Bizottságban. Közülük azt a Dégen Imrét emelhetjük ki, aki az 1960-es években előbb az Országos Vízügyi Szolgálat főigazgatójaként, majd 1968-tól az Országos Vízügyi Hivatal elnökeként állt szoros szakmai kapcsolatban Fehér Lajossal. Mind az árvízvédelem, mind az öntözés terén vallott nézeteik közel állottak egymáshoz. 1947 nyarán a kitelepített németek üresen hagyott házaiba történő telepítés kapcsán dolgozott együtt Fehér és Dégen. A megüresedett baranyai és tolnai sváb falvakba elsősorban az Alföld déli megyéiből kívántak főként szegényparaszti és földmunkás családokat áttelepíteni, elsősorban abból a megfontolásból, hogy az 1947-es választásokon majd az MKP-ra szavaznak. Ennek kapcsán a Falusi Bizottságban is vita bontakozott ki a végrehajtás mikéntjéről. A döntésképtelen testület újra egy bizottságot állított fel, amelyben Fischer József és Dégen Imre mellett Nagy Imre javaslatára Fehér Lajos kapott még helyet. A három férfiú végül semmilyen konkrétummal nem állt elő, csupán annyit javasoltak, hogy vegyék el a német nemzetiségűek és anyanyelvűek szavazati jogát. Illetve, hogy községekre lebontva formálják ki az MKP választási stratégiáját.⁴¹

Egyébiránt Fehér nem nagyon aktivizálta magát, számos ülésre el sem ment, vagy nem szólt hozzá a napirenden szereplő témákhoz. Pártja álláspontjával sem nagy agrárpolitikai kérdésekben, sem a gyakorlati aprómunkában nem ment szembe. Csupán egyszer tette szóvá, hogy az FKGP példáját követve az MKP-nak is fel kellene állítania egy olyan bizottságot, amely a pénzügyi stabilizáció, vagyis a forint bevezetését követően túlságosan szélesre nyílt agrárrolló kérdésével foglalkozik. Felvetését némi vitát követően Donáth Ferenc támogatásával elfogadták.⁴²

Fehér Lajos nem túlságosan mély, az agrárpolitika felszínét inkább csak karcoló tevékenysége 1948 tavaszán átmenetileg véget ért. A Falusi helyett immár Agrárpolitikai Bizottság névsorában már nem találkozhatunk vele,⁴³ mint ahogy nem került be az agrárpolitikai fordulat kapcsán életre hívott Szövetkezeti Bizottságba sem.⁴⁴

40 SZAKÁCS K.: *Paraszti rétegszervezetek...* 124–125.

41 PIL 274. f. 13. cs. 1. ö. e. Az MKP FB 1947. június 11-i és 20-i ülésének jegyzőkönyvei.

42 PIL 274. f. 13. cs. 1. ö. e. Az MKP FB 1947. május 9-i ülésének jegyzőkönyve. Azt hogy a bizottság felállítására végül sor került-e, a források hiánya miatt nem tudjuk megmondani.

43 PIL 274. f. 13. cs. 2. ö. e. Az MKP Agrárpolitikai Bizottsága 1948. május 26-i ülésének jegyzőkönyve.

44 PIL 274. f. 14. cs. 2. ö. e. Az MKP Szövetkezeti Bizottsága 1948. május 31-i ülésének jegyzőkönyve.

A KOALÍCIÓS KORSZAK SZABAD FÖLDJÉNEK ÉLÉN (1946–1948)

Fehér Lajos tehetsége, szervezőkészsége, politizálási hajlama az agrárújságírás területén tudott kibontakozni. 1945-öt megelőzően közel három évet töltött szerkesztőségekben, elvégezte a korabeli sajtófőiskolai tanfolyamot. Így természetes stilisztikai érzéke, különösen a riport műfajában megcsillanó kvalitásai mellett tisztában volt egy hetilap előállításának technikai, nyomdai folyamataival, pénzügyi hátterével és terjesztési nehézségeivel is. Ezért minden reménye megvolt arra, hogy újságírói tapasztalatait agrárügyekben szerzett ismereteivel kombinálva a kommunista párt sajtójának meghatározó szereplőjévé váljék.

Fehér Lajos 1946-tól 1955-ig gyakorolta hivatásszerűen az újságírói mesterséget. A politikai rendőrségtől való eljövételét követően néhány hónapig csupán a Szabad Föld belső munkatársa, majd 1947-től 1954-ig felelős szerkesztője volt. Ezt követően a Szabad Nép szerkesztőbizottságának tagja, egyik főszerkesztő-helyettese, egészen 1955 késő tavaszán történt eltávolításáig. Életének további évtizedeiben, 1956. novemberi, néhány hétig tartó, a *Népszabadságnál* vállalt szerepét leszámítva, már nem dolgozott hivatásos újságíróként.

Fehér profi zsurnalisztaként 1945-öt követően részben a koalíciós időszak egyre korlátozottabb, de még a plurális sajtójában, részben a sztálini, 1953 után fokozatosan olvadásnak induló időszakban írta cikkeit. Helyzetét azonban bonyolította, hogy az adott időszakban mindvégig a kommunista párt-sajtóban tevékenykedett, amely már a koalíciós időszakban is külön alrendszerként jelentett az újságíró társadalmon belül. Végül tovább színesíti a képet, hogy 1954-ig a hazai sajtó periferiáján, az agrárújságírásban vállalt szerepet. Ezen bonyolult viszonyrendszer leírása igen komoly kihívást jelent, mivel a magyar sajtó történetének historiográfiája rendkívül komoly hiányosságokkal küzd.⁴⁵

Természetesen joggal tehető fel a kérdés, hogy Fehér Lajos életrajzához milyen mértékben szükséges, vagy szükséges-e egyáltalán azoknak a lapoknak a bemutatása, értékelése, amelyek szerkesztőségeit erősítette? Különösen igaz ez az 1949 és 1953 közötti, de némi korlátozással az 1956-ig tartó időszakra is, amikor a Magyarországon uralkodóvá vált sztálini típusú sajtó szinte bármilyen egyedi megnyilatkozást, véleményt kizárt. Egyrészt magunkévá tehetjük Kővér György megközelítését, aki Losonczy Géza kapcsán nem tartotta szükségesnek sem a hozzá köthető intézmények bemutatását, sem pedig cikkeinek részletes elemzését, mondván a diktatórikus sajtóirányítás közepette nincs értelme a hagyományos értelemben vett szerzőről beszélni.⁴⁶ Másrészt választhatjuk Révész Sándor módszerét, aki Gimes Miklósról szóló életrajzában rendkívül bő terjedelemben mutatta be hőse újságírói gyakorlatát, abból az alapállásból kiindulva, hogy bármilyen zsarnoki is a sajtóirányítás, ez nem menti fel az egyént, így az újságírót sem a felelősség alól. Vagyis éppen azért kell

45 Az 1945 és 1953 közötti sajtóviszonyokról, ezen belül a kommunista párt-sajtóról ad vázlatos áttekintést VASS Henrik – ZALAI K. László: *A tájékoztatás intézményrendszere és munkásmozgalmi elitje 1944–1948*. Bp. Trifer, 1991; KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* Bp. Magvető, 1998. 48–54.

46 KŐVÉR György: *Losonczy Géza*. Bp. 1956-os Intézet, 1998. 142.

ismertetnünk a látszólag nem egyéni véleményt tükröző cikkeket is, mivel ezek válalása önmagában is állásfoglalást fejez ki.⁴⁷

Fehér Lajos újságírói pályafutásának bemutatásakor a két metódus erőnyeit ötvözve próbálunk eljárni. Egy újságíró munkásságának legfőbb eredménye végső soron mégis az írott szó, s ennek felelősségét akkor is viselnie kell, ha mindezt egy elnyomó hatalmi gépezet apró láncszemeként, akár a legteljesebb azonosulással, esetleg határozott kétkedéssel vagy kiszolgáltatott helyzetében teszi. Fehér azonban nem csak egyszerűen újságíró volt, hanem egy hetilap felelős szerkesztője, gyakorlatilag első számú vezetője hét esztendőn át.⁴⁸ Ezt követően az ország legfontosabb lapjának, a Magyar Dolgozók Pártja központi napilapjának szerkesztőbizottsági tagja. Sorsa egybefonódott ezekkel a lapokkal, lehetősége nyílt – bár erősen korlátozott mértékben – tartalmuk, stílusuk, irányvonaluk alakítására. A *Szabad Föld* esetében ezért külön szólunk arról, hogy mit tett Fehér felelős szerkesztőként a lapért, majd egy másik fejezetben tárgyaljuk az 1946 és 1949 közötti írásaiban a parasztságot, az agráriumot érintő felfogását. 1949 és 1953 között, a kezdeti időszak átszervezését követően már nem a vetélytárs nélkül maradt *Szabad Föld* igazgatásán volt a hangsúly, így ebben az időszakban elsősorban Fehér Lajosnak a szovjet mezőgazdaságot lelkesen méltató munkásságát mutatjuk be.

Az 1945. augusztus 29-én útjára induló és mindmáig létező *Szabad Föld* kezdetben a Magyar Kommunista Párt „földműves hetilap”-jaként hirdette magát. A meghatározás előkelő pozíciót sejtet, hiszen a pártsajtó csúcán lévő központi napilapok után rögtön a központi hetilapok következtek. Ebből pedig az MKP csupán egyetlen egyet adott ki. Az is magas presztízsről árulkodott, hogy az első évben a lap fel is tüntette a párthoz való tartozását.⁴⁹ A kezdeti politikai fontosság a későbbiekben folyamatosan erodálódott, elsősorban azért, mert a parasztság, az agrárium, mint téma értéke egyre jobban csökkent a pártvezetés szemében.

Fehér Lajos neve először egy 1946. október 9-én papírra vetett feljegyzésben bukkan fel, mint a *Szabad Föld* leendő munkatársáé.⁵⁰ A beadvány szerzője Kállai Gyula főszerkesztő, a címzett pedig az MKP Fötítkársága volt. Javaslatának lényege, hogy az addigi hetilap alakuljon át napilappá, 20 filléres áron, hétköznap 4, vasárnap pedig 8 oldalon. Érdemes szó szerint is idézni, hogy kiket tartott reménybeli olvasóinak: „A lap jellege: néplap. A parasztság s a városi és falusi kisemberek tömegeire kíván támaszkodni. [...] A vasárnapi négy oldalt arra használnánk fel, hogy hasznos közéleti tudnivalókat, kül- és belpolitikai összefoglalókat közöljünk, hogy azok is tájékozódjanak, akik hétköznap nem tudják megvenni.” Ezt követően név szerint felsorolt kilenc újságírót, akik ezentúl a szerkesztőséget alkotnák. Közülük igen szépen méltatta Fehér Lajost: „eddig a rendőrség politikai osztályán dolgozott, régi, kitűnő elvtárs, akinek van újságírói gyakorlata”.

47 RÉVÉSZ Sándor: *Egyetlen élet*. Gimes Miklós története. Bp. 1956-os Intézet–Sík, 1999. 73–169.

48 Ebből a pozíciójából adódóan sorolták a korszak sajtótörténetének kutatói Fehér Lajost a tájékoztatás országos munkásmozgalmi elitjébe. VASS H. – ZALAI K. L.: *A tájékoztatás...* 102.

49 VASS H. – ZALAI K. L.: *A tájékoztatás...* 52–53.

50 PIL 274. f. 23. cs. 15. ö. e. Kállai Gyula javaslata a Fötítkárságnak a *Szabad Föld* napilappá alakításához [sic!].

Kállai előterjesztését másnap, 1946. október 10-én tárgyalta meg a Politikai Bizottság.⁵¹ Nem csupán elutasították a *Szabad Föld* színvonalának és példányszámának növelésére tett javaslatát, hanem úgy döntöttek, hogy az igen népszerű, reggelente megjelenő Friss Újság mintájára kiadnak egy, a paraszti olvasóknak szánt orgánusot Néplap, esetleg Népújság címmel. A szerkesztőségi tagok névsorára Kállai Gyulának, Nagy Imrének és Révai Józsefnek együttesen kellett javaslatot tennie.

A *Szabad Föld* megújításán fáradozó Kállai, aki egyébként nem volt jelen a lap sorsáról határozó politikai bizottsági ülésen, zokon vette, hogy elgondolásait nem vették figyelembe. Mindezt az MKP főtítkárhelyettesének, Farkas Mihálynak, írt leveléből tudhatjuk.⁵² A *Néplap* elindításáról szóló, minden jel szerint átgondolatlan terv, végül mégsem vált valósággá. Ezt bizonyítja, hogy Fehér Lajos és Urbán Ernő, akiket első körben Kállai Gyula a *Szabad Föld* szerkesztőségébe szánt, a *Néplap* leendő munkatársaiként is számításba vették. A személyi átfedés aligha meglepő, hiszen lasszóval kellett fogni a paraszti világot ismerő kommunista újságírókat. Mivel a *Néplap* terve egyelőre, majd a későbbiekben végérvényesen kútba esett, Fehért és Urbánt a *Szabad Népnél* kívánták alkalmazni „paraszttémákban és nagy vidéki riportokhoz”.⁵³ Egyébként felettébb áruklodó, hogyan vélekedett a pártközpont sajtóosztálya a *Néplap* reménybeli olvasóiról. Az 1946. október 14-én megfogalmazott, január 15-ig szóló háromhavi munkatervükben november 10-e szerepel az újság első számának megjelenési dátumaként. A szöveg szerint a cél a „politikailag fejletlen néptömegek megnyerése”.⁵⁴

Ezekből a dokumentumokból az derül ki, hogy ekkor Fehér Lajos mégis csak a *Szabad Föld* szerkesztőségében dolgozott, anélkül, hogy jogilag egyértelműen rendezték volna a helyzetét. Visszaemlékezései szerint fél évig tartott jogi helyzetének átmenetisége, addig továbbra is a politikai rendőrségtől kapott fizetést, s ebből egyre nehezebben tudta eltartani gyarapodó családját. Ezért 1946 karácsonyán az MKP Szervező Bizottságához fordult pénzügyi segélyért, és 500 forint hitelben részesült.⁵⁵ Bár a Fehér segélyezésére vonatkozó döntés nem maradt fenn, viszont kétség kívül azon kommunista káderek közé tartozott, akinek anyagi helyzetét a Szervező Bizottság megvizsgálandónak tartotta. Az 1946. november 15-én hozott határozat értelmében két szempontot kellett figyelembe venni: 1. „Nem élnek-e túrheterlen gazdasági viszonyok között, miben szenvednek hiányt, hogyan kellene rajtuk segíteni. 2. [Anyagi helyzetük] Megfelel-e a feladatuknak, amelyet munkájuk követel? Nem lehetne-e őket, más, fontosabb feladattal megbízni, milyen irányban fejlesszék tovább

51 PIL 274. f. 3. cs. 52. ö. e. Az MKP PB 1946. október 10-i ülésének jegyzőkönyve.

52 PIL 274. f. 23. cs. 15. ö. e. „Nóvum számunkra az, hogy a Szabad Föld nem alakul át napilappá, hanem új napilap készül. Ez egy hetilap többletkiadását jelenti. A Szabad Föld augusztus-szeptember hónapokban cca. 112 000 Ft veszteséggel működött. Ha a Népújságot kiadjuk, ez a veszteség továbbra is fennmarad, míg mi a fenti alternatíva vállalásával gondoltuk eredetileg a veszteség kiküszöbölését elérni.” Kállai Gyula levele, 1946. október 18.

53 PIL 274. f. 23. cs. 3. ö. e. Javaslatok a Szabad Nép megjavítására.

54 PIL 274. f. 23. cs. 3. ö. e. Az Országos Sajtó Osztály munkaterve.

55 FEHÉR Lajos: Hét év a felelős szerkesztői poszton *Szabad Föld* 1995. augusztus 29. Jubileumi melléklet 2–3.

magukat?”⁵⁶ A Fehér által említett anyagi segély minden bizonnyal a segítség első lépcsőfokát jelentette. Mindezt hamarosan követte az állandó fizetést jelentő felelős szerkesztői beosztás.⁵⁷

A Fehér Lajos körüli bizonytalanságot jelzi, hogy 1946 novemberében két alkalommal is foglalkozott személyével a párt legmagasabb döntéshozó fóruma. November 7-én úgy döntöttek, hogy Fehér és Urbán Ernő segítsen a *Szabad Nép* vidéki kiadásának előkészítésében, amennyiben ehhez a *Szabad Föld* szerkesztősége hozzájárul.⁵⁸ Két héttel később újra elővették a két zsurnaliszta elhelyezésének gondját, és ekkor már úgy fogalmaztak, hogy a *Szabad Nép* vidéki számának szerkesztéséhez osztják be őket.⁵⁹ Első pillantásra úgy tűnhet, mintha ezzel Fehér sorsát a *Szabad Nép* hajójához kötötték volna, miközben a pártapparátus más részlegeiben még mindig a *Szabad Föld* munkatársaként számoltak vele. Ezt bizonyítja a sajtóosztály részéről a Szervező Bizottsághoz 1946. november 8-án befutó javaslat, amelyben többek között az állt, hogy december első hetében pártnapot kell tartani a *Szabad Föld* szerkesztőségében. A politikai fejtágító anyagának összeállításáról Fehér Lajosnak kellett gondoskodnia.⁶⁰

A *Szabad Nép* és a *Szabad Föld* 1946/47 fordulóján megjelent lapszámain áttanulmányozva egyértelműnek tűnik, hogy Fehér Lajos hosszú hónapokon át mindkét újságba írt. A *Szabad Népb*en az első írása 1946. december 18-án látott napvilágot. A nemzetgyűlés napirendjén lévő szövetkezeti törvény kapcsán igen éles hangon támadta az FKGP-t, mondván „semmi különbség nincsen a reakciós kisgazda jobbszárny és Sulyok Dezső pártja között”.⁶¹ 1947 nyaráig havonta átlag két írással tűnt fel Fehér a párt központi lapjának hasábjain, és csak az ezt követő időszakban ritkult itteni publicisztikai tevékenysége. A *Szabad Föld*ben az első mezőgazdasági tárgyú írása a lap 1946. november 10-i számában volt olvasható,⁶² és 1947 első hónapjaitól fogva egyértelműen ide helyeződött át újságírói működésének súlypontja. Az agrárlaphoz való végleges lehorgonyzását igazolja az is, hogy 1946 decemberének első hetében a szerkesztőség tagjai több városban is műsoros esten találkoztak az olva-

56 PIL 274. f. 5. cs. 13. ö. e. Az MKP SZB 1946. november 15-i ülésének jegyzőkönyve. A nehéz anyagi helyzetben lévő 50 politikust ábécé-rendben sorolták fel. Fehérrel együtt szerepel többek között Aczél György, Friss István, Mód Aladár, Orbán László, Révész Géza, Réti László, Szabonyi Endre, Szőnyi Tibor, Vas Zoltán és Zöld Sándor. Nem lenne minden tanulság nélkül való, ha részletesen megvizsgálnánk, hogy az ezt követő években milyen anyagi juttatásokban részesültek ennek a listának a szereplői.

57 A Fehér család lakásügye viszonylag későn rendeződött, 1950-ben költöztek be egy Budapest II. kerületében, a Rózsadombon lévő elhagyott villába, amely a Nyugatra távozott Henkey János vezérkari ezredesé volt. Fehér Ágnes-interjú, 2008. Kézirat a szerző birtokában. Henkey neve szerepelt azon a listán, amelyet a háborús bűnösökről az Ideiglenes Nemzeti Kormány állítottatott össze 1945 februárjában. Ennek elkészítésére az 1945. január 30-án aláírt fegyverszüneti egyezmény kötelezte a kabinettet. ÁBTL 4. 1. A-924 20–22.

58 PIL 274. f. 3. cs. 58. ö. e. Az MKP PB 1947. november 7-i ülésének jegyzőkönyve.

59 PIL 274. f. 3. cs. 60. ö. e. Az MKP PB 1947. november 21-i ülésének jegyzőkönyve.

60 PIL 274. f. 23. cs. 15. ö. e. Tervezet a Szabad Föld előfizetői táborának kiszélesítéséhez [sic!], 1946. november 8.

61 FEHÉR Lajos: Kétszeri szószegés – és ami mögötte van. *Szabad Föld* 1946. december 18. 3.

62 FEHÉR Lajos: Ellenőrizték a vetőmag és szántási hitelakciót. *Szabad Föld* 1946. november 10. 1.

sókkal. Az erről szóló tudósítás név szerint felsorolja, hogy kikből is állt ebben az időszakban a szerkesztőség: Kállai Gyula (főszerkesztő), Gyenes Antal (felelős szerkesztő), Barla-Szabó Ödön, Fehér Lajos, Komoly Péter, Urbán Ernő (szerkesztők).⁶³

Fehér mindenesetre otthonosan mozoghatott mindkét lapnál, olyannyira, hogy amikor 1946 decemberében a nemrégiben megalakult UFOSZ népszerűsítésének ügye a Szervező Bizottság napirendjére került, őt bízták meg a kérdéskör kézben tartásával. Elvileg a *Szabad Nép* és a *Szabad Föld* csapatának együttesen kellett volna kimunkálnia, hogyan válják az újjazdák szervezete a parasztság körében kedvessé. Fehér nem nagyon erőltette meg magát, s ez magyarázhatta Dögei már idézett panaszkodását Nagy Imre előtt.

Fehér Lajos sorsa nálánál nagyobb hatalmak kezében volt, ám nem kellett már sokáig várakoznia, mivel 1947 tavaszán a kiéleződő koalíciós válság, a Magyar Közösség-ügy kirobbanása, a Kisgazdapárt folyamatos gyengülése előre vetítette a belpolitikai színpad közeli átrendeződését.⁶⁴ Mivel ezt a fordulatot csak a választásokon elért siker tehetné teljessé, így újból felértékelődött a legnagyobb szavazói tömeget képviselő parasztság. Így megint előről kezdődött a kommunista parasztpolitika megújításának, vagy sokkal inkább elindításának folyamata. Az apparátus malomkerekei a szokásos módon örölni kezdtek, a párt szervezeti és részben személyi ügyeiért is felelős bizottság sokadik alkalommal kísérelte meg a „falusi osztály munkájának megjavítását.”⁶⁵ Sok meglepetést az ülés nem tartogatott, ismét elhangzott, hogy eddig nem dolgozott jól a Falusi Osztály, ezért újjá kell szervezni, csakúgy, mint a Falusi Bizottságot. Történt azonban néhány figyelemre méltó dolog is. Kifejezetten ehhez a napirendi ponthoz hívták meg Nagy Imrét, Donáth Ferencet, Iliás Ferencet, a sajtóosztályon dolgozó E. Kovács Kálmánt, valamint Fehér Lajost. Ez már sejtette, hogy fontos szerepet kaphat a jövőben. Hogy ez a szerep mi lesz, az leginkább Nagy Imrén múltott, mivel a mezőgazdaságot egyáltalán nem ismerő Kovács Istvánnal és Olt Károllyal egyetemben neki kellett kiválasztania a vezető poszt-ra szánt új kádereket. A Szervező Bizottság ezeken túl javasolta, vagyis előírta, hogy a *Szabad Föld* új jelszót szerepeltessen a címlapon: „Virágzó mezőgazdaságot – jó módú parasztságot!” A mondat tömören összefoglalta az MKP III. kongresszusán elfogadott agrárpolitikai irányelveket, amelyek igen közel álltak Nagy Imre szívéhez. Ezért aligha véletlen, hogy először abban a lapszámban olvashatták a fenti jelszót, amelyben már Nagy Imre neve szerepelt az impresszumban, mint főszerkesztőé.⁶⁶

A *Szabad Föld* átalakításának hónapok óta vajúdo ügye 1947 márciusának utolsó hetében hirtelen felgyorsult. A villámcsapásszerű változást kezdetben még rejtetten, majd egyre nyilvánvalóbban Fehér Lajos energikus fellépése idézte elő. A pályafutása során őt mindvégig jellemző tettekrezség, határozottság, dinamizmus megmutat-

63 A *Szabad Föld* szerkesztői az olvasók között. *Szabad Föld* 1946. december 8. 3.

64 Bár Tildy Zoltán köztársasági elnök csak 1947. július 25-én oszlatta fel a nemzetgyűlést, az MKP jogi szakértői már májusban hozzáfogtak az érvényben lévő választójog szűkítését célzó javaslatok kidolgozásához. IZSÁK Lajos: A parlamentarizmus veszített csatája – 1947. In *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Szerk. FÖLDES György – HUBAI László Bp. Napvilág, 1999. 235.

65 PIL 274. f. 5. cs. 47. ö. e. Az MKP SZB 1947. március 21-i ülésének jegyzőkönyve.

66 *Szabad Föld* 1947. április 13.

kozott ebben az időszakban is. Formálisan az egész szerkesztőség nevében készült az a munkaanyag, amely a *Szabad Föld* példányszámának 100 ezerre növelését és az újság tartalmának, stílusának megújítását célozta.⁶⁷ Ebben fogalmazódik meg először, hogy Fehérre mostantól új teendők várnak: „A széleskörű Szabad Föld kampány előreláthatólag rendkívül sok munkával, elsősorban szervezési munkával fog járni. Ennek sikeres elvégzése érdekében javasoljuk, hogy Fehér Lajos és Urbán Ernő munkájának súlypontját a Szabad Néptől a Szabad Földhöz helyezték át.” A dokumentumban részletezik hogyan kellene megújítani a Szabad Föld Kiadóhivatalának tevékenységét és azt is, hogy az MKP milyen erőket bocsásson az előfizetői kampány támogatására. Magyarán minél több falusi párttagot utasítson a *Szabad Föld* előfizetői taborának gyarapítására.

Az előterjesztést elvileg még ugyanazon a napon meg is tárgyalta az MKP Politikai Bizottsága.⁶⁸ Fehér Lajos életében első alkalommal vehetett részt a Magyar Kommunista Párt legmagasabb szintű grémiumának ülésén. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a komplett pártvezetés, Rákosi, Gerő, Révai, Farkas, Kádár, Rajk, Kovács István és Vas Zoltán előtt ismertethette elképzeléseit. Fehéren kívül a felelős szerkesztő, Gyenes Antal és a kiadóhivatal irányító Elek László képviselte a *Szabad Földet*. A PB elfogadta, hogy az újság a húsvéti számtól kezdve igényes kivitelben, színes melléklettel jelenjen meg.⁶⁹ Sürgették a nyomdai szedés megújítását és utasították az MKP Gazdasági Osztályát, hogy a lehető legnagyobb mennyiségű papírt szerezzék be a lap példányszámának növeléséhez. Az eddigi főszerkesztőt, Kállai Gyulát Nagy Imrére cserélték. Szükségesnek tartották egy komoly előfizetési kampány megindítását az MKP Szervezési Osztályával karöltve. Mindezen feladatok elvégzésével Fehér Lajost bízták meg, ami előre vetítette felelős szerkesztői kinevezését. Erre hivatalosan a Politikai Bizottság 1947. április 17-i ülésén került sor, Nagy Imre előterjesztésére.⁷⁰ Nagy részletezte, hogy milyen átfogó tervvel kívánja a párt halódó falusi részlegét megújítani. A Falusi Bizottság/Osztály átszervezése mellett született meg a döntés a *Szabad Föld* új felelős szerkesztőjének személyéről: Gyenes Antalt Fehér Lajos váltotta fel. Gyenesnek, aki nemzetgyűlési képviselőként, az MKP Ifjúsági Titkárságnak és a régi Györffy-kollégistákat tömörítő Végzett Kollégisták Testületének tagjaként elég elfoglaltságot talált, nem esett neheze a váltás. Hamarosan megválasztották a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (Nékosz) fő-

67 PIL 274. f. 23. cs. 16. ö. e. Javaslat a Szabad Föld példányszámának 100 000-re való felemelésére, 1947. március 27.

68 PIL 274. f. 3. cs. 81. ö. e. Az MKP PB 1947. március 27-i ülésének jegyzőkönyve. A két időpont egybeesése felveti annak lehetőségét, hogy az előterjesztést esetleg előredátumozták, ugyanakkor Fehér Lajos határozott egyéniségét ismerve az is előfordulhat, hogy hajnalban vagy kora reggel született meg a javaslat. Ha a valóságban előfordult egy-két napos csúszás, még akkor is igen gyors ügymenettel számolhatunk.

69 A Szabad Föld 1947. április 27-i számának fejlécén valóban megjelenik a kiírás: „Állandó színes melléklettel!”.

70 PIL 274. f. 3. cs. 84. ö. e.

titkárának és ettől kezdve ifjúságpolitikusként csatázott a Nékosz 1948-as megropantásáig, majd 1949-es feloszlataáig.⁷¹

A felelős szerkesztői székben történt csere hamarosan tükröződött a *Szabad Föld* tartalmában és megjelenésében is. Fehér kinevezését követően három nappal már „A magyar parasztság hetilapja”-ként határozta meg magát az újság és az ára 60-ról 40 fillérré csökkent.⁷² Ezzel a *Szabad Föld* nagyobb távolságot tartott az MKP-tól, hiszen már nem nevezte magát a párt lapjának. A változás részben szimbolikus, mivel a lap változatlanul a kommunista agrárprogramot hirdette, viszont kapuit szélesebbre tárta. Az „MKP földműves hetilapja” a szavak szintjén a falusi agrárszegénységet, a földosztás során felemelkedő kisbirtokos réteget célozta meg, az új definícióba viszont az egész parasztságot beleértették, akár a közép- és gazdagparaszti rétegeket is. A lap végső soron jókora késéssel most igazodott a párt hivatalos, a III. kongresszuson elfogadott agrárprogramjához. A május 25-i szám impresszumában immár Fehér Lajos neve jelent meg, mint felelős szerkesztőé. Ettől kezdve a Nagy-Fehér kettős határozta meg a *Szabad Föld* irányvonalát egészen 1948 végéig.

Az új felelős szerkesztő elképzeléseiről és a lap aktuális állapotáról azok az előterjesztések árulkodnak, amelyeket Fehér Lajos 1947 tavaszán az MKP Sajtó Osztálya számára készített.⁷³ Ezek az anyagok eljutottak Nagy Imréhez is, ahogyan erről az első oldal sarkában lévő láttamozás tanúskodik. Fehér teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy a paraszti olvasóközönség megszólítása egészen más, sokkal nehezebb feladatot jelent, mint a hagyományos, városi értelmiségieknek és munkásoknak szóló újságok készítése. Írásaiban is tükröződik, hogy a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a lehetséges olvasóközönség egyáltalán tudomással bírjon a *Szabad Föld* létezéséről és ha már rászánta magát a lap előfizetésére, rendszeresen és pontosan megkapja azt. Ez az ország nehezen megközelíthető falvaiban és szétszórt tanyáiban egyáltalán nem tűnt könnyen megvalósítható feladatnak. Fehér ezért erőteljesen sürgette, hogy a lap propagálásában vegyenek részt az MKP falusi párttagjai és a párthoz közel álló rétegszervezetek káderei. Tisztában volt azzal is, hogy a *Szabad Földet* hagyományos utcai árusítással alig lehet terjeszteni, mivel az elérni kívánt olvasók nem, vagy alig-alig járnak a nagyvárosok utcáin. Fehér mélyen meg volt győződve arról, hogy a pártapparátus segítsége nélkül nem lehet áttörést elérni, csak éppen a sokszorososan, a választási agitációval még inkább leterhelt vidéki párttagok ózdkodtak ettől a munkától. Fehér Lajos felelős szerkesztőségének első néhány hete alatt intenzív előfizetési kampány folyt, melynek eredményeként a *Szabad Föld* pél-

71 Gyenes Antal emlékeiben összemosódott Fehér Lajosnak a Politikai Rendőrségtől történt távozása és felelős szerkesztői kinevezése. Azt állította, hogy ők ezt ketten előre megbeszélték, holott mint láttuk, Fehér legalább fél éven át egyszerű belső munkatársként írogatta cikkeit. Gyenes Antal-interjú Készítette Hegedűs István 1986-ban. 23. sz. 1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA) II/59.

72 *Szabad Föld* 1947. április 20. 1.

73 PIL 274. f. 23. cs. 16. ö. e. Fehér Lajos jelentése a *Szabad Föld* terjesztésének mai állásáról és a szerkesztőség részéről eddig tett intézkedésekről, 1946. április 10. (Figyelemre méltó, hogy Fehér már hivatalos kinevezése előtt is a hetilap képviselőjeként lépett fel. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy a pártapparátus döntéshozatali rendje és egyes káderek tényleges tevékenysége nem feltétlenül állt szinkronban egymással.) Fehér Lajos hangulatjelentése a *Szabad Föld* agitáció állásáról a május 10-i állapot szerint, 1947. május 23.

dányszáma 52-55 ezer darab körül állandósult, de egy alkalommal sem érte el a 60 ezret. Ez igen messze esett a szimbolikusan szánt 100 ezres határtól.

A Fehér Lajos szerkesztette *Szabad Föld* olvasótáborát szélesítette az is, hogy az addig külön újságként megjelenő *Hadifogoly Híradót* a hetilapba olvastották.⁷⁴ Az egyesülés remekül illeszkedett az MKP erőteljesen zajló választási kampányába, amelynek során a hadifoglyok hazahozatalának felgyorsításával kívántak voksokat szerezni. A *Szabad Föld* a többi pártlaphoz hasonlóan külön munkatervvel készült az 1947. augusztus 31-re kiírt nemzetgyűlési választásokra. Ez világosan kirajzolta, hogy milyen szerepet szánt az MKP a *Szabad Föld*nek. A fejlécen lévő mondattal szemben szinte kizárólag az újjazda, földmunkás és kisbirtokos rétegeket kívánta megszólítani. A választási jelszavak ismertetése, a paraszti származású képviselőjelöltek bemutatása, a hároméves terv propagálása mellett Nagy Imre aláírásával előfizetési felhívást küldtek 650 ezer újjazda számára, mutatványszámmal egyetemben. A Fehér Lajos által jegyzett tervet a Politikai Bizottság 1947. július 31-i ülésén meglepedéssel nyugtázta azzal a kiegészítéssel, hogy „a sváb kérdést illesszék be a tervbe és a hadifogolykérdést oly módon szélesítsék ki, hogy a nyugaton lévő hadifoglyok hazahozatalát követelje, és [így] a még haza nem jött hadifoglyok hozzátartozói is érdekeltek lesznek a dologban.”⁷⁵ További változást jelentett a lap életében, hogy az 1947. július 13-i számtól fogva megjelentek a karikatúrák, bár ezek túlságosan direkt politikai üzenete akár visszafelé is elsülhetett.⁷⁶

Az 1947. augusztus 31-én tartott, a magyar história sötét lapjaira kerülő „kékcédulás” választás a paraszti szavazók megnyerése szempontjából kudarcot jelentett a Magyar Kommunista Párt számára. Nem csupán arra gondolunk, hogy a Dunántúl vallásos paraszti népeiségében jelentős sikert ért el a Demokrata Néppárt, hanem arra is, hogy a Tiszántúl szegényebb, a földosztás során kedvezményezett kisparaszti tömegeiben sem gyengült meg oly mértékben a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt, ahogyan arra előzetesen számítottak. A mezőgazdaság 1945 óta elmaradt állami támogatása, illetve a parasztságnak a föld magántulajdonához való ragaszkodása miatt az MKP nem tudta megvetni a lábát a falusi társadalomban. Erre a pártvezetés nem az agrárnépeiséggel kapcsolatos stratégia újragondolásával reagált, hanem a vele szembeni bizalmatlansága fokozódott.⁷⁷ Mindez természetesen kihatott a *Szabad Föld* és ezáltal Fehér Lajos sorsára is. Egyrészt fel sem merült a neve az

74 Az 1947. június 22-i számtól böngészhettek az olvasók, helységekre lebontva hozzátartozóik után. A két lap egyesítésének terve nem Fehértől származott, de ő vitte keresztül. Egy feltehetően 1946 őszén, az MKP Sajtó Osztályán kidolgozott előterjesztésben már szó esett a „szörnyen deficités” Hadifogoly Híradó „bőséges rovatként” történő beolvasztásáról. PIL 274. f. 23. cs. 15. ö. e. Javaslat és jelentés a Szabad Nép és a többi Szikra lapok kiadóhivatalának átszervezéséről, valamint a terjesztés megjavításáról és a folyómunkáról [sic!].

75 PIL 274. f. 3. cs. 99. ö. e.

76 Elsősorban a *Ludas Matyi*, de részben a *Szabad Nép*, a *Népszava* és a *Szabad Föld* karikatúráit hasonlította össze az alábbi tanulmány Takács Róbert: Nevelni és felnevelni a gyűlöletet. *Mediakutató* 2003/1. www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavas/03_nevelni_felkelteni_a_gyuloletet (Utolsó leltetés: 2011. március 31.)

77 ERDMANN Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Békéscsaba, Tevan, 1992. 63.

MKP képviselő jelöltjeinek kiválasztásakor,⁷⁸ másrészt a párton belüli hierarchiában is eléggé hátra sorolódott. Ezt mindennél ékeesebben bizonyítja egy, az MKP káderosztályának iratai között fennmaradt lista, amely minden elitkutatással foglalkozó társadalomtörténész álma.⁷⁹ A dokumentum annak a 300 vezető kádernek a nevét tartalmazza, akiknek a kinevezéséről vagy éppen leváltásáról közvetlenül a Politikai Bizottság döntött. A listát először az MKP Szervező Bizottsága tárgyalta 1946. november 15-én tartott ülésén, de az első változat nem nyerte el a testület tagjainak tetszését. Utasították a Káderosztályt, hogy „fontossági sorrendben újból állítsa össze a névsort, helyesbítse a funkciókat és az elírásokat”. Fehér Lajos már ebben az első változatban szerepelt, igaz a neve mellett még nem állt semmilyen funkció.⁸⁰

A listát újból megszerkesztették és ezen Fehér Lajos neve mellett már a *Szabad Föld* felelős szerkesztője titulus állt, az utolsó, vagyis a 300. helyen. Ebben a hátrasorolódásban szerepet játszhatott az is, hogy kilépett a politikai rendőrség kötelékéből, s ezzel végső soron megkérdőjelezte a szigorú párhierarchiát. Ehhez adódott hozzá a pártvezetés *Szabad Földdel* kapcsolatos, nem túlságosan hízelgő véleménye is. Az összehasonlítás kedvéért érdemes megemlíteni, hogy az 1945 előtti „falusi vonal”-hoz tartozók közül Donáth Ferenc a 23., Iliás Ferenc a 105. helyre került. Péter Gábor, aki Fehérrel együtt a PRO alapító atyái közé tartozott a 29. helyen szerepelt. A sorban 61. volt Gyenes Antal, akitől Fehér átvette a *Szabad Föld* szerkesztését. Még ennél is sokatmondóbb, hogy az MKP Falusi Bizottságában Fehér Lajossal együtt szereplő, egyébként nem túlságosan fontos szerepet játszó Hunya István a 132., míg Dégen Imre a 225. pozíciót birtokolta. Ez a besorolás, még ha nyilván nem is tekinthető valamiféle köztes versenyeredménynek, de mégis jól érzékelteti, hogy Fehér Lajos a tágan értelmezett pártelit legutolsó csoportjába tartozott, egy olyan lap élén, amelyet – nem túlzás ezt állítani – a pártvezetés felső része nem sokra becsült.

Nem tudni, hogy Fehér Lajos mennyit érzékelt abból, hogy a pártapparátuson belüli helyzete meggyengült. A források tanúsága szerint egy hosszútávú futó kitartásával és szívóságával küzdött a *Szabad Föld* színvonalának emeléséért, a példányszám növeléséért, a terjesztési gondok orvoslásáért. 1948 januárjában Rákosi Mátyásnak írott levelében számolt be a *Szabad Földdel* kapcsolatos problémákról.⁸¹ Ebből kiderül, hogy az 1947-es választások előtti hetekben 111 ezerre küszört fel a *Szabad Föld* példányszáma, ám az őszi hónapokban a remélt további növekedés helyett 90 ezerre esett vissza. Fehér a legfontosabb problémának azt tartotta, hogy a terjesztés során nem vették figyelembe a parasztság speciális olvasási szokásait. Nem építették ki a falusi lapbizományosok rendszerét, s ezáltal az ország községeinek felébe egyáltalán nem jutott el a *Szabad Föld*. A paraszti munkavégzés szempontjából nyugo-

78 PIL 274. f. 3. cs. 96. ö. e.

79 PIL 274. f. 25. cs. 1. ö. e. A forráson semmilyen dátum nem szerepel, de a rajta lévő tisztségeit alapul véve valamikor 1947 második felében készülhetett.

80 PIL 274. f. 5. cs. 13. ö. e.

81 PIL 274. f. 23. cs. 16. ö. e. Jelentés a Szabad Föld terjesztése körüli visszasságokról, 1948. január 17. A beadványt a sajtóügyek legfőbb felelőse, Révai József mellett Rákosi is láttamozta, s az alábbi kézzel írott megjegyzést tette. „Más oldalról is hallok panaszokat a Kiadóhivatalra. Ki kell vizsgálni, de gyorsan.”

dalmasabb téli hónapokban sem keresték fel a potenciális előfizetőket. A *Szabad Föld Kalendáriumát* a *Szabad Népéhez* képest jóval kisebb terjedelemben és jókora késéssel adták ki, „pedig elsősorban a falusi lakosságnak van szüksége kalendáriumra.” Fehér mindebben, kicsit megelőlegezve az elkövetkező évek hangulatát, tudatos károkozást, szabotázszt látott. Pedig az okokat maga is sejtette, csak talán nem merte, nem akarta azokat nyíltan kimondani. „[A] választás óta a kiadóhivatal összes javaslatunkat a lap olvasótáborának kiterjesztésére mereven elutasította.” Fehér ebből azt a következtetést vonta le, hogy az MKP központi lapjait kiadó hivatal vezetése szabotálja a *Szabad Földet*. Pedig a valóságban a parasztság kérdésének háttérbe szorulásáról volt szó, a voksolás elmúltával már nem kellett a falusiak szavazataiért harcolni.

Bár az érdekelt felek részvételével tartottak egy békéltető összejövetelt 1948. február 12-én, de az ügy tovább gyűrűzött és néhány nap múlva az MKP Szervező Bizottságának ülésén foglalkoztak a *Szabad Föld* és a Szikra Kiadó Hivatala közötti konfliktussal. A testület salamoni döntést hozott, mivel mindkét felet elítélte a vita hangneméért, mondván az már a munka rovására megy. „A Szervező Bizottság felszólítja az elvtársakat, hogy a felmerült viták kivizsgálásáig és megoldásáig is változtassanak magatartásukon.”⁸² Ezen túl elrendelték, hogy a kiadóhivatal foglalkoztasson egy főállású *Szabad Föld*-propagandistát, aki kizárólag a lap terjesztésével foglalkozik. Ez a megoldás rákényszerítette a két szemben álló felet az együttműködésre. Ennek eredményeként 1948. február 24-én Fehér Lajos és Elek László közös javaslattal fordult a Politikai Bizottsághoz a *Szabad Föld* sikeresebbé tétele érdekében, amelyre a testület két nappal később áldását adta.⁸³

Az előterjesztés lényege, hogy a *Szabad Földet* képes hetilappá kell átalakítani. Fehérék szerint „képes parasztújság még nem volt Magyarországon, de egész Európában sem, másutt még kevésbé.” A képes hetilappá alakulás révén a 94 500-as példányszámot másfélszeresére kívánták növelni. Indítványozták a színes melléklet megszüntetését és saját fotóriporter beállítását. Emellett 40-ről 50 fillére emelték volna a lap árát, így összességében a havi 80 ezer forintos deficit 48-50 ezerre csökkent volna.

A változások néhány hét múlva léptek életbe. A forradalom centenáriumán kiadott lapszámban immár az új *Szabad Föld* szerkesztősége köszöntötte olvasóit. Ekortól a „magyar parasztság képes hetilapja”-ként határozta meg magát az újság és egyben bejelentették, hogy kénytelenek voltak 50 fillérré emelni a lap árát.⁸⁴ A gyakorlatban azonban már nem nagyon volt idő arra, hogy kipróbálják miben is áll a *Szabad Föld* újdonsága. Májustól ugyan új felelős kiadó került a lap impresszumába, Elek Lászlót Zsigmondi Endre váltotta a Szikra Kiadó hivatalának élén, lehet, hogy ebben a Fehér Lajossal való konfliktus is szerepet játszott, de ezt nem tudjuk bizonyosan.⁸⁵ A lap jövője szempontjából azonban sokkal meghatározóbbnak bizonyult, hogy a néhány hét múlva megszülető egyesült magyar munkáspárt hamarosan új, az addigi politikával gyökeresen szakító agrárprogrammal állt elő. Fehér Lajosnak,

82 PIL 274. f. 5. cs. 114. ö. e.

83 PIL 274. f. 3. cs. 134. ö. e.

84 *Szabad Föld* 1948. március 15. 1.

85 *Szabad Föld* 1948. május 16. 8.

mint felelős szerkesztőnek 1948 nyári lengyelországi riportútjáról hazatérve, immár ehhez az új parasztpolitikához kellett lapja irányvonalát is igazítania.

FEHÉR LAJOS AGRÁRSZEMLÉLETE (1946–1948)

Fehér Lajos mezőgazdasággal, parasztsággal kapcsolatos publicisztikai írásait, riportjait elsősorban a *Szabad Föld* és a *Szabad Nép* hasábjain tette közzé. Jó tollú újságíróként az MKP agitációs és propaganda munkájában is számítottak rá. Különböző agrárpolitikai témájú pártoktatási anyagok, brosúrák megírását testálták rá, viszont komoly beszédhibája, szinte érthetlenségig fokozódó hadarása miatt nyilvános események szónokaként nem léptették fel.⁸⁶ Viszont több alkalommal is feladatul kapta, hogy aktuális belpolitikai kérdésekben összefoglalót készítsen a párt vidéki káderei számára. Először 1946 decemberében kellett Rákosi Mátyás és Gerő Ernő egy-egy rádióban elhangzott beszédét összefoglalnia, pontosabban Kállai Gyula és Farkas Mihály szövegét a „falura” átírnia.⁸⁷ 1947 júniusában pedig a Nagy Ferenc lemondását követő rendkívül feszült belpolitikai helyzetben kellett a vezetés álláspontját a falusi pártszervezeteknek közvetítenie. Érdekesség, hogy ugyanerre a feladatra, csak a városi párttagok részére, egy másik debreceni márciusi frontost, Losonczy Gézát jelölték ki.⁸⁸

Fehér nem csupán direkt propagandistaként, hanem a *Szabad Föld* felelős szerkesztőjeként is törekedett a kommunista agrárpolitika népszerűsítésére, sőt általában az MKP gyenge falusi beágyazottságának elmélyítésére. Ezt a szándékát tükrözi a Szervező Bizottságnak írott, 1948. április 25-én papírra vetett levele: „Pünkösöd első napján határjárással, udvarszemlével és majálissal egybekötött Szabad Föld vasárnapot szeretnénk rendezni az ország valamennyi községében. A határjárással és az udvarszemlével a mezőgazdasági termelési verseny népszerűsítését, a parasztság széles tömegeinek mozgósítását: a versenybe való bekapcsolódását próbáljuk elérni. A majálisokkal pedig vidéken szórakozást kívánunk nyújtani a falu népének, elsősorban a fiatalságnak. Közvetett célunk a Szabad Föld újság népszerűsítése, mindenekelőtt pártunk jóhírének elmélyítése a falusi dolgozók között.”⁸⁹

Fehér Lajos *Szabad Föld*-ben napvilágot látott cikkeiben alapvetően hűen igazodott pártja hivatalos bel- és ezen belül agrár- vagy parasztpolitikai elveihez. Cikkei-

86 Az MKP Szervező Bizottságának 1946. november 15-i ülésén számba vették azokat a politikusokat, akiket a párt képviselőjében falusi, kisvárosi eseményekre küldhettek. Két csoportba osztották őket, az elsőbe a „vidékre kiküldhető városi szónokok”, a másodikba a „parasztszónokok” kerültek. Fehér Lajos kivételével minden, az agráriummal valamilyen módon összefüggésbe hozható embert besoroltak valamelyik kategóriába, így a *Szabad Föld* szerkesztőségének több munkatársát is (Barla-Szabó, Gyenes, Kállai, Urbán), csupán tanulmányunk főszereplőjét nem. PIL 274. f. 5. cs. 13. ö. e. Mindez igazolja azt a visszaemlékezésekben megfogalmazódó állítást, hogy Fehér Lajost beszédhibája gátolta, akadályozta az aktív közéleti szereplésben. Sipos Levente-interjú, készült 2007. december 21-én; Pozsgay Imre-interjú, készült 2008. december 3-án. Mindkét kézirat a szerző birtokában.

87 PIL 274. f. 5. cs. 20. ö. e. Az MKP SZB 1946. december 10-i ülésének jegyzőkönyve.

88 PIL 274. f. 5. cs. 64. ö. e. Az MKP SZB 1947. június 3-i ülésének jegyzőkönyve.

89 PIL 274. f. 21. cs. 48. ö. e.

nek jelentős részében foglalkozott a vidéki társadalom azon tagjaival, akiket a szegényparaszti, földmunkás rétegek ellenségeinek tartott. Alapvető tétele szerint az 1945 tavaszán történt földosztást követően még mindig szép számban maradtak a falvakban „kizsákmányoló elemek”. Ők elsősorban gazdasági erőfölényük, és a különböző gazdasági társaságokban játszott vezető szerepük révén keserítették meg a szegény falusiak életét. Ilyen szervezetnek tartotta az Országos Központi Hitelszövetkezetet (OKH) is,⁹⁰ amely a parasztság számára folyósított kölcsönöket, a szántás elvégzésére vagy vetőmag vásárlására. Az OKH Fehér szerint kifejezetten a kulákokat, s nem a szegényparasztokat segítette. Ez pedig „a legfelháborítóbb parasztnyúzás.”⁹¹ A megoldás természetesen az OKH szigorú elszámoltatása és felelősségre vonása. A cikk érdekessége nem csupán az érdes, szigorú hangvétel, hanem a kulák szó használata, amely ekkoriban még egyáltalán nem jellemezte az MKP propagandáját.⁹²

Fehér néhány hónap múlva újból támadta az Országos Központi Hitelszövetkezetet, de immár sokkal fenyegetőbb hangnemben. „A falu kapitalistái, a Horthy-féle lefelé rúgó, felfelé hajbókoló ún. intelligencia képviselői mellett a pénzügyi intézetek igazgatóságában legtöbb helyen ott látjuk a zsirosparasztokat is” – vélekedett. Ebből adódik a megoldás: át kell szervezni az igazgatóságokat, ki kell üzni a „megavasodott, népellenes elemeket.”⁹³ A népellenes elemek közé sorolta a nagygazdákat, akik Fehér szerint a „helyi reakció” képviselői. Az ő állítólagos ármánykodásukat is figyelemmel kísérte. A Bács-Kiskun vármegyei Rém község példáján keresztül érzékeltette, hogy egyrészt „kolhoz mesével” rémítgetik a szorgos szegényparasztokat, másrészt viszont „nem nagyon törik a hámfát a demokrácia szekerének húzásában sem.”⁹⁴

Tetten érhető Fehér írásaiban az is, ahogyan megpróbálta összekapcsolni a földjüktől megfosztott nagybirtokosokat, és a nagygazdákat, akik közül már a 80–100 holddal rendelkezők is gyanúsak. Legfőbb vétküket Fehér abban látta, hogy az aratás idején arató- és cséplőgépeket akartak alkalmazni, aminek következtében kétség kívül kevesebb idénymunkást foglalkoztattak volna. Ezt a szemvesztés csökkentésével indokolták, amit Fehér nem fogadott el és egyszerűen megoldhatónak látta a kérdést: az aratógépet használó gazdát internálni kell.⁹⁵ A képtelen ötletet nem valószínűsítették meg, de abból szempontból tanulságos, hogy Fehér mintha nehezen szabadult volna a politikai rendőrségen eltöltött időszak hatása alól. Emellett az egyik

90 Az Országos Központi Hitelszövetkezet az egyik legkomolyabb tőkével rendelkező pénzügyi szervezetnek számított, amely régóta fontos szerepet játszott a mezőgazdasági vállalkozások tükeéségének csillapításában. Fehér Lajos támadásai jelezték, hogy az MKP elégedetlen ezzel a szervezettel, így nem meglepő, hogy 1947-ben egyesítették a szintén a dualizmus korában alakult Országos Földhitelintézettel, létrehozva az Országos Szövetkezeti Hitelintézetet.

91 FEHÉR Lajos: Ellenőrzésk a vetőmag és szántási hitelakciót. *Szabad Föld* 1946. november 10. 1.

92 A kulák szó használatáról l. BOLGÁR Dániel: A kulák érthető arca. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában* Szerk. HORVÁTH Sándor. Bp. Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–75.

93 FEHÉR Lajos: Jegyzők, kereskedők, apátplébánosok és basaparasztok vezeték a vidéki OKH-frókokat, de szegényparaszt, újgazda nincs ott egyetlen egy sem *Szabad Föld* 1947. február 9. 3.

94 FEHÉR Lajos: Hogyan dolgozik a reakció egy kis faluban a demokrácia árnyékában? *Szabad Föld* 1947. március 23. 4.

95 FEHÉR Lajos: Volt úribirtokosok és nagygazdák súlyos merényletkísérlete az aratómunkások ellen. *Szabad Föld* 1947. július 6.

legkorábbi megfogalmazása ez annak a gondolatnak, hogy a termelési, munkaszervezési problémákat a politikai rendőrség közvetlen beavatkozásával kellene megoldani.⁹⁶ Ugyanebben a *Szabad Föld* számban Fehér élesen kikelt a földosztás telekkönyvezési munkálatait végző földmérnökök ellen. Győr vármegyei példákat idézett a hanyag, korrupciótól sem mentes munkavégzésre, amely egyébként igaz is lehetett. Véggökvettetése azonban igen baljós hangvételű: „Réman telepfelügyelő egyhúron pendül a nyilas községi főjegyzővel s ketten együtt bojtárjai Sulyokéknak.”⁹⁷ Ezzel megszületik a Szálasi Ferenc és Sulyok Dezső közötti eszmei kapcsolat, s igazolódik a Szabadságpárt elleni fellépés jogossága.

A „régí világ” szereplői az új korszakban is vígan élnek Fehér szerint, sőt az a nagy veszély, hogy a világtól elzárt kis falvakban, így például a Csongrád vármegyei Derekegyházán ugyanazok az urak: a Weiss Manfréd Művek egykori birtokán a főjegyző, a bíró, sőt a főerdész is ugyanaz. Különösen az utóbbi veszélyes, mivel „annak idején ütötte-verte munkásokat, most tagja az egyik demokratikus pártnak, sőt elnöke a helyi nemzeti bizottságnak”.⁹⁸

Fehér írásairól nem állítható, hogy valóságtól elrugaszkodottak, hogy adott helyzetben nem tartalmaztak részizgagságokat, csak éppen rendkívül egysíkúak, tendenciózusak és igen általánosítóak. A szerzőt nem a valós tények aprólékos, oknyomozói szintű feltárása, hanem a pártja politikai vonalához igazodó írások elkészítése érdekelte. Ezt látszik alátámasztani, hogy 1947 közepétől 1948 őszéig eltűnnek a „falusi reakciót” támadó cikkek Fehér Lajos munkásságából és csupán a kollektivizálás megindulásakor, a kulákkérdés napirendre tűzésekor kerül újból elő ez a téma.⁹⁹

Fehér nem csupán általában támadta a falusi társadalom – párt által ellenségnek bélyegzett – tagjait, hanem konkrét politikai ügyekben is megszólalt, haragját döntően a Független Kisgazdapártra zúdítva. Elsőként a szövetkezeti törvény 1946. decemberi vitájakor ragadott tollat, amikor a Kisgazdapárt megkísérelte a félévszázados múltra visszatekintő Hangya Szövetkezetek irányítását kézben tartani. Az FKGP ezért felmondta azt a pártközi megállapodást, hogy az MKP-hoz kötődő Földműves-szövetkezetek Országos Központja kapja meg a Hangya vagyont, s helyette a hozzájuk közel álló Mezőgazdasági Szövetkezeti Központot preferálták.¹⁰⁰ Ennek kap-

96 Egy másik írásában ugyancsak felvetette, hogy a jobb munkaszerveződésért harcoló cseplőgéptulajdonosokat internálni kell, sőt a gépüket el kell kobozni, „mivel aki a termés ellen szabotál, azt a legszigorúbban meg kell büntetni.” FEHÉR Lajos: A sztrájkoló bércseplőket szigorúan meg kell büntetni. *Szabad Föld* 1947. július 13. 6.

97 FEHÉR Lajos: Szüntessék meg a földmérnökök harácsolását. *Szabad Föld* 1947. július 6. 6.

98 FEHÉR Lajos: Az „Ali bárók” és az „Edit baronessek” szelleme Derekegyházán. *Szabad Nép* 1947. január 1. 7.

99 Ez a váltás nem egyedi jelenség, hanem a kommunista sajtó egészét jellemző tendencia. Az 1947-es választásokat követően oly mértékben meggyengültek és egyre jobban eltűntek az MKP korábban számottevő politikai ellenfelei, hogy az ellenük folytatott támadások is egyre inkább szükségtelenné váltak. VASS H. – ZALAI K. L.: *A tájékoztatás...* 37–38.

100 A kérdéstről I. NAGY József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956*. Bp. Napvilág, 2009. 77–95.

csán Fehér két vitriolos hangvételű publicisztikát is megeresztett.¹⁰¹ Ennek kapcsán azt igyekezett bizonyítani, hogy a Hangya Szövetkezetet zömében nem „demokratikus parasztok”, hanem „reakciós elemek vezetik”, akiket még a korábbi igazgató, a „fasiszta Wünscher Frigyes idejében választottak meg.” Sajátos nyelven, kommunista propaganda szólamokkal jól rámutatott az ügy valódi jelentőségére: „Ha a reakciónak sikerül megszereznie a Hangyát, gazdaságilag az ő befolyása alá kerül az egész magyar falu.” Fehér haragja a pártközi megállapodást módosítani akaró, értelmezésében „szószegő” kisközgazda jobboldal ellen irányul, amely Sulyok Dezső pártjával összejárva, „puccsszerű” megoldáshoz folyamodott. Ezt az MKP nem fogadhatja el és követeli az eredeti megállapodás betartását. A Kisközgazdapárt végül hamar meghátrált, és december 19-én a kommunisták által óhajtott megoldást fogadták el: létrehozták a jó félév múlva felálló Mezőgazdasági Szövetkezetek Országos Központját (MOSZK), s ebbe minden addigi szövetkezet belépett, önállóságát megtartva.

Fehér Lajos a következő hónapokban több cikkben is foglalkozott az ún. Köztársaság-ellenes összeesküvéssel és a nyomában kibontakozó Magyar Közösség-üggyel, amely végül az egész kisközgazda centrumot maga alá temette.¹⁰² A témát elsőként taglaló írásában elégedetten nyugtázta, hogy „a galád összeesküvés valamennyi tagja ma már lakat alatt van.” Szerinte az egész történet két fontos tanulsággal járt, amely „demokráciánk alapvető gyengeségére” világított rá. Először is a „Horthy-rendszer garnitúrája”, az „igazi magyar reakció” „véreszettség nélkül átmentette magát a demokráciába.” A második fontos megállapítása pedig az, hogy „a reakció a Kisközgazdapártot fedezékének tekinti.” A probléma megoldását Fehér abban látta, hogy a parasztképviselőknek a kisközgazda tömegekkel összefogva ki kell „söpömi pártjukból a reakciót.”¹⁰³

Egy másik írásában Fehér kétség kívül ügyesen tapintott rá a Magyar Közösségnek, mint szervezetnek a leggyengébb pontjára és írt erre alapozva dörgedelmes véleményyt. Ugyanis a Közösség tagjainak társadalomképét vette górcső alá, – kérdés, hogy milyen forrásokból táplálkozott, netán megkapta a kihallgatási jegyzőkönyveket – és rámutatott arra, hogy a szervezet szemben állt az 1945-ös, a földreform jelképezte, sok szempontból nagyon is szükséges átalakulással. Ezzel együtt erősen elragadtatta magát, amikor a háború vége óta végbement gazdasági és társadalmi változások feltételezhető, részleges revíziójából arra következtetett, hogy az „összeesküvők ilyenformán újra rabszolgaságba döntötték volna a magyar parasztságot.” Fehér még attól sem ódzkodik, hogy enyhén nacionalista húrokon játsszon, mondván a Magyar Közösség tagjai éppen a legmagyarabb réteget, a parasztságot kívánták jogaitól megfosztani.¹⁰⁴

Nagy Ferenc 1947. május végén történt lemondatásakor Fehér újból visszatért az egész ügyre és egészen vad állításokat tett ennek kapcsán. Egyenesen azzal vádolta meg Nagy Ferencet, hogy polgárháborút kívánt kirobbantani, s úgy vélte, hogy a

101 FEHÉR Lajos: A Kisközgazdapárt karácsonyi ajándéka a parasztságnak. *Szabad Föld* 1946. december 24. 3.; Kétszeri szószegés – és ami mögötte van. *Szabad Nép* 1946. december 18. 3.

102 CSICSERY-RÓNAY István – CSERENYÉY Géza: *Koncepciók per a Független Kisközgazdapárt szétzúzása* 1947. Bp. 1956-os Intézet, 1998. 13–69.

103 FEHÉR Lajos: Reakciós összeesküvés a demokrácia ellen. *Szabad Föld* 1947. január 12. 1.

104 FEHÉR Lajos: Az összeesküvők és a parasztság. *Szabad Föld* 1947. február 2. 1-2.

kisgazda centrum kiiktatásával a „magyar reakció látható feje semmisült meg.” Eltávolításukkal újból meg lehet teremteni a nemzeti egységet, állította Fehér és ennek érdekében ismét fel kell állítani a „Nemzeti Függetlenségi Frontot”.¹⁰⁵

Fehér Lajos kisgazdák elleni kirohanásai látszólag belesimulnak a korszak kommunista sajtójának egyhangú kórusába, de ennél bonyolultabb a helyzet. Az 1947. június 23-i számban ugyanis Dessewffy Gyula grófnak, a *Kis Újság* „főrésvényének és volt főszerkesztőjének” távozásáról írnak. Őt a „politikai élet egyik fő méregkeverőjének”, a „jobboldali reakció demokrácia ellenes akciói” egyik okozójának nevezik a Fehér Lajos irányította *Szabad Földben*.¹⁰⁶ Ez az állítás már a valóságtól oly mértékig elrugaszkodott állítás, ami szinte érthetetlennek tűnik, még a hisztérikus sajtótámadások közepette is. Véleményünk szerint itt sokkal inkább Fehér Lajos önvédelmi reflexeiről lehet szó, hiszen 1944 előtt ő maga is kötődött a most súlyos vádakkal illetett kisgazda politikusokhoz. Hiszen a Magyar Parasztszövetségben, amelynek főtítkári pozícióját Kovács Béla töltötte be, Fehér Lajos is segédkezett a földmunkás-szakosztály létrehozásában. A tagozat 1943-as megalakuláskor pedig Nagy Ferenc mondta el a köszöntő beszédet. Ráadásul Fehér szintén az illegalitásba vonulása előtti időszakban, 1943 nyarán a *Kis Újság* szerkesztőségében dolgozott, számos hangulatos vidéki riporttal örvendeztetve meg a lap olvasóit. S már akkor is a határozottan németellenes és antifasiszta meggyőződésű Dessewffy Gyula látta el a főszerkesztői teendőket. Fehér Lajos nem volt hálátlan, a közöttük lévő jelentős politikai nézetkülönbség dacára sem: amikor 1947-ben küszöbön állott Dessewffy letartóztatása, ő értesítette a „vörös gróft”, hogy hagyja el az országot, ezzel a biztos letartóztatástól mentette meg.¹⁰⁷ Ez a történet mindenképpen árnyalja Fehér megítélését, hiszen a korszakban eléggé példa nélkül álló.

Az eddig bemutatott, a politikai riválisokat, az ellenségnek tekintett társadalmi csoportokat a pártvonalhoz igazodva támadó indulatos írások összességében mégis kisebb részét teszik ki Fehér Lajos plurális sajtóviszonyok között megjelent írásainak. Bár ő maga is élt számos kommunista meggyőződésű sajtómunkáshoz hasonlóan az ellenfelek minősítésének és megbélyegzésének igen változatos repertoárjával, a témaválasztásában ekkoriban még nem vált ez a hang kizárólagossá.

Ugyancsak tanulságosak Fehér Lajos azon cikkei, amelyekkel az MKP agrárpolitikai törekvéseit igyekezett népszerűsíteni. Ebbéli igyekezetében nem csupán az aktuális politikai kánonra, a különböző szintű vezető testületek által szentesített határozatokra támaszkodott, hanem még további két jelentős forrásra. Még debreceni egyetemista korában átrágtá és kijegyzetelte azokat a klasszikus írásokat, így Engels

105 FEHÉR Lajos: Az újjászülető nemzeti egység útján. *Szabad Föld* 1947. június 15. 1.

106 Belpolitikai hírek. *Szabad Föld* 1947. június 29. 2.

107 Dessewffy Gyula megmenekülésének történetét maga az érintett is elmondta a Magyar Rádió Vasárnapi Újság című műsorának, 1989. szeptember 1-jei adásában. Ennek kapcsán írt levelet özv. Fehér Lajosné az adás szerkesztőjének. Politikatörténeti Intézet Könyvtárának Dokumentációs Életrajzgyűjteménye – Fehér Lajos. Dessewffy elmesélte az esetet 1985-ös magyarországi látogatásakor egykori kisgazda politikustársai közül Dancs Józsefnek és Futó Dezsőnek is. PAPP István: Dancs József újságíró emlékirata Fehér Lajosról. *Múltunk* 2009/4. 270–271.; Futó Dezső-interjú. Készítette Hegedűs István 1986-ban, 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 23. sz. 219.

A német parasztháborúk, A természet dialektikája és A család, a magántulajdon és az állam eredete, valamint Marx *A polgárháború Franciaországban és A filozófia nyomorúsága* című opuszait,¹⁰⁸ amelyek világszerte megalapozták a kommunisták parasztkérdéssel kapcsolatos felfogását.¹⁰⁹ Ugyanakkor, s ez igen fontos különbséget jelent más, akár a moszkvai emigrációból hazatért kortársaihoz képest, hogy a magyar népi mozgalom egyes gondolkodói, így elsősorban Erdei Ferenc és Kovács Imre, de mellettük Szabó Zoltán és Illyés Gyula szociográfiai és publicisztikai írásai is kedvenc olvasmányai között szerepeltek.

Mennyiben téríthette el Fehér Lajost a népiek olvasása az ugyancsak marxista forrásokból táplálkozó, agrárpolitikával foglalkozó szociáldemokrata-kommunista pályatársaihoz képest?¹¹⁰ A legnagyobb különbség abban áll, hogy Fehér nem osztotta teljes mértékben a szovjet bolsevikok által a klasszikus marxizmuson át a felvilágosodásig visszanyúló gyökerekkel rendelkező filozófiai hagyományt, amely a parasztságot a társadalom elmaradott, felemelésre, felszabadításra, modernizálásra vágyó részének tartotta.¹¹¹ A parasztság fogalmához számos esetben pozitív jelzőket társított, sőt egyenrangú szereplőnek tartotta a kommunista társadalmi hierarchia csúcán található munkássággal. Egy 1946 decemberében, a *Szabad Népb*ben megjelent cikkében így fogalmazott: „A »kenyércsata« hősei, a magyar parasztok méltán sorakoznak fel a rehabilitáció másik két hőse, az ipari munkás és a bányász mellé és hárman együtt a legfőbb biztosítékai annak, hogy az ország rövidesen talpra álljon, s egyszer mégiscsak eljussunk egy boldogabb szociális Magyarországra.”¹¹²

A paraszti munkakedv és tanulékonyság dicsérete számos alkalommal visszaköszön cikkeiben. Méltatta az úgazdák érdeklődését a takarmány- és ipari növények, így a lucerna és a cukorrépa iránt. Szerinte ez annak bizonyítéka, hogy a hajdani uradalmi cselédek munka közben ügyesen ellesték ezen növények termelésének feltételeit.¹¹³ A tavaszi és az őszi mezőgazdasági munkák időben történő elvégzése és

108 Fehér maga számol be emlékiratában arról a jegyzetfüzetről, amelyet 1937–38-ban vezetett, és az akkoriban feldolgozott könyveit tartalmazta. FEHÉR Lajos: *Így történt* 94.

109 Marx és Engels neve mellett Leniné is gyakran felbukkan Fehér Lajos hivatkozásai között, minden jel szerint *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című munkája hatott rá. A nyugati marxista baloldal parasztszemléletéről l. David GOODMAN – Michael REDCLIFF: *From Peasant to Proletarian. Capitalist Development and Agrarian Transitions*. New York, St. Martin's Press, 1982. 1–105.

110 Az utóbbi típusra jó példát jelenthet Ágoston Péter vagy Takács József munkássága. L. VARGA Lajos: Takács József, a szociáldemokrata agrárpolitikus. In *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Szerk. SIPOS Levente Bp. Napvilág, 2010. 139–176.

111 Ennek a felfogásnak az összegzését l. Stephen K. KOTKIN: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley–Los Angeles–Oxford, University Press of California, 1997. 7–18.; Esther KINGSTON-MANN: *Breaking the silence: An introduction*. In *Peasant Economy, Culture and Politics of European Russia, 1800–1921*. Ed: Esther KINGSTON-MANN – Timothy MIXTER. Princeton University Press, Princeton–New Jersey, 1991. 3–19.

112 FEHÉR Lajos: *Jövő évi kenyérünk hősei: a magyar parasztok*. *Szabad Nép* 1946. december 25. 7.

113 FEHÉR Lajos: *A tavaszi munkák mérlege: nem marad bevetetlen föld az országban*. *Szabad Nép* 1947. április 13. 5.

ennek a szélesebb közvélemény számára történő propagálása Fehér Lajos kedvenc témái közé tartozott.¹¹⁴

Szívesen foglalkozott a mezőgazdasági terménybeszolgáltatás kérdéskörével is, amelyet a háborút követő súlyos közellátási nehézségek miatt 1945 tavaszán az átmeneti eltörlést követően újból életbe léptettek. Mivel a szabadpiac korlátozása és az alacsony felvásárlási árak erősen rontották a parasztgazdaságok gyarapodási esélyeit, s ezzel fokozták a kormányzattal kapcsolatos elégedetlenségét, így az MKP vezetése 1947 első hónapjaiban azzal számolt, hogy jó termés kilátás esetén meg lehet szüntetni a kötelező beadást.¹¹⁵ Ennek a meggyőződésének Fehér Lajos is hangot adott. 1947 tavaszán a Közellátásügyi Minisztérium végét vizionálta jó közepes termés esetén, s még a nyár első napjaiban is abban reménykedett, hogy egy országos eső megmentheti a termést, elsősorban a búzát, így nem lesznek ellátási problémák.¹¹⁶ Sajnálatos módon a háborúban amúgy is kivérzett országot 1946-ban és 1947-ben is párját ritkító aszály sújtotta, így ősszel nemhogy a kötelező beszerzés eltörlésére nem kerül sor, hanem szigorították a jegyrendszert és csökkentették a fejadagokat. A keserű pirulát Fehér Lajos két írásában is megpróbálta, ha nem is megédesíteni, de legalább megindokolni a termelők számára. Úgy vélte, hogy a kormány kényszerűségből döntött a kötelező beszerzés mellett: „Mert hiszen a kormánynak s nekünk is az volt az álláspontunk, hogy a jobb termés kilátások mellett mezőgazdaságunkat meg kell szabadítani a háborúból eredő kötöttségekből.”¹¹⁷ A megoldást azonban nem gazdasági téren, hanem adminisztratív eszközökkel látta biztosíthatónak. Nem tudni, mire alapozva, de azt állította, hogy a fekete piacon jelen van a közellátásból hiányzó gabonamennyiség, vagyis pártja frazeológiája szerint a spekulánsok és a csempészek ellen kell fellépni.

A *Szabad Föld*-ben ugyanerről a témáról szakszerűbben és visszafogottabban nyilatkozott. Már cikke címével is – „Mindennapi kenyérünkért” – megértést és türelmesebb álláspontot sugallt. A kötelező beszerzés komoly terheket ró a magyar gazdátársadalomra, ismerte el, s jó termés esetén a 15 katasztrális holdnál kisebb területen gazdálkodók teljesen szabadon adhatták volna termékeiket, állította Fehér. Ez ellentmondásban állt saját cikkével, hiszen 1947 tavaszán még az egész rendszer megszüntetésében reménykedett. Ebben az írásban is elítélte a spekulánsokat, de a hangsúly mégsem ezen, hanem a még keményebb kényszerintézkedések elkerülésén, a gazdálkodók megnyugtatásán van. „Nem szívesen nyúlt a kormány ezekhez a kényszerintézkedésekhez. De vonakodott a rekvirálás igénybevételétől is, mert hiszen az ellenkezik a demokrácia alaplényegével is. De az előbbi megoldási mód

114 FEHÉR Lajos: A vetések helyzete: kedvezőek a termés kilátások. *Szabad Föld* 1947. április 20. 1.; A szántás-vetési munkák mindenekelőtt! *Szabad Föld* 1947. szeptember 14. 3.; Az új gazdasági év küszöbén. *Szabad Föld* 1947. szeptember 21. 1.

115 ERDMANN Gy.: *Begyűjtés...* 67–75.

116 FEHÉR Lajos: Javuló termés kilátások! Hat és fél mázsás átlagos termésre számíthatunk. *Szabad Nép* 1947. június 8. 7.

117 FEHÉR Lajos: Az ország kenyere. *Szabad Nép* 1947. október 14. 1.

megfelelőbb és érdeke is a gazdatársadalomnak, mert megadja a termelés további folytatásához szükséges biztonságérzetet is.”¹¹⁸

Fehér nem csupán a parasztság szorgalmát, munkakedvét méltatta, hanem igyekezett bemutatni a szövetkezés iránti elkötelezettségét is. A szövetkezetek közül az MKP agrárpolitikusaiknak szívéhez legközelebb álló földművesszövetkezetek sorsával foglalkozott, mivel ezeket lehetett legkönnyebben a gazdálkodást, a termelést is közösen folytató gazdasági szervezetté alakítani. Egy Békés megyei példát bemutatva elsősorban a gazdasági racionalitással érvelt emellett a szövetkezeti forma mellett: „a legmaradibb ember is láthatja: milyen nagyszerű lehetőségeket nyit parasztságunk felemelkedésére az ipari növények termelése és a belterjes gazdálkodás.”¹¹⁹ A legsikeresebben gazdálkodó földművesszövetkezeteket bemutató írásában pedig megmutatkozik Fehérnek az adott tájegységre jellemző gazdálkodási forma iránti elismerése, sőt pártolása.¹²⁰ Szerinte a sarkadi társulás „a szövetkezésnek a mezőgazdasági termelésben olyan új formáját alakította ki, amely mindenkit megelőzött, s amely magva lehet a különleges, magyar talajon nőtt paraszti szövetkezeti mozgalomnak. E különleges forma a táblás gazdálkodás.” A Tolna megyei Istvánmajori Földművesszövetkezet pedig kísérleties módon hasonlít az 1960-as évek kiterjedt melléküzemági hálózattal felvértezett termelőszövetkezeire. A földművelés mellett faiskolát, szeszgyárat, tehenészetet és baromfityénészetet is fenntart. Sőt a virágkertészetben „húsfajta virágmagot is termelnek itt a szövetkezeti parasztok szerződéses alapon – Dániának”.

A parasztsághoz társított pozitív jegyek sorában feltétlenül meg kell említenünk az innovációt, amely iránt Fehér Lajos mindig különös vonzalmat érzett. Ezért szívesen mutatott be eredményesen gazdálkodó s néha bizony tévűtnak bizonyuló újjátással kísérletező parasztembereket is. Az előbbire példa az összesen 12 kat. hold földön gazdálkodó Kaszapovics András „hőstörténete”, akivel Fehér az MKP Falusi Bizottságának ülésein ismerkedett meg. A kommunista ideológia toposzaiban bővelkedő történet – a főhős 15 évig szolgált cselédként egy *sváb* nagygazdánál, a *demokrácia* tette emberré, 1945 májusa óta MKP tag és községi bíró – valóságos mintagazdaként mutatta be az illetőt: a góréja tele van nemesített kukoricával, amit sertéshizlálásra használ, műtrágyát szór földjére, amelyet az átlagosnál többször kapált meg. Így nem csoda, ha rekord kukoricatermést takaríthatott be.¹²¹ Némiképpen megmosolyogtató viszont Fehér Lajosnak az a riportja, amelyben búzát nagyobb területen ritkábban vető és éppen ezért kapásnövényként művelő gazdálkodót mutatta be. Viszont a cikk végén olvasható egy rendkívül sokatmondó gondolat Fehérnek az agráriummal kapcsolatos felfogásáról: „A Szabad Föld eddig is előszeretettel számolt be okos parasztokról, minden hasonló kísérletezésről, akik a parasztság tiszteltreméltó úttörőinek számítanak.”¹²²

118 FEHÉR Lajos: Mindennapi kenyérünkért. *Szabad Föld* 1947. október 19. 1.

119 FEHÉR Lajos: Miért jó a körösladányi földművesszövetkezet? *Szabad Föld* 1947. december 25. 7.

120 FEHÉR Lajos: 86 „legjobb” magyar szövetkezet. Felfelé vezet a magyar parasztság útja. *Szabad Föld* 1948. január 11. 9.

121 FEHÉR Lajos: A paraszti munka hőse: 52 mázsa kukoricát termel kat. holdanként Kaszapovics András kéthelyi gazda. *Szabad Nép* 1948. március 21. 7.

122 FEHÉR Lajos: Orosháza határában virul a „kapásbúza”. *Szabad Föld* 1948. június 6. 8.

A kapásbúzaról szóló riport részben már átvezet minket egy másik kulcsfontosságú területhez, amely Fehér Lajos későbbi pályafutása szempontjából is meghatározónak bizonyult. Nevezetesen az agrártudomány szerepének és gyakorlati alkalmazásának, a feldolgozóipar és a minőségi mezőgazdasági termékek jelentőségének a felismeréséhez. Ezekkel a témákkal kapcsolatban is számos írása látott napvilágot.

Az agrártudomány képviselői közül Havas László és Fleischmann Rudolf munkásságát járta körül egy-egy cikk erejéig. Havas egy azóta feledésbe merült eljárás, a kolhicinezés úttörőjének számított. Ennek lényege, hogy az őszi kikerics egy egyébként mérgező alkaloidjának genetikai alkalmazásával rendkívül nagyra nőtt terményeket, így burgonyát, hagymát és uborkát lehet előállítani. Bár Fehér a felfedezés „beláthatatlan vonzerejéről” lelkendezett, az eljárás végül nem nyert teret a magyar mezőgazdaságban.¹²³ Ha ebben esetben a jövő lehetőségei el is vakították Fehér Lajos szemét, viszont annál helyesebben és tiszteletre méltó módon ítélte meg a hazai növénynemesítés egyik óriásának, Fleischmann Rudolfnak az életművét.¹²⁴ Leginkább a cikk végkicsengése a fontos, mivel megelőlegezi azt a politikát, amelyet Fehér Lajos az 1960-as években, immár befolyásos döntéshozóként maga is folytatott. Bár dörgedelmét Fleischmann kapcsán fogalmazta meg, de azt az agrártudományok egészére értette: „Külföldön a növénynemesítőket tejbén-vajban fürdetik. Jó lenne, ha demokráciánk okulna hibáiból, s azt, akinek parasztságunk milliói annyit köszönhetnek, végre méltóképpen felkarolná.”¹²⁵

Fehér szívesen foglalkozott egy-egy speciális mezőgazdasági termék sorsával is. Figyelemre méltó a szegedi paprikáról írott cikke, amely világpiacon összefüggések miatt a hagyományos csípős paprika édes paprikává való alakítása mellett foglalt állást. Ennek kapcsán kitért a paprikanemesítéssel foglalkozó kiváló tudós, Obermeyer Ernő tevékenységére is.¹²⁶ Ugyancsak mély érzelmi azonosulással karolta fel a rizs termelését is, s ebben Fehért igazolta az idő, hiszen az élelmezésben a rizs egyértelműen kiszorította a kölest. Újságírói tehetségét bizonyítja, hogy ezt a folyamatot a hétköznapi nyelvére is ügyesen lefordítja: „Az újfajta magyar gabonanövény mindinkább tért hódít s lassan majd csak kiszorítja az évszázados köleskását. Helyette most már fehér színű rizskása kerül a disznóhurkába, minden parasztszalánnál. Hiába, európaisodunk.”¹²⁷ A cukorrépa termelésének felfuttatása szintén Fehér Lajos kedvenc vesszőparipái közé tartozott, mivel úgy vélte, hogy a cukor a burgonyához hasonló fontosságra tehet szert a népélelmezés terén. Több alkalommal is megjegyezte, hogy nem csupán a földosztás előtti nagybirtokon, hanem a kisparaszti gazdálkodás keretében is lehet sikerrel cukorrépat termelni. Ennek kapcsán tett megállapítása egész

123 FEHÉR Lajos: Óriás hagyma, fagyálló krumpli, magnélküli uborka. Forradalmasítja a mezőgazdasági termelést Havas László találmánya, a kolhicinezés. *Szabad Nép* 1947. február 16. 9.

124 A tudós életművéről I. P. HARTYÁNYI Borbála: Fleischmann Rudolf. In *Agrártörténeti életrajzok*. Szerk. FÜR Lajos és PINTÉR János. Bp. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1985. 159–163.

125 FEHÉR Lajos: A leghíresebb növénynemesítő ma nyomorog Kompolton. Beszélgetés a sziki búza, a lófogu kukorica, a viharbúza nemesítőjével. *Szabad Föld* 1947. február 23. 7.

126 FEHÉR Lajos: Válságba jutott a híres szegedi paprika. *Szabad Föld* 1947. november 2. 7.

127 FEHÉR Lajos: A magyar rizs regénye. Hogyan honosították meg a turkesztáni rizst Magyarországon? *Szabad Föld* 1947. november 16. 6.

életművének hosszú távon feloldhatatlan ellentmondását fejezi ki: „Vállalkozó szellemű parasztságunk az idei cukorrépa termeléssel megnyerte a belterjes gazdálkodás első ütközetét!”¹²⁸ Kapitalista tartalom kommunista frazeológiával körítve.

Nem csupán a növénytermelés, hanem az állattenyésztés is fontos helyet foglalt el Fehér Lajos agrárpolitikai nézeteiben. Ezt már a kukoricatermelés pártolása és a sertésenyésztés fejlesztése kapcsán is bemutattuk. Szintén ehhez a témához kapcsolódik a kisbéri lótenyésztő állomásról szóló riportja, amely kapcsán a mesterséges állattenyésztés magyarországi meghonosítása mellett kardoskodott. Ennek igazolására a világ egyik legfejlettebb mezőgazdasági kultúrával rendelkező országára hivatkozott: „Hogy milyen anyagi megtakarítást jelent a gazdák számára, arra beszédes példát nyújtanak a dán szövetkezetek. Dániában már 1939-ben alakultak olyan szövetkezetek – 30–40 is – amelyek mesterséges szaporítással javítottak fel állatállományukat.”¹²⁹

Végezetül meg kell említenünk, hogy Fehér alighanem elsőként ismerte fel a később oly népszerűvé és köznévvé vált Mirelite gyorsfagyasztott termékek jelentőségét és mutatta be az akkor még csak kísérleti stádiumban folyó munkát.¹³⁰

Mint az eddigiekben láttuk, Fehér Lajosra főként, mint jó tollú újságíróra számított a korabeli pártvezetés. A zárt falusi, tanyasi közösségeket direkt politikai akciókkal igen nehezen lehetett megszólítani, s ez felértékelte a nyelvükön értő értelmiségiek szerepét. Ez indokolhatja, hogy Fehér Lajost a szűk szerkesztőségi munkán kívül a pártoktatásba is bevonták. 1947–48 folyamán több alkalommal is készített napi politikai vagy éppen a parasztságra vonatkozó kérdéseket a kommunista politika vonalát szigorúan követő, de aránylag közérthető nyelven írott broszúrákat. Ezeket elsősorban az MKP falusi kádereinek okítására használták. Témánk szempontjából igen fontos, hogy 1947 októberében Fehér Lajos megbízást kapott arra, hogy Parasztszövetkezetek címmel foglalja össze pártiskolai előadását. Alig két hét áll rendelkezésére a munka elvégzésére, s az elkészült füzetet egy hét alatt kellett Nagy Imrének politikailag „felülbíralnia”.¹³¹

Fehér Lajos kis könyvecskéje hamarosan meg is jelent,¹³² s ez alapján összefoglalhatjuk a szövetkezetekről vallott véleményét. Fehér az 1947 decemberében elfogadott új szövetkezeti törvénnyel indokolta, hogy miért szükséges ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozni. Úgy vélte, hogy a korábban meglévő szövetkezetek, így a Hangya és a hitelszövetkezetek alapvetően kapitalista jellegűek voltak. Ezzel szemben az új „demokratikus népi szövetkezetek” a tagok egyéni munkavégzésére és az egy tag – egy szavazat elvre alapozódnak, így mentesek mindenféle kizsákmányolástól. E rövid elméleti alapvetést követően Fehér áttekintette a szövetkezeti mozgalom európai és magyarországi fejlődését. Bár értékelésében a dán, a svájci és a hol-

128 FEHÉR Lajos: A magyar cukorrépa hőskölteménye. Az idén 300 milliót hozott a cukorrépa a parasztságnak. *Szabad Föld* 1947. november 23. 4.

129 FEHÉR Lajos: Magyarországon is meghonosítják a mesterséges állatszaporítást. *Szabad Föld* 1947. november 30. 7.

130 FEHÉR Lajos: „A gyorsfagyasztás” csodája: friss meggy, dinnye, őszibarack karácsonykor és húsvétkor is. *Szabad Föld* 1948. május 30. 8.

131 PIL 274. f. 5. cs. 88. ö. e. MKP SZB 1947. október 14.

132 FEHÉR Lajos: *Parasztszövetkezetek*. Bp. k. n., 1948.

land modell eléggé sötét színekkel ábrázoltatik, de a szovjet példa is csupán egyetlen bekezdést kapott.

A magyarországi helyzet bemutatásakor a különböző fogyasztási-, értékesítő- és hitelszövetkezetek mellett a földművesszövetkezetek leírásának szentelte a legnagyobb teret a szerző.¹³³ Ezek legfontosabb feladatát Fehér abban látta, hogy „az egyéni magángazdaság meghagyása mellett gazdaságilag megerősítsék az újgazdákat; a kis- és törpebirtok számára a szövetkezés lehetővé tegye a nagybirtok volt gépi felszereléseinek hasznosítását, s így biztosítsa a kisgazdaságok számára mindazokat az előnyöket, amelyeket a nagybirtok élvezett.”¹³⁴ Mindez eléggé mérsékelt program, főként, ha az egy évvel később meginduló erőltetett szövetkezetesítést tekintjük. Fehér többféle szövetkezeti forma (hitel-, fogyasztási-, értékesítési-, termelő) együttese mellett tette le a garast, s csupán azt tartotta fontosnak, hogy a kommunisták kiemelten támogassák a nekik legjobban megfelelő modellt. Sem a magántulajdon korlátozásáról, sem gyorsított ütemű szövetkezetesítésről nincs még itt szó.

Fehér Lajos könyvének legnagyobb érdekessége, hogy a szövetkezet elméleti meghatározását, a magyar és az európai szövetkezeti út bemutatását és a háború óta eltelt időszak értékelését illetően szinte teljes mértékben megegyezik Nagy Imrének a *Társadalmi Szemle* hasábjain 1948 decemberében megjelent írásával.¹³⁵ Ez eléggé ékezen árulkodik Nagy Fehérré gyakorolt igen intenzív hatásáról.

Azt, hogy Fehér Lajos 1956-ot követően nem úgy pattant ki a pártvezetés fejéből, mint Pallasz Athéné Zeuszéből, egyértelműen bizonyítja az a brosúra, amely a rajta szereplő évszám szerint 1948-ban látott napvilágot, de szövege minden bizonnyal még 1947-ben íródott. A füzet a hangzatos *Új élet szabad földön* címet kapta, és az Országos Tervhivatal kiadványaként hagyta el a nyomdát. Eredete 1946 legvégére nyúlik vissza, amikor a Magyar Kommunista Párt politikai bizottságának ülésén elfogadták Gerő Ernő előterjesztését. Az anyag a készülöben lévő, még a parlamenti vita és a törvényi szentesítés előtt álló három éves terv jövőbeni népszerűsítésének módozatait tárgyalta. Ennek értelmében 16–24 oldalas brosúrákat kellett az erre kijelölt munkatársaknak készíteni. A kiadott utasítás értelmében „valamennyi brosúrát úgy kell elkészíteni, hogy az egész terv rövid felvázolása után minden réteg külön-külön megtalálja benne részleteiben mindazt, amit számára a hároméves terv megvalósítása hoz.”¹³⁶ A parasztság és a 3 éves terv kapcsolatát felvázoló füzetet Fehér Lajosnak kellett megfogalmaznia és ennek eredményeként jelent meg a fent említett munka.

A füzet a megjelenését követő viharos változások következtében néhány hónap alatt elavult és tartalmát tekintve alig vált belőle valami valósággá. Fehér gondolkodása szempontjából mégis fontos forrásmunkának tekinthető, hiszen a későbbi idő-

133 Az 1945 és 1948 között szövetkezetekről I. NAGY J.: *A paraszti...* 77–90.

134 FEHÉR L.: *Parasztszövetkezetek...* 12.

135 NAGY Imre: A szövetkezet jelentősége a mezőgazdasági fejlődésben. In Uő: *Egy évtized*. Válogatott beszédek és írások. Bp. Szikra, 1954. 96–118.

136 274. f. 3. cs. 65. ö. e. Az MKP PB 1946. december 30-i ülésének jegyzőkönyve.

szakhoz képest ekkor még eléggé, később soha el nem ért nyíltsággal fejtette ki, milyen utat látna üdvözítőnek a magyar mezőgazdaság számára.¹³⁷

Fehér abból a helyes felismerésből indult ki, hogy a háborús pusztítás igen mély sebeket ütött az amúgy is igen alacsony termésátlagokat produkáló magyar mezőgazdaságon. (3.) Az ebből a helyzetből való kilábalás „legnagyobb ellensége” a nagybirtokrendszer volt, amely azonban megsemmisült a földreform következtében. A következő lépés az, hogy „át kell térnünk sürgősen a korszerű, belterjes gazdálkodásra.” (5.) Az ehhez szükséges pénzügyi alapot a tervgazdálkodás teszi lehetővé és az ennek nyomán született 3 éves terv legfontosabb célja az életszínvonal gyors növelése. „Több lesz az élelem, a ruha, a lábbeli, nagyobb lesz a műveltség s több lesz az öröm” – írta Fehér nem kevés pátozzsal. (6.) Megemlíti, hogy három esztendő alatt a beruházások 30,4%-a esik majd a mezőgazdaságra.¹³⁸

A legfontosabb cél a háborús károk kijavítása mellett az, hogy „meg kell kezdenünk mezőgazdaságunk átállítását a külterjes szemtermelésről a sokoldalú, több munkáskezet foglalkoztató és több jövedelmet is hozó ipari és haszonnövények termelésére, valamint a fokozottabb állattenyésztésre, más szóval: belterjesebb gazdálkodásra való áttérésre.” (10.) Vagyis Fehér tisztában volt a magyar mezőgazdaság régóta fennálló természetszerkezeti problémájával és a falut sújtó munkanélküliség mértékével is.

Növényekre lebontva, búzából és rozsból elegendőnek vélte a hazai fogyasztás kielégítését. A zab vetésterületének csökkentését a lóállomány jövőbeni apadása miatt elengedhetetlennek tartotta. Szorgalmazta a kukorica és az árpa vetésterületének növelését az állati takarmányozásban játszott szerepük miatt. „A burgonya, cukorrépa, dohány, rizs, len, kender, konyhakerti és fűszernövények termelését a békebelinél is jóval nagyobb területre kell növelni.” (12.) A termésátlagok növelését a csökkenő vetésterület ellenére is lehetségesnek látta: „Jobb talajmunkával, tisztított, csávázott vetőmag, sőt nemesített vetőmag használatával, műtrágyázással és helyes növényápolással” fel lehet emelni a termésátlagokat. (14.)

Szót emelt a korszerű rétgazdálkodás kialakítása, a szikes és savanyú talajok megjavítása, a nemesített vetőmagok termelése mellett. Elengedhetetlennek gondolta a mezőgazdaság nagyarányú gépesítését. Az 1947-es állapotoknak megfelelően traktorállományok felállítását javasolta, amelynek a földművelésszövetkezetek mellett a középapparatszágot kellett elsősorban segíteniük.

Mindig is kiemelt szerepet kapott Fehér Lajos mezőgazdaságot reformáló törekvései között az öntözéses gazdálkodás felfuttatása. Nála is felbukkan az immár két évszázados múltra visszatekintő Duna–Tisza-csatorna vágya, de megjelenik a későbbiekben megvalósult hortobágyi és tiszafüredi öntözőrendszer terve is. A szövegben egy-két egészen merész elképzelés is olvasható. Fehér véleménye szerint az

137 FEHÉR Lajos: *Új élet szabad földön*. Bp. Országos Tervhivatal, 1948. Az oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

138 A valóságban ennek fele, az összes beruházás kb. 15%-a jutott az agráriumra. NAGY J.: *A paraszti...* 61.

új öntözőcsatorna a Hortobágyon „e kopár sivatagon néhány éven belül valóságos Kánaánt fog elővarázsolni”. (28.)

Szintén a két évtizeddel később megvalósuló terveket előlegezték Fehér Lajosnak a mezőgazdasági feldolgozó iparra vonatkozó elgondolásai. Mind a mezőgazdaságban lévő munkaerő-felesleg, vagyis a falusi munkanélküliség, mind a nyeresztermékek ipari cikkeké váló „átformálása” szempontjából kiemelt jelentőséget tulajdonított a cukor-, a malom-, a szesz- és a konzervipar fejlesztésének. Helyesen mutatott rá, hogy mindez néhány év alatt „beláthatatlan exportlehetőséget” nyújt majd a magyar mezőgazdaságnak. (36.)

A brosúra utolsó részében Fehér Lajos szót ejtett a szövetkezeti rendszerrel kapcsolatos elgondolásairól. Pártja véleményével összhangban a földművesszövetkezeteket állította piederstálra, mint egyetlen „igazi, demokratikus paraszti szövetkezeti mozgalmat.” (41.) A mezőgazdaságba történő állami beavatkozást rajtuk keresztül tartotta megvalósíthatónak. A továbbiakban viszont mégis szélesre tárta a kapukat a szövetkezeti mozgalom egésze előtt: „Minden faluban építsük ki a fogyasztási, értékesítő, beszerző és hitelszövetkezeteket maguk boldogulására – az egyéni kisparaszti gazdasági termelő erők hathatós fejlesztése érdekében.” A hároméves terv szerint művelt és jómódú parasztságot fog eredményezni, zárta Fehér Lajos a komoly reményekkel kecsegtető írását.

Fehér írását joggal minősíthetnénk az adott politikai elvárásokhoz igazodó, azokat tükröző brosúrának, ha másfél-két évtized múlva nem kerültek volna napirendre ugyanezek a problémák és megoldási módok a magyar agrárpolitikában. Mivel azonban igen nagy mértékű az átfedés ezért joggal feltételezhetjük, hogy Fehér Lajos egészen 1948 nyaráig valóban hitt, hihetett abban, hogy a kommunista párt ezeket a célokat követi. Ezért komolyan gondolhatta az MDP megalakulása előtt, de már a kész programnyilatkozat ismeretében írott sorait: „[...] a Dolgozók Pártja a parasztok pártja is és azok minden kis és nagy kérdésében legfőbb segítője és küzdőtársa lesz.”¹³⁹

ISTVÁN PAPP

THE EARLY CAREER OF LAJOS FEHÉR, 1945–1948

In the mid-1960s the agriculture of Hungary, afflicted by several waves of collectivisation, showed signs of a deep crisis. The discontent of farmers and the difficulties of production and marketing were treated by the Party leadership with unusual methods. Instead of administrative measures, economic reforms were initiated, which brought substantial results within a decade. Within the leadership of the Hungarian Socialist Workers' Party first as a secretary of the Central Committee, and later as Deputy Prime Minister, Lajos Fehér was the major political supporter of these reforms.

139 FEHÉR Lajos: A Magyar Dolgozók Pártja – magyar parasztok pártja! *Szabad Föld* 1948. május 23. 3.

How had he become the leading agrarian politician of his day, what were his origins? The paper attempts to answer these questions by examining the early career of Lajos Fehér.

For a number of years after World War II Hungarian agriculture was able to develop freely in the period between land distribution and the proclamation of collectivisation. Fehér worked in that period with the leading agrarian politicians of the Hungarian Communist Party, Imre Nagy and Ferenc Donáth. He was a member of the party's Village Committee, and from 1946 he was editor of *Szabad Föld*, the weekly Communist newspaper aimed at farmers. His contemporary essays, reports, lead articles and publicity material are explored. These give a sense of a politician of vision, with a concern for farmers' interests and an ear for expert advice. Fehér had already realised that the only way to turn agriculture into a successful sector was the appreciation of both agricultural knowledge and practical farming experience. He was also aware of the importance of the middle layer of farmers and that Hungarian agriculture was unlikely to recover without substantial support from the national budget. These show that the leading agrarian politician of the 1960s had already been in the making fifteen years earlier. He only had to bide his time.

KÖZLEMÉNYEK

ERNST JÓZSEF

A MAGYARORSZÁGRA BEHOZOTT ÉS AZ ITT NEVELT ANGOL TELIVÉR LOVAK MÉNESKÖNYVÉNEK ELSŐ KÖTETEI

„[...] egyik oldala Mese, másika pedig Valóság.
A' mi a' Mesét illeti, meg kell vallanunk, hogy az a' Ló
dolgában nálunk nagyon széles kiterjedésű; – a' mi
pedig a Valóság, annak köre igen igen keskeny.”¹

Széchenyi Istvánnak a lóversenyzés kapcsán 1828 februárjában megjelent könyve befejező, „Mit kellene tehát nekünk tenni” című fejezetében sorolja a legfőbb teendők között: „Azért elmulthatatlanul szükséges, ha nincs praedestinálva, hogy Ló-tárgy Hazánkban a' legalsóbb lépcsőn megálljon és a' régi zavarban megmaradjon; hogy az Országnak minden tellyesvérü Kanczái's azoknak időnként való Szüleményei Atyjok nevével együtt fel legyenek jegyezve. Illy L ó d e f t e r valódiságát csak Közzététele tarthatja igazi létében.”²

ORSZÁGOS MÉNESKÖNYV I. KÖTET (1832)

A *Lovakról* című munkában lefektetett cselekvési program lépésről lépésre – lassabban, mint ahogy Széchenyi István szerette volna – valósult meg. Így volt ez a lóversenyzés ügyével foglalkozó, az „Ideig óráig való választottság” helyébe 1830. június 11-én, a kor szokásainak megfelelően meghatározott időtartamra (hat évre) megalakult Állattenyésztő Társaság munkálkodásával is.³ Az alakuló ülésen deklarált célok között szerepelt az országos méneskönyv megjelentetése is.⁴ Ennek szerkesztésével Wesselényi Miklóst bízták meg.⁵ A munkával kapcsolatos első lépésekről, a munka elkezdéséről az Állattenyésztő Társaság 1831. évi közgyűlésén is szó volt.⁶ Az 1832. május 27-én tartott közgyűlésen viszont már bejelentették a *Méneskönyv* nyomdai előkészületeit, s egyben sajnálkozásukat fejezték ki, hogy kevesen küldték be lovaik jegyzékét.⁷ Az első magyar „Lódester”, amelyet végül is Nádasdy Tamás gróf „szerkeszteté” 1832 őszén jelent meg *Országos Méneskönyv, vagyis telivér lovak 's azok ivadékainak jegyzéke 1832-ig bezárólag, melyben a közös haszon végett a' szomszéd austriai tartományokban lévő telivér lovak is fölvétettek. I. kötet* címen. A közreadott Méneskönyvben – elkészítésében az angol General Stud Book első négy kötetét is figyelembe vet-

1 SZÉCHENYI István: *Lovakról*. Trattner és Károlyi. Pest, 1828. (A továbbiakban: *Lovakról*, 1828). 169.

2 *Lovakról*, 1828. 195.

3 *Gyepkönyv, 1830. 1830-ki jelentés a Magyarországi Állattenyésztő Társaság munkálódásairól*. ANDRÁSY György és DÖBRÖNTEI Gábor kiadásában. Pesten, 1830. (A továbbiakban: *Gyepkönyv + évszám*). 7.

4 *Gyepkönyv, 1830*. 8.

5 *Gyepkönyv, 1830*. 56–57. Nincs tudomásunk arról, hogy Wesselényi Miklós a későbbiekben miért nem folytatta a munkát.

6 *Gyepkönyv, 1831*. 14.

7 *Gyepkönyv, 1832*. 78–79.

ték – összesen 66 mén és 52 kanca szerepel ivadékaival (a Névmutatóban 142 lovat sorolnak fel). Nádasdy Tamás az Előszóban a Méneskönyv feladatát, a származás és teljesítmény közéletének szükségességét, az angol telivérnek a tenyésztésben való jelentőségét foglalta össze.⁸ Az adatok gyűjtését az 1832. évi tenyésztési adatok bejelentése után (valószínűleg június 30-ával) zárták, így az 1832-es csikózási eredmények, valamint a fedezetések (az 1833-ban várható ellések) is szerepelnek a jegyzékbe vett lovaknál. A további változásokat (a megszületett csikók adatai, fedezetések, új lovak stb.) minden év június 30-ig bezárólag kellett jelenteni, s a változásokat a vonatkozó évre megjelent *Gyepkönyv*ben (az Allattenyésztő Társaság munkálkodásának éves jelentésében) adták közre. Az adatszolgáltatás terén és a megjelent Méneskönyv iránt elég nagy érdeklenség mutatkozott.⁹

A versenyzés ügyeit, és a Méneskönyv vezetését a hat esztendőre megalakított Állattenyésztő Társaság, majd 1835. december 31. után kibővített feladatkörrel (az „*egész mezei gazdaságra*”), ugyancsak hatéves időtartamra megalakult Magyar Gazdasági Egyesület (ezen belül az Állattenyésztési osztály) intézte. Ezzel kapcsolatban Széchenyi Istvánnak sem volt megjegyezni valója az 1838-ban megjelent könyvében.¹⁰ A változásokat, az új lovakat, a tenyésztési adatokat az éves jelentésekben, a változatlanul megjelenő *Gyepkönyvek*ben azonban már nem adták közre. A Magyar Gazdasági Egyesületben 1841-ben – hat esztendő elteltével – a működési mandátum folytatása ügyében tartott gyűlésen a lóversenyzési és az angol telivér tenyésztésével összefüggő feladatok ellátására megalakítják a Pesti Lovar-Egyletet.¹¹ A *Gyepkönyv* megjelentetése, valamint a *Méneskönyv* vezetése 1842-től az új egyesület hatáskörébe került. Az adatoknak a *Gyepkönyv*ben való megjelentetésében vagy a *Méneskönyv* esetleges második kötetének kiadásában azonban előrelépés nem történt.

„A’ hazai méneskönyv szerkesztésének folytatását illetőleg legújabbán úgy intézkedett a’ választmány: miszerint a’ hirlapi felszólítások nyomán e’ részben beküldött adatokon kívül még kerületenként hitelesen összeíratták a’ telivérek, melly összeírás rendszeresen szerkesztve, egy példányban az egyeslet’ levéltárába fog tétetni, s ugyanez, német nyelvre lefordítva, a’ német birodalmi Méneskönyvvel kapcsolatban fog a’ közönség számára kiadni.”¹²

8 NÁDASDY Tamás: *Országos Méneskönyv, vagyis telivér lovak 's azok ivadékainak jegyzéke 1832-ig bezárólag, közös haszon végett a' szomszédos austriai tartományokban lévő telivér lovak is fölvételek. I. kötet.* Pesten, 1832. Nyomtatta fűskuti Landerer (A továbbiakban: NÁDASDY, 1832)

9 HOELLER, 1928. 19. A szerző a *Tenyésztés és Futtatások 1848-ig* című könyvében lábjegyzetben megjegyezte, hogy a *Magyar Méneskönyv*-ből mindössze 100 példányt adtak el.

10 „A’ ‘Méneskönyv’ folytatása és a’ Pénzért-hágatás iránt nincs egyéb észrevételem, hanem hogy mi az elsőt illeti, ne sajnálják az illetők rendesen és hiteles bizonyossággal a’ Verseny.választmánynak beküldeni min azon telivér lovak’ származási jegyzékét – pedegree – mellyeknek birtokába jöttek [...]” SZÉCHENYI István: *Néhány szó a’ lóverseny körül.* Pesten, 1838. Heckenast Gustáv tulajdona, 195.

11 MMgM AI 8186. A Pesti Lovar-Egylet 1882. május 12-i ülésének jegyzőkönyve. Károlyi Gyula gróf mint elnök javasolja, hogy a Választmány a Lovar-egylet címének megváltoztatására hívjon össze még a tavaszi meeting ideje alatt. A javaslat alapján, három nap mulva, a május 15-én tartott közgyűlésen elfogadták a Magyar Lovaregylet nevet. Az új nevet 1882. május 17-én kelt levélben jelentették be a Belügyminisztériumnak (MMgM. AI. 8182. 1882. május 15-i közgyűlés jegyzőkönyve és Belügyminisztériumnak írt levél.).

12 *Gyepkönyv*, 1846, 36. A *Gyepkönyv*ben ezt a szöveget 1854-ig változatlanul közölték. 1855-től a *Gyepkönyv* szerkezete megváltozott, a „*Méneskönyv*” fejezet megszűnt.

ALLGEMEINES GESTÜT-BUCH. ERSTER BAND (1847)
(ÁLTALÁNOS MÉNESKÖNYV. ELSŐ KÖTET)

A 19. század derekára mind több közép-európai országban hódított teret és kapott szerepet a lóversenyzés, és az angol telivérek felhasználása a helyi fajták nemesítésében. A telivérek nyilvántartásában, a méneskönyvek vezetésében azonban hiányosságok voltak és hasonló gondokkal küzdött mindegyik érintett ország. Éppen ezért az észak-németországi Jockey Club, valamint több más német lóverseny egyesület, továbbá a Pesti Lovar-Egylet is felvetette egy, a térség (Közép-Európa) minden országát érintő, közös méneskönyv kiadásának szükségességét. A terv szerinti méneskönyv első részében az Észak-Németországban, Poroszországban és Dániában, a második részében a Dél-Németországban, Magyarországon, Erdélyben, valamint Galíciában tartott és tenyésztett angol telivérek szerepeltek. A méneskönyvet végül is C. H. Vogler szerkesztette. Az első kötet a *Magyar Méneskönyv* kiadása után 15 évvel, 1847-ben jelent meg Berlinben, *Allgemeines Gestüt-Buch. Ein Verzeichniss des Vollblut-Pferde nebst ihrer Abstammung welche sich allen deutschen Staaten, sowie den nich zum deutschen Bunde gehörigen Landestheilen der preussischen und dänischen Monarchie desgleichen in Ungarn seinen Nebenländern, in Siebenbürgen und Galizien befinden. Erster Band* (Általános Méneskönyv. Az összes német államban, valamint a Német Szövetséghez nem tartozó porosz és dán országrészekben, ugyanígy Magyarországon, Erdélyben és Galíciában levő angol telivér lovak jegyzéke származásukkal együtt. Első kötet) címen. A kötet elkészítésében és szerkezetében mintául a *General Stud Book* 1845-ig megjelent első öt kötete tapasztalatát vette figyelembe a szerkesztő. A Függelékben a keleti (arab) véréű lovak jegyzékét adta közre. Ebben a részben meglehetősen sok bábolnai és mezőhegyesi eredeti arab kanca szerepel ivadékaival. – Az *Allgemeines Gestüt-Buch* további kötetei ötévenként jelentek meg: a második 1852-ben, a harmadik 1857-ben, a negyedik 1862-ben. Magyar és erdélyi adatok az első négy kötetben vannak, míg a továbbiakban, így a napjainkban is folyamatosan megjelenő *Allgemeines Gestüt-Buch* csak a németországi telivér lovak adatait tartalmazza. Az első kötetekben közreadott magyar vonatkozású adatok sajnos meglehetősen hiányosak, de hiányos az *Allgemeines Gestüt-Buch* magyarországi előfordulása is.

A *Gyepkönyvben* a „Méneskönyv”-re vonatkozó tudnivalók, illetőleg a szövegrész változatlan formában jelent meg, majd 1845-től kezdve több más mellett a *Méneskönyv* rovat is megszűnt.¹³

MAGYAR MÉNESKÖNYV. I. KÖTET (1865)

A James Weatherby által a szigetországban 1793-ban közre adott *General Stud Book* első és a további három kötet után a kontinensen először – a reformkor ma napig nem tudatosodott teljesítménye – a magyar nyelvű nemzeti méneskönyv jelent meg, s csak ezt követte 1838-ban a *Stud Book Français*. Néhány személy reformok iránti elkötelezettségének, buzgalmának köszönhetően megszületett, de a Pató Pál-i közönyön elbukó kezdeményezés után csak több mint harminc évvel döntött úgy a Pesti Lovar-Egylet, hogy újra magyar nyelvű méneskönyvet adjanak közre. A könyvben a tenyésztésben álló lovak mellett külön fejezetet kívántak szentelni azoknak a lovaknak is, amelyek az 1832-ben megjelent *Méneskönyvben*, valamint a továbbiakban más helyen (*Gyepkönyvekben* és az *Allgemeines Gestüt-Buchban*) is szerepeltek. A rendkívül nehéz munkával a *Vadász- és Versenylop* főszerkesztőjét, Bérczy Ká-

¹³ A *Gyepkönyvekben* megjelent beszámolók, rovatok követték Széchenyi István a *Lovakról* című könyvében a „ló dolgában” felsorolt feladatok terén elvégzett munkákat.

rolyt bízták meg. A nagy szorgalommal, utánjárással begyűjtött adatok alapján összeállított *Magyar Méneskönyv. A Magyarországon volt és lévő angol telivér lovak jegyzéke és származása. Egy függelékkel melly az ausztriai koronaországokban lévő telivérek beküldött jegyzékét és származását tartalmazza. I. kötet* címen 1865-ben jelent meg munkája. Ebben a *Méneskönyv*ben majd kétezer ló adata szerepel és forrásmunkául szolgált a későbbiekben is.

ALLGEMEINES ÖSTERREICHISCHES UND UNGARISCHES GESTÜT-BUCH (1867)
(ÁLTALÁNOS OSZTRÁK ÉS MAGYAR MÉNESKÖNYV)

A *Magyar Méneskönyv*re, Bérczy Károly úttörő kezdeményezésére, valamint a kötet hiányosságaira¹⁴ és a nyelvi problémáira az Osztrák–Magyar Monarchiában jól ismert, a versenyzés tekintélyes szakembere, az angol telivérek behozatalában is közreműködő Francis Cavaliero buzdítására hivatkozva Otto Mayr¹⁵ ömágy készítette el méneskönyvét, amely *Allgemeines österreichisches und ungarisches Gestüt-Buch. Verzeichniss der im Kaisertaate Oesterreich und in Ungarn befindlichen englischen, englisch-orientalischen und rein orientalischen Vollblut-Pferde nebst ihrer Abstammung. Erster Band* (Általános osztrák és magyar méneskönyv. Az Osztrák Császárságban és Magyarországon levő angol, angol-keleti és tiszta véri keleti [arab] telivér lovak jegyzéke és származása. Első kötet) címen 1867-ben jelent meg.

Otto Mayr a további köteteket négyévenként kívánta közreadni. Ennek jegyében jelent meg egy újabb munka 1873-ban, amelyet már a Bécsben megjelenő *Sportblatt* című lap szerkesztőjeként adott közre. A könyv címe azonban némileg változott: *Allgemeines oesterreichisch-ungarisches Gestütbuch. Verzeichniss der Oesterreich-Ungarn befindlichen Vollblut-Pferde nebst ihrer Abstammung* (Általános osztrák–magyar méneskönyv. Ausztria-Magyarországon előforduló angol telivér lovak jegyzéke és származásuk) lett. Megtévészto a kötetszám helyén szereplő *Erster Theil*, azaz *Első rész* jelzés, ugyanis a kötet tulajdonképpen az 1867-ben megjelent könyv folytatása, azaz a Mayr-féle *Méneskönyv* második kötetének is tekinthető.

OFFICIELLES GESTÜTS-BUCH FÜR OESTERREICH-UNGARN (1878)
(HIVATALOS MÉNESKÖNYV AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG RÉSZÉRE)

A Pesti Lovar-Egylet közgyűlése 1877. május 7-i közgyűlésén elfogadott határozata értelmében az „Általános magyar-osztrák méneskönyvet” az osztrák Jockey-Clubbal közösen készítik el.¹⁶ Ennek érdekében még ugyanebben az évben létrehozták a Méneskönyv Bizottságot, s együttműködtek az Osztrák Jockey-Clubbal a német nyelven megjelenő, közös méneskönyv szerkesztésében és kiadásában. A közös méneskönyv első kötete, amelyet Charles Wackerow szerkesztett, 1878-ban jelent meg. Címe: *Officielles Gestüts-Buch für Oesterreich-Ungarn enthaltend die Oesterreich-Ungarn befindlichen Vollblutpferde englischer Abstammung* (Hivatalos méneskönyv Ausztria-Magyarország részére. Magában foglalja Ausztria-Magyarországon levő angol származású telivér lovakat). A szerkesztőség a Mayr-féle 1867-ben megjelent munkáját vette figyelembe, és azt folytatta (az 1872-ben megjelent kiadványtól, hibái

14 A hiányosságokra maga Bérczy Károly figyelmeztet a *Méneskönyv* előszavában.

15 Otto Mayr neve ekkor már ismert volt: az 1860-as évek első felében jelentette meg a *Die Gestüte des österreichischen Kaiserstaates* (Wien, é. n.) ismertető füzetait a Monarchia területén levő magán- és katonai ménesekről.

16 MMGm. AI. 8182. 8. sz. közgyűlési jegyzőkönyv. A közös méneskönyv megjelentetésére Festetics Pál gróf terjesztette be javaslatát.

miatt eltekintettek). Ezzel a magyar és az osztrák versenyegylet közötti eddigi szoros együttműködés (a versenyrendezések, versenyszabályok egyeztetése) újabb területre, a közös méneskönyv német nyelven való megjelentetésére is kiterjedt. A Méneskönyv Bizottság minden el akart követni annak érdekében, hogy az addigi hiányosságokat kijavítsák és megfeleljenek a nemzetközi gyakorlatnak. Ennek érdekében 1877-től az export- és importlistát, 1878-tól kezdődően a fedezőmének jegyzékét is közre adták. A tenyésztőknek előírták a minden év július 1-jéig való bejelentési kötelezettséget, amelyre formanyomtatványt küldtek ki. A *Hivatalos méneskönyv* napjaink A/5 méretű könyveihez hasonló nagyságban, piros vászonkötésben, aranynyomású fedőlappal a továbbiakban négy-ötévenként, így a II. 1882-ben (még Charles Wackerow szerkesztésében), a III. 1886-ban, a IV. 1891-ben, míg az ötödik kötet 1896-ban látott napvilágot. A két kötet megjelenése közti időszakban tenyésztésbe vett lovakról, meglehetősen rendszertelenül pótkötetet jelentettek meg. Az utóbbi három kötet közreadója az Osztrák Jockey-Club Igazgatósága (Generel-Secretariate) volt.

Az ötödik kötet kiadása előtt már mind többen vetették fel az önálló, magyar nyelvű méneskönyv megjelentetését. A millenniumi év hangulata lóversenyezés terén is fölerősítette a nemzeti érzelmeket. Sokan hiányolták a Magyar Derby megtartása és a Heti Lóversenynaptár (a Lovaregylet hivatalos közlönye) megjelentetése mellett¹⁷ a „*magyar méneskönyvet*”, mivel: „*nem osztrák–magyar a tenyésztés, hanem magyar*”.¹⁸ Szemere Miklósnak a magyar méneskönyv megjelentetésével kapcsolatban a Magyar Lovaregylet Igazgatóságának szóló indítványával azonban a magyar lóversenyést megteremtő egykori reform nemzedék konzervatív fiainak és unokáinak közgyűlése érdemben nem foglalkozott, mivel az alapszabály értelmében ebben a témában a Választmány volt az illetékes.¹⁹ A Választmány viszont már a közgyűlést megelőző 1896. augusztus 10-én ülésén napirendbe vette a témát „[...] ügyek mellett elfogadta az igazgatóság (recte az elnök²⁰) által már régebben tervezett indítványt egy magyar–német méneskönyv iránt (az eddig csak német nyelven megjelent helyett) egyetértőleg s közös költségen az ausztriai Jockey Clubbal, mint azt a legcélszerűbb [...]”²¹. A magyar méneskönyv ügyét az Országos Törzskönyvelő Bizottság viszont továbbra is támogatta és átiratot intézett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (amelyből a Pesti Lovar-Egylet 1842-ben kivált) Lótenyésztési szakosztályához.²² Felajánlotta segítségét és közreműködését, de ugyanakkor hiányolták azt is, hogy a *Sportéletemek* a méneskönyv ügyében korábban közre adott nyílt levelét válaszra sem méltatták. Az átirattal kapcsolatban az OMGE 1896. december 15-i üléséről közreadott jegyzőkönyv a következőt rögzítette: „A szakosztály hosszabb vita után elhatározta, hogy bár a bizottság által kontemplált magyar méneskönyv vezetését

17 *Sportéletemek* 1896, 1. évf. 9. sz. 1.

18 *Sportéletemek* 1896, 1. évf. 33. sz. 17. 05. 1. „Nyílt levél Batthyány Elemér grófnak.” A július 5-én kelteztetett levelet a *Sportéletemek* Szerkesztősége aláírású levélben az Országos Gazdasági Egyesület és a szerkesztőség támogatását is megígérték. A témára a lap 1896. december 13-án tér vissza, az Országos Törzskönyvelő Bizottság hasonló témájú nyílt levelének közlésével.

19 MMgM. AI 8182. A Magyar Lovaregylet 1896. augusztus 26-i közgyűlésének jegyzőkönyve. Valójában a téma eléggé kényes volt, ugyanis az *Officielles Gestüts-Buch* V. kötete ekkor már nyomdában volt, s rövidesen megjelent.

20 Egyenesen az elnök.

21 *Vadász- és Versenylap* 1896. XL évf. 59. sz. 3. A választmányi ülésről szóló hír. A lap a Lovar-Egylet Választmányának ülésének meghívóját a „Hivatalos közlemények” rovatban már korábban közölte, míg a jelen számban a közgyűlés meghívója és napirendi pontjai szerepeltek. Az első pont Szemere Miklós indítványa volt. A közgyűlési beszámolót az 1896. XL. évf. 66. sz. 2. oldalán adták közre.

22 *Közletemek* 1896. 6. évf. 100. sz. 12. 12., 1777. „Az Országos Törzskönyvelő Bizottság átirata az OMGE lótenyésztési szakosztályához.”

helyesli, annak mielőbbi megvalósítását kívánatosnak tartja, kénytelen azonban e javaslattól ez idő szerint eltekinteni, mert a Magyar Lovaregyletnél ez ügyben teendő pártoló ívek elintézésére számot nem tarthat, reméli azonban, hogy a legközelebbi jövőben a Magyar Lovaregylet e téren is a reformjavaslat felé fog hajolni, s a Magyar Méneskönyvet meg fogja valósítani.²³

Egy év múlva, 1897-ben az Osztrák Jockey-Club és a Magyar Lovaregylet közös Méneskönyv-Bizottsága kiadásában kétnyelvű (német és magyar), a mai A/4 formátumhoz hasonló méretű *Officielles Gestüt-Buch für Oesterreich und Ungarn*, illetve – *Hivatalos Méneskönyv Ausztria és Magyarország részére. Magában foglalja az Ausztriában és Magyarországon lévő telivér-lovakat* című VI. kötet (az eddigiektől eltérően a két ország neve között az „é s”, illetve az „u n d” kötőszó is feltűnt!). A ló nevének középre tördelése után két hasábon, németül és magyarul adják közre a származási és a tenyésztési adatokat. A közös méneskönyv utolsó, XVI., az 1915–1918. évek adatait tartalmazó kötete 1919-ben jelent meg.

MAGYAR MÉNESKÖNYV (1921)

Az I. világháborút követően a Magyar Lovaregylet már 1921-ben megjelentette kettő, magyar és ezúttal angol nyelven a *Magyar Méneskönyv (Hungarian Stud Book)* első kötetét, amely Magyarország területéről²⁴ bejelentett angol telivérek 1919. és 1920. évi tenyésztési adatait, valamint a lovak sorsát (külföldre kerülését, illetve megszállt területeken tartott) közölte. Ezzel folytatta és teljessé tette a *Hivatalos méneskönyv Ausztria-Magyarország részére XVI. kötetét*. Alakja is követte az egykori közös méneskönyv A/4 nagyságú formátumát, és tördelése is hasonló módon, két hasábon, magyar és angol nyelven közölte a származási és tenyésztési adatokat. A következő három kötet is hasonló formátumban és szerkesztésben jelent meg, azonban lényegesen kisebb terjedelemben, mivel az adatok már csak a békeszerződés utáni területen levő lovakra vonatkoztak. Az V. kötetből kezdve azonban kisebb, a mai B/5 nagysághoz hasonló formátumot kaptak a kötetek. – Az új osztrák méneskönyv, az *Offizielles Gestüt-Buch für Österreich* első kötete viszont csak 1924-ben látott napvilágot.

A Magyar Méneskönyv X. kötetét 1944 őszén adták ki. A II. világháború után, a Magyar Lovaregylet 1951-ben történt megszűnéseig tovább működött,²⁵ és a méneskönyvi bejelentéseket is nyilvántartotta. A X. kötethez tartozó 1–4. pótfüzeteket 1947., 1948., 1949. és 1950. években adták ki, sokszorosítva, míg a II. világháború után kiadott újabb méneskönyv, a XI. kötet, amely az 1944–1951. évi adatokat közli, stenciles sokszorosítással jelent meg 1952-

23 *Köztelek* 1896. 6. évf. 102. sz. 12. 20., 1814. n. o.

24 A trianoni békeszerződést megelőző időszak magyarországi határain belüli területen levő lovak.

25 Ezzel kapcsolatban a Lóspört Igazgatóság hivatalos közlönyében, a *Galopp-Versennaptár* 1951. XI. évf. június 29-i, 1. számban a következő hirdetés jelent meg, amely vonatkozott a *Méneskönyvvel* kapcsolatos teendőkre is: A Földművelésügyi Minisztérium a 8534-HI-480/1951. számú rendeletével a galoppversenyek rendezését is a Lóspört Igazgatóság hatáskörébe utalta. Ennek következtében, nehogy a galopp-versenyüzem lebonyolításának folyamatosságában zökkenő álljon be, a Belügyminisztérium által az 5644-2ü/99/1951/IV/5/e. szám alatt feloszlott Magyar Lovaregyletnek igazgatósága által annak idején, valamint a Magyar Lovaregylet önkormányzatának felfüggesztése idejében kirendelt miniszteri biztosok által is hozott rendeletek, átmenetileg, további intézkedésig teljes érvényükben fennmaradnak.

Ugyancsak lejártukig, illetve további intézkedésig ezentúl is megtartják hatályukat mindazon engedélyek, jóváhagyások, kiltítások, versennap-kiírások, hivatalosan közzétett versenyfeltételek, már lejárt versenyek, s egyéb intézkedések, amelyek megadása, elrendelése stb. ugyancsak a feloszlott Magyar Lovaregylet Igazgatóságának, illetve ennek jogkörében működő miniszteri biztosok rendelkezési alapján történtek.

ben. Ugyancsak ebben a formátumban és sokszorosítási eljárással láttak napvilágot a XII–XV. kötetek a Magyar Lovaregylet egykori irodájában (Budapest, Szép utca 3.) működő Ló-sport Vállalat keretében működő Lósport Igazgatóság gondozásában. A további köteteket az FM Lótenyésztési Igazgatósága és jogutódai gondozták.

A legutolsó, a XXVIII. kötet 2003-ban került a tenyésztők kezébe – a XXIX. kötetben szereplő adatok, naprakészen a kiadójukra várnak.

IRODALOM

- Magyar Méneskönyv* (Hungarian Stud Book) I. kötet. Bp. 1921. Magyar Lovaregylet kiadása. XXXVIII + 516 p.
- Gyepkönyv*. 1830-ki jelentés a Magyarországi Állattenyésztő Társaság munkálódásairól. Andrásy György, Döbrentei Gábor kiadásában. 1830, Pesten. 67 p.
- Gyepkönyv*. 1831-ki jelentés a Magyarországi Állattenyésztő Társaság munkálódásairól. Andrásy György, Tasner Antal kiadásában. 1831, Pesten. 88 p.
- Gyepkönyv*. 1832-ki jelentés a Magyarországi Állattenyésztő Társaság munkálódásairól. Andrásy György, Tasner Antal kiadásában. 1832, Pesten. 92 p.
- Magyar Méneskönyv*. A Magyarországon volt lévő angol telivér lovak jegyzéke és származása. Egy függelékkel mely az ausztriai koronaországokban lévő telivérek beküldött jegyzékét és származását tartalmazza. I. kötet. Bérczy Károly szerkesztésében. Pest, 1865. Nyomatott Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál. XXVI + 236 p.
- FEHÉR Dezső – TÖRÖK Imre: *A magyar lóversenyzés története (1827–1977)*. Történelmi visszpillantás a reformkor korszakától napjainkig. Bp. 1977. Natura Magyar Lóverseny Vállalat. 155 p.
- HALÁSZ György: *Telivérek*. A magyar telivér lótenyésztés története a ménimportok csoportosítása alapján. Bp. 1944. Dr. Vajna és Bokor kiadása. 511 p.
- HOELLER Móric: *Tenyésztés és Futtatások 1848-ig*. Bp. 1927. Pallas Rt nyomdája. 47 p.
- HOELLER Móric: *A Kincsemek*. Bp. 1942. Franklin Társulat nyomdája. 253 p.
- KECSKÉS Sándor: *A magyarországi állattenyésztő szervezetek története 1828–1948*. Herceghalom, 1991. Állattenyésztési Kutató Intézet. 391 p.
- MAYR, Otto: *Allgemeines österreichisches és ungarisches Gestüt-Buch. Verzeichniss der im Kaisertaate Oesterreich und in Ungarn befindlichen englischen, englisch-orientalischen und rein orientalischen Vollblut-Pferde nebst ihrer Abstammung*. Erster Band. Wien, 1867, Druck und Verlag von G. Ad. Ungár-Szentmiklóssy. XXIV + 304 p.
- MAYR, Otto: *Allgemeines oesterreichisch-ungarisches Gestütbuch. Verzeichniss der Oesterreich-Ungarn befindlichen Vollblut-Pferde nebst ihrer Abstammung*. Erster Theil. Wien, 1873. Druck von Wilhelm Köhler. XXII + 366 p.
- NÁDASDY Tamás (szerk.): *Országos Méneskönyv, vagyis telivér lovak 's azok ivadékainak jegyzéke 1832kig bezárólag, közös hasznú végett a' szomszédos ausztriai tartományokban lévő telivér lovak is fölvéttettek*. I. kötet. 1832, Pesten nyomtatta fűskuti Landerer. XX + 36 p.
- SZÉCHENYI István: *Lovakrul*. Pesten, 1828, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál. 245 p.
- SZÉCHENYI István: *Néhány szó a' lóverseny körül*. Pesten, 1838, Heckenast Gusztáv tulajdona, 240 p.
- SZEKRÉNYESI Dániel (szerk.): *Gyepkönyv 1846*. 1846-dik évi jelentés a Pesti Lovar-Egylet munkálódásairól. Pesten, 1846. 45 p.
- VISZOTA Gyula: *Gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása*. Bp. 1904. Pátria. 44 p.
- VISZOTA Gyula: *Széchenyi és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület*. Bp. 1910. Pátria. 75. p.
- VISZOTA Gyula: *Gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása*. Bp. 1904. Pátria. 44 p.
- WACKEROW (szerk.): *Officielles Gestüts-Buch für Oesterreich-Ungarn enthaltend die Oesterreich-Ungarn befindlichen Vollblutpferde englischer Abstammung*. Wien, 1878. Verlag von Friedrich Beck, Buchhadlung für Sport. XXVII + 218 p.

JÓZSEF ERNST

THE FIRST VOLUMES OF THE STUD BOOK OF IMPORTED AND HUNGARIAN-BRED ENGLISH THOROUGHBREDS

One of the conditions of legal, internationally acknowledged horse racing is a verified, accurate and continuously published record of covering stallions, brood mares and their offspring. István Széchenyi in his book 'On Horses' (1828) stressed the importance of the publication of a nationwide Hungarian stud book, based on the General Stud Book, which was kept in Britain and registered English thoroughbreds. The project was one of the tasks of the Animal Husbandry Association, formed in 1830. As a result of the efforts of reform-minded participants, the National Stud Book was published in 1832, the first volume of which had to be re-issued several times due to the irregular data supply of breeders. This paper examines the publication of these volumes and thus the history of the registration of English thoroughbreds in Hungary. Changes and breeding reports were first issued in the Association's yearbooks, and later forwarded to be published in the German stud book (issued since 1847 in Berlin). Independent Hungarian or Austrian-Hungarian stud books with historical antecedents were published in 1865, edited by Károly Bércz and in 1867, edited by Otto Mayr, but these were not continued. Finally, in the cooperation of the Pest Jockey Association and the Austrian Jockey Club, regular editions of stud books in German (1878–1896) and in German and Hungarian (1896–1918) were published. After the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy the first volume of the Hungarian Stud Book was released in 1921, and was followed with further volumes despite recurring historical, economic and publishing difficulties. Volume 28 was issued in 2002, and the load of data for volume 29 is still waiting for a publisher.

TÖRÖK RÓBERT

ADALÉKOK A FRANCK HENRIK ÉS FIAI RT. TÖRTÉNETÉHEZ

A két világháború között méltán népszerű Franck cég mára feledésbe merült. A történeti munkákban legtöbbször csak illusztrációként találkozhatunk áru-do-bo-za-ival, színes hirdeté-
se-ivel. A cég magyarországi története feltáratlan, részletesebb feldolgozása még várat magára.
A tanulmány ezt a hiányt szeretné legalább részben pótolni. A cég történetéről a nemzetközi
irodalom is hiányos, illetve nehezen hozzáférhető. 1989-ben Ludwigsburgban, „a cikória fő-
városában” rendezték meg azt a kiállítást, melynek katalógusa ismerteti a Franck helyi törté-
netét és termékeit, továbbá művelődés- és ipartörténeti adalékokkal járul hozzá a cégtörténet-
hez.¹ Magyarországon elsősorban a korabeli sajtó foglalkozott a cég ügyeivel, és néhány
szakkönyv ad némi tájékoztatást a történetéről. Budapest Főváros Levéltárában 1909 és 1949
közötti céges iratanyagok és az 1945 után létrejött Frank Kávészteri Művek dokumentu-
mai lelhetőek fel.² Emellett a múzeumok gyűjteményeiben is lappanganak a cégre vonatkozó
adatok, tárgyak, dokumentumok. A tanulmány elsősorban a Magyar Kereskedelmi és Ven-
déglátóipari Múzeum gyűjteményeiben feltárt forrásokon alapul, hiszen a múzeum tárgyi és
dokumentációs gyűjteménye jelentős Franck hagyatéket őriz.³

Ismerkedjünk meg először is az alapítóval és életútjával. Johann Heinrich Franck 1792-
ben született a németországi Urachban. Atyja kelmefestő volt, de 1796-ban a francia betörés
következtében egész vagyonát elveszítette, s kénytelen volt Vaichingen városába menekülni.
Az ifjú Franck kitanulta édesapja mesterségét. A napóleoni háborúk idején a francia megszá-
llók katonai szolgálatra kényszerítették. 1813-ban a lipcsei Népek csatájában Napóleon mel-
lett harcolt. A háború után visszatért Vaichingenbe, hogy folytassa tanult mesterségét, de a
kedvezőtlen gazdasági viszonyok miatt szakmájából nem tudott megélni, s felhagyott az ipar-
ral. Ekkor kezdte tanulmányozni – egy Franciaországból hozott könyv alapján – a cikória
termelését és feldolgozását. Ennek nyomán próbált először kísérletezni a cikóriakávé előál-
lításával, olyan eredményesen, hogy már 1827-ben meg tudott alapítani egy kis pótkávégyárat
Vaichingenben.⁴ Ez a gyár lett a magva annak a későbbiekben óriásivá nőtt vállalatnak,
amely a pótkávégyártás előállításával és forgalmazásával világhírré tett szert. Heinrich
Franck 1852. február 2-án, hatvanadik születésnapján bejelentette visszavonulását. A vezetést

- 1 „Die Hauptstadt der Cichoria” Ludwigsburg und die Kaffeemittel-Firma Franck. Städtischen Museums Ludwigsburg, 1989, 146 p. Az irodalomjegyzék hivatkozik egy 1928-ban kiadott műre, amely a cég 100 éves jubileuma alkalmából jelent meg: *100 Jahre Franck. 1828–1928*. Ludwigsburg–Berlin, 1928.
- 2 Budapest Főváros Levéltára XI. 1010 Franck Kávészteri Művek iratai (cégjegyzés, levelezések, szerződések, megállapodások, körlevelek, védjegy- és adóügyek, személyzeti, műszaki és kereskedelmi levelezések, leltárak, könyvelések és mérlegek) és XXIX 902. Frank Kávészteri Művek Nemzeti Vállalat iratai.
- 3 A múzeum gyűjteményeiben reklámlapok, számlák, fejléces levelek, plakátok, tárgyak és reklámtár-
gyak, áruminták, fényképfelvételek találhatóak.
- 4 Más forrás szerint 1822-ben vagy 1826-ban.

idősebb fiára, Wilhelmre bízta, de továbbra is figyelte cége működését. Johann Heinrich Franck 1867. szeptember 13-án halt meg, cégét fiaira, utódaira hagyta, akik tovább folytatták apjuk sikeres vállalkozását.

A Franck cég 1882-ben települt Magyarországra.⁵ 1882. december 21-én jegyezte be Franck Walter gyáros, linzi lakos az alapító után Franck Henrik fiai néven. A vállalatot ekkor Linzből és Bécsből irányították. A cég fióktelepe és főirodája Budapesten a Belvárosban, a Kristóf tér 8. szám alatt volt.⁶ Bár a magyarországi leányvállalatot csak 1882-ben jegyezték be, a Franck cég már az 1870-es években forgalmazott kávépótszert Magyarországon, az ország valamennyi jó nevű fűszerkereskedésében.

Hazánkban a Franck Henrik és Fiai rt. nevéhez köthető a pótkávéfogyasztás kultúrájának szélesebb körben való elterjedése. A pótkávé az idevágó ipari gyártmányok gyűjtőfogalma, s e gyűjtőfogalom alá tartoznak a *kávépótlékok* (*Kaffesurrogat*) és a *kávépótlók* (*Kafeersatz*). A kávépótlékokat és a kávépótlókat Magyarországon az 1920-as években szabályozták rendeletileg. Ennek értelmében *kávépótléknak* minősül a cikóriagyökér, a füge, a maláta, a cukorfélék, a búza, az árpa, a kukorica, a répafélék, a gyümölcsök, gyümölcsmagvak, a tölgy- és bükkmag, a gesztenye- vagy csillagfürtmag szakszerű feldolgozás útján előállított ipari terméke. Ezen anyagok a szemeskávé pótlékolására szolgálnak. A *kávépótló* viszont az az ipari termék (keverék, készítmény) amely a szemeskávé (kávépótlékkal kevert szemes kávé) főzetével íz és zamat tekintetében annyira megegyezik, hogy a szemes kávé vagy a kávépótlékkal kevert szemeskávé főzetét pótolja. A különbség csak annyi, hogy hiányzik belőle a szemes kávé koffeintartalma. A kávépótlékok tulajdonképpen a szemes kávé kiegészítésére, a kávépótlók viszont a szemes kávé helyettesítésére (teljes pótlására) készült gyártmányok. A gyakorlatban a kávépótlékokat is használják teljesen szemes kávé nélkül, másrészt a kávépótlókat is használják a szemeskávé pótlékolására.⁷

A kávé szélesebb körben való elterjedésével párhuzamosan a Monarchia területén már az 1870-es években gyakran hamisították a kávé. Az ügyes csaló árusok a valódi kávéhoz pótlékokat adtak, s így meghamisították a valódi kávéból készült termékeket. Később már a pótkávé is hamisították.⁸ 1878-ban a *Fővárosi Lapok* hirdetésében olvashatjuk, hogy a gazdaszervezők körében közismert Franck kávé is hamisítják. „Hogy a közkedveltségű és mindenütt keresett Franck-kávénak ártsanak, sok gyáros különféle készítményű silány kotyvalékot a hirneves Franck-kávé cím alatt vásárba hoz; mi több sokan közülök az egész czéget: Henrich Franck Söhne in Ludwigsburg, a következő 6 gyár tulajdonosa: Ludwigsburg (2 gyár) Reith, Bretten, Meimsheimés Grossgartachban – utányomják és a silány árukra ragasztják. Miért?! – hogy a vevőket csalják! Ennélfogva elővigyázat a vásárlásnál. A valódi Franck kávé feltalálói és gyártói kényszerülve vannak tehát ládácskájukhoz és csomagajkhoz aláírást: Heinrich Franck Söhne és hatóságilag letéteményezett védjegyeket odanyomatni és a tisztelt gazdasz-

5 HOFFMANN Mihály és GYÖNGYÖSI József (szerk.): *A Magyar Fűszerkereskedő Lexikona*. Bp. é. n. 303–304.

6 „Socius korlátolt szavatosságú társaság az élelmiszeripar számára wieni cég és Fundus korlátolt szavatosságú kereskedelmi társaság, linzi cég. Cégjegyzés önálló. Főtelephely: Linz.” KÖRMENDY Ferenc (szerk.): *Cégmutató Budapest bejegyzett működő cégeiről*. Bp. 1921.

7 A kávépótlékról a 26.555/1922 számú Földművelésügyi Miniszteri rendelet 6. §-a rendelkezik, a kávépótlóval pedig a 72.920/1924 számú, ugyancsak Földművelésügyi Miniszteri rendelet foglalkozik.

8 „Az eljárás abban állott, hogy liszthulladékból tésztát készítettek s ebből különös gépekkel a kávészemhez hasonló testecskéket készítettek, amelyeket aztán barnára festettek gumi vagy gyantaoldattal fényesítették úgy, hogy a pörkölt kávéhoz keverve csak nehezen voltak felismerhetők, de vízbe dobva feláztak és szétestek.” In *Révai Nagy Lexikona* XI. kötet, Bp. 1914, 376.

szonyokat kérni, hogy ezen jegyekre szigorúan vigyázzanak, hogy így a valódit a hamisítótól, utánzotttól megkülönböztetni bírják.”⁹

A *Fűszerkereskedők lexikona* szerint Magyarországon a Franck Henrik Fiai rt. a legrégebb pótkávé-gyártó cég.¹⁰ A kávépótlékok és kávépótlók elterjesztésében és forgalmazásában megalapítása óta élen járt. A 19. század végére a vállalkozás nemzetközi elismerésre tett szert a kávépótlékok gyártásával és forgalomba hozatalával. A hazai ipar ekkor még nem tudott lépést tartani a fogyasztás emelkedésével, ugyanis a cikóriakávé készítése különleges gyártási eljárást igényel, amely az egyes gyárosok tapasztalatain alapult. A cég által hosszú évek alatt kidolgozott gyártási technológia már biztos talajon állott, így hazánkban is meghonosodhatott a pótkávétermelés és -fogyasztás kultúrája. Magyarországon a 19. század második felétől kezdték el a pótkávé gyártásához szükséges nyersanyagok, többek között a cikória – más néven katánggyökér – termesztését. A hazai termelés nem fedezte az egyre növekvő igényeket, ezért szükség volt a pótszerek behozatalára. A hazai pótkávé-behozatal 1886-ban már évi 370 vagon volt, az emelkedést jelzi, hogy hét évvel korábban az egész Osztrák–Magyar Monarchia területére 345 vagonnal hozták be pótkávét. Magyarországon 1885-ben négy gőzerőre berendezett, nagyobb pótkávégyár volt, de csak a kassai Franck gyár termelése volt jelentős. Később a század fordulóján már egyre több cikória-, pótkávé- és pótlószergyár, vállalkozás jelent meg Franckék mellett. Voltak Budapesten, Körmenten és Nagyszébenben is kisebb gyárak, de ezek csak keservesen vergődtek a külföldi verseny miatt. A nyersanyag nagyrészt vasúton vagy hajón érkezett Budapestre, főként a Franck cég linzi üzeméből. A kisebb pótkávé-gyárak később nem tudták felvenni a versenyt az egyre terjeszkedő Franck céggel, mindemellett azonban hamar elszaporodtak a Franck pótkávé-utánzatok. „Mint hogy a Franck gyár dobozain keresztben a Heinrich Franck Söhne cég névirása díszlett, az utánzók kiválasztottak három szót, amelyeknek kezdőbetűi amazéval megegyeztek, és ezeket tüntették fel a dobozaiikon, például Hoch Feinste Sorte (kiváló finom fajta) vagy Herrlichte Trank Sorte (felséges italfajta).”¹¹ A cég a hamisítások kiküszöbölése miatt gyakorta tájékoztatta vásárlóit termékei eredetiségéről. A gyár tulajdonosai rendszeresen ismertették bejegyzett védjegyeiket, emellett a termékeken is olvashatunk különféle tájékoztatókat az eredetiség igazolásáról. Főként hirdetésekben, reklámlapokon és a termékek csomagolásán szerepelnek tájékoztató, figyelmeztető feliratok:

„AKI A JÓ KÁVÉT SZERETI KÁVÉPÓTLÉK GYANÁNT CSAKIS A VALÓDI FRANCK PÓTKÁVÉT HASZNÁLJA A KÁVÉDARÁLÓ VÉDJEGBEL”

„FIGYELMEZTETÉS! KÉRJÜK TISZTELT HÁZIASSZONY, NE TESSÉK A KERESKEDŐNÉL EGYSZERŰEN EGY CSOMAG VAGY LÁDA CIKÓRIÁT, HANEM HATÁROZOTTAN A FRANCK-FÉLE KÁVÉDARÁLÓ GYÁRI JEGYŰ GYÁRTMÁNYT KÉRNI, OLY VÉGBŐL, HOGY A MINDIG EGYENLŐ ÉS LEGJOBB MINŐSÉG IRÁNT MEG LEGYEN A KELLŐ BIZTOSÍTÉKA. FIGYELJEN AMELLETT ERRE A GYÁRI JEGYRE ÉS ALÁÍRÁSRA-, MERT CSOMAGOLÁSUNKAT AZONOS SZÍNŰ PAPÍRBAN ÉS HASONLÓ NYOMÁSSAL GYAKRAN UTÁNOZZÁK.

KIVÁLÓ TISZTELETTAL: FRANCK HENRIK FIAI”¹²

9 *Fővárosi Lapok* 148. sz., 1878. június 29., 730.

10 *A magyar fűszerkereskedők lexikona*. 302.

11 GYÖNGYÖSI József: *A magyar fűszerkereskedők története*. Bp. 1942, 169–170.

12 Korabeli reklámlapok és pótszerez dobozok feliratai. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum kereskedelmi dokumentációs gyűjteményéből.

A FRANCK HENRIK ÉS FIAI CÉG FEJLŐDÉSE

- 1827 – Johann Heinrich Franck először kísérletezik pótkávé előállításával Vaichingenben. Itt tulajdonosa egy fűszerüzletnek és egy cukrászdnak.
- 1828 – Megalapítja első cikóriagyártó üzemét Vaichingenben.
- 1832 – Fiókgyártelepet nyit Steinbachban (ma Wernau).
- 1844 – Fiókgyártelepet nyit Großgartachban (ma Leingarten).
- 1851 – Pörköltüzemet és szárazmalmot alapítanak Vaichingenben.
- 1855 – Fiókgyártelepet nyitnak Brackenheimben és Brettenben, vasúti csatlakozással.
- 1867 – Az alapító Johann Heinrich Franck halála.
- 1868 – A cég központja és központi gyáregysége a Vaichingen melletti Ludwigsburgba települ, ahol a közvetlen vasúti kapcsolat miatt a szállítás feltételei javulnak.
- 1871 – A Franck Henrik és Fiai cég megalapítása. Ezt követően a cég egész Európára kiterjeszti tevékenységét, s mindenhol e néven alapítanak céget.
- 1878 – Hat gyárat üzemeltetnek: Ludwigsburgban 2 gyártelep van, emellett Reith, Bretten, Meimsheim és Grossgartach településeken vannak üzeimeik.
- 1879 – Linzben üzemet és központot létesít.
- 1880 – Fiókgyártelepet nyitnak Eppingenben és Marbachban.
- 1883 – Gyártelepet alapítanak a csehországi Komatauban.
- 1887 – A terjeszkedés következő állomásai Mainland, Basel, Bukarest (1924-től részvénytársaságként működtek).
- 1888 – Magyarországon először Kassán nyitnak üzemet.
- 1892 – A déli területek igényeit Zágrárból látják el.
- 1895 – A cég Amerikában is érdekeltté válik: a New York melletti Flushingban alapítja meg tengerentúli telephelyét.
- 1896 – Johann Heinrich Franck és Robert Franck a Csehországi Pardubitzban alapít kávé- és pótkávé-gyárat. Az ide Hollandiából érkező cikóriát feldolgozva Horvátországba, Romániába, Svájcba és Olaszországba szállítják.
- 1905 – Nagyszombaton pótkávégyár nyílik.
- 1909 – Magyarországon Nagykanizsán létesítenek újabb cikóriakávé gyártó telepet.
- 1910 – Lengyelországban Krakkó mellett (Skawina) alapítanak gyárat.
- 1911 – Újabb üzemet létesítenek Magyarországon, Mosonszentjános községben.

Magyarországot és a kelet-európai régiót a Franck cég 1888 óta működő kassai gyárából és Zágrárból látta el pótkávéval. A kassai gyáregység elégitette ki Galícia, Szilézia, Bukovina és részben Oroszország pótkávé-szükségletét, míg a zágrábi gyárból Isztriába, Krajnába, Dalmáciába, Karintiába és Stájerországba szállítottak. Magyarország nyugati felének ellátásáról ekkor még a linzi gyár gondoskodott. Ide elsősorban az olcsóbb vízi út miatt hajóval szállították a kávépótszereket. A kassai és zágrábi gyártelepek mintegy huszonötezer négyzetméteren helyezkedtek el, s az iparvasúti összeköttetés is biztosított volt. Alsó- és Felső-Ausztria, Csehország igényeit a linzi, komattai és pardubitzai telephelyek biztosították. Horvátországon a központ Zágráb volt, emellett Belovárban is volt gyáregységük.¹³ Kelet-Európa felé is terjeszkedtek, később Romániában Bukarestben és Brassóban is gyárat alapítottak.

13 Az 1892-ben alapított zágrábi Franck cég a mai napig működik: kávé, tea, fűszer, snack és más termékek gyártásával és forgalmazásával foglalkozik. A gyár megünnepelte 115 éves fennállását. L. www.franck.hr.

A Franck kávé a század végére már jelentős sikereket ért el, s nemzetközileg elismert márkává vált. Több mint 50 különböző díjat, elismerést kapott a családi vállalkozás: többek között 1873-ban Bécsben diplomát, 1874-ben Münchenben oklevelet, 1877-ben ugyancsak Münchenben aranyérmeket. 1895-ben Teplitzben arany-, 1898-ban Brüsszelben ezüstérmekkel jutalmazták a pótkávé-termékeket. „Az 1896-os millenniumi kiállítás alkalmával a kassai és zágrábi gyár egy-egy elsőrendű éremmel lett kitüntetve.”¹⁴

A kassai gyárban 230 munkást alkalmaztak.¹⁵ Az üzem a legmodernebb berendezésekkel dolgozott. „A gyárak létesítésével a cég nemcsak a magyar vevőivel kívánt szorosabb viszonyba lépni, hanem feladatává tűzte ki magának, hogy azoknak mindenkor olyan gyártmányt szállíthasson, amely hazai nyersanyagból van előállítva.”¹⁶ Egy századforduló körüli fejlődés levél szerint a kassai Franck gyárat 1893-ban felújították, és feltehetően a termelékenység fokozása érdekében bővítették is.

A cég vezetésének hamar sikerült egyezményt kötni a Magyar Államvasutakkal a kedvezményes vasúti szállítási díjak elnyeréséért. Szükség is volt rá, hiszen a Franck vállalkozás Abaúj-Torna, illetve Zágráb és Belovár vármegyékben egyre nagyobb területeken termesztett cikóriát. 1901-ben Magyarországon 3500 kataszteri holdon vetettek cikóriát, amelyet a kassai és zágrábi gyártelepek dolgoztak fel. A cikória (katángkóró) gyökerét szeptember közepétől október végéig szedték fel, ezt követően a gyárban mosógépben megtisztították, vágógépek segítségével feldarabolták, megszáritották, beraktározták majd feldolgozták. A kassai és zágrábi gyárat úgy tervezték, hogy a kapacitást akár a kétszeresére is tudták növelni. A kávé- és a pótkávéfogyasztás kultúrája a szegényebb néprétegek körében csak ekkor, a századforduló környékén kezdett elterjedni. A fogyasztás későbbi növelése érdekében építették meg úgy gyáraikat, hogy ha nő a kereslet, nagyobb lehessen a gyárak kibocsátása is.¹⁷

A *Fűszerkereskedők Lapja* rövid híreiben, 1905-ben beszámol a nagyszombati új gyár-egység felépítéséről.¹⁸ Az üzem későbbi működéséről nem sokat tudni.

14 A Franck céget millenniumi nagy éremmel jutalmazták 1896-ban a „kitünő minőség-, nagybani termelés és a hazai ipar és földművelés terén szerzett érdemeiért”. *Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás közleményei*, 32. szám, 1896. november 15. 1445.

15 „Azon vezérelvből kiindulva, hogy a munkások egészségét és testi épségét példás rend, tisztaság és pontosság által biztosítani, a jó és szorgalmas munkásoknak pedig megfelelő és állandó elégedett megélhetést biztosító keresetet nyújtani kell, a munkaadók és munkások közt a legörvendetesebb érdek-összhang éretett el, melynek a jövőben való fenállása iránt a vezetőség gondoskodása és figyelmessége kezeskedik. Az iparfelügyelő úr ezen czég mechanikai és technikai, nemkülönbén a tapasztalatok alapján kipróbált humánus berendezéseiről föltötte dicséző módon nyilatkozott.” In: *Franck Henrik Fiai pótkávé-gyárak, Kassa-Zágráb*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum adattára. Ad. 52.95

16 *Franck Henrik Fiai pótkávé-gyárak Kassa-Zágráb*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum adattára. Ad. 52.95

17 „Noha ezen czég készítményei kitünő tulajdonságaik folytán a fogyasztóközönségnél a legnagyobb kedveltségnek örvendnek, mégis elég feltünő, hogy hazánkban a falusi népnél és munkásosztálynál, a tejeskávé pótkávéval vegyítve nagyobb elterjedésnek nem örvend, hanem – testi és szellemi erő rovására – még mindig a túl gyakori pálinkaivás dívik. Ezen körülmény hozza magával azt is, hogy a kassai és zágrábi gyárak üzemképessége mennyiség tekintetében még korántsem használtatik ki, sőt ezek teljes üzem mellett a jelenleg gyártott mennyiség kétszeresét volnának képesek termelni.” In *Franck Henrik Fiai pótkávé-gyárak Kassa-Zágráb*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum adattára, Ad. 52.95

18 „Új pótkávégyár Nagyszombaton. A linzi Franck Henrik és fiai pótkávégyár (eddig Magyarországon Kassa és Zágráb) új fióktelepet nyitott és jegyeztetett be.” In *Fűszerkereskedők Lapja* 1905, 14. sz. 6.

A Franck védjegy. A cég reklámstratégiája

A Franck kávészergyár híres reklámjele és védjegye a kávédaráló volt. A cég legelső gyárijegye az oroszán volt, ez Vaichingen város címeréből eredt. Később ezt a védjegyet felváltotta a kávéskanna márkajel, majd az 1890–1900-as évektől a kávédaráló.¹⁹ A *Központi Védjegyértésítő*ben azonban még sokáig együtt jegyezték be a három védjegyet. Később, a 20. század elejétől már csak a kávédaráló maradt meg mint önálló, mindenki által ismert márkajegy. A védjegyeket gyakorta megújították, s a korábbi változatokat lecserélték újabakra. A magyarországi cég a Linzi Kereskedelmi és Iparkamaránál jegyeztette be védjegyét. Márkajegyeik többségére jellemző, hogy azokat többnyelvű feliratokkal látták el, attól függően, mely országok mely népeihez kívánták eljuttatni termékeiket.²⁰ A Franck védjegyeken gyakran megjelennek rajzos motívumok, ábrák, figurák sőt még képes bolti jelenetet is bejegyeztettek.²¹ Franckék később egyre gyakrabban tájékoztatták a vásárlót arról, is hogy nemcsak a „valódi Franck kávé”, hanem annak feliratait is hamisítják. „Tisztelt háziasszony! Legyen óvatos, mert olyan doboz és csomag, mely a következő aláírást és védjegyeket nem viseli, – nem valódi Franck: kávé pótlék, hanem csak utánzat!”²²

A cég minden fórumot igyekezett kihasználni termékei jobb eladása érdekében, így a szakma képviselőit, a fűszer- és gyarmatáru-kereskedőket is megszólították ajánlataikkal. 1898–1901 között a Fűszerkereskedők Lapjában a következő hirdetéssel kívánta megnyerni a szakma elismerését a Franck-termékek iránt: „Tisztelt Uram! Minden kereskedőnek legfőbb gondja az, hogy finom (indiai) kávéfajtái, melyeknek megválasztásában oly nagy elővigyázattal jár el, – jó, finom és tiszta ízűen jussanak a csészébe, nem pedig holmi édes savanykás füge, körte datolya, szilva vagy répapótlékkal vegyítve, mely által *elizetlenítetnek*, sőt *elrontatnak*, hanem a kávé ízének teljesen megfelelő olvasható oly hozzátétel kell, mint a Valódi Franck kávé-pótlék, mely a kávé erősíti és emeli. Alázatos szolgálói: Frank Henrik Fiai Kassa, Zágráb.”²³

- 19 A védjegyek hazai történetében az első említésre méltó jogszabály az abszolutizmus korában, 1858. december 7-én kiadott császári és királyi védjegy-patens. Ez a birodalom egész területére érvényes volt. Ezt a helyzetet szentesítette az 1867. évi XVI. törvény (Vám- és kereskedelmi szövetség Ausztriával), így ez a császári és királyi patens érvényben maradt a kiegyezés utáni Magyarországon is. Az 1872. évi XXIV. törvény elrendelte az 1873. évi bécsi világkiállításon kiállított, „árubélyeg” oltalomra alkalmas tárgyakra védelmi bizonyítvány kiadását. Ez volt a kiegyezés utáni idők első törvénye, amely védjegyekkel foglalkozott. Az 1878. évi büntetőjogi törvény rendelkezései között található olyan intézkedés, amely iparvédjegy hamisítása esetére fogházbüntetést és pénzbüntetést ír elő. Az első önálló védjegy-törvény az 1889. december 9-én elfogadott 1890. évi II. tc. Ez a törvény – bár különböző kiegészítésekkel, módosításokkal – még tovább állt fenn, mint a szabadalmi törvény: 80 éven át szolgálta a védjegyjogosultak érdekeit. Vö. dr. SZARKA Ernő: Iparjogvédelem Magyarországon. In *Iparjogvédelmi és szerzői jogi szemle*, 101. évf. 2. sz., 1996. április.
- 20 A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum kereskedelmi tárgyi gyűjteményében a reklámajándék-tárgyak között van egy bőr szivartartó, melyen több mint 10 ország különböző nyelvein lehet olvasni a Franck cég nevét.
- 21 L. a *Központi Védjegyértésítő* bejegyzett Franck védjegyeit. A hazai védjegyügyeket a helyileg illetékes kereskedelmi és iparkamarák végezték az ország 20 kamarai központjában. A külföldi védjegyeket – az osztrákok kivételével – a budapesti kamaránál lajstromozták, a Kereskedelemügyi Minisztérium Központi Védjegy-lajstromozó Hivatala vette nyilvántartásba. Ebbe a hivatalba küldték el lajstromkivonatokat a kamarák, ezek összesítése jelent meg 1876. január 23. és 1901. június 1. között a *Központi Értésítő*ben, majd ezt követően a havonta megjelenő *Központi Védjegyértésítő*ben.
- 22 Franck reklámlap hátoldalán lévő felirat. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Kereskedelmi Dokumentációs Gyűjteményéből.
- 23 *Fűszerkereskedők Lapja* 1898, 1899, 1900, 1901-es számaiban.

A cég szükségesnek tartotta azt is, hogy az érintett országokban a Franck gyárat a helyi lakosok magukénak tekintsék, sőt a helyi, hazai ipar fellendítését is célul tűzte ki: külföldi vállalkozás létere a magyar iparpártolás szószólójaként is tevékenykedett. A magyar reklámlapokon gyakran szerepelnek ilyen feliratok: „Honi mezőgazdaság, honi nyersanyag, honi munka, honi ipar, honi kereskedelem; Franck kávé-pótlék Kassai gyártmány”. A cég külföldi tőkével rendelkező nagyvállalkozás volt, mégis úgy tekintett magára, mint „hazai” cégre, amelyet Magyarországon is bejegyeztek, és amely magyar üzemekben magyar terméket állít elő. Ezt jól jellemzi, hogy a Franck cég „tulipános” reklámlapot is kiadott, amely a hazai iparpártolás egyik jelképe volt.²⁴ A vállalkozás törekedett arra, hogy az egyes országokban gyártott termékeire az ország címerét is ráhelyezze, ezzel is igazolva azt, hogy az ottani ipar fejlesztéséért és védelmében tevékenykedik. A magyar kereskedelmi miniszter, Hegedűs Sándor 1899-ben látogatta meg a kassai telephelyet, s ezt követően, 1241/1899 számú, szeptember 30-i rendeletével engedélyezte, hogy a kassai pótkávégyár készítményein szerepelhessen a koronás magyar kiscímer. Hasonló kitüntetésben részesült a zágrábi Franck gyár is. A horvát bán látogatása és Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok kormányának ezt követő, 3767/1900 számú, július 31-én kelt rendeletével a cég jogot kapott a horvát címer használatára.²⁵ A korabeli sajtóban nagy visszhangot keltett a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara döntése, amely határozatában kimondta: kérem fogja a kereskedelmi minisztert, hogy tiltsa el a Franck pótkávégyár céget a magyar címer használatától, mert a cég Linzben gyártott terméket hoz forgalomba a kamara területén.²⁶ Franckék erre a pesti sajtóban tettek közzé cikkeket a hazafias kamarák ellen, s visszautasították a céget ért vádakot. Az *Iparjogvédelem* című lapban, amely a Tulipán Szövetség Magyar Védőegyesület hivatalos közlönye volt, melegen ajánlották a Franck pótkávé, mint kitűnő magyar terméket. Természetesen az említett cikk Franckék fizetett hirdetéseként jelent meg, válaszul a támadásokra.²⁷

1907 novemberében a cég a középcímer használatára is engedélyt kapott.²⁸ Így az ezt követően megjelent reklámokon már nemcsak a koronás kiscímer, hanem a magyar középcímer is szerepelt.²⁹

A vállalkozás sokat költött reklámra. Ahogy egy világcéghez illik, minden lehetséges reklámfelületet és korabeli lehetőséget felhasznált, sőt időnként különleges reklámhordozókkal is hirdette magát. 1914-ben a Bonyhádi Zománcmű megrendelésre több ezer fűszerboltba kerülő reklámtáblát gyártott le a cégnek, amelyet a kereskedelmi ügynökök terjesztettek. A korai Franck reklámképek igen látványosak, színesek és gyakran tájékoztató jellegűek. A gyermekek fogyasztóvá nevelésének célzatos megoldásait a cég is gyakran alkalmazta. Az 1890–1900-as években kiadott kis reklámlapjaikon gyakorta megjelennek különleges képecskék, amelyeket a gyermekek érdeklődési körének megfelelően, gyűjtésre sarkallva válogattak.

24 A Tulipán-mozgalomról I. S. NAGY Anikó: *Kereskedővilág. Szemelvények a magyar kereskedelem történetéből*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2007, 240–245.

25 *Franck Henrik Fiai pótkávé-gyárai Kassa-Zágráb*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum adattára, Ad. 52.95

26 *Zalai Közlöny* 1908. július 20. 4.

27 *Zalai Közlöny* 1908. szeptember 28. 6.

28 A címer használatát az 1907. november 24-én kelt, 5503. számú miniszterelnöki rendelet engedélyezte.

29 A Franck Henrik és fiai cég kassai gyárat népszerűsítette a *Nyugat* című irodalmi folyóiratban 1909-ben megjelent hirdetéseivel. A hirdetések bal felső sarkában látható a koronás középcímer. A reklám szövegében a Franck cég arra hívja fel a figyelmet, hogy termékei magyar nyersanyagból készültek. „Magyar Ipar – Franck – A tisztelt háziasszonyoknak legmelegebben ajánljuk a valódi: FRANCK kávé-pótlékot mint legjobb pótkávé, amely belföldi nyersanyagból készül FRANCK HENRIK FIAI hazai gyárában Kassán.”

A gyermekek mellett azonban minden korosztály és társadalmi réteg érdeklődését megpróbálták megnyerni. Nem véletlen, hogy a magyaros motívumok, figurák is gyakori szimbólumok az egykori reklámhordozókon. A reklámlapok mellett a képes levelezőlapok is nagyon igényes kivitelűek, változatosak és látványosak. Hasonló színvonalon és rendkívül sokféle változatban készültek a cég számolócédulái. A számolócédulából különböző színű és témájú sorozatokat is készítettek. Így például jól ismert a zöld vagy piros alapszínű, gyermekjelene- teket ábrázoló számolócédula-sorozat és azok a reklámlapok, amelyeken különböző gyerme- keket láthatunk játék közben.³⁰ Készültek olyan sorozatok is, amelyeken különleges állatok és tájegységek vagy népcsoportok, esetleg történelmi jelenetek láthatók. A gyermekek számára kifestőkönyvet is megjelentettek. A cég jól ismerte és már igen korán alkalmazta azt a rek- lámstratégiát, amely kifejezetten a vásárlók egyes célcsoportjaihöz szól. Az 1920–30-as években kiadtak híres írók, költők, zenészek arcképeivel ellátott reklámképecskéket is.

Az sem véletlen, hogy hirdetéseik, reklámjaik nagy részét neves tervezőkkel és kiadóknál adták ki, követve ezzel mások példáját. A papírnyomatok az 1920–30-as években Klösz György és fiai műintézeténél és a Sneider Plakát és Címkegyárban készültek. Több neves plakáttervező, többek között Bortnyik Sándor és Gönczi-Gebhardt Tibor is tervezett a Franck cégnek. A *Reklámélet* című folyóirat 1930-as évekbeli számaiban is megjelennek új tervezésű Franck reklámnyomatok, képeslapok.³¹ A korban szokásos reklámajándékok is készültek: a cég jelzésével és városképekkel ellátott réztálcák és táblácskák, dohánytartók. A Meinl cég- hez hasonlóan időnként Franckék is próbakóstolásra invitálták a leendő vásárlókat. A házi- asszonyoknak és gyermekeknek időnként prospektusokat és tájékoztatót küldtek postán, ame- lyekhez különleges kedvezmények is kapcsolódtak. A vállalkozás igen sokat költhetett rek- lámra, mindez azonban a cég fejlődésének egyik meghatározó tényezőjévé vált.

A gépesítés megjelenésével a gyárak, üzemek is beszerezték a kellő mennyiségű automo- bilt, később a kávédarálóval ékes gépkocsi lett az egyik legfontosabb reklámhordozójuk. Az autó nemcsak gyors szállítóeszközként funkcionált, hanem az oldalán lévő reklámfelületet is megtöltötték hirdetéseikkel. A Franck Henrik Fiai rt.-nek olyan kocsija is volt, amely mögé pótkocsira szerelt nagy kávédarálót kötöttek. Az 1930-as években a Balaton körül járt az a reklámautó, amely próbakóstolásra és vásárlásra invitálta a nyaralókat. A *Reklámélet* 1934. októberi számában látható egy fényképfelvétel, amelyen a Frank Henrik Fiai rt. autókarává- ja látható. Volt olyan reklámautó is, amelynek a tetején volt a kávédaráló, a kocsii oldalán a következő reklámfeliratot olvashatták a járókelők: „KÁRÓ FRANCKOT MINDEN KÁVÉHOZ.”

1928-ban a vállalat különleges reklámattrakcióval lepte meg a budapesti közönséget, amelyről beszámoltak a korabeli folyóiratok is. „JELEK ÉS CSODÁK AZ ÉGBOLTOZATON” – állt Franckék hirdetésében. „FELTŰNŐ ÉGREIRÁS REPÜLŐGÉPPEL. A JELENTŐSÉGTELJES FRANCK SZÓ SZENT ISTVÁN HETÉBEN ÉS AZ AZT KÖVETŐ NAPOKBAN AZ ÉGBOLTOZATON LESZ OLVAS- HATÓ. A FRANCK GYÁRTMÁNYOK KIVÁLÓ JÓSÁGA VILÁGHÍRŰ. KÖZISMERT, HOGY A FRANCK KÁVÉPÖTLÉK A KÁVÉT ÍZLETESEBBÉ, EGÉSZSÉGESÉ ÉS OLCÓSÓVÁ TESZI.”³² 1928 augusztusában egy 220 lóerős, 1200 kilogrammos sportrepülő a „Franck” szócskát rajzolta Budapest égbolt- jára. A nagy betűk átlag hosszúsága 1500 méter, a kis betűké 1000 méter volt. A feliratot 250 km² területen, mintegy 10–40 percig olvashatta a közönség. A repülőgép kipufogógázát fes- tékkel színezték, így a felirat még élvezhetőbbé vált. A pilóta báró Geilitsch volt. A reklám- akciót a közönség természetesen igen kedvezően fogadta.

30 A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Kereskedelmi Dokumentációs Gyűjteménye őrzí a számolócédulák és reklámlapok sorozatát.

31 *Reklámélet*, szerk. BALOGH Sándor és VAJDA István, Bp. Helikon Nyomda.

32 A hirdetés a *Tolnai Világlapja* 1928. augusztus 15-i számában jelent meg. A *Pesti Napló* 1928. au- gusztus 26-i képes melléklete egy fényképet is közöl, amelyen látható az égre rajzolt Franck-felirat.

A részvénytársaság az 1930-as évektől nagy hangsúlyt fektetett az idényjellegű propagandára is. Nyáron a Balaton körül járt a céges reklámautó, amely vidám tánczene kíséretében propagálta a kávé termékeket. „Ez azonban önmagában véve csak elsőfokú reklámeszköz, alátámasztás gyanánt a gyár minden évben megfelelő nyomtatvány propagandát fejt ki.”³³ Az 1940-es években a gazdákra összpontosítottak. Az *Országos Mezőgazdasági Cím-tárban* felhívásokat jelentettek meg a cikóriatermelés ösztönzésére és fokozására. A hirdetésben pontokba szedve olvasható, miért is érdemes cikóriát termelni:

„A cikóriát régóta ismerjük, de nem sokan tudják, hogy ebből a növényből, helyesebben ennek a gyökeréből készül több mint 100 esztendeje a mindenki által jól ismert FRANK CIKÓRIAKÁVÉ. [...] A cikóriakávé termelése a gazdának mindenkor hasznot hajtott és pedig azért mert:

1. Jó termékeket ad, s jó beváltási ára mellett, mindenkor komoly összeg kerül a gazda kezébe.
2. A kiszedett gyökérből levágott fej és a cikória levélzete értékes takarmány, minden állat megeszi.
3. A cikória jó előveteménye a búzának és árpának.
4. Miután kapás növény, hozzásegíti a gazdát ahhoz, hogy talajából a gyomot kiirtsa.
5. Általában nincs sem állati, sem növényi kártevője, tehát termelése mindenkor biztos.
6. Miután szerződés alapján termeli a gazda, beváltási ára mindenkor előre meghatározott s így a leszállításkor nem érik meglepetések a gazdát.
7. Termelése nem jár nagyobb munkával, mint bármelyik kapás növény termelése.

TERMELJÜNK TEHÁT CIKÓRIÁT!

Mindenki, akit érdekel, kérjen termelési útmutatót, csupán 1 levelezőlapot kell írnia a következő címre: FRANCK KÁVÉSZERMŰVEK RT. TERMELÉSI OSZTÁLY BP. 113 PF. 5., s azonnal megküldjük képes termelési útmutatónkat. A cikória vetéséhez a vetőmagot mérsékelt áron adjuk, vetőgépet és vetőembert díjmentesen küldünk. Megmunkáló és szerszámok kölcsönadásával is igyekszünk segíteni azon a gazdán, akinek arra szüksége van, illetve, aki ilyet tőlünk kér.”³⁴

A dunántúli gazdák jó része ekkor már foglalkozott cikóriatermesztéssel. Figyelemre méltó azonban a cég törődése a gazdákkal. Minden segítséget, szaktanácsadást, vetési útmutatót, eszközöket, vetőmagot stb. megadtak nekik, cserébe pedig elvárták a hatékonyabb termesztést. A keletkező haszonból mindkét fél jól járhatott. Kérdés, hogy a hirdetés a valóságban is megállta-e a helyét? Mindenesetre tény, hogy a dunántúli gazdák jó része termelt cikóriát, amelyet a cég fel is vásárolt.

33 *Reklámélet* 1937. július. 9. A folyóiratban gyakorta megjelentek új stílusú és kivitelű Franck-reklámok, ilyen a Gebhardt Tibor által tervezett balatoni képes reklám-levelezőlap is, valamint más brosrák és színes reklámnymatok. A hirdetések színvonalasan illeszkednek a Franck cég reklámstratégiájához.

34 *Országos Mezőgazdasági Cím-tár*. I. köt. Délvidék. Szerk. KISS Elemér. Pécs, 1944. 76.

A CÉG FEJLŐDÉSE ÉS ÜZEMEI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (MOSONSZENTJÁNOS, NAGYKANIZSA, BUDAPEST)

Az I. világháború alatt a Magyarországon működő gyárak (Nagykanizsa és Mosonszentjános) az összeomlásig rendes üzemi keretek között tevékenykedtek. A cég, mint láttuk, minden igyekezettel azon volt, hogy gyárjai érdekében meghonosítsa a pótkávé nyersanyagának, a nemesített cikóriának a termesztését. Az igyekezet nem volt hiábavaló, bár a dunántúli gazdák által termelt mennyiség korántsem volt elég a kereslet kielégítésére. Az I. világháború alatt a Haditermék Rt. koordinálta a szesz- és élesztőgyártást, valamint a maláta- és árpakávé, illetve a pótkávégyártást. Az engedélyezett mennyiségből készített maláta-, árpa- és pótkávé forgalomba hozatalát is ez a felügyeleti szerv biztosította. A Franck Henrik és Fiai cég *Az Üzlet* című folyóiratban így nyilatkozott a kialakult rossz gazdasági helyzetről: „Eddig általában meglehetősen kedvezőtlen volt a vélekedés a pótkávégyártás céljára kiutalandó kontingenst illetően, most azonban, hogy rendelet útján szabályozták azt, hogy a sör- és malátagyárak csak 240 000 métermázsa árpát szerezhettek be a tavalyi 1,04 millió métermázsa helyett, általában nagyobb mennyiség kiutalására számítunk. A pótkávéból, a cikóriatermelés jelentéktelenségére való tekintettel, meglehetősen csekély készlet áll rendelkezésére, a belföldi pótkávégyártás pedig alig egyharmada a belföldi pótkávészükségletnek. Remény van arra, hogy az árpahiány ellensúlyozásaként kellő mennyiségű cukorrépát is fognak pótkávégyártó iparnak kiutalni. Az új nyersanyagból előállított pótkávé ára még nincs szabályozva, minélfogva a régi árszabályozás van érvényben. Ennek alapján pedig a közvetlen fogyasztás céljára árusító kereskedő faládikákban vagy kartonokban negyedkilogrammos csomagban való eladásnál legfőljebb 2 korona 40 fillért, papirtekercsben negyedkilogrammos csomagért pedig legfőljebb 2 korona 20 fillért követelhet.”³⁵

Trianon után a zágrábi és kassai üzem az elcsatolt területeken, más államokban folytatta tovább működését, a Franck helyi leányvállalatai keretében. A nagy, nemzetközi cégnek ez nem okozott kiheverhetetlen veszteséget, de az államok közti szállítás, illetve a korábban jól működő gazdasági szervezet szétesése kedvezőtlenül hatott a kereskedelmi kapcsolatokra. A világháború után a csonka-magyarországi Franck-gyárak önálló részvénytársasággá alakultak. „Ennek az új vállalatnak a vezetősége hozzálátott, hogy az előtte álló nehéz feladatot, az üzem rekonstruálását sikeresen megoldja. Hála a kitaró és szorgalmas munkának, sikerült nagy áldozatok árán a cikóriatermelést évről-évre fokozni, olyannyira, hogy ma (1930) már az egész nyersanyagkészletet belföldön termelik, sőt az évi termésből nagyobb mennyiség még exportra is jut. A vállalat vezetősége igyekszik a technika fejlődésével lépést tartani és legmodernebb gépekkel felszerelni.”³⁶

A magyarországi Franck cég 1925-ben alakult részvénytársasággá. Központja a VII. kerületben, a mai Benczúr (akkor Nagy János) utca 1. szám alatt volt. Első közgyűlését 1926. április 27-én tartotta. A cégjegyzés szerint a vállalat gyári úton előállított kávészerek, azaz kávépótlékok és kávépótlószerek, valamint élelmi és élvezeti cikkek gyártására és eladására törekszik. A Nagykanizsán és Mosonszentjánoson működő gyáregységek részére 2 művezető, 10 szakmunkás, 200 napszámos valamint 160 lóerőnyi gép áll rendelkezésre.³⁷ A cég alaptőkéje az új pénznemre átszámítva 1 millió pengőt tett ki.

35 *Az Üzlet*. 1917. 20. sz. 1037.

36 A „magyar Franck”. In *Sándor Pál jubileumi emlékalbum*. OMKE, Bp. 1930, 339.

37 DR. KOFFLER Károly szerk.: *Magyar gyáripari és üzemi címtár*. Haasenstein és Vogler r.t. Bp. 1926, 615.

Az igazgatóság tagjai között családtagok: Franck Walter, Franck Henrik János, Franck Vilmos és magyar személyek, többek között: Csokits (Csókics) Henrik és dr. Molnár Sz. Dezső szerepelnek. A felügyelőbizottságnak két tagja volt: dr. Grüll József és Clemens Antal. A cég vezetésével Ács Simont, Dürr Vilmost és Zelfel Jánost bízták meg.³⁸ Ács Simon az 1930-as évek végéig maradt cégvezető (a reklámyomatok felelős kiadójaként legalábbis addig szerepel a neve). A vállalat minden évben tartott rendes közgyűlést. Sikeressége révén az alaptőke 1930. november 3-án már 3 millió pengő volt. Csókics Henrik igazgatósági tag 1927-ben 63 éves korában hunyt el. A sajtóban megjelent gyászjelentése szerint 35 éven keresztül állt a vállalat szolgálatában, s igazgatósági tagként 1925-ös nyugdíjazása után is tevékenyen részt vállalt a cég irányításában.

A Franck gyárak cikóriaszükségletét a környékbeli földbirtokosok és kisgazdák látták el. A nagykanizsai gyárnak Zala, Somogy és Fejér megye, a mosonszentjánosinak pedig főleg Moson megye, továbbá Vas, Győr és Sopron megye szállította a nemes cikóriát. A termelés az 1930-as évek elejére annyira megemelkedett, hogy a belföldi szükségleteket is meghaladta, így a felesleget félgyártmányként exportálták. (A nemzetközi szerződések miatt beállt viszonyok következtében ugyanis a késztermékek kivitele lehetetlenné vált.) A gyárak a pótkávévén kívül még malátakávév és fügekávév is előállítottak.⁴⁰

A magyarországi leányvállalat az 1930-as években a világválság ellenére erős fejlődésnek indult. A termelés növekedése folytán az évtized közepére már jelentős profitot termeltek. A hárommillió pengő alaptőke mellett évente növekedett a cég tiszta nyeresége.⁴¹ 1931-ben sikerült az egyik konkurens céget is megvásárolni: Glasner Gyula és Aladár gyárosok 240 ezer pengőért eladták az Orient Pótkávégyárat a Franck Henrik Fiai rt.-nek.⁴²

1934-ben a nyereség a terhek, beruházások, üzemi kiadások és egyéb költségek miatt csak 76 411 pengőt tett ki. A költségeket emelte az is, hogy a cég, illetve központja 1934-ben költözött az ekkoriban felépített új gyáregységébe, amely Budapesten a Budafoki út 62–64. szám alatt volt.⁴³ Az új üzem felépítése és üzemben tartása jelentős költségekkel járt. A budapesti gyáregységben cikóriaaszalást végeztek valamint pótkávév gyártottak.

38 *Magyar Pénzügyi Compass* 1926–1927. Szerk. KORMOS Gyula. Bp. 1926, 279.

39 Gyászjelentését l. *Magyar Kereskedelem és Pénzügy* 1927. 3–4. sz. 8.

40 A „magyar Franck” In *Sándor Pál jubileumi Emlékalbum*. OMKE, Bp. 1930, 339.

41 1934-ben a cég üzleti mérlege szerint 174 945 pengő volt a cég tiszta nyeresége az előző évi 92 073 pengővel szemben. 1936-ban a nyereség még több volt: 190 167 pengő. A vállalat ingatlanai és be rendezései 2 627 038 pengő értéket képviseltek a mérlegben. L. *Magyar Kereskedelem és Pénzügy* 737. sz., 1935. ápr. 15., 5. és 782. sz., 1937. ápr. 10.

42 Glasnerék később a gyár eladásából megszerzett összeggel nem tudtak elszámolni, így az ügyből pereskedés lett, amelyről a Távirati Iroda is beszámolt. MTI Hírachívum. *Magyar Országos Tudósító*, 1934. május. 12.

Az Orient Pótkávégyár rt.-nek a Zala megyei Lentiben és a Sopron megyei Földszigeten volt gyára. Főtelepe Budapesten, a VII. ker. Rákóczi út 76. szám alatt volt. A lenti gyár 1922-től 1931-ig működött. Főleg a helyi gazdák terményeit dolgozta fel, főként női alkalmazottakat foglalkoztatott. Részletesebben l. Tantalics Béla: *Lenti története II.* (1849–1945), Sóllyom László Művelődési Központ, Lenti, 1993–1996.

43 A Pénzügyi Kurír arról is beszámol, hogy a Franck cég a gyártelep szomszédságában lévő Budafoki út 66., 67. és 70. számú, összesen 3400 négyzetöl területű telket is megvásárolta. L. Terjeszkedik a Franck pótkávégyár. *Pénzügyi Kurír* 1934. május 1. 7.

Üzleti perek az 1930-as években

Az évtized közepén a nagy cég kisebb-nagyobb pereket és vádaskodásokat is kénytelen volt elviselni. 1935-ben a Sopron megyei Gazdák Szövetsége harcot indított a Franck cég ellen, mert a gyár a cikóriatermelést illetően az egyes termelőkkel akart megállapodni, és nem kollektív módon a Gazdasági Egyesülettel. Az esetről a *Pénzügyi Kurir* is beszámolt.⁴⁴ A vizály onnan indult, hogy a vállalat fokozatosan szűkítette a cikóriatermelés kereteit, másrészt lenyomta az átvételi árat. A Győr, Komárom, Moson, Pozsony és Sopron megyei gazdák közösen léptek fel a monopóliumhelyzetben lévő Franck gyár termelési és árpolitikája ellen. Franckék kijelentették, hogy ebben az ügyben nem hajlandók tárgyalni, mert az az évi termelési kampányukat már lezárták. Végleg elmergesítette a helyzetet, hogy mialatt a Sopron megyei Gazdasági Egyesület megegyezést keresett a cég vezetőivel, annak ügynökei megjelentek a cikóriatermelő községekben, és a gyár által diktált átvételi áron lekötötték a termést. Azokat a gazdákat, akik aláírták a Soproni Gazdasági Egyesület megbízó okiratát, a Franck gyár kizárta a cikóriatermelésből. A Franck cég eljárása óriási visszatetszést keltett a gazdatársadalomban és a gazdasági egyesületekben. A dunántúli vármegyék egyesületei sorra csatlakoztak a mozgalomhoz, Simon Géza, a Soproni Gazdasági Egyesület alelnöke személyesen járt el az ügyben a Földművelésügyi Minisztériumnál. A minisztériumban államtitkári szinten foglalkoztak az ügygel. „A gazdatársadalom súlyos retorziók alkalmazását kéri a Franck-gyárral szemben, mert általános vélemény szerint az idegen érdekeltségű és tőkéjű Franck-gyárnak, amely messzemenő magyar állami kedvezményeket élvez, nem volna szabad sem ilyen kíméletlenül önző árpolitikát folytatnia, sem pedig annyira brüszkíroznia magát, hogy egy agrárérdekképviselettel, amely az ellentétek elsimítását akarta szorgalmazni, szóba se álljon.”⁴⁵ A gyár vezetői végül belátták, hogy túlmentek a gazdasági együttműködés megengedett határain. A vállalat budapesti központjának igazgatói személyesen járták a dunántúli községeket, hogy megbékítsék a jogosan felzúduló gazdákat. A tárgyalások során a gazdák számára is érthető módon fény derült arra, hogy a cég alapvetően külföldi vállalkozás, amelynek székhelye Linz. Külföldi tőkés cégeként pedig előnyösebb áron veszi át a cikóriát, mint a magyar gyárak. (A Franck gyár 3,40 pengőt fizetett, míg a magyar cégek 2,70 pengőt.) Így a vádakat visszavonták, s a gazdák nagy része a nagyobb felvásárlási ár miatt örömmel szerződött a Franck céggel.⁴⁶

Az egyik legnagyobb konkurens cég, a Szent István cikóriagyár (Szent István Tápszerművek) is gyakran beperelte a Franck céget az üzleti érdekek megsértése miatt.⁴⁷ Természetesen a Franck cég visszaperelt, s ezt követően évekig kölcsönösen pereskedtek. Az 1930-as években több per is folyt a cégek termékeinek forgalomba hozatala körül. „Kölcsönösen kifogásolták egymás üzleti gestioit, úgy hogy keresztül kasul pert indítottak egymás ellen tisztességtelen versenyek miatt.” Az évekig tartó perek mindegyik fél részére elmarasztaló ítéle-

44 A Franck-gyár súlyos összeütközése a dunántúli cikóriatermelő gazdákkal. A Soproni Gazdaegyesület a földművelési kormány elé vitte panaszát – A gyár igazgatói személyesen csitítják a felzúduló földbirtokosokat. *Pénzügyi Kurir* 1935. április 1. 5.

45 Uo.

46 *Magyar Kereskedelem és Pénzügy* 740. sz. 1935. jún. 1. 1.

47 1933-ban a Franck Henrik és Fiai r.t. azt kifogásolta, hogy a Szent István Tápszerművek a pótkávéhoz tejaramellát, csokoládét, kakaót, gyöngysort, kaleidoszkópot csomagolt. A bíróság kötelezte a Tápszerműveket, hogy hagyjon fel az ajándékozással egybekötött, tisztességtelen versenybe ütköző cselekménnyel. L. Tisztességtelen verseny miatt elítélték a Szent István Tápszerműveket. *Pénzügyi Hírlap* 1933. február 15. 4.

teket hoztak.⁴⁸ 1938-ban a Franck cég azért perelte a Szent István Tápszerműveket, mert az üzleti propagandájába bekapcsolta a tanulóifjúságnak szóló hazafias jelszavakat. Színes történelmi képecskék gyűjtésére ösztönözte az ifjúságot, amelyek a cikóriás dobozokon voltak elhelyezve. Aki sok képet összegyűjtött, annak ajándék albumot adott a cég, és „Szent István őrszemévé” avatta. Mindemellett a gyermekek közül igen sokat ingyen nyaralásban részesített.⁴⁹ Ilyen albumok tényleg léteztek: a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum gyűjteményében őriz a Szent István cikóriagyár által kiadott történelmi képes albumokat, sőt vásárlásra ösztönző társasjátékot is. A per végén a királyi ítélőtábla eltiltotta a Szent István cikóriagyárat az efféle propagandától: hiszen a cég saját üzleti bevételének növelése érdekében ösztönözte vásárlásra a magyar ifjúságot megtévesztő jelszavakkal és propagandával. A nyaraltatás kérdésében arra az álláspontra jutottak, hogy a cég burkolt jótékonyági akciója keretében próbált üzleti propagandát elérni. Természetesen a Franck Henrik és Fiai részvénytársaságot is eltiltották attól, hogy vevői számára ingyenes juttatásokat és ajándékokat nyújtson.⁵⁰

1935-ben a sajtóban nagy botrányt keltett a Meinel cég tényleges vagy vélt konkurensei ellen irányított hadjárata. Tiszteességtelen verseny címén perek özönét zúdította a kávépótlószerrek előállításával és forgalomba hozatalával foglalkozó iparosokra és kereskedőkre. A pereket Kartsoke Alajos jogtanácsos, a cég igazgatósági tagja indította a fővárosi törvényszéken, szám szerint 17 cég ellen. Az ok, amiért pereltek, egyszerű volt. Az ekkor 30 budapesti és 22 vidéki fiókkal rendelkező vállalat a vámtechnikailag előidézett forgalomcsökkenés és a kávépótlószerrek versenyének kettős malomköve közé került. A babkávé fogyasztása a túlzott vámok miatt visszaesett, így elszaporodtak azok az üzemek, amelyek hazai talajtermékekből – hüvelyesekből, csillagfűrtből, malátából, makkból, cikóriagyökérből stb. – készült pótlószerrek gyártására rendelkeztek be. Ezzel növelték a Meinel cég versenytársainak számát. A Meinel cég beadványában arra hivatkozik, hogy kifogásolja a cégjegyzéseket, ezen cégek csomagolását és a forgalomba hozott kávépótlószerrek megnevezését. Tiltakoztak az ellen is, hogy Budapesten valaki a belföldi magyar anyagból előállított kávépótlószer kávépótlóként meri forgalmazni: Meinelék szerint az ilyesmit kávépótlóknak kellene nevezni.⁵¹ A beperelt cégek elmentámadással, sajtóperrel válaszoltak. Az eredetileg fiumei, majd budapesti Fratelli Deisinger gyarmatáru-kereskedő cég, amely jelentős szereplője volt a kávé-, fűszer- és gyarmatáru-piacnak, egy megjelent hirdetése miatt perelte be a Meinel céget.

A cégek részére tehát felemás eredményt hoztak a perek. A versenyt mindenesetre fokozták. A fokozódó versenyhelyzet végeredményben kedvező hatással járt: az említett cégek mindegyike egyre inkább fejlődött a két világháború között.

48 Más cégeknél is zajlottak ilyen perek az 1930-as években. A Meinel Gyula Kávébehozatali r.t., a Fratelli Deisinger gyarmatárukereskedő cég és a Kotányi cég is kölcsönösen perelte egymást hasonló üzleti ügyek miatt.

49 A *Pesti Hírlap Naptára* fizetett hirdetésként, képes riportban számol be a balatonkántaláni „Szent István őrszem” táborról. A cikóriagyár 1936 nyarán Balatonkántalán-fürdőn 12 napi turnusokban ingyen nyaraltatta hűséges vevőinek gyermekeit. „Azokat, akik a Szent István gyártmányok érdekében legtevékenyebbek voltak.” L. *Pesti Hírlap Naptára* Bp. Pesti Hírlap r.t. 1937, 196–197.

50 MTI Hírchívum. *Magyar Országos Tudósító – Törvényszéki kiadás*. Szerk. FERENCZY Károly. Bp. 1938. január. 18.

51 Meinel-Gulliver hadjárata a tizenhét liliputi kávépótszergyáros ellen. *Pénzügyi Kurir* 1935. április 15.; Meinelék pereskedésének viszhangja. *Pénzügyi Kurir* 1935. június 15. 9.

A CÉG TÖRTÉNETE AZ ÁLLAMOSÍTÁST KÖVETŐ ÁTALAKULÁSIG

Az évtized végén a Franck cég nagyobb termelési programot kezd megvalósítani. 1937-ben ismét üzembe helyezik a nagykanizsai gyáregységet, amely a Balkán felé irányuló exportot hivatott ellátni. A nyáron szünetelő gyáregységek a termelés fokozása miatt megkezdték működésüket. Lacika Alajos igazgató ezzel egy időben vidéki körutakat tartott, s egyben a cikóriabeváltást is igazgatta. A Franck Henrik pótkávégyár a racionálisabb termelés érdekében megpróbálta csökkenteni az adjusztálási költségeket. Így a pótkávéhoz szükséges dobozokat, illetve az adjusztálást már saját üzemekben állították elő.⁵²

A cég 1941. április 9-én nevet változtatott: a Franck Henrik és Fiai rt. neve ekkortól Franck Kávészter Művek rt. lett.⁵³ Az 1930-as évektől már hazánkban is megkívánta a szakma, hogy a *pótkávé* szót mint gyűjtőfogalmat a *kávészter* szóval helyettesítsék.⁵⁴ Talán ez a kíváncsi, illetve az iparágban fokozódó szerepvállalás sarkallta arra a vállalat vezetését, hogy a cég nevét megváltoztassa. 1943. április 6-án az alapítás óta már a tizennyolcadik közgyűlést tartotta a részvénytársaság. Az alaptőke a cég sikerességének köszönhetően valamint a háború miatt fokozódó élelmiszertermelésnek köszönhetően továbbra is emelkedett. Immár 4 millió 500 ezer pengő értékű – 18 ezer darab 250 pengős névértékű – részvény állt a tulajdonosok rendelkezésére. Az igazgatóság régi tagjai nem változtak, de új emberek is bekerültek az igazgatótanácsba Czettler Jenő⁵⁵ és dr. Bon Frigyes személyében.

A vállalat vezetője ekkor Bauer Farkas és Streff Lajos volt. A budapesti Budafoki úton lévő új Franck telephely közelében volt a Meinl Gyula rt. szintén akkoriban elkészült modern élelmiszeripari gyáregysége is. A Budafoki úti gyártelepek az élelmiszeripar termelési bázisává váltak, és az államosítás után is meghatározó gyáregységei voltak Budapestnek.

A Franck Kávészter Művek, illetve jogelődje többször is szerepelt a hazai nemzetközi vásárokon, bár nem mindegyiken. 1923-ban és 1935-ben a Budapesti Nemzetközi Vásáron mutatták be termékeiket. 1940-ben a BNV átkeresztelt Háborús Vásárán is kínálták jól bevált portékájukat. A BNV katalógusa szerint a cég már 250 főt foglalkoztat, és üzemei mintegy 900 lóerőnyi géppel rendelkeznek.⁵⁶ A vásári pavilon tetejét a védjegyként bejegyzett kávédaráló díszítette, amelyet már messziről láthattak a vásárlatógatók. A cég az 1930-as évek végén reklámkiadványként egy budapesti térképet is kiadott. A térképen megjelölték Buda-

52 Erősen fejlődik a Franck pótkávégyár. *Magyar Kereskedelem és Pénzügy* 1937. szept. 24., 791. sz., 2.

53 A cég központja és főtelepe ekkor már Budapesten volt, a XI., Budafoki út 62–64. szám alatti gyáregységben.

54 *A Magyar Fűszerkereskedő Lexikona*. Szerk. HOFFMAN Mihály és GYÖNGYÖSI József. Bp. é. n., 302.

55 Czettler Jenő (Jászárokszállás, 1879. ápr. 2. – Budapest, 1953. április 29.): közgazdász, egyetemi tanár, agrárpolitikus, az MTA levelező tagja (1922–1949). Egyetemi tanulmányainak befejezése után a Földművelésügyi Minisztérium közgazdasági osztályán működött. Részt vett az 1907-i cselédtörvény kodifikálásában. Az I. világháború idején a hadsereg főparancsnoksága mellett létesített legfőbb gazdasági tanácsnál működött. 1918-ban a Magyar Gazdaszövetség igazgatója, majd alelnöke lett, földművelésügyi államtitkári címmel. 1919 után közgazdasági karon egyetemi ny. r. tanár. 1920-tól kispárti programmal képviselő. 1921-ben kilépett és csatlakozott a disszidensekhez, majd a Keresztény Gazdasági és Szocialista Párt egyik vezetője lett. 1927-től a képviselőház elnöke, 1937-től a felsőház tagja. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége egyesület társelnöke. Az Országos Pénzügyi Tanács, a Földteherrendező Országos Bizottság tagja volt. Főbb művei: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika* (Bp. 1914); *A magyar gazdaszövetség és a birtokreform* (Bp.); *Agrárkérdés és katolicizmus* (Bp. 1923); *A földmives munkások aktuális kérdései* (Bp. 1929); *Agrárpolitika* (Bp. 1932); *Földbirtokpolitika* (Bp. 1936). Forrás: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes, Bp. 1990.

56 Nemzetközi Vásár Budapest. 1940. április. 26. – május. 6. (katalógus). Bp. 1940. 38.

pest főbb nevezetességeit, turisztikai információkat ajánlottak, és emellett megjelölték a Franck gyár Budafoki úti új telephelyét.⁵⁷ A kiadványt elsősorban a fiataloknak készítette a reklámozstály. A térképes reklámlap nem volt újdonság, korábban a Párizsi Nagy Áruház és Kertész Tódor neves díszműáru kereskedő is próbálkozott hasonló propagandával.⁵⁸ A térképes kiadvány felirata szerint: „MINTHOGY BUDAPEST SZÉPSÉGEIRŐL NEVEZETES ÉPPEM ÚGY A VALÓDI FRANCK KÁVÉPÓTLÉK KIVÁLÓ MINŐSÉGÉRŐL HÍRES”.

1948-ig külön törvények rendelkeztek a villamosművek, távvezetékek, bankok, egyházi iskolák, bérházak, a száz munkásnál többet foglalkoztató ipari vállalatok államosítására. 1949-ben minden tíz dolgozónál többnek munkát adó cég és a külföldi tulajdonú vállalatok is állami tulajdonba kerültek. A Franck Kávészerművek rt. az államosítások ellenére is jól működött, a cég központja a Budafoki út 64. szám alatt maradt. 1948-ban az Eladási osztály továbbra is forgalmazott a vidéki fűszerkereskedők részére időbeni előrendelés alapján termékeket. 1947-ben és 1948-ban is kávépótlékokat, maláta- és fügekávét valamint kávékonzervet és kávépótlót gyártottak a három üzemben (Kassán – akkor Csehszlovákia –, Budapesten és Mosonszentjánoson).⁵⁹ A cég neve viszont – sorstársaihoz hasonlóan – az államosításkor megváltozott, a Franckot is beállították az újonnan alakult nemzeti vállalatok sorába. A budapesti üzem 1949-től a Magyar Édesipari Vállalaton belül a Budapesti Zamat- és Ostyagyár gyáregységeként működött tovább. Az államosítás után a gyárat egy időre a söripar ágazatához csatolták, a tisztán pótkávé profilú üzem az 1960-as évek elejétől fokozatosan átalakult édességeket előállító gyárrá. Az üzemben sütőport és mézeskalács-termékeket, 1964-től kekszet is gyártottak. Ma egy cikóriatermékeket feldolgozó, svájci magyar tulajdonú cég működik a helyén.

A Mosonszentjánoson (ma Jánossomorja) működő gyáregység 1895-ben épült, mint a vármegye második legnagyobb szemestermény-tároló egysége és feldolgozója. Az itt készült őrlemények 1928-ban az Országos Kiállításon aranyérmert nyertek. A gyártelepnek beillő malomkomplexum mellé 1911-ben újabb gyár épült: a Franck cég ekkor létesített cikóriafeldolgozó üzemet Mosonszentjánoson. Az üzem működésével a környéken többszörösére nőtt a cikóriatermelés. A két vállalkozás alapjain ma is modern élelmiszeripari gyártóüzemek működnek. Mosonszentjánoson 1926-tól telefonkapcsolat létesült, és az üzemeket és a közterületeket villanyvilágítással látták el. 1927 végén a Franck gyár termelési szükségleteinek kielégítésére a telepen artézi kutat fúrtak, de a jó minőségű vízből jutott a község lakosságának is. A II. világháború végén a gyár gépeit a német csapatok elszállították Németországba. A megmaradt gépek Budapestre kerültek. Ezeket csak 1958-ban szállították vissza Mosonszentjánosra. 1958-ban egy évig dolgoztak a helyi lakatosok, hogy helyreállítsák a régi kávégépeket. 1959 tavaszán újra beindult a termelés az akkorra már régen államosított üzemben. 1959-től újra cikóriakávét gyártottak és csomagoltak. A Franck gyár korábbi munkatársai (például Hertelendy Imre, Szeidl István, Fettik Gábor művezetők) újra felvehették a munkát. Az üze-

57 A térképes reklámlapon a következő felirat olvasható, elsősorban a magyar ipar fejlesztése érdekében tett erőfeszítéseiket hangoztatva: „Itt látható cégünk központja és innen irányítjuk mindkét magyar gyárunkat Mosonszentjánost és Nagykanizsát, ahol valódi: FRANCK pótkávékészítményeinket és a jó Kathreiner-féle Kneipp malátakávét magyar munkások által gyártjuk, kizárólag magyar nyersanyagból, amelyet a magyar föld termel.”

58 Ezeket I. a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum kereskedelmi dokumentációs gyűjteményében.

59 *Országos Kereskedelmi és Ipari Cimtár*. Szerk. SZERB László, SZÉKELY Kálmán, VEZEKÉNYI Ottó. Bp. 1947–1948, 86.

met az 1960-as években továbbfejlesztették, a telephelyen ma is korszerű élelmiszergyártó cégek működnek.⁶⁰ Az utcát, ahol a gyártelep volt ma Franck utcának nevezik.⁶¹

Nagykanizsán 1905-ben kezdte meg működését a Schwarz és Tauber alapította Pátria pótkávégyár. A helyi alapítású gyár 1909 áprilisában vált részvénytársasággá,⁶² majd még ugyanabban az évben megvásárolta a Franck Henrik cég. Az üzem 60-80 dolgozót és cikóriatermelők sorát foglalkoztatta. 1933-tól szünetelt a termelés a gyárban, majd 1937-ben újra beindult, de ekkor már üzemelt az új korszerű budapesti gyáregység, amely részben átvette a termelést. A nagykanizsai gyár épületében 1939-től lengyel menekültek éltek, majd később internálótábor lett. Megmaradt részét ma lakóházként használják.⁶³

1933–34-ben Győr városában is volt a cégnek egy fióktelepe, amely a II. világháború alatt is üzemelt.⁶⁴

Az egykor jól működő cég jogutóda Franck néven már csak Horvátországban létezik. A németországi Ludwigsburg városának múzeuma 1989–1990-ben történeti kiállítással és az azt követően megjelent katalógussal emlékezett meg a nagy múltú cégről.⁶⁵ A német vállalat a II. világháború után tovább működött. 1944-ben került sor a Franck és a Kathreiner Franck GmbH fúziójára. Az 1960-as évektől egyre nagyobb részben tulajdonosai a cégnek svájci vállalatok. Az 1970-es évektől több svájci holding és a Nestlé is bekapcsolódott az üzletbe, végül 1987-ben a jogutód Unifranck Lebensmittelwerke GmbH egyesült a Nestlé Maggi GmbH céggel és az Allgäuer Alpenmilch AG társasággal.⁶⁶ 1987 óta a Nestlé világcég a jogutódja az egykori családi vállalatnak. Az alapító leszármazottai ma Európa különböző államaiban élnek. A család tagjai 2008-ban az európai közgyűjteményekben kutatásokat folytattak a cég és család történetére vonatkozólag, az eredményt egy családi kiállításon be is mutatták.⁶⁷

60 Itt található a Dr. Oetker magyarországi gyártelepe, a Haas cég és a Multicikória Kft., amely a Franck cég jogutódjának tekinti magát. Védjegyében az 1911-es évszám és a kávédaráló motívum szerepel.

61 L. BURDA Zsuzsanna: Régiekre emlékezve – Fettik Gábor. In *Jánossomorjai Napló* 2005. május.

62 *Zalai Közlöny* 1909. április 8., 3.: „A »Pátria« nagykanizsai pótkávégyár, ezen nagyszabású színvonalú vállalat a közeljövőben részvénytársasággá alakul, hogy a mezőgazdasági és kereskedelmi tényezők bevonásával szélesebb alpra fektetve egyrészt a katánggyökér termelése a hazai mezőgazdaság részére biztosítsák, másrészt a kereslet és fogyasztással a még mindig nagy mennyiségben a külföldről beözönlő pótkávé mellőzésével ezen igen jó hímnévként örvendő tősgyökerez hazai gyár kitűnő minőségben fedezze. Az alapítók között találjuk Szilassy Zoltán országgyűlési képviselőt és Jenesszky Pál OMGE titkárokat, Baross János és Szmrecsányi György országgyűlési képviselőket, dr. Kétyl egyetemi tanár, a Kereskedelmi Részvény Társaságot Fiume, Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztárt, Hováth Mihály a Hangya Szövetkezet k. igazgatója, Blitz és Braun, dr. Szuly Aladár budapesti nagykereskedőket. Virág kereskedelmi tanácsos igazgatót. Frau Lajos és fia marburgi és nagykanizsai nagyiparosokat. Hagymássy és dr. Zerkovitz budapesti ügyvédek, a főváros és vidék cikóriagyökérrel termelő gazdáit és nagykereskedőit. Az alaptőke 9 000 darab 100 koronás részvény. Ezen szép reményekkel kecsgető honi vállalat részvényei jegyezhetők a Magyar Általános Hitelbank győri, pécsi, és fiumei fiókjainál, valamint a Zala Megyei Takarékpénztárnál, Nagykanizsa.”

63 BARBARITS Lajos: *Nagykanizsa*. Magyar Városok Monográfiája. 1929, 311 p.

64 *Nagy Magyar Compass*. 1933–34. Szerk. DR. BERÉNYI Sándor. Bp. 1934, 119.

65 „Die Hauptstadt der Chicoria” Ludwigsburg und die Kafeemittel-Firma Franck. Städtischen Museums időszakos kiállítása. 1989. december 1–1990. december 1-jéig.

66 Landesarchiv Baden Württemberg. Staatsarchive Ludwigsburg. Lásd: <https://www2.landesarchiv-bw.de/ofs21/olf/einfueh.php?bestand=19474>

67 Bővebb információk a család weboldalán: <http://www.franckfamilie.com>

A FRANCK CÉG LEGISMERTEBB TERMÉKEI

Franck cikóriakávé

A legfontosabb és legismertebb gyártmány a többféle kiszerezésben is árusított Franck cikóriakávé volt. A cég sokféle csomagolásban kínálta termékeit. Kezdetben kis faládikákban lehetett kapni ezeket a kávészereket, később azonban bevezették a különféle kiszerezésű és méretű papírcsomagolású termékeket is. A két világháború között már a fémdobozos kiszerezés is elterjedt. A fémdobozos eljárás a pótkávé tartósságának, minőségének jobb megőrzését is biztosította. A fémdobozok azonban igen eltérőek voltak. Különböző méretű, díszítésű és kivitelű dobozokat készítettek, az aktuális reklámkampány szerint. Így virágmintás, gyermekábrázolásokkal vagy magyaros és természetesen kávées motívumokkal díszített, különféle méretű, súlyú fémdobozokban is lehetett pótkávé tenni. Lehetett 1/2 kilogrammos, 1/4, 1/5, 1/6, 1/10 kilogrammos csomagokat kapni. A cikóriakávé főként a babkávé ízesítéséhez kínálták. A pótkávé dobozokon szokás szerint felhasználási utasítás is volt. A cikóriakávé népszerűsítő szlogen a következő volt: „*Nem luxus*”. A pótkávé célközönsége főként a rendes kávé nem ivó emberek voltak (gyermekek, fiatalok, háziasszonyok, idősebbek betegek stb.) Elsősorban nekik kínálták ezeket a termékeket.⁶⁸

Kathreiner Kneipp malátakávé

A cég egyik legelső és legismertebb terméke a Kathreiner Kneipp malátakávé volt. E néven hozta forgalomba azt a kiváló minőségű malátakávé-gyártmányt, amelyet a közismert Kneipp Sebestyén gyógyító, katolikus pap eredeti előírásai és évtizedes gyakorlati tapasztalatai alapján készítettek.⁶⁹ Az 1890-es években a Kathreiner Kneipp malátakávé általában kávé ivó kisgyermek vagy idős hölgy ábrázolással reklámozták.⁷⁰ A *Vasárnapi Ujság* 1897. június 20-i számában emlékezett meg a pár nappal korábban elhunyt Kneipp Sebestyénről. Halála után nem sokkal a Kathreiner Kneipp-féle malátakávé csomagolására Kneipp páter arcképét helyezték védjegyként. A csomagolás a két világháború között is megmaradt változatlan formában. A

68 Az idézetek a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Kereskedelmi dokumentációs gyűjteményében őrzött Franck reklámlapokról, csomagolásokról, számológédlapláról, hirdetésekről származnak. „Főzési útmutató: 1 liter hideg vízbe tegyünk 3 evőkanál valódi Franck cikóriakávé. (Ízlés szerint tehetünk többet vagy kevesebbet is.) Adjunk hozzá babkávé tetszés szerint, vagy 4 tehető evőkanál elsőrendű malátakávé. Főzzük 3 percig, hagyjuk ülepedni, majd szűrjük le.”

69 Sebastian Kneipp (Stefansreid, 1821. május 17. – Wörishofen, 1897. június 17.): német katolikus, hidropata, gyógyító. 21 éves koráig takács volt, ezt követően Dillingenben és Münchenben katolikus teológiát hallgatott. 1852-ben szentelték pappá, s 1855-től Wörishofenben káplán, majd 1881-ben plébános lett. 1848-ban egy betegség következtében kifejlesztett egy vízkúra-gyógymódot, amelyet aztán továbbfejlesztett. A gyógymód hamar elterjedt, 1893-ban már Magyarországon, Budapesten is Kneipp egyesület alakult. *Kneipp Ujság* címén kiadványt is szerkesztett az egyesület. Kneipp műveit számos nyelven kiadták. Összegyűjtött írásait és előadásait magyar nyelven is megjelentették az 1890-es években. Kneipp atyai jóbarátja volt József főhercegnek. A főherceg védnöksége alatt Kneipp felolvasást is tartott a Margitszigeten. 1897-ben Fiumében hosszabb időt is töltött József főhercegnél a páter, amelyről a *Vasárnapi Ujság* is beszámolt. Malátakávéját a Franck cég tette hírnevéssé. A gyógyító papnak sok összeütközése volt a hatóságokkal, orvosokkal, saját egyházi feljebbvalóival. Voltaképpen nem orvosi módszerekkel gyógyított, hanem a hideg víz alkalmazását, a borogatást és egy új életrend megalkotását tette ismertté. Bővebben l. *Révai Nagy Lexikona* XI. köt. Bp. 1914. Kneipp Sebastian címszó 785. és *Vasárnapi Ujság* 1897. 25. sz. 405–406.

70 *Vasárnapi Ujság* 1897. 1. sz. 16.

Kneipp malátakávét is igyekeztek hazai alapanyagokból előállítani. A Kneipp-kávét egészségeseknek, de gyermekeknek és betegeknek is ajánlották, sőt tápszerként is reklámozták.⁷¹

Franck Hydropath

Ezt a kávéfajtát a cég gyógykezelések céljából, kúraszerűen ajánlotta a századfordulón megjelent hirdeteiseiben. A Hyropath pótkávé szintén Kneipp vízkúraszerű gyógyításához kapcsolható.⁷²

Franck-féle Enrilo kávé

Az Enrilo kávépótlék a cég egyik korán bevezetett terméke volt. Csomagos kiszerelésben, Enrilo márkajeggyel ellátott dobozban árulták.⁷³

Franck Karo, Perola, Doszka, Rosil, Edeska

A Karo pótkávét dobozban (faládikában és fémdobozban) többféle kiszerelésben, kis kockaként árusították. Egy dobozban 48 kocka pótkávé volt. „A Karo a Franck gyártmányok összes kiváló tulajdonságával bírt” – írták a korabeli reklámszlogenek. A Káro kávé helyes elkészítéséről a háziasszonyokat a rendszeresen megjelent reklámlapok útján ismertették.⁷⁴

A Karo Franck terméket a cég nagy reklámakció keretében is hirdette. A háziasszonyoknak négyoldalas reklámlevelet, főzési útmutatót küldtek, próbaminta-kávéval, amelyben tájé-

71 „Ezt az ízletes malátakávét a nagyhírű egészségapostol Kneipp elgondolása alapján készítjük különleges eljárásunkkal karamellizált és impregnált, finoman zamatosított tiszta árpamalátából. A Kathreiner egészséges, mint a mindennapi kenyér.”

„A Kathreiner Kneipp malátakávé valódi ideálja a jó reggeli- és oszonna kávénak minden család számára. Egy keverék fele rész Kathreiner, fele rész babkávé a szokott módon elkészítve a kávé italt ízében finomabbá és kellemesebbé, az egészségre felette előnyössé teszi, s egyúttal jelentékeny megtakarítást nyújt.

Ne vásároljunk soha olyat, melyet nyitva mérlegelnek, s kérjük mindig az eredeti csomagokat – Kathreiner – névvel.”

72 A pótkávét a következőképpen ajánlották a vásárlóknak: „Mindazon sokaknak, kiknek orvosi megfigyelés folytán Szemes kávé inniük nem szabad, legyen az gyöngye gyomor, vértolulás, idegesség, elrendelt mértékletesség stb. miatt módot és pótlást nyújt a jónak bizonyult Franck féle Hydropath kávé, mely szemeskávé hozzájárulása nélkül is kellemesen izlik.”

73 „A Franck féle Enrilo a legkövetesebb kávé-pótlék, mely mint pótlószér is a főzéshez már kész erősebb, színdúsabb, fűszeresebb, emellett teljesebb ízű, mint a maláta és árpa!

Használati utasítás: ¼ liter forró vízhez egy kis evőkanállal, tehát körülbelül 7 gramm Enrilo kávé adandó, ez 5 percig főzendő, aztán még 5 percig ülepedés céljából állni hagyandó. Használható babkávéval vagy a nélkül.”

74 Íme egy példa, arról, hogy hogyan kell a Karo Franckot és a Perolat helyesen megfőzni:

„A kitünő íz – a szép szín – a finom zamat – a rendkívüli kiadósság, ami jelentékeny megtakarítást jelent. A kockaforma a szükséges adag könnyű és gyors megállapítását biztosítja Önnek.

Miképpen főzzünk Karo Franckból kitünő kávé? Morzsoljuk szét 1 liter friss vízbe 6 egész- vagy tetszés szerint kevesebb kocka – Karo Franckot s hagyjuk az egészet felfőni. A babkávé már csak a forró főzetbe kell tenni s rövid ideig főni hagyni. Ha ön gabonakávé akarna használni, úgy egy különösképpen kedvelt fajtát a Perolat ajánljuk Önnek. Ez esetben 1 liter vízbe 35 gr. Perolat adunk (kb. 4 evőkanállal). A finomra őrölt Perolat mindjárt a hideg vízbe kell feltenni. Ha azután jó tejet adunk hozzá, úgy nem csak jóízű, hanem olcsó és tápláló kávé kapunk. Ezen Karo Franck újdonság minden üzletben kapható.”

Reklámlap az MKVM kereskedelmi dokumentációs gyűjteményéből. MKVM Ltsz. 88.373.1.

koztatták őket a kávé vásárlására és elkészítésére vonatkozó ajánlatokról. Ez az akció egy többlépcsős reklámpropaganda része volt az 1930-as években.⁷⁵

A Doszka és Rosil kávépótlókat az 1930-as években árusították rendszeresen. 1/6, 1/8, 1/10 kilogrammos kiszerezésben. A Rosil-féle pótkávé fügekávé volt.

Edeska néven egy édesített kávépótlót forgalmaztak. Takarékosági szempontból azoknak, ajánlották, akik babkávé hozzáadása nélkül kívántak pótkávét inni.

A pótkávét forgalmazó üzletek, kereskedések részére eladói utasítást is küldött a Franck cég. Ez nem volt újdonság: más hasonló nagyságú vállalatok, gyárak is reklám- és eladási célból keresték a kapcsolatot a kiskereskedőkkel és a nagybani eladókkal. Egy ilyen nyomtatvánnyal találkozhatunk a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum gyűjteményében.⁷⁶

RÓBERT TÖRÖK

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF HENRIK FRANCK & SONS CO.

The rightly popular coffee substitute making company Franck is now largely forgotten. The company's history in Hungary is unexplored and a deeper study still remains to be written. This paper remedies this shortage by exploring hitherto unknown sources and the objects and documents kept at the Museum of Commerce and Catering.

The company founder Johann Heinrich Franck, originally a dyer in Germany, started to study the breeding and processing of chicory in the 1820s. His soon-to-be famous company was founded in 1827 in Vaichingen. As his firm developed, he established a large industrial plant in Ludwigsburg and expanded his company across Europe. After Franck's death, his successors had taken over his business. Heinrich Franck & Sons Company established itself in Hungary in 1882, though its widely known leading product, Franck's coffee substitute, had already been distributed here. The company played an important role in introducing the novel custom of coffee substitute consumption to Hungary, and by the production of root chicory it also contributed to the development of Hungarian agriculture and food industry. Their venture prospered and its investments helped to strengthen the firm against competition. Its plants at Kassa, Mosonszentjános and later at Nagykanizsa used home-grown raw materials to produce the company's high-quality and versatile range of coffee substitute products.

75 „A Karo Francknak ugyanaz a tulajdonsága van, mint a kávénak, – izre nézve szintén némileg fanyar és így nagyszerűen összhangban van a kávéízzel. A Karo Franck a finom zamatot még jobban emeli, a kávé illatát még jobban fokozza és erőteljesebbé teszi.” Idézet egy négyoldalas reklámlevélből. 1931 k. FSZEK, 17 x 22 cm. In *Reklámélet Pest-Budán és Budapestén*. Szerk. CSAPO Katalin és KARNER Katalin. FSZEK–Geomédia Kiadó Rt. Bp. 2003, 207.

76 Reklámlap az MKVM kereskedelmi dokumentációs gyűjteményéből. MKVM Ltsz. 84.79.1

In the 19th-20th centuries food, including coffee, substitute coffee and prestigious brands were often adulterated. The company therefore tried to counter these tendencies with a well-organised branding and marketing strategy. The widely known coffee-mill trademark had become their symbol. The company spent substantial sums on advertisements, and led a novel, original and successful marketing campaign, one that was quite unusual for its time. Consequently, in the 1930s several Hungarian competitors launched a series of litigation against the company. After World War II the developing Hungarian subsidiary was nationalised and merged into the newly established companies of national food industry. Its successor companies today at least partly still produce coffee substitutes. The parent company amalgamated in 1987 with the multinational Nestlé-Maggi company. In 2008 descendants of the Franck family, living in different parts of the world, devoted a small commemorative exhibition to their once-famous business venture.

TENGELY ADRIENN

A FÖLDREFORM EGYHÁZI VONATKOZÁSAI AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOM IDEJÉN

A földreform az 1918. október 30–31-i őszirózsás forradalom és az azt követő mintegy öt hónapnyi polgári demokratikus rendszer legfontosabb belpolitikai kérdése volt: „[...] a forradalom első heteiben már világossá vált, hogy bár nagyobb részben az ipari munkásság vitte győzelemre a forradalmat, mégis annak *legfontosabb kérdése: a földreform* [kiemelés az eredeteiben], melynek helyes és idejében való megoldásától függ a népköztársaság sorsa” – írja Juhász Nagy Sándor visszaemlékezésében.¹ De mások is így gondolták ezt: „Kezdetből fogva tisztán láttam, hogy az egész forradalom központi problémája itt van: *földet adni a földnélkülieknek, maradék nélkül kielégíteni a szegényebb parasztság és a földműves-munkások földhességét* [kiemelés az eredeteiben]. [...] Ebben a korszakos reformban láttam az októberi forradalom igazi lelkét” – emlékezik vissza Jászi Oszkár.²

A földreform kérdését nem a forradalom vetette fel, évtizedek óta felmerültek már erre vonatkozó javaslatok az aránytalan birtokeloszlás felszámolására, közismert, hogy ez milyen társadalmi feszültségek forrása volt a 20. század elején.³ A világháború alatt egy új szempont is sürgette ezt: a hazáért vérüket ontó katonák megjutalmazása.⁴ A Károlyi Párt már megalakulásakor magáévá tette a világháború után végrehajtandó földosztás gondolatát, és természetesen a polgári radikális és kiszegda körök is helyeselték ezt, valamint a szociáldemokraták, bár közöttük nagy viták folytak a parasztságnak juttatandó földbirtok formájáról. A forradalom irányító szerve, a Magyar Nemzeti Tanács október 26-i kiáltványában szintén követelte a földosztást.⁵

A forradalom után Károlyi Mihály kormánya birtokreform tervét Buza Barna földművelésügyi miniszter dolgozta ki, megpróbálva a lehető legjobbat kihozni az ellentétes érdekek és vélemények között. Ő eredetileg úgy tervezte, hogy a nagybirtok 1000 holdon felüli részeit osztják ki általában, de egyes vidékeken, ahol a helyi viszonyok úgy kívánják, lement volna egészen 200 holdig. Ezt vonatkoztatta az egyházi birtokokra is, csak az állami és községi földeket akarta mentesíteni a kiosztás alól. A reformot megváltás útján kívánta végrehajtani.⁶

1 JUHÁSZ NAGY Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. H. n. Cserépfalvi, 1945, 392.

2 JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. (Magyar Hírlap Könyvek), h. n. [Budapest], k. n. [1989], 93.

3 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp. Osiris, 1999, 79–82.; SZEMERE Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Bp. Kossuth, 1963, 5–12.

4 BUZA Barna: Az októberi földreform. In *Öt év múltán*. Bp. k. n. [1923] 29.

5 *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. Bp. Szikra, 1956, V. köt. 267.

6 HAJDU Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Bp. Kossuth, 1968, 382.; Az 1918-as földreformról bővebben: HAJDU i. m. 380–388.; BUZA i. m. 29–57.; JUHÁSZ NAGY i. m. 392–395., 462–469.; BATHYÁNY Tivadar: *Beszámoló*. I–II. Bp. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., é. n., II. kötet 55–56.; SZEMERE i. m.; MÉSZÁROS Károly: *Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918–1919*. Bp. Akadémiai, 1966; JÁSZI i. m. 93–96.

Nyilvánvaló, hogy ez az egyházak közül az óriási birtokokkal rendelkező katolikust érintette leginkább. A Földművelésügyi Minisztérium 1895. évi kimutatása szerint a római katolikus érsekségek és püspökségek birtokai összesen 716 395 kat. holdat, a római katolikus káptalanoké 496 301 kat. holdat, a római katolikus apátságoké, prépostságoké és szerzetes rendeké 283 693 kat. holdat, az Erdélyi Római Katolikus Státusé 19 860 kat. holdat, a görög katolikus érseksége és püspökségeké 154 158 kat. holdat, a görög katolikus káptalanoké 4565 kat. holdat, a bazilita szerzetesrendé pedig 2960 kat. holdat tettek ki. Tehát összesen 1 677 932 kat. holdnyi terület volt a Katolikus Egyház birtokában, az ország összterületének 4,8%-a!⁷ Ehhez az óriási földtulajdonhoz képest teljesen eltörpült a Református Egyház 29 239 holdnyi, a Magyarországi Evangélikus Egyház 4012 holdnyi, az Erdélyi Szász Evangélikus Egyház 29 158 holdnyi és az Unitárius Egyház 956 holdnyi birtoka.⁸ Láttuk, hogy a forradalom szempontjából milyen döntő kérdés volt a birtokreform, de ezek alapján nyilvánvaló, hogy a Katolikus Egyház számára sem volt csekélyebb fontossága!

Csernoch János hercegprímás már két nappal a forradalom győzelme után, 1918. november 2-án kijelentette Persián Ádám, a katolikus ügyek újonnan kinevezett kormánybiztosa előtt, hogy a püspöki kar nincs a földreform ellen, sőt, már 1915-ben úgy nyilatkozott Tisza István kormányának, hogy a kisbirtokos osztály megerősítésére, különösen a rokkant és más katonák ellátása céljából készségesen bocsát egyházi és alapítványi földbirtokot a kormány rendelkezésére. Mikor Serényi Béla földbirtokreform javaslatának előmunkálatait végezték, a püspöki kar nevében Csernoch megismételte ezt a felajánlást és a kormánynak törvényes úton biztosítandó kisajátítási joga mellett foglalt állást. „Gyakorlatilag is bemutatattuk” – nyilatkozta továbbá a hercegprímás – „a legőszintébb szimpátiánkat a (józanul) [ezt a szót kihúzta a primás Persián előtt a nyilatkozatból] demokratikus földbirtokpolitika mellett, mert az utóbbi évek alatt több ezer holdnyi egyházi birtokot juttattunk kisgazdák kezébe.”⁹ Természetesen Persián ezt örömmel vette tudomásul.

Más püspökök is nyilatkoztak a készülő földreformról. Prohászka Ottokár fiatal kora óta élénken érdeklődött az agrárkérdések iránt, már 1898-ban az egyházi birtokok „tarthatatlan és egészségtelen” viszonyainak rendezését sürgette.¹⁰ 1916-ban Malcomes Gyula elképzelését felkarolva egy indítványt nyújtott be a Magyar Gazdaszövetség évi közgyűlésén, mely szerint a kötött birtokok – és ezen belül az egyháziak is – szántóföldi területének 10 000 holdon felüli részét örök haszonbérletként a háború rokkantjainak, özvegyeinek és árváinak kellene kiosztani. Prohászka javaslata egyrészt szociális indíttatású volt, a humanizmus vezette, de ugyanakkor nemzetmentő akciónak is szánta. Elképzelése középúton haladt, egyáltalán nem akarta a teljes nagybirtokrendszer megszüntetni, de szerinte a mamut hitbizományoknak véget kell vetni: „a latifundiumok igazán megértek a megosztásra már nálunk is” – írja naplójában. Javaslatát azonban – mások mellett – főpásztortársai részéről is éles kritika érte. Csernoch hercegprímás még azt is bírálta, hogy Prohászka a háború rokkantjain akar segíteni, szerinte „a magyar katonának nincsen fényes ígéretke szüksége”, a primás a viszonyok merrev konzerválását tartotta helyesnek. Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök szintén nem értett egyet vele, bár ő a szociális kérdések iránt igen fogékony volt, de mégis az eddigi gyakorlatot helyeselte, vagyis hogy az egyházi birtokok egy részét bérbe adják kisgazdáknak – ő maga is a kassai püspöki birtok egyharmad részét –, amely valóban kedvezett a némi tőkével bíró kis-

7 BALOGH Margit: Örökbérlet vagy verkli? In *Prohászka ébresztése* II. Szerk. SZABÓ Ferenc, Bp. Ottokár Püspök Alapítvány – *Távlatok Szerkesztősége*, 1998, 116.

8 RL C/197 31. d. A Földművelésügyi Minisztérium 1895. évi kimutatása az egyházi, szerzetesi és közalapítványi vagyonok birtokairól.

9 PIL 704. f. 12. öe. 8.; *Alkotmány* 1918. november 8. 3.

10 MUZSLAY István: Magyar katolikus szociális mozgalmak a 20. században. *Távlatok* 1999/3. 365–366.

birtokosoknak, de a háború rokkantjainak és özvegyeinek elérhetetlen volt. Végül is, amikor már Rómában is támadták Prohászkat, mint „földosztó szocialistát”, visszavonult a nyilvános propagandától, azzal Czettler Jenő barátját bízta meg, a háttérből adva neki támogatást. Néhány hónap múlva el is készült a részletes tervezet, amely ugyan „a kormány elé került, egyzersmind a papírkosárba”.¹¹

A kudarc ellenére Prohászka továbbra is élénken érdeklődött a földreform iránt. 1918 őszén *A Cél* című folyóiratban szintén egy jó földreform szükségességét hangoztatta, amely a kisbirtokokat szaporítaná és erősítené, és elképzelése szerint ezeket biztonságuk érdekében homestead formában kötött birtokká kellene tenni.¹² A forradalom kitörésének előestéjén leginkább a Hadik-kormány agrárprogramja érdekelte, és „megnyugvással vette tudomásul, hogy erős akarat él egy mérsékelt földbirtokreform azonnali megvalósítására”.¹³

Prohászka november lelegején, a forradalomra reagáló körlevelében ismét szólt a kérdésről és leszögezte, hogy küzdeni kell a jobb birtokpolitikáért, és azért, hogy ez tartós legyen, vagyis úgy kell a földet a gazdák kezébe juttatni, hogy az az övék is maradjon.¹⁴ Részletes elképzelését az Alkotmány november 27-i számában tette közzé. Ebben kifejtette, hogy az a legfőbb, hogy a föld ésszerűen, az egész köz érdekének megfelelően kerüljön kiosztásra, ezért azt megfelelő gazdasági körülmények között kell átadni és olyanoknak, akik tökéletesen tudják megművelni, a többlettermelés miatt. Ezért a földet véleménye szerint igenis magántulajdonban kell adni – elképzelése már módosult 1916 óta az idők változásával, akkor még örökbérletről beszélt –, a parasztság is így kívánja, de a földértéket megfelelő adóval kell terhelni az állam javára. Azonban hasonlóan 1916-os elméletéhez leszögezte, hogy a nagybirtokot nem szabad teljesen kiirtani – bár nem beszél ezek meghagyandó méretéről –, csak kellő korlátok közé kell szorítani, mert ha teljesen megszüntetnék, óriási hiány keletkezne a termelésben, mivel ez arányaiban jóval többet termel, mint a kisbirtok, így a városok ellátása kerülne bajba. Kifejtette, hogy az egész kérdésben a legfontosabbnak az egyéni elbírálást tartja: „a földet nem fogalmak, nem elméletek, hanem dűlők szerint kell felosztani!” Felhívta továbbá a figyelmet arra is, hogy a jogosultak között nem szabad elfelejtkezni az Amerikába kivándoroltakról sem, akik kint azért dolgoznak éjt nappallá téve, hogy itthon földet vehessenek.¹⁵

A másik katolikus püspök, aki már november elején véleményezte a kérdést, a rendkívül konzervatív Rott Nándor veszprémi püspök volt, aki később a katolikus főpapság és a kormány földreform egyeztető tárgyalásait is koordinálta. Ő november 10-i nyilatkozatában kijelentette, hogy ő és püspöktársai szívesen szegődnek minden olyan birtokpolitika szolgálatába, amely igazán a nemzet érdekében történik, de burkoltan, bővebb kifejtés nélkül hozzászói, hogy „semmilyen jó hazafi nem örülhetne a dolognak, ha a radikalizmus érdeke a nemzet érdeke elé kerülne”. Feltehetően a szélsőbaloldali elemek úton-útfélen hangoztatott és egyre többeket megnyerő földosztás-ellenes törekvéseire gondolt, akik a reakciónak vélt kisbirtokos parasztság szaporítása helyett „hatalmas, vörös «termelőszövetkezeteknek»” akarták a földet átadni.¹⁶ S mit értett Rott a nemzet érdekén? Azt, hogy az alapvetően jónak tartott földreform ne egyik napról a másikra történjen meg, hanem fokozatosan hajtsák végre a gazdasági lehetőségek figyelembevételével, mert különben éppen az ellenkezőjét érik el, csak zavart fog okozni. Szerinte minden ettől függ. Rott ennek érdekében egy kívánatos sorrendet is megállapított: először azok birtokait kellene felosztani, akik azt a háború alatt szerezték, majd

11 BALOGH i. m. 110–126.

12 GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár, a „napbaöltözött ember”*. Bp. Gondolat, 1994, 167.

13 BALOGH i. m. 110–126.

14 *Alkotmány* 1918. november 6. 9.

15 *Alkotmány* 1918. november 27. 7.

16 JÁSZI i. m. 94–95.; SZEMERE i. m. 50–60.

a bankok és a vállalatok birtokait, mert az személytelen birtoklás, amely a földet csak árucikknek s nem a haza egy részének tekinti, s végül maradna a többi latifundium, közte az egyháziak is. Ezeket a tulajdonjog tiszteletben tartásával váltsa meg az állam és ossza ki akkora parcellákba, ahogy a szükség az egyes vidékeken megkívánja. Rott – Prohászkaéhoz hasonlóan – úgy vélte, hogy csak azok kapjanak birtokot, akiknek földhöz jutásával a nemzet teste erősödik – vagyis az alapvetően konzervatív beállítottságú kisbirtokos parasztságot növeljék –, valamint szükségesnek tartotta valamilyen módon gondoskodni arról is, hogy a kisbirtokosok kezén maradjon a föld, nehogy rávesse magát a spekuláció. A megmaradó birtokok kívánatos nagyságát azonban ő sem határozta meg.

Rott egy érdekes gondolatot is felvet. Kifejti, nagyon fontos, hogy azokat a magyarokat se rekeszék ki a földosztásból, akik a békeszerződés értelmében esetleg a határon túlra kerülnének, de akik onnan szívesen áttelepnének, ha földet kapnának. Ennek érdekében szerinte bizonyos földeknek osztatlanoknak kellene maradniuk és elidegenítés esetén az állami kisajátítási alaphoz elvétel jogot kellene rájuk biztosítani, hogy így egy nemzeti telepítési alap létesüljön.¹⁷ Rott ugyanezeket az elveket fejtette ki november eleji XV/1918. számú körlevelében is, egyházmegyéje papságának a földreformhoz való hozzáállását irányítandó.¹⁸ Rott egyébként meg volt győződve róla, hogy a Károlyi-kormány igazságosan akarja az egyházi birtokok kisajátítását végrehajtani, míg a várhatóan radikálisabb összetételű nemzetgyűlés már szerinte nem lesz ilyen jóindulatú az egyházhoz.¹⁹

A földreformot a püspöki kar legellentétebb eszmeiségű, de az új idők felmerülő kérdéseire legaktívabban válaszoló két tagja véleményezte. A legmodernebb gondolkodású Prohászka elképzelését az egyház történelmileg kialakult formáihoz legmerevebben ragaszkodó Rott nézeteivel összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy alapvetően egyetértettek a földreform kérdésében. Elképzeléseikben csak az a különbség merül fel, hogy Prohászka minél sürgősebben akarta a földosztást, míg Rott a fokozatos végrehajtás híve volt. Viszont érdekes módon a megmaradó birtokok méreteit illetően Prohászka tűnik konzervatívabbnak, hiszen ő a nagybirtok korlátozott fenntartása mellett érvelt, míg Rott kijelentette, hogy minden latifundiumot felosztandónak tart. Abban azonban mindketten egyetértenek, hogy az a legfontosabb, hogy olyanok kapják a földet, akik azt valóban művelni akarják és tudják is, és biztosítani kell valamilyen módon, hogy az övék is maradjon a birtok. A megváltásról Prohászka nem beszélt – bár megfelelő kárpótlás nélkül természetesen ő sem adhatta át püspöksége birtokait –, míg Rott azt nyíltan kérte az államtól.

Egyébként a forradalom napjaiban a földreformmal kapcsolatban szinte komikus dolgok is megestek, például Kassán Fischer-Colbrie püspök és papsága eskütetele után Hancsók főhadnagy egyenesen azt a kérést intézte a püspökhöz, hogy „szerezzen örömet millióknak”, és egyszerűen mondja ki az egyházi birtokok szekularizációját a saját egyházmegyéje területén. Erre természetesen a püspök kijelentette, hogy más a püspök jövedelme – amit jóformán teljes egészében jótékonyásra fordít – és más a püspökség törzsvagyona, amellyel nem rendelkezhet kenyé-keve szerint.²⁰

A kormányban rögtön a forradalom győzelme után nagy erővel elkezdődtek a földreform tárgyalásai, melyek során a szociáldemokrata és polgári radikális politikusok – a Károlyi-pártiak mellett a kormányt alkotó másik két párt tagjai – mindenek előtt a „papi birtokot” akarták felosztani.²¹ Mint említettük, Csernoch hercegprímás már november 2-i nyilatkozatá-

17 *Veszprémi Hírlap* 1918. november 10. 2.

18 VÉL XV/1918. körlevél.

19 PL Csernoch 1918 D/b Rott Nándor 1918. november 13-i levele Csernochhoz.

20 *Alkotmány* 1918. november 7. 5.

21 JÁSZI i. m. 93.

ban gyakorlatilag felajánlotta a Katolikus Egyház birtokait ennek céljaira. A november 20-i püspökkari konferencia is egyik legfőbb kérdésként tárgyalta a földreformot. Az értekezleten megjelent Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter is Persián kormánybiztos kíséretében, és a birtokreformmal kapcsolatban kijelentette, hogy a kormány minden egyházi birtokra igényli a kisajátítási jogot, de hogy a gyakorlatban mikor kerül sor az egyes birtokok lefoglalására, azt még nem tudhatja, mindenestre igen sürgősen kívánják végrehajtani a földreformot. De biztosította arról a püspöki kart, hogy a kormány méltányos kárpótlást fog adni a kisajátítandó birtokokért járadékpapírokbán.²²

A püspökök erre kijelentették, hogy készségesen támogatják a kormány birtokpolitikáját, azonban ezért cserébe elvárják, hogy a megalkotandó törvény alapelveinek megvitatásánál hallgassák meg véleményüket. Bizonyos kívánalmakat is a miniszter elé terjesztettek: kérték, hogy minden egyházi javadalmasnak létfenntartása érdekében hagyjanak meg legalább akkora földbirtokot, amely a háztartási szükségleteket természetben biztosítja, a feldarabolandó egyházi birtokokon nyugvó kegyúri terheket vegyék figyelembe és felszólaltak az uradalmi gazdatisztek, alkalmazottak és cselédek érdekében is, akikről szükséges gondoskodni. Kijelentették továbbá, hogy a kisajátítási jognak az erdőkre való kiterjesztését nem tartják indokoltnak. Lovászy azt válaszolta, hogy a földbirtok-politikai program részleteiről nem adhat ugyan részletes felvilágosítást, mert erre a földművelésügyi miniszter az illetékes, de megígéri, hogy odahat, hogy az alapelvek megállapításánál meghallgassák az egyházi nagyjavadalmasokat. Biztosította őket arról is, hogy a házi birtokok megtartása nem fog akadályokba ütközni és a kormánynak elve, hogy minden érintettnek kártalanítást nyújtson, és a terhek és kötelességek viseléséről gondoskodik.²³

A püspöki kar a konferencián kidolgozott, Károlyihoz küldött hivatalos nyilatkozatában is megerősítette hajlandóságát a kormány földreformjának támogatására: „[...] a birtokreform megvalósítására készséggel ajánlja fel a kezei közt lévő arra alkalmas földbirtokot”.²⁴ Megjegyzem, a püspökkari konferencia jegyzőkönyvében a nyilatkozat szövegében még a „méltányos megváltás ellenében” kitétel is szerepel, amelyet azonban a végleges, nyilvánosságra hozott szövegből már kihagytak.²⁵

A püspöki kar Lovászy szavainak megfelelően a konferencia másnapján felkerlte Fischer-Colbrie Ágost kassai, Glattfelder Gyula csanádi és Rott Nándor veszprémi püspököt, hogy a földreformról Búza Barna földművelésügyi miniszterrel tárgyalásokat folytassanak. Bár Fischer-Colbrie is már régóta komolyan foglalkoztatták a szociális kérdések, de mint az 1916-os Prohászkaival szembeni állásfoglalásából láttuk, ő is a korlátoltabb reformok híve volt. Glattfelder személye egyértelmű a bizottságban: ő volt a püspöki kar gazdasági szakértője.²⁶ Érdekes feltennünk a kérdést, hogy miért hagyták ki a bizottságból a földreformmal már két évtizede élénken foglalkozó Prohászka? Feltehetően félték az ő túlzott „radikalizmusától”, a püspöki karnak jobban megfelelhetett Rott „fontolva haladó” felfogása a kérdésben. De úgy tűnik, ő mégsem volt hajlandó kimaradni ebből, Buza Barna visszaemlékezése szerint

22 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.) Összeállította és bev. BEKE Margit, München–Budapest, 1992. 1919. január 28. 1.

23 KFL I.1.a. Püspökkari jegyzőkönyvek. 1918. november 20. 2.

24 MOL K 802 79. d. 10. t. 1919–22 24. old (308/1919).

25 KFL I. 1. a. Püspökkari jegyzőkönyvek. 1918. november 20.1.

26 PIL 704. f. 12. öe. 130.; GERGELY Jenő: Glattfelder Gyula csanádi püspök a Magyar Katolikus Püspöki Kar konferenciáin (1911–1943). In *Igazságot – szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága.* Szerk. ZOMBORI István, Budapest–Szeged, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége – METEM, 1995, 40–41.

a három püspök Prohászktát is várta a vele néhány nap múlva folytatandó megbeszélésre, aki azonban ott valamilyen okból mégsem jelent meg.²⁷

Hamarosan a három püspök fel is kereste Buza minisztert, akinek ekkor, november végén az volt az álláspontja – az egyeztetések és munkálatok kellős közepén járt még –, hogy az egyházi nagyjavadalmak felét kellene kisajátítani. Persián, akivel ez irányban egyeztetést folytatott, arra próbálta rávenni, hogy elég lenne ezt az egyházi földbirtokok egyharmadára kimondani, de nem jutottak megállapodásra.²⁸ A püspöki bizottság a miniszter előtt újra leszögezte, hogy a püspöki kar felajánlja birtokait méltányos megváltási áron.²⁹

Itt kell egy kis kitérőt tennünk, ugyanis gyakorlatilag 1918 óta vitatott, hogy mi volt a püspökök ilyen buzgó birtokfelajánlásának az oka, az őszinte hazafiság és szociális segítőkészség vagy csak a pusztá számítás? Persián emlékiratában ez utóbbi mellett foglal állást, de ő rendkívül negatívan elfogult volt a katolikus főpapsággal szemben, olyannyira, hogy visszamelegzésében helyenként úgy tűnik, ez tisztánlátását is gátolta. Szerinte a püspöki kar novemberben jó üzletet látott abban, ha birtokait felajánlja és a kormány a teljes békeárát fizeti ki ezekért, mivel így a püspökök nemcsak a gazdálkodás gondjaitól reméltek megszabadulni, hanem nyilvánvalóan arra is számítottak, hogy a mobil tőke minden gond és fáradság nélkül jobban fog kamatozni nekik, mint a földbirtok, amely az ő gazdálkodási módszereik mellett egyébként is nagyon keveset jövedelmezett. Persián szerint a püspökök taktikázással megpróbáltak minél jobb árat kicsikarni a kormánytól.³⁰ Gergely Jenő is ezt a véleményt osztja, valószínűleg Persián írásának hatására.³¹ Ez utóbbi kijelentést azonban rögtön meg is cáfolhatjuk, mert csak egy ármegállapítás volt a kormány és a püspökök között: novemberben megegyeztek a „jogos” és „igazságos” békeárban, és nem az 1918-as kétszer magasabb földárakat kérték.³²

A szemtanú, a leginkább illetékes – egyébként rendkívül jóhiszemű³³ – Buza Barna földművelésügyi miniszter azonban más véleményen volt: „Én azt hiszem, nem volt csupa képmutatás az az áldozatkész buzgalom, amellyel egyházi és világi nagybirtokosok hódoltak akkor a földreform eszméjének. Bizonyára volt része benne az idők változásától felriadó félelemnek is, de talán még több része volt a forradalmat követő novemberi napok önzetlen hazafias fellángolásának. Hiszen akkor sokáig valósággal március tizenötödiki lelkesedés hangulatában élt az egész nemzet.”³⁴

Mi az igazság? Ezt Csernoch hercegprímás a Szentszékhez intézett levele mutatja meg: „A püspöki kar [...] a kormánynak és az általa ígéretekkel táplált népnek fenyegető magatartása miatt kénytelen volt a kormánynál kijelenteni, hogy illő megváltási összeg ellenében hajlandó a birtokokat elengedni. [...] A püspöki kar, hogy mentse azt, amit még menteni lehet, kénytelen ebbe beleegyezni.”³⁵ Csernoch egy korábbi, Valfré di Bonzo bécsi nunciushoz intézett levelében részletezve kifejti, hogy a püspöki kar úgy vélekedett, hogy jobb nem ellenszögülni a Károlyi-kormánynak, mivel egy azt követő esetleges szocialista kormány még ellenségesebb lenne az egyházzal, a mostani legalább hajlandó megváltani a birtokokat.³⁶ A primás

27 PIL 704. f. 12. öe. 126.

28 PIL 704. f. 12. öe. 126.

29 PIL 704. f. 12. öe. 126.; BUZA i. m. 32–33.

30 PIL 130–131.

31 GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Bp. Akadémiai, 1977, 104.

32 BUZA i. m. 41–42.

33 „Mindenképp újakra készül...” I. köt. Szerk. JÓZSEF Farkas. Bp. Akadémiai, 1959, 125.

34 BUZA i. m. 33.

35 PL Csernoch 1919 D/b 840.

36 PL Csernoch 1918 Cat. A. 6443.

püspöktársaihoz intézett március 16-i levele még más okot is sejtetni enged: „[...] célszerűségi és politikai okokból is tanácsosabb a megváltás elleni [értsd: ellenében] felajánlás, mint a célhoz amúgy sem vezető esetleges ellenállás.”³⁷ Vagyis úgysem tudnák ellenállással megvédelmezni az egyházi birtokokat, így hát célszerűbb és okosabb ebbe belenyugodni, mivel ellenkező esetben nemcsak a birtokok értékét veszíthetik el, hanem még – erre utal minden valószínűség szerint a „politikai ok” kitétel – az ellenforradalmiság bélyegét is rájuk üthetnék, ami csak az egyház kárára válna. De természetesen emellett nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ehhez a józan megfontoláshoz járult egyesek részéről a fent emlegetett önzetlen hazafiság és szociális érzékenység vagy éppen a rideg számítás. Hiszen abban igazva van Persiánnak, hogy akkoriban nem volt jó befektetés a földbirtok, mivel olyan magasak voltak a munkabérek, hogy a termés nem igazán járt haszonnal, de Glattfelder püspöknek is, aki azt írta, hogy a földbirtok mégiscsak biztonságot jelentett az egyház számára.

A püspökök – hasonlóan a november 20-i püspökkari konferenciához – a megbeszélésen kívánalmaikat is Buza miniszter elé terjesztették. Kérték, hogy az erdőket és a szőlőket ne sajátítsa ki az állam; minden nagyjavadalmasnak maradjon meg legalább egy körülbelül 100 hold nagyságú házi birtok, amely a háztartását fedezni tudja; az olyan birtokok, amelyek parcellázása most nem sürgős szükséglet, maradjanak meg a javadalom birtokában, és a megváltást ne járadékokban adja a kormány, hanem záloglevelekben. Buza minden kérésről kedvezően nyilatkozott, kijelentve, hogy ha a püspökök ezt így kívánják, ezeknek semmi akadálya, sőt, a házi birtokot illetően a kért nagyság két-háromszorosát, 200-300 holdat akart feltétlenül kezükben hagyni. Buza előtt is szót emeltek a püspökök az egyházi birtokok gazdatisztjeinek érdekében, akik a földosztással elveszítik megélhetésüket, de a miniszter Lovászyhoz hasonlóan megígérte, hogy megfelelő kárpótlásban fogják részesíteni őket. Nyomatékosan felhívták Buza figyelmét a kegyúri terhekre is, amelyeket biztosítani kell. A miniszter bevallotta, hogy ő erre eddig nem is gondolt és köszönte a figyelmeztetést, valamint megígérte, hogy törvényjavaslatában gondoskodni fog erről is. A püspökök egyébként azt javasolták, hogy minden templom számára egy megfelelő, 30-40 holdas földbirtok kihasításával biztosítsák ezt. A továbbiak szempontjából rendkívül fontos, hogy Buza és a püspökök megegyeztek abban, hogy a föld értékének megállapításánál a békeárak lesznek az irányadóak, amelynek ellenkezőjét, vagyis a háború végi kétszer magasabb árakat Buza rablásnak minősítette, amelyet nem lett volna hajlandó képviselni az ország színe előtt.³⁸

A tárgyalás minden szempontból kedvező eredménnyel végződött az egyházi nagyjavadalmasok számára, minden kívánságukra pozitív választ kaptak. Rott azonban figyelmeztette püspöktársait – akikkel levélben ismertette a megbeszélést –, hogy ezek a miniszteri ígéreték csak annyit érnek, „amennyi erőt és állandóságot képvisel a miniszter a miniszter-tanácsban s amennyi hatalmat képvisel a mai kormány. Nem hiszem, hogy ezen akciót rövidesen le lehessen bonyolítani. Szakemberek szerint ide évek kellene. Ezt lebonyolítani gyorsan *csak radikalizmussal, rablással lehetne* [kiemelés az eredetiben], amely nem törődik joggal és törvénnyel, hanem a jogos vagyont oda dobja martalékul az államnak, melynek kezéből majd kicsikarják ügyes, lelkiismeretlen kufárok és sem az Egyháznak, sem az államnak s a népnek nem marad majd belőle.”³⁹

A püspökök a kérdésben kikérték káptalanjaik véleményét is. Úgy tűnik, hogy a káptalanok leginkább azt kifogásolták, hogy a szóban forgó 200-300 hold, melyet a nagyjavadalmasoknak házi birtokul meghagynának, nem elegendő a kanonokok ellátására. De ragaszkodtak

37 VPL Conf. Epp. 1716/1919; SzatPL 1022/1919.

38 PL Csernoch 1919 D/c 1241; PL Csernoch 1918 D/a 7160; PIL 704. f. 12. ő. 126.

39 PL Csernoch 1919 D/c 1241.

az erdők és a szőlők meghagyásához is – amit Rotték is kértek –, sőt, a pécsi káptalan azt is felvetette, hogy ahol ez utóbbi nem éri el az 500 holdat, arra egészítsék ki. A püspökökhöz hasonlóan a záloglevelet, nem pedig a járadékot tartották a megváltás megfelelő módjának.⁴⁰ A minisztériumi tárgyalásokkal párhuzamosan megindultak az egyeztetések és a munkálatok az iránt is, hogy az óriási püspöki és káptalani birtokokból pontosan mely területek maradjanak meg házi szükségletre.⁴¹

Egyébként lassacskán tényleg időszerű lett elgondolkodniuk az egyházi birtokosoknak földjeik sorsáról, mert egyes helyeken a lakosság már minden törvényt és rendeletet megelőzve maga osztotta fel az egyházi uradalmi földeket. Velényben a pécsi káptalan 800 holdas birtokából a volt intéző 300 holdat kihásított magának, a többi lakos – elsősorban a hazatért katonák – pedig 10 holdas kisbirtokokat mértek ki a maradékból,⁴² Csúrogon pedig a hívek a plébániaföldről mielőbbi gyors felosztásával akarták még a törvény előtt földhétségüket kielégíteni,⁴³ hasonlóan a nagyváradi püspök birtokaihoz.⁴⁴

A földreform kapcsán természetesen veszélybe kerültek a szerzetesrendek birtokai is. A Szerzetes Tanárok Tanácsa, a tanítórendek 1918 novemberében alakult érdekvédelmi szervezete nem akarta ezeket kivonni a földosztás alól, de mivel úgy gondolták, hogy az ország érdeke szempontjából is fontos hivatásukat csak birtokaik gazdasági segítségével láthatják el, ezért memorandumban kérték a kormányt és a Magyar Nemzeti Tanácsot, hogy birtokaikat kíméljék meg.⁴⁵ Kérésük kedvező fogadtatásra talált, és Buza kijelentette, hogy ő, mint a sátoraljaújhelyi piaristák és a kassai premonstreiek tanítványa nagyon is indokoltnak tartja, hogy a tanítórendek javai külön elbírálás alá essenek, és csak abban az esetben osszák fel azokat, ha a helyi viszonyok miatt feltétlenül szükséges, de ebben az esetben is a legmagasabb megváltási árért cserébe.⁴⁶ Az 1919. évi XVIII. néptörvény 12. §-ába valóban bele is foglalták, hogy nem vehetők kisajátítás alá azok a földbirtokok vagy földbirtokrészek, amelyek valamely különleges közérdekű (tudományos, művelődési, gazdaságfejlesztési) célokat szolgálnak.⁴⁷

40 PPL 564/1919; VÉL Káptalan gyűlési jegyzőkönyvek (1919. március 22.).

41 A pécsi káptalan azt kérte, hogy jelen javaiból Fenyőpuszta (Bicsérd) maradjon meg neki, a püspök pedig jószágigazgatója véleményezése folytán a püspöki birtokok közül kérte a rácbólyi mintagazdaság meghagyását a háztartási és kegyúri terményszükségletek fedezésére. Kérését azzal indokolta, hogy az uradalom ipari üzemek céljaira is termelt, ezért a törvényjavaslat szerint is csak szükség esetén került volna felosztásra, valamint az Agrárbank a környező falvak lakosságát már kielégítette a Schaumburg–Lippai-birtokokból. A püspökpusztai gazdaságot szívesen felajánlotta kiosztásra, az árpádi és bogádi birtokok földjeiből pedig az uradalom szolgálatában feleslegessé váló személyzet kielégítését tervezte. A káptalanhoz hasonlóan az erdőket továbbra is házi kezelésben kívánta tartani, csakúgy, mint a pécsi és hosszúhetényi szőlőket a háztartási és kegyúri borszükséglet biztosítására. A pénzügyi műveletek lebonyolítását ő is az Egyházmegyei Takarékpénztárra kívánta bízni. (PPL 564/1919; PKL Káptalan gyűlési jegyzőkönyvek. 1918. december 13. 400.) A szatmári káptalan a Tiszapüspöki határában fekvő birtoka egy részét kívánta megtartani, mely 2100 holdat tett ki, melyből így a hat kanonoknak fejenként 350 hold jutott volna, illetve felvetette, hogy még jobb volna, ha megengednék, hogy a káptalani birtokok egy részét eladják – ne feledjük el, az 1918-as ár kb. kétszerese volt a megígért békeárnak! – és ennek árából Szatmárnémeti körüli vennének megfelelő birtokot. (SzatPL 3900/1918; PL Csernoch 1919 D/b 1791.)

42 PKL Visy László naplója 14.

43 KFL I.1.b. Csúrog 648/1919.

44 *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. Bp. Szikra, 1956, V. köt. 357.

45 MPRKL Körösi Albin hagyatéka (414/34.a.) Memorandum (1918. november 28.).

46 MPRKL Körösi Albin hagyatéka (414/34.a.) A Szerzetes Tanárok Tanácsának ülése (1918. december 3. 2.).

47 Corpus Iuris Hungarici 1919. évi XVIII. néptörvény.

November 20-tól kezdődően Buza miniszter egy kilenc napig tartó ankétot hívott egybe a birtokreform megtanácskozására.⁴⁸ Erre azonban a Katolikus Egyház képviselői nem kaptak meghívást, mivel – Buza indoklása szerint – a miniszter egyrészt nem akarta az izgatott hangulatból eredő esetleges összeütközéseknek kitenni őket, másrészt a főpapság álláspontját már ismerte.⁴⁹ Ezt azonban Rott püspök – akinek a kezébe úgy tűnik, már teljesen átcsúszott az egész tárgyalás, bizonyára mert Fischer-Colbrie és Galttfelder püspököt már elzárta a megszállítás a budapesti eseményektől – nagyon sérelmezte, mivel a püspöki kar Lovászytól külön kérte, hogy a törvény alapelveinek megvitatásánál őket is hallgassák meg és ezt meg is írta a miniszternek: „Láttam, hogy az összes szakemberek és az összes politikai pártok vezető emberei szóhoz jutottak, csak azok képviselőjét nélkülöztem, kiknek birtokairól, jogos tulajdonáról szó van. A megelőző kormány azon javaslat készítésénél, melyet Miniszter ur bizonyára jól ismer, az ankét alkalmával a Herczegprimást, ki ilyen közgazdasági ügyekben is kiváló éles látással rendelkezik, mindig meghívta. Nagyon kérném tehát Miniszter urat, kegyeskedjék a Herczegprimást is belevonni az ankét-be, vagy ha őt betegsége most akadályozza, ugy az ő általa javasolt egyik püspöktársunkat méltóztassék meghívni, ki azután rámutathat majd azon különleges pontokra is, amelyek az egyházi birtoknál figyelmen kívül nem hagyhatók.”⁵⁰ Mellőzésüket egyébként az összes püspök rossz szemmel nézte.⁵¹

Levelében Rott még további szempontokra is felhívta Buza figyelmét a törvény megalkotásánál. Kérte, hogy a miniszter hasson oda, hogy a törvényben semmiféle egyoldalú hátrányos megkülönböztetés ne érje az egyházi birtokokat – az ankéton a baloldali szakemberek azt hangoztatták, hogy az egyházi birtokokat minden kártalanítás nélkül kell felosztani –, valamint a szükséglet mértéke legyen a földreform egyedüli irányadó elve, és azt ne vezesse más szempont. A korábbi megbeszélésen nem került szóba a plébániaföldek kérdése, ezért most azt kívánta a püspök, hogy ezeket ne parcellázzák fel. Ugyanis ezek általában 30-50 holdas birtokok, amelyek egyrészt „sehol nem állnak a nép útjában”, ahol pedig esetleg ennél több van a plébános birtokában, ott minden bizonnyal ő maga fogja szívesen felajánlani kiosztásra, másrészt a plébánosnak lovat kell tartania, hogy a távoli filiákat is elláthassa, amit szintén csak birtokosként tehet meg. Az ankéton javasolt 20 holdnyi birtok a plébánosok számára Rott szerint a legrosszabb megoldás, mert azon a kis birtokon is cselédet kell tartania, aki viszont minden hasznát elvinné a földnek. A püspök ezek mellett felhívta a miniszter figyelmét a helyi bankok, mérnökök és ügyvédek érdekeire is a földreform lebonyolításánál, akik egyrészt jobban ismerik a helyi viszonyokat, másrészt pedig a nép is jobban bízik bennük.⁵²

Igaz, hogy Rott egyedül intézte ezeket az ügyeket a püspöki kar képviselőjében, de eljárása a betegeskedő, és így a tárgyalásokban személyesen részt venni nem tudó hercegprimás teljes helyeslésével találkozott, ahogy azt Csernoch saját kezű megjegyzése bizonyítja Rott jelentésén.⁵³

Buza válaszában biztosította Rottot arról, hogy szerinte is a legfontosabb szempont a nagybirtokok igénybevételénél a nép helyi földszükséglete és hogy a tervek szerint az egyhá-

48 Mészáros i. m. 45–46.; *Alkotmány* 1918. december 12. 2.

49 VÉL AD 6849/1918.

50 PL Csernoch 1919 D/c 1241.

51 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII. Összeállította és bev. BEKE Margit. München–Budapest, 1992.) 1919. január 28. 7.

52 PL Csernoch 1919 D/c 1241.

53 PL Csernoch 1919 D/c 1241.

zi birtokok 500 holdig megmaradnak, és csak ahol rendkívül nagy a földéhség, ott osztják ki a birtokokat 200 holdig.⁵⁴

Közben megindultak a gyakorlati munkálatok is a reform mielőbbi kivitelezése érdekében. Buza már december 16-án kérte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, hogy járuljon hozzá, hogy az egyházi birtokok, valamint a vallási és a tanulmányi alap földjeinek bejárására szakembereit kiküldhesse és a műszaki felosztás előmunkálatait megkezdhesse. A minisztérium véleményezésre Persiánnak adta ki a kérelmet, aki ennek semmi akadályát nem látta, azonban hasonlóan a püspökökhöz ő is kérte a minisztert, hogy a birtokrendezést végző bizottságba a katolikus ügyek vezetőségének biztosítson helyet – de hogy itt magára, a püspökökre, avagy a készülő Katolikus Autonomia vezetőire gondolt-e, azt nem tudni.⁵⁵

Az egyházi nagyjavadmak birtokainak felajánlása és a megmaradó birtokok méretének megállapítása után a megváltás összege váltott ki nagy vitákat. Ugyanis a püspöki kar méltányos megváltási áron ajánlotta fel birtokait, mely a novemberi tárgyalások folyamán a békeárat jelentette. Mint láttuk, Buza is úgy nyilatkozott erről, hogy csakis így lehetséges a földreform. Ez a kormány, illetve a jövődő földtulajdonosok számára egy kedvező ár volt, mivel 1918–1919-re a földárak igen megemelkedtek. De a püspöki kar bevallottan megelégedett ennyivel is az ország érdekében. Az érték megállapításának alapjául a birtok jövedelmezőségét akarták venni, sőt, arról is szó volt, hogy a természetes értékelkedést is tekintetbe fogják venni.⁵⁶

Azonban a kormány, az elméleti szakemberek és a különböző politikai körök közötti továbbbi tárgyalások folyamán, melyekből a Katolikus Egyház képviselőit továbbra is kihagyták, egyes polgári radikális és szocialista körök a megváltási ár leszámítását, illetve egyenesen eltörlését kívánták.⁵⁷ Ezeket a vitákat és az egyeztetéseket természetesen élénk figyelemmel kísérték a püspökök, valamint nem kevés aggodalommal. Maga a primás is úgy nyilatkozott erről a vágsellyei esperesi kerület papságának, hogy alig hiszi, hogy az egyházi birtokok megváltása kapcsán követeléseik érvényesíthetőek lesznek, és nem lehet tudni, hogy hova vezet a folytonos izgatás.⁵⁸ Az egyház ilyen jogos – de végül is a földtörvényben nem beigazolódott – félelmére utal Lepold primási irodaigazgató Csernoch nevében írt december 13-i levele is Persiánhoz, amelyben egyes radikális véleményekre utalva arra az esetre tesz fel kérdéseket, hogy mi lesz a papság fizetésével, a tervbe vett 50 millió koronás alsópapi segélyalapítvánnyal és a kegyúri terhekkal, ha minden kárpótlás nélkül veszik el az egyház földjeit.⁵⁹ Persián azonban megnyugtatta, hogy az egyes szakértői körök vitái ellenére Buza miniszter mindenképpen a teljes megváltási összeg kifizetése ellenében akarja igénybe venni a birtokokat és a kormány a kegyúri terhek megváltásának kérdésével is foglalkozik.⁶⁰

Azonban decemberben megjelent a hírlapokban egy állítólagos kormánynyilatkozat, miszerint nem a megbeszélte békeárat, hanem az utolsó öt békeév átlagjövödelmének huszonöt-szörösét kapná a tulajdonos. Ez nyilvánvalóan jóval kevesebbet jelentett, Glattfelder püspök szavaival élve „ez egyenlő az egyház vagyona nagyobb részének elkobzásával s a legkiáltóbb ellentétben áll azokkal a nyilatkozatokkal, melyeket a kormány előttünk tett”.⁶¹ Ezért – hangsúlyozza, hogy nem a püspöki kar, hanem csak a saját nevében – egy felháborodott, a legmi-

54 VÉL AD 6849/1918.

55 MOL K 305 1918-16-233676 1-3.

56 PL Csernoch 1919 D/c 1241; BUZA i. m. 32-33, 41-42.

57 MÉSZÁROS i. m. 45-48.; SZEMERE i. m. 41-66.

58 PL Csernoch 1918 Cat. 31. 6610.

59 PIL 704. f. 12. öe. 123.

60 PIL 704. f. 12. öe. 125.

61 VÉL AD 349/1919.

nimálisabb tiszteletet is alig megadó tiltakozó levelet intézett Buzához, melyet talán helyesebb inkább kirohanásnak neveznünk. Ebben emlékezteti a minisztert a megállapodásukra, miszerint a püspöki kar csak a fenti ármegállapítás esetén ajánlotta fel birtokait és ez az állítólagos új rendelkezés, amellelt, hogy teljesen ötletszerű, a legnagyobb igazságtalanságokra fog vezetni, mert a helyi időjárás viszontagságai vagy egyéni hibák miatt a Katolikus Egyházat vagyona legnagyobb részétől meg fogja fosztani. A föld értéke független attól, hogy rajta ezen öt éven át jól vagy rosszul gazdálkodtak. „Az igazság s az adott szó iránti tiszteletből kérem Miniszter urat s Ön által a kormányt, ne határozzanak el jogfosztást. Elégedjenek meg azzal az áldozattal, melyet az ország összes érdekeltjei ritka készséggel vállaltak. Ne keltsék fel azt a látszatot, mintha ebben az országban egy párt nyomása alatt a kormányzat mindenre képes volna. [...] óvakodjanak attól a haza – vagy ha ez a szó talán ma diszkreditálva van – az állam érdekében, hogy a megszállott területek lakosságával ne lehessen elhitetni azt, hogy idegen államban nagyobb a jobbiztonság, mint Magyarországon.”⁶² Egyébként nem tudni, hogy ez tényleg hivatalos kormánynyilatkozat volt-e. Véleményem szerint valószínűbb, hogy valamelyik kormánytag, vagy más politikai tisztséget betöltő személy magánvéleménye volt, amelyet hivatalos kormányvéleményként adott elő, amely ekkoriban többször is előfordult.

Végül is 1919. február 16-án kihirdették az 1919. évi XVIII. néptörvényt a földreformról. Ebben a földbirtokok lehetséges maximumát 500 kat. holdban állapították meg, de helyenként a helyi igényekhez mérten ez lemehetett 200 holdig is. Azonban az egyházi birtokok esetében az állam kisajátítási joga a birtokok 200 holdon felül eső részére vonatkozott, szemben Buza 500 holdas ígéretével. De ez még mindig kedvezőbb volt a püspöki kar eredeti kérésénél, miszerint csak 100 hold körüli házi birtokokat hagyjanak meg minden nagyjavadalmasnak. Azonban az 50 holdnál nagyobb szőlők kisajátítását – a püspökök kívánságával ellentétben – előírta a törvény, viszont az erdőket meghagyta kérésük szerint eddigi tulajdonosaik kezében. A 28. § előírta, hogy a felosztásra egyformán alkalmas földek közül a világháború alatt szerzett és az állandóan külföldön tartózkodók birtokai után az egyházak és egyházi testületek földjeit kell kisajátítani és csak utána következnek az alapok, az alapítványok, a részvénytársaságok, a szövetkezetek, a magántulajdonok, az államnak közérdekű célra nem használt és végül a törvényhatóságok és községek hasonló birtokai. A földreformot végrehajtó Országos Birtokrendező Tanácsban sem foglalhattak helyet az egyház képviselői. A törvény szerint az állam megváltásként az 1913-as békeárat fizeti a korábbi tulajdonosoknak, vagyis a püspökökkel való eredeti megállapodás szerinti árat, s nem a hírlapi kacsának bizonyult jóval csekélyebb összeget. Ahol azonban nagyobb földéhség vagy más különleges körülmény folytán az 1913. évi forgalmi érték aránytalanul magas vagy más okból aránytalanul alacsony volt, ott kimondták, hogy a kisajátítási árat megfelelően módosítják. A törvény előírta a kegyúri terhekről való kötelező tárgyalást is a tulajdonos, az érdekeltek és a birtokrendező választmány között.⁶³

A törvény az egyházi nagyjavadalmasok számára a megváltási ár szempontjából kedvezőnek bizonyult, azonban a meghagyandó földbirtok nagysága már csak a püspökök kérésének felelt meg, mivel a több személyből álló káptalanok kevesellték a 200 holdat. Hasonlóképpen bár a kisajátítási sorrendben is harmadik helyen álltak az egyházi birtokok, de ez mégsem mondott ellent Rott kérésének, aki csak annyit kívánt, hogy ne ezeket, hanem az idegen honosak birtokait s ajátítsa ki legelőször az állam.⁶⁴ Azonban annyiban az egyházi birtokok mégis hátrányos megkülönböztetésben részesültek – minden bizonnyal a baloldali ag-

62 VÉL AD 349/1919; PIL 704. f. 12. őe. 127–129.; PL Csemoch 1919 D/c 1241.

63 Corpus Iuris Hungarici 1919. évi XVIII. néptörvény.

64 PL Csemoch 1919 D/c 1241.

rárszakemberek és politikusok hatására –,⁶⁵ hogy csak ezek esetében mentek le 200 holdig azokon a vidékeken is, ahol nem volt olyan nagy a földéhség.

A néptörvény életbe léptetése után az egyházban különösen a kegyúri terhekről szóló 26. § munkálatai indultak be nagy erővel. Prohászka, Széchenyi Miklós nagyváradi püspök és Szmrecsányi Lajos egri érsek egyaránt felszólították papjaikat, hogy sürgősen tegyék meg a kegyúri terhek biztosítására szükséges lépéseket, és haladéktalanul lépjenek érintkezésbe mind a birtokrendező választmánnyal, mind a kegyuraság képviselőjével. Mindhárom főpásztor kívánatosnak tartotta, hogy a természetbeni járandóságok továbbra is ilyen jellegűek maradjanak, ezért javasolták, hogy az ezeknek megfelelő földterület – Szmrecsányi szerint általában 30 holdat – hagyjanak meg, illetve adjanak át az érdekelt javadalmaznak, amelyből a kegyúri terheket lehetne fedezni plébániáinként.⁶⁶ De ez általában nem volt ilyen egyszerű: például Károlyi kápolnai birtoka felosztásánál elfelejtett gondoskodni a hitbizománnyal együtt járó egyházzéldnökségi jogról, a birtokrendező választmány a 26. § rendelkezésével elmentésben a tárgyalásba nem vonta be az erre jogosult egri érseket, aki ezt az elnöknel nagyon sérelmezte is.⁶⁷

A püspöki kar bár tárgyalásokat folytatott a kormánnyal, és felajánlotta birtokait, de eljárását természetesen az Apostoli Szentszék engedélyétől tette függővé, bízva annak jóváhagyásában. A Szentszék ezt nem is gátolta meg, de az elvet mindenképpen meg akarta menteni, ezért úgy nyilatkozott a primásnak, hogy illő, hogy a püspökök egyes konkrét esetekben a Szentszékhez forduljanak, vagyis a birtokok megváltása ne a pápa tudta és beleegyezése nélkül történjék meg. Ennek megfelelően Csernoch felkérte püspöktársait és a káptalanokat, hogy a bécsi nunciátúra útján minden egyes birtok megváltását jelentsék be a Szentszéknek és kérjék ki engedélyét.⁶⁸

Felmerült egy katolikus bank alapításának terve is Altenburger Gyula és ifj. Bordeaux Pál részéről az egyházi birtokok kisajátításának pénzügyi lebonyolítása és az összes római katolikus vagyon kezelése céljából.⁶⁹ Gergely Jenő megállapítása szerint ennek a szervezetnek az ellenforradalmi jellegű Nemzeti Demokrata Mozgalom gazdasági alapjának biztosítása lett volna a valódi célja.⁷⁰ A bank részvényeit a tervek szerint az egyházmegyei alapok, a javadalmak és más katolikus vagyonok jegyezték volna és minden római katolikus püspöki székhelyen fióktintézetet állított volna fel, a szombathelyi és a pécsi Egyházmegyei Takarékpénztár Rt. mintájára.⁷¹

A november 20-i püspökkari konferencián idő hiányában a püspökök a bankalapítási indítványt nem tudták részletesen megtárgyalni, de úgy tűnik, hogy ott tetszést aratott az ötlet, mivel a püspökök úgy gondolták, hogy a parcellázás kapcsán ez adhatna az egyházi birtokok eddigi tulajdonosainak zálogleveleket, amelyek az állami járadékoknál is nagyobb biztonságot nyújtanának. De a kérdést a Katolikus Autonomia megszervezésére éppen alakulófélben lévő alakuló Katolikus Tanács elé utalták.⁷²

A kormány részéről is helyséllel találkozott a bank terve: Persián is szükségesnek vélte az intézet megalapítását,⁷³ Buza Barna pedig kilátásba helyezte, hogy amennyiben a birtokok

65 HAJDU i. m. 386.

66 EFL Publica ecclesiastica 1682/1919; SzfvPL II/1919. körlevél; NRKEL III/1919. körlevél.

67 EFL Publica ecclesiastica 1662/1919.

68 VPL Conf. Epporum 1716/1919; SzfvPL Ehig. No. 65. 1018/1919; KFL I. 1.a. Politica 1330/1919

69 GyEL Egyházkorm. 5657/1918; PL Csernoch 1919 D/c 791.

70 GERGELY i. m. 81.

71 GyEL Egyházkorm. 5657/1918.

72 KFL I. 1.a. Püspökkari jegyzőkönyvek (1918. november 20. 12.).

73 GyEL Egyházkorm. 5657/1918.

feldarabolásánál a pénzüintézetek igénybe vétele előnyösnek bizonyul, az egyházi birtokok parcellázását erre a bankra bízta.

Közben az eredeti terv módosult. Az új tervezet szerint 100 millió korona alaptőkével „Országos Népbank Rt.” néven alakulna meg a bank az Országos Katolikus Autonomia központi szervének égisze alatt. Ennek alaptőkéjét egyrészt az alsópapság felsegítésére tervbe vett 50 millió koronás alap képezné, másrészt pedig az egyes egyházmegyék, javadalmak vagy alapítványok tőkéiből jegyeznének egy ugyanekkora összeget.⁷⁴

Az egyes egyházmegyékben eltérően vélekedtek a kérdésről, annak ellenére, hogy Csernoch nem rejtette véka alá, hogy szívesen látná az alapítás sikerét, mivel az egyháznak igen fontos érdeke, hogy a létrejövő Katolikus Autonomia nagyobb mobil tőkével rendelkezzen.⁷⁵ A kassai, az erdélyi, a rozsnyói, a szepesi, a váci és a pécsi püspök és káptalan alapvetően szintén helyeselte az ötletet, de bizonyos kitételekkel.⁷⁶ Azonban voltak, akikben komoly aggály merült fel a tervvel kapcsolatban: Radnai Farkas beszercebányai püspök attól tartott, hogy Bordeauxot hírből sem ismeri és így nincs megfelelő személyi garancia,⁷⁷ Benacsek Béla, a veszprémi püspök által véleményezésre felkért alapítványi főkönyvelő pedig az egész ötletet egyszerűen kivitelezhetetlennek tartotta.⁷⁸

Végül is január közepén a Katolikus Tanács tett pontot a kezdeményezés végére, mivel – a primási helyeslés ellenére – kimondta, hogy a létrejövő Katolikus Autonomia magának tartja fenn azt a jogot, hogy a hatáskörébe utalandó vagyton kezeléséről gondoskodik.⁷⁹

Nem sok adatunk van arra vonatkozóan, hogy az alsópapság hogyan véleményezte a földreformot, hiszen a püspökök intézték a tárgyalásokat és az alsóklérusnak nem volt módja beleszólni ebbe. De azért persze az alsópapságnak is megvolt erről a maga véleménye. Úgy tűnik, november elején bennük is élt az félelem, hogy az egyházi birtokokat nem méltányos áron váltja meg a kormány, hanem egyszerűen csak elkobozza. Például Huszár Mihály sárvári esperes a kerületi papság november 21-i koronagyűlésén az ilyen törekvések elleni taktikáról szóló: „Az új népkormány birtokpolitikája újra szőnyegre hozta az egyházi földbirtok szekula-

74 PL Csernoch 1919 D/c 791.

75 PL Csernoch 1919 D/c 791.

76 A váciak úgy gondolták, hogy a banki záloglevelek a birtokok fejében valóban biztonságot nyújtanának, de célszerűbb lenne, ha a már meglévő, tekintélyes és keresztény pénzüintézeteket szólitánák fel ajánlattételre, és ezek közül bíznák meg azt, amely a legtöbb erkölcsi befolyást és anyagi erőt biztosítaná. (VPL Diversa 6422/1918.) A pécsi káptalan és Zichy Gyula püspök felkarolták az új intézet alapításának ötletét, de csak a már működő Alapítványi Hivatal és az Egyházmegyei Takarékpénztár érdekeinek megóvása mellett, bár Döbrössy Alajos kanonoknak aggályai voltak a bank vezetőire vonatkozóan és az iránt, hogy a katolikus egyházi alapokat üzleti célokra használják fel. (PPL 158/1919; PKL Káptalani gyűlések jegyzőkönyve. 1919. január 10. 21.) A kalocsai érsek és káptalan is hasonlóan Döbrössyhez, a személyi vezetést kifogásolta, mivel nem ismerte Bordeauxot, ezért olyan embereket is be akartak ebbe venni, akiket ismernek, ettől tették függővé hozzájárulásukat. (PL Csernoch 1919 D/c 791.) A szepesiek az alapításban is részt kívántak venni, de ők ezt érthetően elodázkodónak tartották addig, amíg területi hovatartozásuk végleg el nem dől. (SzeppL Fond Spišská Biskupso 1900–1985 Box 1918/a 1831/1918.) Az erdélyiek pedig az eszme helyeslése mellett bevárónak tartották a püspöki konferencia állásfoglalását. (GyÉFKL Káptalani gyűlések jegyzőkönyve. 1918. november 21. 188.)

77 PL Csernoch 1919 D/c 791.

78 Benacsek szerint a 100 millió koronás alaptőkét nem jegyezhetnék az egyházmegyék alapítványai és javadalmi, mert egyrészt az alapítványok a legtöbb egyházmegyében szétszórva a plébániákon vannak, másrészt ezek természetüknél fogva immobil elhelyezés alatt állnak és nem egykönnyen tehetők mobillá. Kifogás érte részéről a vagyton központosításának tervét is. (VÉL AD 6843/1918.)

79 PL Csernoch 1918 D/b A Katolikus Tanács 1919. január 11-i ülésének jegyzőkönyve.

rizációjának kérdését. Hogyan alakulnak a dolgok e kérdésben, azt ez idő szerint még nem láthatjuk tisztán, az egyházi vagyon, vagy mint az ellenség mondja: »a papi vagyon irigyeinek« sokféle praktikájával és propagandájával szemben azonban ajánlja, [...] hogy a lelkeskedő papság se mulassza el a maga propagandáját: oportune importune igyekezzenek a hívő néppel megértetni, hogy a papi vagyon *egyházi vagyon*, *katholikus vagyon* [kiemelés az eredeti szövegben], melynek megvédelmezése minden egyes hívőnek érdeke, sőt, adott körülmények közt lelkiismereti kötelessége.⁸⁰

A vágsellyei esperesi kerület a primáshoz benyújtott novemberi memoranduma is foglalkozik a kérdéssel, melyben gyakorlatilag ugyanúgy véleményezték ezt, mint a püspöki kar. Kérték, hogy a főpapság „teljesítse a szociáldemokraták postulátumát”, vagyis az egyházi nagybirtokok felosztását, de ezt az állam ne egyoldalúan, hanem a püspöki karral való meg egyezés útján intézze el, s addig egy talpalatnyi földet se adjanak át, míg az állam annak teljes értékét ki nem fizette. Azt is kívánták, hogy minden püspökségnek annyi földet hagyjanak meg, amennyi a püspöki udvar élelmezését és legszükségesebb állatainak takarmányozását biztosítja anélkül, hogy gazdatisztet kellene alkalmazni. A plébániaföldek mentességét is kérik – hasonlóan Rott püspökhöz –, s azt, hogy az állam minősítse ezeket falusi mintagazdaságokká, „hogy a pap így is szolgálatot tegyen az államnak”.⁸¹

Az alsópapság forradalmi reformmozgalma, a Papi Tanács is híve volt az egyházi birtokok felparcellázásának a kisemberek és a hadirokkantak között úgy, hogy azt vagy a birtokok kezelését átvevő Katolikus Autonomia hajtsa végre, vagy pedig engedje át a földeket a kormányhoz, de megfelelő igazságos áron.⁸² Hasonlóképpen az Autonomiának kívánta adni a parcellázás jogát a Budapest-Balparti Katolikus Tudósító is: „Mi lesz az egyházi vagyonnal? Úgy látszik, az állam ráteszi a kezét, parcellázza és ennek fejében évi járadékkal fizeti a katolikus egyházat. Végzetes terv. Az egyházi birtok a katolikus nép egyetemének tulajdona. [...] Az egyházi vagyon csakis a katolikus autonómiáé lehet. Majd az parcellázza a földet a magyar nép számára [...]”⁸³

A Keresztény Szociális Néppárt szintén örömmel üdvözölte a földreformot, melyet saját bevallása szerint már régóta sürgetett és ennek érdekében a többi között az egyházi birtokok kisajátítását is kérte, ha azok „igazolhatóan újában állnak a kisbirtokos osztály földszerzésének és terjeszkedésének”, de természetesen megfelelő kártalanítás mellett.⁸⁴

A katolikus híveket azonban a földreform elsősorban nem az egyházi birtokok szempontjából, hanem a saját, magánkézben lévő földjeik miatt érdekelte és elsősorban az azokért való aggodalom kötötte le figyelmüket, így az egyházi birtokok sorsa – úgy tűnik – nem igazán foglalkoztatta őket.

Mint fentebb a püspöki kar képviselői és Buza miniszter tárgyalásánál láttuk, külön problémát jelentett az egyházi uradalmi gazdatisztek sorsa, akikre a 100 hold körüli püspöki házi birtokokon már nem lett volna szükség. A miniszter megígérte, hogy egy tisztnek sem lehet rosszabb sorsa, mint addig volt, vagyis mindenki megkapja majd azt a fizetést, ami az eddigi jövedelmének megfelel.⁸⁵ Azonban november közepén ezt még nem tudhatták a gazdatisztek, ezért a legnagyobb kétségbeeséssel nézték a földreform munkálatait, amely őket eddigi biztos megélhetésüktől készült megfosztani, így több helyen is szervezkedésbe kezdtek. Harsányi Kálmán, a kalocsai érseki uradalom főintézője december 15-ére érdekvédelmi megbeszélésre

80 SzPLAC 5100/1918.

81 PL Csernoch 1918 Cat. 31. 6610.

82 KPL Ord. Epp. Cass. 5990/1918.

83 *Budapest Balparti Katolikus Tudósító* 1918. december 6. 6.

84 *Alkotmány* 1918. december 21. 2–3.; GERGELY i. m. 104–106.

85 VÉLAD 6157/1918.

hívta össze a gazdatiszteket Budapestre.⁸⁶ Ezzel párhuzamosan Hajdu István primási jószágigazgató egy köriratot küldött szét az összes katolikus javak gazdatisztejéhez, amelyben hozzájárulásukat kérte a katolikus egyházi és alapítványi javak gazdatiszti tanácsának megalakításához. Hajdu a létrehozandó tanács programját is kidolgozta: a javadalmasok teljes és tökéletes kártalanítása, a javadalommal kapcsolatos egyházi és kulturális célok örök időkre való biztosítása, a nemzet érdekeinek megvédelmezése, vagyis a fokozott termelés és a valóban földre szoruló nép érdekeinek biztosítása, az egyházi javadalmak tisztjeinek, cselédeinek és a mostani bérlők érdekeinek megvédelmezése.⁸⁷ De nem tudunk róla, hogy bármelyik szervezkedés hosszabb életű lett volna.

A protestáns egyházak a földreform kapcsán természetesen egészen más helyzetben voltak, mivel mint láttuk, birtokaik eltörpültek a Katolikus Egyház óriási földterületei mellett és azok sem néhány kézben voltak, hanem sok egyházközség és más egyházi szervezet tulajdonában. Azt gondolhatnánk ezért, hogy lelkes hívei voltak a földreformnak, azonban olyan helyekről is szóltak a nagybirtokok részbeni fenntartása mellett, ahonnan azt a legkevésbé várnánk: Ravasz László, a későbbi nagy tekintélyű püspök cikke *Az Út* hasábjain a többlettermelés érdekében gazdasági szükségességnek tartotta a nagybirtok részleges fenntartását, hasonlóan Prohászkaéhoz.⁸⁸

Nem is gondolnánk, hogy az egyeztetések idején és a törvény meghozatala után is mennyi féltreértést okozott a földosztás a protestáns egyházakban! Már november közepén – mióta a göröcsönyi esperes-plébános szellemes szójátéka szerint „Buza Barna megígérte a barna búza-földet”⁸⁹ – felmerült az az aggodalom református lelkési körökben, hogy az egyházi földek kisajátításával a lelkészek javadalmazásához tartozó földeket is ki fogják osztani.⁹⁰ Bár a lapok ezt a féltreértést cáfolni igyekeztek, mivelhogy az egy-egy lelkész használatában lévő föld alulmaradt azon a mértéken, ahol a felosztás kezdődik,⁹¹ de ez az aggodalom még a néptörvény kihirdetése után is élt.⁹²

Mivel a földtörvény az egyházi birtokok esetében megengedte 200 holdig a kisajátítást, evangélikus lelkészek egy küldöttsége – valószínűleg nem hivatalos egyházi megbízásból – felkereste március elején Vass János vallásügyi minisztert, kérve, hogy földjeik 200 holdon felüli része se essen felosztás alá. Ilyen kezdeményezésre ugyanis volt példa, a megyesegyházi földmunkások és kigazdák az orosházi evangélikus egyházközség birtokát képező 300 holdnyi területet akarták örökbérletbe venni.⁹³ Kérését a küldöttség azzal indokolta, hogy bár a földek az egyház nevére vannak telekkönyvezve, de ki van kötve pontosan azok rendelkezése és így a tulajdonképpeni jogi személy az „állás”, vagyis a lelkész, az egyház csak „kezelő”. Tehát ebben az esetben az a mérvadó, hogy az egyes „állások” külön-külön mennyi holddal rendelkeznek. A miniszter ugyan álláspontjukat magáévá tette, de azt a kérelmüket, hogy ezt egy néptörvény keretében rendezzék, nem gondolta kivitelezhetőnek a minisztertanács előtt, miután a népkormány első feladata a lázongó kedélyek lecsillapítása és ez igazán nem azt eredményezné.⁹⁴

86 *Alkotmány* 1918. november 22. 10.

87 MOL K 305 1918–16–210.957 1–2.

88 *Az Út* 1918. november–december 184–185.

89 PPL Esp. Németi 1918.

90 *Sárospataki Református Lapok* 1918. november 17–24. 232.

91 *Lelkészegyesület* 1918. december 14. 558.

92 *Evangélikus Óralló* 1919. március 8. 69.

93 BEGYL Jegyzőkönyvek 1919. január 4. 12.

94 EOL Pestmegyei egyházm. 51. d. 229/1919.

A másik oldalát jelentette az éremnek az, hogy ahol a lelkészeknek nem volt földjavadalma, megpróbálták megszerezni, mivel a háború tapasztalatiból látták, hogy a föld a megélhetés legbiztosabb alapja.⁹⁵ Ennek érdekében az Országos Református Lelkész-Egyesület (ORLE) elnöksége feliratot terjesztett a kormány elé, melyben kérte, hogy ott, ahol a lelkészjavadalom biztosítása céljából szükség van rá, a református egyházközség a földosztás alkalmával az engedélyezhető legnagyobb mennyiségig a legkedvezményesebb feltételek mellett vehessen területet lelkészi javadalmi földnek. Sőt, az ORLE még azt is felajánlotta tagjainak, hogy ha nem lenne az egyházközségnek pénze a föld árának kifizetésére, a legelőnyösebb kölcsön nyújtására vállalkozik.⁹⁶ Kovács J. István, a protestáns ügyek kormánybiztosa is melegen támogatta ezen kívánságot,⁹⁷ és a kérdésben meg is indultak a tárgyalások az ORLE elnöksége és Szabó István népgazdasági miniszter között.⁹⁸

Azonban közismert, hogy a földosztás végül is csak egy helyen, Károlyi Mihály kápolnai birtokán valósult meg, így az öt hónapos bonyolult tárgyalások március 21. után értelmüket veszítették. A létrejövő Tanácsköztársaság már más jellegű földbirtokpolitikát folytatott.

RÖVIDÍTÉSEK

- BEGyL = Békéscsabai Evangélikus Gyülekezeti Levéltár
 EFL = Egri Főegyházmezei Levéltár
 EOL = Evangélikus Országos Levéltár
 GyEL = Győri Egyházmezei Levéltár
 GyÉFKL = Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár
 KFL = Kalocsai Főegyházmezei Levéltár
 KPL = Kassai Püspöki Levéltár
 MOL = Magyar Országos Levéltár
 MPRKL = Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára
 NRKEL = Nagyváradai Római Katolikus Egyházmezei Levéltár
 PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára
 PKL = Pécsi Káptalani Levéltár
 PL = Primási Levéltár
 PPL = Pécsi Püspöki Levéltár
 RL = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
 SzPL = Szombathelyi Püspöki és Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalani Levéltár
 SzatPL = Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár
 SzepPL = Szepesi Püspöki Levéltár
 SzfvPL = Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
 VÉL = Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár
 VPL = Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

95 *Lelkészegyesület* 1919. február 15. 58.

96 *Lelkészegyesület* 1919. március 15. 88.

97 RL C/197 30. d. 799.

98 *Evangélikus Órálló* 1919. március 8. 74.

ADRIENN TENGELY

THE LAND REFORM AND ITS IMPACT ON CHURCHES DURING THE 'ASPER REVOLUTION'

Land reform was the most important policy issue of the so-called Asper Revolution of 31 October 1918 and the almost five months of democracy that followed it. The envisaged reform naturally had a great impact on historical churches, especially on the Catholic as it had a vast landed property. As a result, even in the first days of the new regime negotiations between the government and church leaders were undertaken. However, the government soon began to exclude bishops from negotiations who were understandably aggrieved and requested continuously to be included in the talks, to no avail. In the Protestant churches, where landed property was not in the hands of a few large prebends but in the possession of parishes or other organisations, the reform posed very different problems: there were fears that the expropriation of the lands held as livings by Protestant pastors would threaten their material existence.

Finally, 16 February 1919 saw the proclamation of the People's Land Reform Act (XVIII of 1919). It limited the size of land holdings in a maximum of 500 cadastral yokes, but in the case of ecclesiastical property the state had the right of expropriation over 200 yokes, though with favourable terms for compensation. Nevertheless, actual re-allotment only took place on the Kápolna estate of Mihály Károlyi, and the nascent Soviet Republic pursued an entirely different land policy.

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A SELYEMHERNYÓ-TENYÉSZTÉS¹

A magyarországi selyemhernyó-tenyésztésről a mai generációk már keveset tudnak, bár nagy múltra tekint vissza, amint azt 1840-ben Széchenyi István gróf megállapította: „Már közel századja, hogy a selyemtenyésztésnek felette érdekes tárgya Magyarországon is szőnyegre került. Valódi siker azt azonban eddigelé [...] nem kísérte, [...] bizony csak felette pangó állapotban létezik az [...]”² E nyersanyag hazai megtermelése a gróf munkásságában jelentős helyet foglalt el, s meg volt győződve arról, hogy a szederfa-ültetés, selyembogár-tenyésztés „ha ügygel, 's ésszel vitetnék, gyapjúbeli jövedelminket felülhaladhatná”.³ Selyemről című írásának előszavában arról a reményéről ír, hogy „gyermekeim egykor, ha mások nem, legálább elég selymesek lesznek”.⁴ Széchenyi említett munkája – eltekintve 1982. évi hasonló megjelenésétől –⁵ közel száz évig egyetlen gyűjteményes kiadásban sem szerepelt. E hiányt pótolta 2001-ben a Gróf Széchenyi István minden munkája című elektronikus kiadvány,⁶ amely valóban csaknem teljes körűen tette közzé a gróf által papírra vetett gondolatokat.⁷

Európa egyes országaiban a selyemhernyó-tenyésztés az uralkodók pártfogásával fejlődött ki. Az ókorban a keletről érkezett selyemszövetek drágasága, később a reneszánsz idején még inkább felvirágzott selyemkultusz vezettek a görög, itáliai és francia területeken e nyersanyag termelésének elindításához. Magyarországon a 18. században III. Károly, Mária Terézia és II. József ugyancsak számos leiratban szabályozta a tenyésztés és az cserfaültetés kérdéseit. Az uralkodónő 1773 után az ország különböző pontjain gubóbevéltő állomások létesítését rendelte el, előbb hat, majd nyolc helyen. Többször sürgette a megyék és a szabad királyi városok hivatali apparátusában a selyemtenyésztési felügyelői állás megteremtését, így a kamarai, a földesúri nagy uradalmakban, a kincstári telepes falvakban és a szabad királyi városok-

1 A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 2010. november 17-én rendezett Széchenyi-émlkülésen elhangzott szöveg bővített anyaga. Az előadáson egy selyemhernyó-tenyésztést ismertető kisfilmet is levetítettünk. Ezt a DATE Hódmezővásárhelyi Állattenyésztési Karán 1991-től megkezdett, és azóta megszűnt tenyésztési kísérlet során a főiskola Oktatástechnikai Stúdiójában készítették, Tóth Ferenc, Földi E. István szerkesztésében. A kísérlet vezetője és a film szakértője Dr. Papp Zoltán adjunktus volt. A kísérlet sorsáról l. TAKÁTS R., 1994, i. m. és TAKÁTS R., 1997, i. m.

2 SZÉCHENYI István: Selyemről. In *Társalkodó* 1840. 85. szám. október 21. (2. rész. Kitétel.)

3 SZÉCHENYI István: *Hitel*, 1830. In IFJ. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla (szerk.), i. m., 1930, 373.

4 SZÉCHENYI I.: Selyemről. In *Társalkodó* 1840. 84. sz. okt. 17. (Előszó. 1. rész)

5 SZÉCHENYI I.: Selyemről. Bp. ÁKV, 1982. 77 o. 22 cm. Hasonmás kiadás. Eredeti kiadás: Pest, Trattner-Károlyi, 1840. Hozzátkötte: Függelék Gróf Széchenyi István értekezéséhez a' Selyemről. <http://www.omgk.hu/Digitalarchiv/konyvek/rc50997/rc50997.pdf> (Megtekintve: 2012. február.)

6 Széchenyi István minden írása. CD-ROM. Budapest, Logod BT, 2001. A munkát az e korrall foglalkozó történészekből, levéltárosokból, kutatókból álló szerkesztőbizottság irányította, melynek tiszteletbeli elnöke Kosáry Domokos, tagjai Buday Miklós, Horváth Attila, Mázi Béla, Merkl Hilda, Peilyach István, Simon V. Péter, Szerencsés Éva és Velkey Ferenc voltak.

7 Előadásom forrásául is ez szolgált a Széchenyi-írások vonatkozásában.

ban epreskertek létesültek, útszéli eperfasorokat ültettek. A 18. század végére több helyen gombolyítókat rendeztek be, nagyobb manufaktúrákban nyersselymet állítottak elő. A korabeli források elszórt adatait összesítve a 18. században a feldolgozás magasabb szintjével – fonással, szövással – hosszabb-rövidebb ideig 37 településen foglalkoztak, ezek közül Óbuda, Pest, Pozsony, Eszék (Osijek, Horvátország), Temesvár (Timișoara, Románia), Versec (Vršac, Szerbia) helységekben egyidejűleg több vállalkozás is. Selyemhernyó-tenyésztés szempontjából a 18. század legeredményesebb szakaszát Magyarországon II. József uralkodásának időszaka jelentette. Ekkor jöttek létre a manufaktúra szintjét megközelítő, sőt a kor gyári színvonalán álló selyemfeldolgozók is. Így a még ma is látható óbudai selyemgombolyító és a Filatori-gátnál állott ötszintes filatorium – fonógyár – épületci.⁸ A Habsburg Birodalom azon területeihez képest, ahol a selyemhernyó-tenyésztés több évszázados múlttal rendelkezett (Lombardia), vagy meggyökeresedett és a vidék gazdálkodásának tényezőjévé vált (horvát,⁹ szlavón és bánági határörvidék), Magyarországon – kevés kivétellel – helyi kezdeményezések szintjén maradt ez az időjárási körülményeknek erősen kitett és igen szigorú technológiai szabályok betartását követelő tenyésztési ágazat.

I.

Széchenyi István fiatalkori utazásai és külföldi szolgálatai során főként épp a selyemhernyó-tenyésztés itáliai és francia területeit ismerte meg. 1809 és 1815 között katonai és diplomáciai szolgálata a selyemhernyó-tenyésztés itáliai központjainak vidékéhez kötötte (Milánó és Nápoly – Joachim Murat királysága idején). 1817-ben ismét megfordult Milánóban, az egyik legkorábbi nemzetközi selyembörze székhelyén, majd 1818 telén Görögországban és Törökországban találkozott a selyemhernyó-tenyésztéssel. Naplójában is megemlékezett a metszett eperfák látványáról Gemlik vidékén, melyek a lomb takarmányként való hasznosításáról tanúskodtak.¹⁰ Ugyancsak említést tett Brussa (Bursa, Törökország) selymeiről.¹¹ 1825 nyarán ismét Dél-Franciaországot és Itáliát látogatta végig. A lyoni öböl partján lévő Orgon környékén megfigyelte a selyemtenyésztést, naplója szerint ekkor olvasta Camille Beauvais gyapjáról és selyemhernyóról szóló munkáját,¹² sőt a szerzővel személyesen is találkozott. Ugyancsak megvásárolta Dandolo gróf frissen megjelent művét,¹³ és a selyemtenyésztés jövedelmezőségéről Turinban számításokat végzett.¹⁴ Augustus 27-én, Velencében írta naplójába: „Szederfákat fogok ültetni. Ha

8 L e korszakról TAKÁTS R., 1994, i. m.

9 L. erről BUCZYNSKI, A., i. m.

10 *Gróf Széchenyi István naplói*. VISZOTA GY. (szerk.), 1925. I. kötet. LXIX. és *Napló*; 393. 1818. nov. 1. E Chiosként is emlegetett település az ókortól kezdve híres volt selyméről.

11 *Gróf Széchenyi István naplói*. VISZOTA GY. (szerk.), 1925. I. kötet. LXXI. és *Napló*; 405. 1818. nov. 5–6. „A selyemhernyók fontos szerepet játszanak a városban, és Kelly úr (Julius Cesar Kelly doktor bursai orvos) számítása szerint a város lakói évente összesen 4 000 000 piastert keresnek velük, a felügyelet munkája 60 napig tart, április 7-én kezdődik.”

12 BEAUVAIS, Camille: *Essai sur quelques branches de l'industrie française*. Paris, 1825. Beauvais a párizsi Kereskedelmi Biróság (Tribunal de Commerce de Paris) tagja volt. Széchenyi 1825. július 9-én ismerkedett meg vele. Ekkori naplőbejegyzésében rögzítette: „Egy 5-6 éves szederfa Dél-Franciaországban 6 frank, egy holdon 200 darab, összes hozam 1200 frank.”

13 DANDOLO, (Vincent) le Comte: *L'art d'élever les vers à soie, traduit de l'italien par F. Philibert Fontaneilles*. Deuxième édition, Lyon, 1825.

14 *Gróf Széchenyi István naplói*, 1820–1825. VISZOTA GY. (szerk.), 1926. II. kötet 551. (1825. júl. 5.), 552. (1825. júl. 9.), 577. (1825. aug. 7.), 584. (1825. aug. 11.), 586. és 590. (1825. aug. 17.) – Nagy-cenkre tervezett selyemtenyésződjéhez 4000 eperfát vett alapul. Számolt egy külön tenyésztő épület, szövőműhely felállításával. Betervezt Lombardiából hozandó szakértőt, egy fonó asszonyt évi bérrrel, 40 fonó leányt 100 napon át, két embert évi bérrrel, 25 embert a tenyésztési időnyre. Még a tüze-lőfára, gépekre és javításokra is kitért, 591. (1825. aug. 18.), 597. (1825. aug. 27.).

nem sikerül a selyembogár, megmarad az árnyék, a zöldje és a fája. Veszteség 25%. Ha csak minden 10. évben sikerül, a nyereség 50%. De ha minden második vagy éppen minden évben sikerül: mi lesz akkor?"

Hazaérkezése után, 1826-ban szederfakertet állított fel Nagycenken, Sopron vármegyei jószágán. 1829-ben „kiültetett szederfáinak száma 12 ezer, eleven gyepűben¹⁵ van 25.600, faskoliban nevelnek további 66.200 darabot.”¹⁶

1836-ban nagycenki birtokán a szederfák száma 104 ezer volt. 1837-ben ugyanitt gőzgéppel működtetett fonodát építtetett, melynek vezetésével Taar Ferencet bízta meg, s Olaszországba is kiküldte az eperfakezelés tanulmányozására.¹⁷ „Selymet több ízben készítettünk, sőt három évre szederfáim egy részét bérbe is adám, úgy hogy körülbelül három húszasával fizeték meg mázsáját levelének [...]” – írta 1840-ben. „Tett költségeim nem csekélyek, de viszont már szép jövedelem is kerekedett fáim eladásából; mert 1, 2, sőt 3 ezer pengő forint árnyit is adtam el egy évben, s mi több, annyi oldalrul kéri, hogy 10 ezer pengő forintért is adhatnék egy ültetvényt, ha saját kiültetési fogyasztásomon túl elég maradna. Most ennyi azonban nincs, de lesz nem sokára, s miután az ausztriai birodalomban, tudtomra, senkinek sincs a czenkihez hasonló szederfa-iskolája, s a mezőre kiültetett fáimnak erősödése, s ujjaknak szünetnélküli kiültetése a selyemnek nagyban-tenyésztését is meg fogják engedni idővel [...]”¹⁸

1840-ben Széchenyi birtokán „16.096 szál szederfa, 8064 négyszögöl bokor, 's 3685 folyó öl gyepű” volt az állomány.¹⁹ Nagycenken évente 40-50 mázsa selyemgubót termeltek.²⁰ Az 1820-as évek végétől a cenki birtok kertésze Stepanek József volt,²¹ s munkájának eredményeként csupán az eperfalomb eladásából is jelentős összeg térült vissza, ahogy azt Széchenyi 1842. február 25-én Török Gábor Arad megyei alispánnak írta: nagycenki tisztartói hivatala évente 3-4000 pengőforintnyi fát és magot szokott eladni.

II.

1840-ben a Helytartótanács a már korábban fennálló soproni szedreskert tulajdonjogáról kért jelentést, s a vármegyei közgyűlésen, ahol e kérdést tárgyalták, Széchenyi is részt vett. Ekkor hívta fel a megye közönségének figyelmét a selyemtenyésztés hasznosságára, és kész tervzetét is előadta, melynek megvizsgálására a közgyűlés választmányt küldött ki. A Sopron vármegyei

15 Vagyis határjelölő sövényként vagy fasorként ültetve.

16 1829. szeptember 11-én egy érdekes korabeli hernyótápanyag-pótlási kísérletről írt naplójába: „Sok bajom van a szederlevél szurrogátumának tisztába hozatalával. Wolf úr, az osztrák követségnél, hozzá segített. Sterlen a feltalálója e pótszernek, a mi nem egyéb, mint Scorzonera-level” (magyarul pozdor). – *Gr. Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései*. ZICHY A. (szerk.), 1890, 338. – A selyemhernyó tenyésztésének időjárástól függetlenítése céljából állandó kísérletezések folynak mesterseges táp előállítására. Próbálkoztak a ribizli levelével is. Gyakorlati eredményt a japánok értek el, de kizárólag a Morus levelének őrlésével, tartósításával és csak rövid időtartamú pótlásként.

17 Taar Ferenc nagycenki lakost 1880 után ifj. Bezerédj Pál a Szekszárdi Országos Selyemtenyésztési Felügyelőséghez hívta meg. Ez a szakember szemléltette az eperfatenyésztést, valamint az eperfák nyeresését, csonkítását az ország több vidékén. – FENT I., i. m. 89.

18 SZÉCHENYI I.: Selyemről. In *Társalkodó* 1840. 84. sz. okt. 17. (Előszó. 1. rész)

19 Az eperfák és -cserjék mennyisége itt nem darabra, hanem az általuk elfoglalt területben van megadva.

20 *Társalkodó* 1840. okt. 7.

21 1828-ban Sopron parkosítása céljára Széchenyi István 25 nyárfát és 25 szomorúfüzfát adott, és az ültetést már Stepanek (Stephanek) József nevű kertésze végezte el. BORONKAY P., i. m. 42. és FENT I., i. m. 48. – Lunkányihoz intézett levele, 1842. febr. 15.; Naplójának feljegyzése szerint 1833-ban Stepanek 6 latnyi (1 bécsi lat = 17,502 g) selyemhernyót keltetett ki. *Napló* 1833. június 17–22.; Stepanekről 1833. április 27-én, Pozsonyban kelt végrendeletében is megemlékezett.

szederfa-küldöttség elnökeként Széchenyi²² 1840. július 13-án ismertette javaslatait, s a választmány a minél szélesebb körű közzététel mellett foglalt állást. Ez készítette arra, hogy papírra vesse egy társulat tervezetét, melyet az egyesület ideiglenes választmányával augusztus 24-én ismertett, ²³ Selyemről címen pedig 1840. október folyamán folytatásokban (a *Társalkodóban*), november elején önálló kiadványként publikált. Az önálló kötet függelékében megjelent az egyesület jegyzője, Simon Nepomuki János kiegészítése,²⁴ amely az 1840. október 11-i nagycenki választmányi ülésen hozott módosításokat, valamint a végleges alapszabályt tartalmazza.²⁵ Végül a kiadványt az Aláírási ív szövegének teljes közlésével zárták.²⁶ A Selyemről című munkát a Magyar Gazdasági Egyesületben 1840. november 11-én, az Akadémián pedig 30-án mutatták be.

Az egyesület szervezésének fő mozgatóereje Széchenyi volt. Sopron és Vas vármegye birtokosait – a környéket beutazva – személyes rábeszéléssel, tágabb körben pedig levelekkel, az arisztokraták és feleségeik kegyébe férközve győzte meg a leendő tagokat a részvény-összegek befizetésére. „Mindennap szerzek vagy egy új Kaszinó-tagot, vagy szeder egyleti társat, vagy hajós egyleti tagot, vagy kikötői társat, tehát 4 társaságnak” – írta naplójában 1841. január 10-én. Az évi tagsági összegek egy-egy nagybirtokos számára kis tételek voltak, azonban a vidék közne messége számára már nem volt jelentéktelen az egyleti tagdíj (5-10-50-100 forint) befizetése.²⁷

Első, úgynevezett „szeder egyleti körútját” 1841 májusában tette a két vármegyében, de bárhol megfordult, mindenütt tagokat toborzott. Pesten báró Meskó Jakabné írt alá a Szeder Egyesületnek részvételt (május 10-én), Sztankovits János győri püspök 100 forintot jegyzett a Szeder egyleti ívre. Makkoshetyén (ma Újkér) felkereste Stettner Lajos ügyvéd táblabíró, Tömördön Chernel Lajost, az egyesület titkárát, Szombathelyen pedig Vidos József alispánt. Május 18-án Hrabovszky Lajos lett tagja a Szeder egyletnek. Széchenyi a második tagtoborzó körutat július 14. és 22. között tette meg. Július 18-án Gencsen (ma Gencsapáti) és Herényen (ma Szombathely) járt a szeder egyleti ügyben agitálni, Gothard István (Gencs birtokosa) tagja lett az egyesületnek. Majd Szombathelyen, Surányban, Vépen járt, Füzesen (Rábafüzes, ma Szentgotthárd) felkereste Erdődy Sándor grófot (aki 50 forinttal tag lett). Július 20-án Pinkafőn (Pinkaföld, Ausztria) jártában együtt ebédelt a két Klauzállal (Gábor és Imre), akik nem

22 *Gróf Széchenyi István naplói, 1836–1843.* VISZOTA GY. (szerk.). V. k. 1926. LXXXIV. A választmány tagjai: Festetich Vince, Zichy Miklós, Viczay Károly, Viczay Adolf, Viczay Henrik, Jankovich Izidor kamarás, Niczky Sándor, Fiáth János, Bezerédj Pál (a selyemtenyésztés 19/20. századfordulós országos miniszteri meghatalmazottjának, Bezerédj Pálnak apja), Lunkányi [Liebenberg] János (Széchenyi volt nevelője, ekkor jószágigazgatója), Ihász Imre, Szemerei Sándor, Vághy Ferenc táblabíró, Rohonczy Ignác főjegyző, Simon János aljegyző és Konkoly Lajos főbíró voltak.

23 Naplója szerint: „Összejön a Szederda bizottság elnöklésem alatt a megyeházán. Unalmas a kezdet. A vége türethető. Körülbelül 800 pengő forintot írnak alá”. *Gróf Széchenyi István naplói.* VISZOTA GY. (szerk.), 1925. I. kötet.

24 Ezt a *Társalkodó* november 21-i száma is közölte.

25 Ugyanitt Széchenyi elnökletével 9 fős küldöttséget neveztek ki az 1841 májusára tervezett, legelső közgyűlésig.

26 Az „előleges” aláírók az alábbiak voltak: – August 24. Badicz Endre 10 pengő forint, Batthyány Lajos gróf 100, Bezerédj Pál 50, Bognár Lajos 5, Chernel Lajos 10, Döry Ádám 10, Horvát László 10, Ihász Imre 10, Jankovics Gyula 10, Kéry Péter 5, Konkoly Lajos 10, Lunkányi János 10, Niczky Sándor 100, Noszlópy Antal 50, Rohonczy Ignác 50, Roth Sándor 10, Simon Nep. János 10, Szemerei Sándor 10, Széchenyi István gróf 100, Széchenyi Lajos gróf 100, Tar János 10, Tatay János 10, Tóth Bálint 10, Tóth Sámuel 5, Vághy Ferenc 10, Viczay Héder gróf 50, – August 28. Viczay Adolf gróf 50. – Augusztus 29-én Jankovics Izidor 100. – Szeptember 6-án Széchenyi Pál gróf 100 pengő forint. (SZÉCHENYI István: Selyemről. Bérekészítés. In *Társalkodó* 1840. 88. sz. okt. 31.)

27 1841-ben egy szabad napszám aratáskor egy váltóforint volt, Széchenyi gróf pedig a gabonátizedet falvanként 154 váltóforintért váltotta meg a püspökségtől. In BIRCHER E., i. m. 102.

áltak kötélnek. Felsőlvön (Oberschützen, Ausztria) a Hitel egyik lektorát, Tatay Jánost győzte meg.

1841. május 22-én a szederegylet ideiglenes választmánya Sopronban Bezerédj Pálnál tartott ülést. A 132 fős ülés Széchenyit az első közgyűlésig elnökké választotta, ugyanekkor megállapították, hogy eddig 212 tag csatlakozott és 4140 pengőforint tőke gyűlt össze. Az 1841. július 26-ára tervezett közgyűlés 40 tagú, előkészítő választmányának is elnöke lett a gróf, alelnöke pedig soproni részről Niczky Sándor, vasi részről Vidos József. Széchenyi májusi naplóbejegyzése szerint Szapáry Antallal még május folyamán tapasztalatcserére B. Reichenbach Lajoshoz látogatott, akinek 1835-től a Bécs melletti Reisenberg nevezetű birtokán selyemtenyészde működött.²⁸

A Sopron-Vasi Szeder Egylet 1841. június 22-én alakult meg „előlegesen” 12 évre (1841–1853 közötti időszakra), s július 26-án tartott közgyűlésén fogadta el a végleges alapszabályt. Az egyesület ekkor 332 tagot számlált és 33 holdnyi birtokot mondhatott sajátjának,²⁹ ahol 500 db eperpalánta, s egy ház állt a kertészeti felszerelés számára. A gyűléssel egybekötött egyleti ebéden százan vettek részt. Az egyesület elnöke Széchenyi István, jegyzője Chernel Lajos, ügyvezető igazgatója – 15 éves svájci tenyésztési múlttal – Henking Henrik lett.³⁰

Az 1841 és 1845 közötti években a gróf aktívan intézte a selyemügyekkel kapcsolatos szervezést, melyről naplójának számos bejegyzése és levelezése tanúskodik.

Bathyány Lajost 1841. október 24-én látogatta meg a szederegylet ügyében ikervári birtokán, Mészáros Lázárral több ízben levelezett a selyemügy előmeneteléről, s a Mészáros által ajánlott olasz módszert elvetette,³¹ mert mint írta: „a svájci, francia vagy jobban mondva kínai minta után indulunk meg.” Az 1841. december 10-én Chernel Lajos egyleti titkárhoz intézett levelében kifejezetten megtiltotta, hogy a szederegylet az ő nagycenki birtokáról vásároljon csemetét vagy fát: „úgyis elég rosszakaróm van, még több piszkot kennének rám”. 1842 januárjában Pesten részt vett azon a szemlén, melyen a Kerepesi és a Váci út közötti területet jelölték ki eperfaültetés céljára.³² 1842 márciusában még azt is tervbe vette, hogy Pesten szervez egy másik Szederegyletet.³³

1842. július 18-án a Sopron vármegyei közgyűlés után az egylet „hetven terítékes” ebédjén jelent meg. (Ezzel egy időben Széchenyi Pál Szombathelyen „társebédet” tartott.) A Szeder Egylet mindegyik ülésén részt vett, mint elnök beszámolókat, beszédeket tartott.³⁴ 1844. április 7-én a Szederegyletben tárgyalt, s úgy látta, hogy a 33 holdnyi telep szépen fejlődik.

28 *Gróf Széchenyi István naplói, 1836–1843.* VISZOTA GY. (szerk.), V. k. 1926. 476. 1841. május 26. Bárány Dr. Karl Ludwig von Reichenbach (1788–1869) német természettudós 1835-ben, Bécs közelében lévő Reisenberg (általában Cobenzl néven ismert) birtokán selyemtenyészéssel is foglalkozott. Széchenyi naplójába tett megjegyzése szerint: „Az én módszerem jobb.” 1841 folyamán Széchenyi több utat tett Reichenberggel Magyarországon és kikérte véleményét hengermalommal, vaskohászatral és gőzgéppel kapcsolatos ügyekben. Elkísérte Reichenbachot 1841. szeptember 29-én Széchenyi Pál gróf Sopron megyei Iván birtokára az itt történt meteorit-hullás megvizsgálására is.

29 Az egyesület Sopronban, 1841-ben a „Hof-acker” dűlőben faiskolát létesített, és erre a célra területet vásárolt meg. In BORONKAY P., i. m. 45. Sopronban mintatelepet létesítettek, amely a Brennesselgartenban volt (Csalánkert). In Östör József, i. m. 4.

30 A Sopron-Vasi Szeder Egylet... In *Magyar Gazda* 1841. 820–821.

31 Gallyas lombon való nevelés a hernyó harmadik életkorától. 1841. december 1. – válaszlevél.

32 FENT I., i. m. 44. 1842. január 19.

33 Török Jánosnak, a Gazdasági Egyesület titkárnak említette: „1842-ben el akarom kezdeni Pesten a Szeder Egyletet – 1843-ban megalkotni... 1844 tavaszára állnia kell! – Ráday G[e]deon] kell az élére, ön titkárr.” In *Gróf Széchenyi István naplói, 1836–1843.* VISZOTA GY. (szerk.), V. k. 1926. 565. 1842. márc. 8.

34 1841. július 25., 1842. január 3., július 24., augusztus 1.

(Rövid naplóbejegyzésében viszont furcsállta Henking Henriknek, az egyesület igazgatójának ekkor elmondott, Kossuthot dicséző beszédét.)

1844. július 28-án tartották a Sopron-Vasi Szeder Egyesület tisztújító közgyűlését, ahol Széchenyi ismét elnökké választották. Ez idő tájt az egyesület működési zavarai már láthatóvá váltak. Széchenyi 1844. szeptemberében így panaszkodott Tasnernek: „A nyáron át csaknem megbukott a soproni szeder egyesület! Azt is csak az imádság és az én pénzem tartja.” 1844. október 4-i napló-bejegyzésében megemlékezett arról, hogy Vásárosnaményban (Bereg m., Tiszaháti j.) ebéd-társaságával együtt megtekintették a helyi eperfa-ültetvényt.

1845-ben felmerült a szeder egyesület átalakításának gondolata. A tagok nem voltak megelégedve a fennálló helyzettel. Három változtatási elképzelés körvonalazódott. Az egyesület alakuljon át selyemgyári részvényes társasággá. A tervezett 12 éves időtartamból hátralévő nyolc-évi részletet két részletben fizessék be (1845-ben és 1846-ban), a tagok biztosítására bocsásanak ki 1200 db 60 forintos részvényt, a kilépőknek pedig fizessék vissza az eddig befizetett összeget. A másik irányzat a fő feladatot az eperfa nevelésében és nemesítésében látva, az igazgatói állás megszüntetésével, csupán egy gyakorlati kertész alkalmazásában látták a kibontakozás lehetőségét. A harmadik vélemény tábora a jelenlegi helyzetet akarta fenntartani, a hiányok pótlásával, erősebb felügyelettel és még több eperfa-ültetéssel. Széchenyi nem tartotta reálisnak a selyemgyár tervét (szerinte az alapító összeg olyan nagy, hogy úgyszemint tudnák beszédni), de nem akarta a szavazást befolyásolni, s így – amellet, hogy 20 részvény (1200 forintnyi értékben) megvételét ígérte – nem ment el a következő, 1845. február 11-i ülésre. Az április 2-án tartott szeder egyesületi közgyűlésen kifejtette, hogy a párhuzamosan létrejött egyesületben vetélytársat lát, s úgy érzi, hogy társaságukat „megöli a német elem”. Véleménye szerint egyesületük igen rosszul gazdálkodik, s aggódott, hogy mi lesz a befektetett 5000 forintjával. 1845. április 19-én közölte az egyesületi titkárral, hogy a jövőben, sem mint elnök, sem mint választmányi tag, nem kíván részt venni munkájukban. 1845. október 28-án ismét felkereste a szeder egyesületet, de a társaság munkájában ettől kezdve csak járulékfizető tagként volt hajlandó részt venni.³⁵

III.

1845 májusában jött létre, részben a Sopron-Vasi Szeder Egyesületből kivált, részben új tagokkal a Soproni Selyemtenyésző Társaság, s kibérelte a szeder egyesület kertjét. Május 25-i levelében Széchenyi elhárította Rohonczy Ignác felkérését az új társulathoz való csatlakozására.

1846 májusában Csanády Ferenc, az Iparegyesület titkára érdeklődő levéllel kereste meg Stettner Lajost³⁶ a Soproni Selyemtenyésző Rt. ügyében, melyre május 21-én kapott válasz. Itt azt írták, hogy mint „a' szeder egyesület intézetjének bérlője”, tagjaik sorában bécsi nagykereskedők is helyet foglalnak. Véleményük szerint reményre ad okot a „szeder és selyem tenyészésre Gróf Széchenyi István ő Excellentiája által meggyújtott fáklya világ után mind inkább növekedő hajlam, a' mindenféle keletkezni készülő társaságok, mellyek között Somogy megyének Rendei tavasztól fogva egész késő őszig intézetünkben gyakorlatilag tanítottak egy értelmes egyedet, valamint más magános birtokosok is ugyanezt tették”. Említik a Belovár környéki gubófelvásárló tevékenységüket, mely a beváltási árakat felhajtotta 1845-ben, s így „a' tenyészőket a gubók valódi értékére figyelmeztette”. E tevékenységüket 1846-ban is folytatni fogják. Az eperfa kezelésében az olasz módszert alkalmazzák, mely szerint a

35 FENT I., i. m. 51.

36 Stettner Lajos soproni ügyvéd, majd a Kir. Törvényszék bírása Nagyváradon. 1872. szeptember 5-én halt meg Balatonfüreden. (SZINNYEI József, id.: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914.)

mag elvetése utáni harmadik évben már lehet metszeni a fát vagy a cserjének nevelt növényt. 1845 tavaszán 10 és 2/4 font eperfa magot vetettek el, társaságuk a tenyésztés elterjesztése érdekében „a' dusan nyölt csemetéknek egy részét ingyen adandja.” Javasolták, hogy a selyemtenyésztés emelésére a „megyei fő kormányzók” iparkodjanak részvénytársaságokat életbe léptetni, ahol pedig már jobban elterjedt, ott a házi pénztár költségére természetesen epercserjét, s azt a népnak ingyen, a nemességnek pedig pénzért adják. Végül 1845. évi termelési eredményüket közölték: saját termelésű gubó 360 bécsi mázsa, Sopronban beváltottak 320, Báni határórség területén 8000 bécsi mázsát. 1846. július 10-én az Iparegyesülethez érkezett levélben Hofer Péter alelnök és Schreiber Gusztáv titoknok a Soproni Selyemtenyésztő Rt. nevében jelentkezett az 1846. évi iparmű kiállításra.³⁷ Itt a társaság gubókkal, sárga és fehér selyemmel szerepelt, s ezek minőségéért kis ezüst érdempénzt nyert.³⁸

1846-tól Széchenyi járulékfizetéssel részt vett mind a szederegyelet, mind a selyemtenyésztő társaság soraiban, sőt 1847-től szerette volna, ha a két társulat egyesül, amely azonban nem valósult meg.³⁹

Széchenyi szerepet vállalt az ágazat egyik fő tanácsadó, közművelő, érdekképviselői tevékenységében is. A Magyar Gazdasági Egyesület (későbbi OMGE) 1840. évi átszervezéskor a „mezei gazdaság” különböző ágazataira szakosztályokat hozott létre, köztük a Selyemtenyésztő szakosztályt is. Ennek elnökéül az alapító gróft nyerte meg, akit az 1848. június 2-án megtartott tisztújításkor ismét a Magyar Gazdasági Egyesület Selyemészeti szakosztályának elnökévé választottak.

IV.

Széchenyi kezdeményezésével egy időben, 1836-ban Kecskeméten Selyemtenyésztő Társaság alakult,⁴⁰ 1837-ben a Mohácsi Casinó adott helyet egy itteni Selyemtenyésztési Egyletnek.⁴¹ A Gazdasági Tudósítások 1837-ben hírül adta, hogy „Az újságlapok szerint Baranya vármegyében épen most létesült egy selyemtenyésztő Egyesület”.⁴² Erdélyben 1840-ben alakult meg 18 fővel a Kolozsvári Selyem-Gyár Részvénytársaság, mely a honi selyemtenyésztés termését dolgozta fel (gombolyította), de „selyemhernyó-tojások” értékesítését is végezte.⁴³

Bezerédj István (a Sopron vármegyei főjegyző, Bezerédj Pál testvére), Tolna megyei földbirtokos kezdeményezésére 1841. május 13-án megalakult a Tolnai Szeder-Selyem Egylet.⁴⁴ Bezerédj az 1830-as évek elején kezdett el Hidján selyemtenyésztéssel foglalkozni, s itt, valamint Jegenyés-pusztai birtokán nagy kiterjedésű epreskerteket létesített. 1838-ban a Hidja-pusztá (a későbbi Szedres) határába telepített lakosok ezek fáirol szedhették a lombot, s ennek fejében a gubótermés 1/3-át tartoztak beadni az uradalomnak.⁴⁵ Wesselényi Miklós báró is lelkes híve volt a selyemtermelésnek, zsigóbi birtokán szintén nagy epreskertet létesített. 1842. július 19-én Fejér vármegye közgyűlése küldöttséget bízott meg a selyemtenyésztés

37 Magyar Országos Levéltár, Bp. P. 1073. 23. cs. 64. t.

38 Tárgyjegyzék az 1846. évi iparmű kiállításához... Bp. É. n.

39 *Gróf Széchenyi István naplói, 1844–1848.* VISZOTA GY. (szerk.), VI. k. 1939. LXXVII.

40 Magyar Országos Levéltár, Bp. P. 1073. 23. cs. 63. t.: Simonyi János, a Kecskeméti Selyemtenyésztési Társaság igazgatójának 1844. ápr. 24-én kelt levele az Iparegyesülethez.

41 Mohácsi Casinói Selyemtenyésztő Egyletnek rendszabályai, 1837. In *Ismertető, 1837.* okt. 8. sz.

42 Selyem Tenyésztés. Kárpótlásul a szőlő- és földművelőknek. In *Gazdasági Tudósítások 1837.* II. 83.; Pécsi selyemtenyésztő egyesület rendszabályai Buda, 1838. 4.

43 BUNTA M. i. m. 81–85.

44 SZ. BÁNYAI I. i. m. 56.

45 FENT I. I. m. 59.; SZ. BÁNYAI I. i. m. 55.

fejlesztésével,⁴⁶ 1843 decemberében pedig Viczay Károly gróf szervezésében készült megalkalni a Pozsony-Győr-Mosoni Szederegylet is, igazgatójává Lunkányit kívánták megválasztani, melyről Széchenyi értesítette őt. Próbálkozások indultak Esztergomban egy „selyemtenyésző minta intézet” felállítására.⁴⁷ 1845 júliusában említik a Fejér vármegyében alakult Szeder-Egyletet, melynek elnöke Zichy Jenő volt.⁴⁸ 1845-ben az erdélyi Erzsébetvárosban is alakulóban volt egy selyemtermelő egylet. Azon túl, hogy alapszabályát egy év múlva jóváhagyták, további sorsáról nem tudunk.⁴⁹ Fülöpszálláson 1846-ban kezdtek szervezni társulatot a tenyésztés érdekében.⁵⁰ 1847-ben pedig a Kolozsvári Selyem- és Szederfa-Tenyészési Egyesület vezetőjéül ajánlkozott Morvay Joachim, a Tolnai Selyemegylet erdélyi származású igazgatója.⁵¹

A magyarországi selyemgubó-termelés az 1840-es években érte el csúcspontját (1842-ben 479 tonna). 1841-ben az országban 70 magántulajdonban álló, valamint a Hoffmann-ház⁵² 31 (bérelt vagy saját) fonodája és gombolyítója összességében 4000 embert foglalkoztatott a selyemiparban.⁵³

V.

1848 őszétől a honvédő háború eseményei minden téren megakasztották a megkezdett terveket, Széchenyi István gróf túlhajszolt életvitelétől, s az önvadtól meggyötörve, elborult elmével a döblingi idegszanatóriumba került.

A szabadságharc után, 1851-ben készült felmérés bepillantást enged a selyemhernyó-tenyésztés alapját képező eperfa-ültetvények állapotára és a tenyésztés fennmaradt intézményeinek helyzetére. Eszerint 1849–50 körül Nagycenken Széchenyi grófnak a dülök szegélyén 12 000 fája, ültetvényszerűen 600 000 csemetéje volt. Fonodája 6 gombolyító kazánal 33, 6 kg selymet termelt évente. A Sopron-Vas megyei Selyemtenyésző Társaságnak pedig 370 000 fára tehető eperskertje és a város erdeiben található 26 500 kiültetett fája a felmérés idején „jó karban” volt,⁵⁴ s a Társaság ekkor 20 gombolyító kazánal működött.⁵⁵

A neoabszolutizmus időszakában Nagycenk és Hidja nem hagyta abba a selyemtermelést, sőt a tenyésztést, mely Széchenyi és a reformnemzedék selyemmel kapcsolatos hírlapi megnyilatkozásai által „hazafias ügy” vált, országszerte még a passzív rezisztenciába vonultak is kötelességszerűen igyekeztek a nehéz körülmények (Európából behurcolt *Nosema*

46 KUNOSS E. i. m. 8.

47 Magyar Országos Levéltár, Budapest, P. 1073. 23. cs. 64. t. – Birkés Endre esztergomi primási kiadónak, a tervezett társulat szervezőjének 1843. dec. 22-én az Iperegysülethez írt levele.

48 Magyar Országos Levéltár, Budapest, P. 1073. 23. cs. 64. t. – Csanády Ferenc 1845. júl. 27-i levele Zichy Jenő grófhhoz.

49 K. KARLOVSZKY E. i. m. 179.

50 A kunfülöpszállási selyemtenyésző egyesület. In *Hetilap*, 1846. 52. sz.

51 BUNTA M. i. m. 87.

52 Már 1798 és 1818 között a Hoffmann cég végezte a kincstár számára a gubóbevéltást. Vele és a Goldstein L. G. bécsi nagykereskedő házzal 1827-ben kötöttek újabb szerződést 10 évre, majd 1837-ben és 1842-ben ismét 5-5 évre. A szekszárdi, óbudai, verseci, lugosi és fehértemplomi kincstári selyemgombolyítókat, s az északi fonóépületet bérbé vevő vállalat beváltási ára a mindenkori „mailandi árszabás”-hoz igazodott, így az 1826-os 20 krajcárral szemben 1841-ben (három fő- és két alkategória szerint) átlagosan 34 krajcárt fizettek. FÉNYES E. (1843): i. m.; Magyar Országos Levéltár, Budapest, P. 1073. 23. cs. 63-64. tétel: A Hoffmann és fiai cég jelentései 1842–1845.

53 FÉNYES E. (1843): i. m.

54 Adatok a selyemtenyésztés ... 1851 In *Gazdasági Lapok* III. évf. 789–792. és 816–822.

55 GALGÓCZY K., 1855, i. m. 357.

bombicys fertőzés) ellenére fenntartani. E két legfontosabb központ a környék parasztjai közül „selymészeket” képezett ki, akik vándor-tanítókként az igények előzetes felmérése után petét és eperfacserjét osztottak ingyenesen a tenyésztést vállalóknak.⁵⁶

A Széchenyi által alapított Nagycenki Filanda (mely 1837-ben elsőként alkalmazott gőzgépet a gombolyítás műveletében) 1852-től Stürmer Artúr kezelésében volt.⁵⁷ A fonoda Berlinből hozott Locatelli-féle gombolyítókkal működött az 1860-as évek végéig.⁵⁸ Ez idő alatt összesen kb. 84 tonna selyemgubót váltott be az Ikervár és Nagycenk környéki tenyésztőktől. Teljesítményének tetőpontját 1862-ben érte el, amikor 11,2 tonnát gombolyítottak itt.⁵⁹ 1857-ben a nagycenki fonoda korábbi évek gubóinak nyersselymével szerepelt a budapesti I. Országos Mezőgazdasági Kiállításon, az 1862 májusában megrendezett londoni viláckiállításon pedig nyersselyme dicsőítő oklevelet nyert.⁶⁰ A soproni kereskedelmi kamara feljegyzése szerint az 1860-as években Vas megyében 8200, Sopron megyében 99 000 lombozható közterületi eperfa is rendelkezésre állt.

Fényes Elek értékelése szerint: „A selyembogártenyésztés jövődjét biztos felvirágozását egyenesen a fáradhatatlan hazafinak, gróf Széchenyi Istvánnak köszönhetjük”.⁶¹

E biztos felvirágzás 50 évet váratott magára, midőn a selyemügy sikeres szervezését Széchenyitől ifjabb Bezerédj Pál vette át, aki a Sopron-Vasi Szeder Egylet alapító tagjának, Bezerédj Pálnak a fia, a tolnai eredményes selyemtermelő Bezerédj Istvánnak az unokaöccse volt. Az ő kormánybiztosi tevékenysége (és személyes vagyoni áldozata is) futtatta fel a századfordulóra a magyar mezőgazdaságnak ezt az ágazatát, mely ekkorra nemzetgazdasági tényezővé vált s maga után vonta a textilipari fejlesztéseket is.

IRODALOM

- BIRCHER Erzsébet: A Sopron-Vasi Szederegylet. In *Előadások Vas megye történetéről* II., Szombathely, 1993, 97–105. (Vas megyei levéltári füzetek 6.)
- BORONKAY Pál: Sopron parkosításának története. In *Soproni Szemle* 1969/2.
- BUCZYNSKI, Alexander: The development of sericulture and the production of silk in Croatia. In *Povijesni prilozii* 2001 (21), Zagreb, 171–181.
- BUNTA Magdolna: Az erdélyi selyemtermelés történetéhez a 19. század első felében. In *Stud. Univ. Babeş-Bolyai Series IV. fasc. I. – Historia*, 1961.
- ÉBER Ernő: *Széchenyi, a gazda és agrárpolitikus*. Bp. 1960. Mezőgazdasági Múzeum füzetei 12. sz.
- FENT István: *A magyar selyemtenyésztés 250 éves múltjából*. Bp. 1930.
- FÉNYES Elek: Miért emelkedett a selyemtenyésztés? ... In *Magyar Gazda* 1843. július 23.

- 56 Sikeres működésük eredményeként 1852-ben 1008 tonna, 1853-ban 5,32 tonna, 1854-ben 14,56 tonna selyemgubót termeltek. 1854-ben e két központban együttesen feldolgozott gubómennyiség kb. 30 ezer pengőforint értékű volt. *Gazdasági Lapok* 1855. jan. 11.
- 57 Stürmer az 1851-ben Magyarországra érkező. Rath báróval együtt korábban Hidján dolgozott, majd Ikervárot és Nagycenken is fő vállalkozó lett. Rath Poroszországból érkezett 1851-ben, s mint „szenvédélyes selymész”, előbb nemeskéri Kiss Pállal társulva, annak miszlai tenyészdjében működött, majd Stürmerrel együtt érdekeltséget szerzett a nagycenki és a hidjai gombolyításban is. (GALGÓCZY K., 1855, i. m. 358.)
- 58 GALGÓCZY K., 1855, i. m. 358.
- 59 Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki országos általános kiállításról. 2. k. Szerk. KELETI Károly, Bp. 1886. 410.; *Selyemtenyésztésünk és selyemsodrói iparunk fejlődése 1880–1896*. Szerk. BEZERÉDJ Pál, Bp. 1896.; FENT I., i. m. 74.
- 60 Jegyzéke a Magyar Gazd. Egyesület Köztelkén 1857. [...] rendezett általános kiállítás tárgyainak. Összeáll. MÓROCZ István, Pest.; VAHOT Imre: *Az 1862-ik londoni viláckiállítás emlékkönyve*. Pest.
- 61 FÉNYES E. 1847, i. m.; ÉBER E. i. m.

- FÉNYES Elek: *Magyarország leírása*. I–II. kötet, Pest. 1847.
- GALGÓCZY Károly: *Magyarország, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája*. Pest. 1855.
- Gróf Széchenyi István *külföldi úti rajzai és följegyzései*. Összeáll. ZICHY Antal. 1890.
- Gróf Széchenyi István *naplói*. Szerk. és bev. ellát. Dr. VISZOTA Gyula I–I. kötet, Bp. 1925, 1926, 1939.
- K. KARLOVSZKY Endre: A selyemtermelés története Erdélyben 1848-ig. In *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1895, II. évf. 159–179.
- KUNOSS Endre: *A selymészet kézikönyve*, Pest. 1843,
- ÖSTRÖR József: Széchenyi István és Sopron. Soproni alkotásai. In *Soproni Szemle* 1942. VI. évf. 1. szám
- SZ. BÁNYAI IRÉN (1981): *Az Országos Selyemtenyésztési Feliügyelőség tevékenységének főbb jellemzői Bezerédj Pál irányítása alatt*. In Textilipari Múzeum Évkönyve 4. kiad. Textilipari Kutató Intézet, Budapest
- SZÉCHENYI István (1832): *Hitel*. In *Gr. Széchenyi István Hitel a Taglalattal és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. Szerk. IFJ. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, Bp. 1930. M. Tört. Társ. (Magyarország újkortörténetének forrásai)
- SZÉCHENYI István (1840): *Selyemről*. In *Széchenyi minden munkája*. Budapest, Logod BT. 2001. CD-ROM
- TAKÁTS RÓZSA (1994): Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez I. In *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1992/1994. Bp. 163–194.
- TAKÁTS RÓZSA (1997): Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez II. In *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1995/1997. Bp. 163–192.

Takáts Rózsa

ÁCHIM L. ANDRÁSRA EMLÉKEZVE

„Még csak mártir-fényt sem akartam,
Csak amiről a Sors tehet:
Oduadni magamtól szépen,
Ezt a nem kért, kicsúfolt semmit,
Forradalmas lelkemet.”

Ady Endre, 1909¹

Áchim L. András agrárpolitikus volt és gazdálkodó, aki mindmáig zavarba hozza az utókor egyik-másik történészét, és akit elfelejtenek, vagy kihagynak a lexikonszerkesztők, majd újra felfedeznek, feldicsérnek, hogy ismét elhallgassanak. Békéscsabán, tragikus körülmények következtében, 1911-ben hunyt el.

Áchim L. András kihagyhatatlan a 19. és 20. század magyar történetéből. Különösen, ha igaz az a tétel, hogy „a történetírás [...] történeti jelentőségen alapuló válogatási folyamat”.² Márpedig annak aligha vitatható a történeti jelentősége, hogy *Áchim volt az első, aki olyan földbirtok-politikai javaslatot terjesztett elő a magyar parlamentben, amely – megvalósítása esetén – átalakította volna az ország társadalmi-gazdasági térképét.* Ez, egyéb javaslataival kiegészítve, más, a jövőt tekintve egyértelműen kedvező migrációt, valamint – ahogyan ma mondanák – *európai politikai struktúrát* és a huszadik századba illő, a magántulajdonra alapított *új társadalmi tagozódást* hozhatott volna létre.

Kétségtelen, hogy *Áchim életének rövid negyven éve nem írható le könnyen*, szenttelen krónikaként, száz évvel tragikus halála után sem. Meglepő viszont, hogy a jelenkori friss történetírói munkák is milyen különbségeket mutatnak szerepének tárgyalásában, parasztpártjának bemutatásában. *Nem a különbözőség a meglepő, hanem annak skálája, az eltérések mérete.* Egy olyan ország gazdaság-történetének a tárgyalásából maradt ki Áchim – és marad ki esetenként mostanság is –, amelynek a gazdasága évszázadokon át az agrártermelésen nyugodott. Nem lehet valóságként minősíteni az ország gazdaság-politikáját sem, ha az azzal időnként csaknem azonos agrárpolitika és alakítóinak bemutatása elmarad.

Az elmúlt években a honfoglalás, majd az államalapítás ünneplése, továbbá az ezredforduló alkalmából rangos kiadványok, új történeti művek láttak napvilágot. A 20. századi magyar történelem több kötetnek is tárgya. Meglepő: *jó esetben is legfeljebb csak minden másodikban található meg Áchim L. András neve.* A földbirtokviszonyok lényeges átalakítását szükségesnek tartó, megváltoztatásuk általános rendjét elsőnek megfogalmazó, majd azt pártja programjába emelő parlamenti képviselőnek a kezdeményezése *hiányzik a művek nagy részéből.* (Csak remélhető, hogy ez nem valamiféle „kiegyensúlyozás” akar lenni az egykori parasztháborúk túlméretezettség vélt tárgyalásáért, s nem egyfajta „jóvátétel” a volt főrendeknek sem.) Tény, hogy még a több mint 600 oldalas, 1997-ben egyetemi tankönyvnek kiadott, Magyarország gazdaságtörténetében sem található. A *Magyar Agrártörténeti Életrajzok* 1987-es, bővített kiadásában szerepel Áchim, de az előző, az 1985. éviben még nem. A történelem átírásának szándékával, a „kelet-európai szobordöntőgető” hevülettel vagy más ténye-

1 ADY Endre: Küldöm a frigy-ládát. (Szeretném, ha szeretnének, 1909)

2 E. H. CARR: *Mi a történelem?* 1995. Osiris, 100.

zökkel magyarázható e nehezen érthető „változatosság”? Érzelmek, előítéletek irányítják-e a „válogatást”, vagy szerkesztési „helyhiány”?

I.

Az *alapkönfliktus* ott keresendő, hogy Áchim korának politikai-gazdasági rendszere a *földkérdéssel szemben bezárkózott, nem létezőnek*, elutasítandónak ítélte minden azzal kapcsolatos problémát. A *Magyar Királyság* – ahogyan előszeretettel emlegették: *a magyar birodalom* – a nagybirtokok hazája volt és maradt 1945-ig. Az az ország, *Európa* közepén, ahol a Darányi-féle, korlátozott hatású, félszeg telepítési javaslatot is azzal támadták az arisztokrácia köréből, hogy remélhetőleg „az állami szociálizmus e szörnyszülőtte végleg lekerül a napirendről.”³ Nem is tűzték ki a tárgyalását. Ilyen *atmoszférában és azzal hangzott el 1906-ban Áchim András* parcellázási javaslata, hogy „utasítsák a földművelésügyi miniszter, hogy az erre vonatkozó törvényjavaslatot hat hónap alatt terjessze a képviselőház elé.”⁴ Nem utasították.

Áchim első, 1906. évi javaslatában még csak a *10 ezer kat. hold fölötti* földbirtokok, azaz a latifundiumok parcellázását kezdeményezte. A *második* indítványban már továbbment – az egymásnak feszülés természete szerint –, és csak az ezer hold alatti földbirtokot hagyta volna érintetlenül a tulajdonosnál. *Parasztbérletekre vonatkozott a javaslat*, amit jól ismert – saját birtokának üzemszere, felesbérői gazdálkodása alapján is. A parcellázás sem volt ismeretlen a hazai földbirtok-politikai gyakorlatban, hiszen a kiegyezés óta a 63 vármegyéből 17-ben volt parcellázás *telepesek* számára. Mindezek azonban eltörpültek Áchim javaslata mellett, amely nem a volt mocsaras területek hasznosítására, nem az etnikai összetétel „javítására”, hanem az egész agrártársadalom átalakítására irányult. Az 1873. évi XII. tc., valamint az 1894. évi V. tc. nyomán jórészt a „kiselejtezett” kincstári földekre, vagy telkesített, irtásos területekre – nagyjából a mai országhatárokon kívül eső vidékekre – telepítették az új földműveseket. Egy-egy telepes község határa néhány száz holdtól két-háromezer holdig terjedt. Három évtized alatt a 89 új falu, pusztá, községgrész, mindösszesen *alig 100 ezer kat. holdat* jelentett a nincstelenségnek. Előfordult az is, hogy a telepes falu kiürült, a terület alkalmatlannak bizonyult a gazdálkodásra. Ritka volt az olyan siker, mint Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében a mai Rákóczi-falvának (1880-ban), vagy Kocsérnak (1877-ben) részben a Jászságból való betelepítése.⁵ Egészen kivételes vállalkozás volt Helvécia létrehozása, amelyet svájci vállalkozás teremtett – Balaton-felvidékről áttelepített, tönkrement szőlőtermelőkkel – a Kecskemét várostól megvásárolt 2000 kh homokon. (A telepített kertkultúrán 30 évi (!) művelés után osztozkodhatott a „kapás” és a földtulajdonos.) Az állam a telepeseknek általában 20 év törlesztési időt írt elő vétel esetén, de haszonbérben is megállapodhattak.

Áchim nagyszabású indítványa a *magántulajdon alapján* állt, a földtulajdon *használatát* kívánta átfogóan megreformálni. Reformokra azonban nálunk nem volt fogadókészség. Sem a parlamentben, sem a végeken. A figyelmeztetést, hogy a *forradalmak mögött az elmulasztott reformokat kell keresni*, még 1918 és 1919 után sem szívelte meg a hazai politika. A „grófi szérún” más érdekek uralkodtak, nem lehetett szó átalakításról, úgymond „felforgatásról”. A messzebb látó *Széchenyi szellemét követő főurak* intelmei is süket fülekre találtak. Később is, másban is.

A harmincas évek falukutatói, *népi írói* élesztették ugyan Áchim örökét, de a latifundiumok országában nem lehetett szó a „parasztvezér” igazságának bármiféle elismeréséről. *Izga-*

3 KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés*. 1939. Mefhosz, 111.

4 FANCSOVITS György: *Áchim L. András beszédei az országgyűlésben*. 1986. Békéscsaba, 16.

5 DOBOKAY Lajos: *Telepítés*. In *Magyarország földművelése*. Bp. FM, 1896. 843–892.

tásnak minősült a felidézése is. Féja Géza, Szabó Dezső és mások nekibuzdulásai büntetőjogi következményekkel jártak.

Áchim mozgalmáról, céljairól csak becsmérően illet szólni. *A két háború közötti ellenforradalmi rendszerben is*. Programját – tragikus halála után negyedszázaddal, ritka kivételként – *A magyar földkérdés* című alapvető munkájában Kerék Mihály idézi fel.

„Áchim pártja, a Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt a földkérdésben radikális megoldásra törekedett” – írta. „Magyarországon 10 000 holdon felüli saját kezelésben levő birtoka senkinek se legyen, hanem a földtulajdonosok, tekintet nélkül arra, hogy kincstári, hitbizományi vagy papi javadalmak vagy egyéni birtokok, törvényileg köteleztessenek a tízezer holdon felüli területnek hosszú időre terjedő kisparcellákban való bérbeadására, a parasztközösség részére. *A bérösszeget az állam közvetítésével fizessék a földbirtokosoknak.*”⁶

Az idézet utolsó mondata jól tanúsítja azt is, hogy Áchim mennyire jól érzékelte a hatalomnak a földtulajdonos és a földbérlet közötti egyenlőtlen megosztását, a hatalmasok visszaéléseit, ezért beiktatta – a bérleti fizetések rendszerébe – az állami közreműködést. A földbirtokosokat már maga a szándék is ingerelhette... *A tízezer holdat meghaladó birtokok száma akkor 324 volt Magyarországon, és ezek összesen 9,4 millió kat. hold fölött rendelkeztek. Egy birtok – átlagosan – közel 30 ezer holdat jelentett.*

Minden bizonnyal helytálló az a föltételezés, hogy Áchim föllépését meghatározta az a milió is, amit a Viharsarok, a gerendási tanyavilág – és persze saját élete, élettapasztalata jelentett. A Dunántúlon nem szökkent volna szárba Áchim vetése. Legalábbis nem úgy, mint itt, és nem pont akkor. Ez a talaj, klíma kedvezett neki, megfelelő vetőmag – ott termett hozzá. *Az Alföldön*. Mindezek itt találtak egymásra. Reményt adtak, még a már „tengernek adott” földművesek is örvendeztek. Felcsillant a remény, hogy lesz föld. Nem lett. Miközben 1920 után Magyarország minden szomszédja földbirtok-politikai lépésekre szánta magát, nálunk ilyen jellegű intézkedésekre későbbiekben sem került sor. A jószérivel házhelyosztásra, vitézi telkek stb. juttatására zsgorodott reformok nem változtatták meg az önmagát túlélő földbirtokstruktúráját.

A paraszt-polgárosodás kibontakozása elmaradt. Nem volt sem telepítés, sem parcellázás. Ezek a kérdések majd a háború éveiben kerülnek ismét előtérbe – szakírói szinten. Például egy ilyen munkában ezt olvashatjuk: „Kevés ország van Európában, ahol a belső telepítés olyan fontos lenne, mint nálunk. A földreform során tehát nagy figyelmet kell fordítani a földbirtok és népességmegosztás terén mutatkozó aránytalanságok lehető kiegyenlítésére.”⁷

Három évvel később már más fontossági sorrend érvényesült. Jó három évtizeddel később még inkább.

Az 1945-ös földreformot követően megszülető új agrárvilágban Áchim Andrásnak is jutott hely. Az ezerholdas birtokhatár radikálisan tovább csökkent, a latifundiumok megszűntek. Az egyik agráregyetemi kollégiumot – a földosztást is szervező Györffy-kollégisták – Áchim Andrásról nevezték el. A „fényes szellők” egyszerre fűjták akkor Dózsa, Mészáros Lőrinc, Latinka Sándor, Szántó Kovács János, Derkovits és Ady meg Áchim András zászlóját. Nem sokáig. Az 1848-as szabadságharc centenáriuma a Kossuth–Petőfi–Táncsics hármasság lobo-gója alatt meneteltünk, később pedig a hazai ikonográfia teljesen átalakult, sőt kicserélődött. Más lett a birtoktípus-idea, más az agrárpolitika elmélete és gyakorlata.

A szobrok ledőltek, mielőtt még felállhattak volna.

Az alapozásuk is alig indult el.

6 KERÉK Mihály: ua. 92. (Kiemelés: R. P.)

7 KERÉK Mihály: *A földreform útja*. Magyar Élet Kiadása, 1942. 39.

II.

Az agrárpolitika magyar útjának a formálódása idején újból kezdődött Áchim emlékének élesztése, a „parasztocialista” életút méltatásának előkészítése. Születésének centenáriumán, 1971-ben rangos fórumokon kiváló kutatók, tudósok emlékeztek az életútjára, a fővárosban is, szülővárosában is. Kiadványok is születtek – igaz, „regionálisak” –, szoborterv is készült.

Az évforduló elmúlt, s *ismét csend támadt*. Valami oknál fogva gyanúsnak tetszhetett a népi írók örökségének, valamint a nagygazda agrárpolitikus hagyományainak a feltámasztása? Talán azért, hogy mindkettőt a történetírók és a szülőföld mellett a *Nékoszisták* meg a *Hazafias Népfront* is felvállalta?⁸ Az ún. magyar agrármodell már formálódott, mind több szuverén egyéniség tűnt fel a mezőgazdaságban, az agrárközéletben. Minek felmagasztalni tehát Áchimot – vélhetőleg egyesek –, s ráadásul még a *Bajcsy-Zsilinszky-Áchim* konfliktust is magyarázni? Meg azt, hogy miképpen lett az egyik a feudalizmus, a *dzsentri világ áldozata*, a másik meg – gyilkossági bűnrészességgel vádolt huszonévesből, majd fajvédőből – antifasiszta, ellenzéki képviselő, s végül a *nácizmus áldozata*? Egyik a császár-király, a másik a kormányzó-nemzetvezető országában. Úgy gondolták, hogy túlságosan bonyolult, fárasztó a téma, célszerűbb hallgatni? Főleg az előbbi, a régebbi, a „*parasztpartí*” személyiségről. Egyébként is: a parasztság helyes út választását, a modell magyar voltát, credményességét nem szükséges (azon kívül, hogy nem is lehet) Áchimmal, a múlttal összekapcsolni. Meg *Veres Péterrel* sem, aki parasztpártisága előtt „szocdem” párttitkár volt a falujában...

Érthető, hogy az előzőekben taglalt, tudatosan sarkított véleményekkel nem mindenki tudott, vagy akart szembefordulni. *Idő kellett ahhoz is*, hogy például az *agrártörténet* jelentős tárgyi emlékeit védelem alá lehessen helyezni. Csak a hetvenes évek végétől szabályozza együttes miniszteri rendelet az *agrártörténeli értékek védelmét*, kap támogatást egy-egy tanyamúzeum, jellegzetes major, arborétum, udvarház. Lassan tisztul a 20. század agrár- és szövetkezet-politikusainak arcéle, de többük portréját még ködtakaró fedi. Ez is lehet *egyik válasz* a bevezetőben feltett kérdésekre, a bizonytalan értékelésekre.

Igazoltnak vehetjük mindezek tükrében – ebben az esetben is – *Erdei Ferenc* egy 1970. évi, rezignált megállapítását. Az *Agrárgazdasági Kutató Intézettől* búcsúzva mondta: „A természettudós fehér köpenye sokféle méltatlanságtól óvja a viselőjét, míg a társadalmi kérdések kutatójának civil ruhája semmiféle oltalmat nem jelent a támadások, gyanúsítások ellen”. Láthatóan az utóéletükben sem – tehetjük hozzá!

Áchim még nem került be az 1976. óta formálódó *agrárpanteonba*, a *Földművelési Minisztérium árkádjai alá*. Ott volna a helye. Esméi, programja hajótörést szenvedett. Egy olyan világban szinte elkerülhetetlenül, amelyben egy *Apponyi Albert* gróf azzal hártja el *Darányi* meghívását egy összejövetelre, hogy ott „a dúsgazdagok érdekeinek dédelgetése csak úgy tovább folyik, mint előbb”.⁹ *Apponyi* megtehetette, hogy távol maradt. *Áchimnak* „*lázadnia*” kellett, s *elbukott*. Igazságát azonban ez nem teszi kétségessé. És nem indokolhatja szerepének elhallgatását, fellépésének elfelejtését.

III.

Áchim élére állt egy helyben kialakult, ám országosra szélesedő elégedetlenségi mozgalomnak. A *békéllenség okainak áttekintése* is talán segít a nyitottnak látszó kérdések megválaszolásában. Nem szeretjük bevallani, hogy a *Tiszántúl és Erdély századok óta a Habsburg Birodalom perifé-*

8 *Áchim L. András Emlékkönyv, 1871–1971*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc, SZABÓ Ferenc. Városi Tanács, Békéscsaba.

9 DARÁNYI Ignác: *Válogatott dokumentumok*. Szerk. FEHÉR György, 1999. Osiris, 239.

riáján lebegett. Az utóbbi sajátos önállósággal és annak bizonyos előnyeivel, a Tiszántúl pedig a köztes állapot, a Kelet minden terhével, török-kori és nem török-kori örökségével. A föld és a falu viszonyait illetően különösen. Mindig több volt az Alföld társadalmának a behozni valója, mint a volt Pannónia népeinek. Az Alföldön sárkunyhók és szalmatetős „városi” házak álltak még akkor is, amikor a nagyobbbrézt udvarhű Dunántúlon már kőházas városok, kúriák épültek. Sopronban például ma is családok sora lakja azt az emeletes műemlékházat, amely a *Festetics-birtok* 18. században épített cselédháza (!) volt. A puszták népe persze a Dunántúlon sem élte a polgárosodó Skandinávia vagy Németalföld világát, de a különbség közöttük mérhetően kisebb volt, mint a minden tekintetben más Tiszántúl, valamint a Nyugat között. Az agrárszocialista megmozdulások, az aratósztrájkok terjedéséről most nem is szólva.

Egy másik körülmény is listára kell venni. Nem vált előnyére az sem az alföldi, valamint az erdélyi népnek, hogy jelentős tömböket képeztek benne azok, akik a *Monarchia nyelvét* nem, vagy alig beszélték, vallását nem követték. A német nyelven hozzáférhető szaktanácsok, szövetkezeti ismeretek a 19–20. század fordulóján már szerepet játszottak például a dunántúli svábok, az erdélyi szászok – és a velük élő magyarok – gazdasági életének fejlesztésében. Vidékünk földműves népének anyanyelve elégséges volt a nagy folyószabályozások, a vasút-építések, a „bandában” szervezett kubikus munkák idején, de azok a munkák már fogyóban voltak. Az új követelmények pedig úgy szóltak, hogy az új foglalkoztatási ágaknál – vasútnál, erdei munkánál, vármegyei szolgálatnál stb. – előfeltétel nemcsak a négy alapművellet ismerete, hanem – az előírás szavaival – „a magyar nyelv teljes bírása is”. Maradt tehát – a napszám.

Áchim nemcsak az 51%-ot képviselő magyar többség nyelvét beszélte. Elmondta parlamenti szűz beszédében is: „Tény az, hogy ebben a hazában nem vagyunk mindnyájan magyar származású polgárok. Többnyelvű és többnemzetiségű polgárok lakjuk, szolgáljuk pénzzel és vérrel egyaránt ezt a hazát. Jó magam sem dicsekedhetem azzal, hogy magyar származású vagyok, mert mint több lap gúnyosan állítja, alföldi származású paraszt, tót gazda vagyok [...]. De mivel Magyarország lakom, igyeksem a magyar hazafiak közt az elsők között lenni.”¹⁰

Nem könnyű megítélni, hogy Áchim földbirtok-politikai javaslatainak fogadtatásában „tót gazda” voltának milyen szerepe volt. Ennek okán a kivándorlásra kényszerülő-készülő, a földnélküli szlovák és magyar zsellérek körében – képviselővé választásával is igazolt – támogatást remélhetett. A magyar köznemesség körében ez már kétséges, míg a hivatalnokoknál, az osztrák-morva gazdatisztek, valamint a sajtó egy részénél az inkább ellenszenvet váltathatott ki. Különösen, ha arra is gondolunk, hogy Áchim nem hagyta válasz nélkül a sértéseket, nem viselte el a lenézést, az úri gög és a rabulisztika arcátlanságait.

Áchim tevékenységének megítélésében, fellépéseinek értékelésében esetenként a helyi társadalom is nagy szerepet játszott. A parasztvezér nem volt könnyű természet, ugyanakkor nem volt könnyű dolga sem, a hatalom teljes vértetben álló birtokosaival szállt szembe.

IV.

Áchim András minden cselekedetében önmagát adta. Nem dolgozott mögötte szakértő apparátus, „önkiszolgáló” volt. Ebben a vonatkozásban a legnagyobb jelentőségű az, hogy *újtságot* alapított magának és pártjának, hogy ellensúlyozza a bértollnoki támadásokat. Mai mércével mérve szinte hihetetlen, hogy miként nyerhette meg a választások egymásutánját az adott technikai és kommunikációs feltételek között. Akkor, amikor igaz hírek és pletykák, rágalmak és elismerő szavak egyszerre kavarghattak az emberek között, és a személyes találkozások mellett az iskolázottabbaknak viszonylag csak kevés hiteles írásos információ segített

az eligazodásban. Áchim helytállt a képviselőházban, a fondorlatos küzdelemben is. Mintha már birtokában lett volna a későbbi felismerésnek, mely szerint – *Németh László* megfogalmazásában: „A párt a parlamenti rendszer nagy erkölcstelensége: bünszövetkezet a mandátumszerzésre, szerződés a mindent támogatásra vagy mindent szabotálásra, pecsét a szájra, egyenruha a véleményre.”¹¹ Nem éppen hízelgő jellemzés a politikai kultúra elemi iskoláját járó parlamentekre és tagjaikra...

Bizonyára már ekkortájt is sokat számított, hogy a politikus mennyire életszerűen és meggyőzően képes *érvelni*. Áchim kiváló szónok volt ilyen szempontból is. Egyik választási beszédéből való a következő csattanós részlet. Történt ugyanis, hogy Áchimnak a mandátumért az abszolút tekintéllyel, *Zsilinszky Mihállyal* kellett összemérnie erejét, aki választási beszédében – nem túlzott realitásérzékkel – *múzeumot ígért* Békéscsabának. Áchim, a tudósító szerint, a gyűlésen erre így reagált: „Rabszolga testvéreim! Az ellenpárt múzeumot ígért, én csak kenyeret. Tudjátok-e mi a múzeum? Megmondom. A múzeum nem más, mint majom spirituszban. Nos, hát mi kell nektek? Kenyér vagy majom spirituszban?”¹² A korabeli *Aradi Közlöny* alig leplezett örömmel tálalta fel olvasóinak a csemegét. Hasonlóan cselekedett több más hírlapocská is, máskor is, más vonatkozásban is. Volt rá alkalom, hiszen Áchim „kitergette a város, a megye, az urak szennyését, és ez *vérlázító* volt azok szemében, akik szerint a parasztnak hallgass a neve”.¹³ Igaz, Áchim nem volt kíméletes, miként az ellenfél sem volt az, sem vele, sem választóival szemben.

Áchim Andrásnak, a földbirtok-politikai programja mellett egyéb *képviselői tevékenysége* is jelentős. Interpellációival beemelte a vádoló falusi nyomort a képviselőház hamis világába. Egyenlőtlen küzdelemben, politikai, anyagi stb. hátrányai ellenére rendre legyőzte konzervatív ellenfeleit. Jóllehet pedig még csak követelhetette az általános, egyenlő és titkos *választójog* bevezetését. Sem előtte, sem utána, *azonos feltételek mellett*, tiszta eszközökkel, nem sokan büszkélkedhetnek ehhez hasonló sikerrel. Adyval azonosult:

„Elvadult tájon gázolok:
 Ős, buja földön dudva, muhar.
 Ezt a vad mezőt ismerem,
 Ez a magyar Ugar.”¹⁴

V.

Áchimnak mindennél jelentősebb cselekedete az, hogy elsőnek terjesztette be azt a *földbirtok-politikai javaslatot* a magyar képviselőházban, amely a *jobbágy-felszabadítás után* a *legnagyobb* és általános, nyugati, polgári jellegű változását hozhatta volna el a magyar agrártársadalomnak, és egyúttal – akkori viszonyaink közepette – az egész országnak. Az egy birtokosra jutó földterületet *átlagban* 17,8 (Erdélyben 14,9) kat. holdban mutatták ki, de az uradalmak és latifundiumok uralták az összes termőterület majdnem 40%-át. A Földművelési Minisztérium 1896-ban kiadott kiadványa szerint kincstári birtok 2,8 millió, egyházi 2,4 millió és hitbizományi 2,3 millió kat. hold volt.¹⁵

11 NÉMETH László: *Sorskérdések*. Bp. Magvető Kiadó, 1934. 236.

12 PÜNKÖSTI Árpád: A megtagadott Áchim. *Tiszatáj* 1971. 6. 530.

13 PÜNKÖSTI Árpád: uo. 531. (Kiemelés: R. P.)

14 ADY Endre: A magyar Ugaron. *Új versek*. Bp. Pallas, 1906.)

15 BALÁS Árpád – HENSCH Árpád: Földművelés. In *Magyarország földművelése*. Bp. Kiadja a Földművelésügyi M. Kir. Minister, 1896. 87–88.

Áchim reformjavaslata ezt a struktúrát gyökeresen átformálta volna, utat nyitva a földforgalomnak, a tőkeáramlásnak. Az indítvány elsüllyesztése, a beteresztő képviselő kiszorítása a parlamentből, több évtizedes késedelemmel sújtotta a magyar gazdaság és nemzet fejlődését, valamint a falu felzárkózását Európa, s benne a Habsburg Birodalom fejlettebb régióihoz. Elmaradt a modern agrár-, ipar- és kereskedelem-politika térhódítása a Kárpát-medencében. (Az I. világháború kitörése előtt ez volt az utolsó lehetőség utat nyitni ezeknek a folyamatoknak.)

Jellemző például, hogy *Ausztria* villanyáram-felhasználása – egy főre számítva – már egy-két évtized múlva négyszerese volt a magyarországinak. Az iskolázottság, az urbanizáció és számos más gazdasági és szociális szektor területén konkrét számok sora jelezte elmaradásunkat. Stájerországtól, Tiroltól vagy például Csehországtól is. Áchim mindezt világosan látta, s ezen akart változtatni. Ez egyben jelzi, hogy nem csupán a Viharsarok, hanem egész *Magyarország jövőjének politikusa volt*.

Szomorú valóság, hogy mindig, *amikor történelmünk során a reformellenes erők elveszejtették, kiszorították az Áchim Andrásokat* – akár a Tessedik Sámueleket, a Széchenyi Istvánokat vagy a Nagy Imréket, velük együtt *eszméiket* –, *azzal együtt elbukott, hosszabb-rövidebb időre lelassult a magyar progresszió is*. Ez talán egyben legfőbb oka lett Magyarország elmaradásának, agrártársadalma és gazdasága archaikus voltának. Áchim fellépését, életútjának tanulságait is ezen összefüggések ismeretében lehetséges és indokolt vizsgálni.

Ahogy azt is, hogy – a hivatalos Magyarországon – mikor hallgatják el, vagy mikor, s miért mondják ki új Áchim Andrások nevét, méltatják-e tetteiket, vagy elhallgatják bátor fellépéseiket, üzenetüket a jövőnek.

*

Áchim igazsága nem érkezett el az első világháborút követően sem. Az 1920 utáni új országhatárok között is fennmaradt a „grófi szérű” és szelleme Magyarországon. Majd 1938-ban lehetett olvasni, hogy *„minden nacionalizmus hazugság, minden szociális politika ámtás ebben az országban, amely nem a parasztság sorsából, a földkérdésből, egy nagy földreformból indul ki, s amely másutt keresi a megoldást és kibontakozást...”*¹⁶

A megoldás *ígéretét* – százados késéssel – 1945 tavasza hozta el Magyarországon. Maradt lecke a 21. századra is. Áchim András nevét felvette az 1945-ben alapított Agrártudományi Egyetem kollégiuma. Sokan kezdtük ott tanulmányainkat.

Igazgatónk, a később Martonvásárt vezető *Györffy Béla* akadémikus volt. Az egykori népi kollégiumból diákszálló lett.

(Áchim András születésének 130. évfordulóján tartott budapesti tudományos konferencián 2001-ben mondott előadás alapján.)

Romány Pál

TÓTH TIBOR EMLÉKEZETE (1941–2011)

Három hónappal 70. születésnapja előtt, 2011. február 3-án halt meg, tele tervekkel és már soha meg nem valósítható elképzelésekkel. A debreceni agrártörténeti iskola tagjaként az én tanítványomnak is vallotta magát, de be kell vallanom a modern ökonometriai módszerek megismerésében én sokkal többet tanultam tőle, mint ő tőlem. Egész életében az állandó megújulás jegyében élt, pályájának számos olyan eleme volt, amit azok sem mindig tudtak követni és magyarázni, akik közvetlen baráti köréhez tartoztak. E sorok íróját is ezek közé számította, a tanár–diák kapcsolat már debreceni egyetemista korában baráti viszonyra alakult, amelynek eredményeként végtelen hosszúságú beszélgetéseket folytattunk, hol személyes találkozásokon, hol a telefontársaságok profitját gyarapítva.

Egyetemista éveit nem számítva, életének fontosabb szakaszai dunántúli városokhoz kapcsolódtak, szülővárosához Szigetvárhoz, Csurgóhoz, ahol középiskolai tanulmányait végezte, Kaposvárhoz, ahol középiskolai tanár, majd levéltáros és fő-levéltáros volt, Pécshez, ahol az egyetem Közgazdasági Karán a Gazdaságtörténeti Tanszék oktatója, tanszékvezető professzora volt, s évekig az Egyetemi Könyvtár főigazgatói tisztségét is betöltötte, Győrhez, ahol a frissen szerveződő egyetemnek, de az új Kaposvári Egyetem Agrárgazdaságtani Tanszékének is professzora volt. Közben, egyetemi tanári kinevezése előtt feladatot vállalt az MTA Dunántúli Regionális Kutatóközpontjában, s 1983 előtt Budapesten a KSH Történeti Statisztikai Kutatócsoportjában is. 1990 után Antall József kormányában a Mezőgazdasági Minisztériumban államtitkári funkciót is betöltött, mert úgy vélte, a rendszerváltásban az újat akaró értelmiségieknek feladatokat kell vállalniuk. Debrecenbe, saját vallomása szerint, az ottani, Szabó István nevével fémjelzett, agrártörténeti iskola vonzotta, s ha a mesterrel nem is találkozhatott, tanítványaival baráti kapcsolatokat alakított ki. Egyetemi doktori értekezését az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen Szabad Györgynél, annál a professzornál védte meg, akit igazi iskolateremtő egyéniségként tartanak számon. Kapcsolatai nemcsak a gazdaságtörténet hazai és külföldi művelőivel voltak élénkek és eredményesek, de különféle keresztény szervezetekkel is Leuwentől Rómáig. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság mellett tagja volt az Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságnak s többek között a Társadalomtudományok Pápai Akadémiájának és az újjalakult Templomos Lovagrendnek is (temetésén rendtársai is búcsúztak tőle).

Különleges tehetsége, matematikai jártassága már egyetemista korában is megnyilvánult. Tudományos tevékenységét is végigkísérték az újat keresés és akarás mozzanatai. Egyetemi doktori témáját (Adács község XVII–XIX. századi gazdasági viszonyai) még debreceni egyetemista korában alakította ki nem függetlenül attól a forrásanyagtól, a kataszteri iratoktól, aminek tudományos feldolgozására Szabad György tanítványai és e sorok írója vállalkoztak először.

Kandidátusi értekezése és az ebből született két könyv (*A mernyei uradalom a feudalizmus utolsó időszakában* és a *Nagybirtoktól a nagyüzemig*) valójában annak a terjedelmes iratanyagnak a feldolgozásai voltak, amelyet kaposvári levéltáros korában ismert meg és ren-

dezett. Tóth Tibor első kötete, amely a jobbágyfelszabadításig mutatja a piarista rend mernyei uradalmának történetét, módszerét tekintve még a Domanovszky-iskola által kialakított és a Szabad György, vagy Für Lajos által megújított úton járt, a másodikban azonban már megjelentek azok az új ökonometriai módszerek (mátrix és korreláció-számítás, faktoranalízis stb.), amelyek eredményeként Tóth Tibor minden eddiginél világosabban tudta kimutatni, hogyan alakult át a mernyei uradalomban a reformkori árutermelő majorsági nagybirtok intenzíven termelő nagyüzemmé. Az ágazati kapcsolatok történeti változásainak vizsgálatával Tóth Tibor könyve először felelt meg a mezőgazdasági üzemtanokban már korábban is elemzett, de történeti forrásanyagban még nem bizonyított feltételeknek. (Mellékesen jegyzem meg, hogy a föld, tőke, munka hármasságára épülő vizsgálatok gyökeresen ellentmondtak az akkor még kötelező „marxista” felfogásnak.) Ez a szemlélet és metódus jellemezte azt a könyvét is, amellyel akadémiai doktori fokozatot szerzett. (A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években.) Ebben az elemzésben teljességedt ki Tóth Tibor kvantitatív és a modern ökonometria minden eszközét felhasználó, maig is példamutató módszere, amellyel a két háború közötti magyar mezőgazdaság olyan sajátosságaira is fényt derített, amelyekre eddig nem figyelt fel a történettudomány. Könyve maig is mintapéldája a közgazdasági megközelítés történeti alkalmazásának. A matematikai statisztikai elemzések regionális és egy üzemtípusra kiterjedő alkalmazását azonban már korábban is kipróbálta a dunántúli kisüzemek gazdálkodásának vizsgálata során. (A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években /Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására/). Nagy hatású, két kiadásban is megjelent könyvet írt *Ellentét vagy kölcsönösség?* címmel. Ebben többek között arra a politikai kérdésre is válaszol, amelyet úgy tettek fel, hogy a nagyüzem vagy kisüzem üdvöztíti-e a magyar mezőgazdaságot? Ismeretes, hogy a hivatalos politika a Horthy-korszakban a nagyüzemek, a népi írók a kisüzemek mellett szavaztak. A földosztás után úgy tűnt, hogy Magyarország a kisparaszti üzemek országa lesz, a „fordulat éve után” pedig az erőszakos szövetkeztesítéssel a nagyüzemek országává változott. Tóth Tibor a tőkés korszak agrárfejlődését áttekintve az egyik oldalon megkülönbözteti a nagybirtokot, a nagybirtoküzemet és a nagyüzemet, a másikon az önellátó gazdaságot, a kisárutermelő családi gazdaságot s a piacra termelő, üzleti jellegű kisüzemet. Végző konklúziója pedig az „korszakokként, rövid távon az ellentét volt a kölcsönhatások meghatározó eleme, tendenciaszerűen, hosszú távon és döntően pedig a kölcsönösség.”

A magyarországi agrártörténetben kevésbé vizsgált kérdésre irányította a figyelmet abban a könyvében, amelyben a „kölcsönforgalmat” elemezte egy olyan korszakban, amikor hitelintézetek még nem léteztek, annak a forrásanyagának az alapján, amelyet kaposvári levéltáros korában tárt fel. (*Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban /1756–1812/.*)

Könyvek mellett számos elméleti és gyakorlati kérdést tisztázott tanulmányaiban, amelyek fő publikációs fóruma a Kanyar József által szerkesztett és országos hírnevet szerzett *Somogy megye múltjából* című évkönyv, és nem mellékesen az *Agrártörténeti Szemle* volt. A könyveiben megjelenő elméleti kérdéseket gyakran már előzetesen tisztázta tanulmányaiban. Így cikket írt a jövedelembiztosításról és a tisztí százalékról, vagy a nagyüzemi szerkezet és szemléletmód kialakulásáról a mernyei uradalomban, a tőkés kori agrár vállalatok tipizálásának módszertani kérdéseiről, a mezőgazdasági termelési feltételek arányosságáról, a föld és termelés viszonyáról, vagy a mezőgazdasági jövedelmezőség és a vállalati típusok összefüggéseiről, a termelés és újratermelés költségéről és áráról az agráriumban. Ezek a tanulmányok is azt mutatják, hogy Tóth Tibor úttörő munkát végzett annak érdekében, hogy összekapcsolja az agrárgazdaságtant és az agrártörténetet. Önképzéssel szerzett olyan felkészültséget, amellyel ezt a feladatot a legmagasabb színvonalon tudta megoldani. Ugyanakkor számtalan

publikációja jelent meg a hagyományos agrártörténeti témákról is. Tanulmányt írt a juhtenyésztésről, az elkülönítésről és a jobbágyfelszabadításról, az ipari növények termeléséről, a terméseredményekről a mernyei uradalomban, a Somogy megyei állattenyésztés kezdeteiről és szarvasmarha-fajtaváltásról a 19–20. század fordulóján, néhány településhálózati, igazgatási és regionális átalakulási kérdésről is. Szerteágazó érdeklődése megjelent tanulmányaiban is, amelyek fontos kérdésekre hívták fel a szakmai közvélemény figyelmét.

Tóth Tibor halálával e sorok írója felejthetetlen barátját, a magyar agrártörténet-írás pedig új kutatási irányokat kijelölő és megvalósító alakját veszítette el fájdalmasan korán és pótolhatatlanul.

Orosz István

KOVÁCS TERÉZ: A PARASZTI GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSA

Budapest, L'Harmattan, 2010.

Kovács Teréz szociológusként a tanyakérdés, majd a posztszocialista agrárátalakulás kutatójaként, a „Falukonferenciák” szervezőjeként vált ismertté. Ez az érdeklődése befolyásolta akkor is, amikor a nagydoktori értekezéshez választott témát, ugyanakkor az a szándék is vezérelte, hogy történeti megközelítéssel nyúljon a választott kérdéskörhöz. Így történt, hogy „Az egyéni gazdálkodás és területi különbségei” című akadémiai doktori disszertációjában a paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulását négy történelmi rendszeren keresztül (hűbéri, kapitalista, szocialista, új-kapitalista) követte nyomon. Ennek a nagy ívű műnek a szélesebb olvasóközönség számára átdolgozott változatát jelentette meg a L'Harmattan kiadó 2010-ben.

Ez a kötet kronologikusan három nagy részből tevődik össze. „A parasztság története” című első fejezet visszanyúlik a jobbágság, a jobbágyszabadság koráig. Már itt is alkalmazza a szerző azt a megközelítést, amely végigkíséri az egész művet. „A regionális megközelítés révén sor kerül a magyar viszonyok régiókénti különbségeinek elemzésére, és a hazai helyzetnek az európai térben való elhelyezésére. [...] a könyv a különböző korokban a legmarkánsabb nyugat-európai és kelet-európai sajátosságokra is felhívja a figyelmet.” (12. o.)

Közismert, hogy a jobbágyszabadsággal Magyarországon éles választóvonal keletkezett a mezőgazdaságból élő népességben belül. Azok számára, akik földdel szabadultak fel, megnyílt a lehetőség a birtokos gazdai létre, míg a földnélküli zsellérek számára vagy bér-munka vállalása, vagy földbérlet szerzése jelenthette a megélhetés forrását. Kovács Teréz is e választóvonal mentén vizsgálta a kapitalizmus kori gazdasági és társadalmi átalakulást, s annak regionális sajátosságait.

A recenziens nagy örömmel fedezte fel, hogy a szerző külön alfejezetet szentelt a falukutató mozgalomnak, amelynek lényegi sajátosságát egy kortársuk, Bibó István így fogalmazta meg egy mondatban: „A falukutató irodalom válságirodalom, a magyar parasztság válságának irodalma.” Ehhez már csak azt teheti hozzá a jelenkor kutatója, hogy a vidéki Magyarország „újrafelfedezésére” ma, amikor az ország számos területe súlyos, néhol robbanás közeli válság-tüneteket mutat, ugyanolyan nagy szükség lenne, mint az 1930-as években volt.

A második kronologikus egység az 1945 és 1990 közötti viharos fél évszázadot tárgyalja. Ezzel egy olyan időszak kezdődött a magyar parasztság számára, amikor másfél évtizeden keresztül, majd minden harmadik-negyedik évben történt valami a legféltebb kincsükkel, a földdel. Sokszor és sokféleképp megfogalmazták már a kutatók: a föld volt a legállandóbb és legbiztosabb tényező a gazdálkodásban. A termést tönkretelhette az aszály, fagy, jégverés, az állatokat elpusztíthatta egy járvány, a pénz elértektelenedhetett, de a föld megmaradt. A földhöz való ragaszkodást nemcsak az magyarázza, hogy ez volt a család megélhetésének a záloga, hanem az is, hogy a birtokolt föld határozta meg az adott család helyét a helyi társadalomban. A parasztság generációról generációra öröklődő tapasztalata volt, hogy egyedül a családi birtok, a gazdasági önállóság adott társadalmi rangot, megbecsülést a falusi emberek-

nek. Nem véletlen hát, hogy a földjéhez, gazdai önállóságához ragaszkodó parasztság ellenállása miatt a mezőgazdaság szovjetizálása bizonyult a legnehezebb feladatnak a kommunista párt számára. Az 1950-es évek első felében kétszer kudarcba fulladt a kolhozosítási kísérlet, s végül csak harmadik nekifutásra, 1961-ben sikerült befejezni a mezőgazdaság „szocialista átszervezését”.

A szerző, akit minden vizsgált periódusban a gazdasági és társadalmi viszonyok érdekeltek leginkább, az államszocialista időszakban is ezekre helyezte a hangsúlyt. „A nagyüzemi gazdálkodás sikeressé válása” című alfejezetben lépésről lépésre követte nyomon, miként távolodtak el a hazai termelőszövetkezetek a mintául szolgáló szovjet kolhoz-modelltől. Az 1960-as évek második felétől szokás volt dicsekedni a magyar mezőgazdaság eredményeivel. Csak arról feledeztek meg az akkori politikusok, hogy ebben meghatározó szerepe volt az alulról jövő, józan paraszti kezdeményezéseknek, s ezek kényszeredett, fokozatos megvalósításának. A hatalom és az agrártársadalom között sajátos párbeszéd, interakció kezdett kifermődni az 1960-as évek során, s abban, hogy ez tartóssá tudott válni, döntő szerepe az agrárlobbinak volt.

A szocialista mezőgazdaság tárgyalásába Kovács Teréz beillesztett egy olyan részt is, ahol a társadalmi következményekkel, az életforma átalakulásával foglalkozik. Az 1960-as, 1970-es évek kapcsán arra a megállapításra jut, hogy az egykori, magánparaszti múlthoz kötődő és az újonnan keletkezett presztízsértékek keveredése ment végbe. Az új körülményekhez való sikeres alkalmazkodás mellett megfigyelhető a tradicionális paraszti mentalitás és értékorientáció továbbélése is.

A megszakítotttság és folytonosság kettőssége az a szempontrendszer, amelynek segítségével a rendszerváltás utáni újabb radikális átalakulást értelmezte a szerző. A magyar mezőgazdaság 1945 utáni történetének harmadik nagy szerkezeti változására az 1990-es években került sor. A cél a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása, a magántulajdon dominanciájának megteremtése (visszaállítás) volt. A kárpótlási törvények, a földárverések és a tsz-átalakulás következtében az évtized első felében a magántulajdon aránya 70–80%-ra nőtt.

Kovács Teréz vizsgálódásának fókuszába az a kérdés került, hogy kikből lettek egyéni gazdák a rendszerváltás után. S emellett az is érdekelte, hogy a földhasználatban kialakuló regionális különbségeknek milyen történelmi gyökerei mutathatók ki? Ezekre a kérdésekre csak a statisztikai adatsorokból sajnos nem kapható kielégítő válasz, ezért a szerző is új forrásokat keresett. 2005-ben húsz élettörténeti interjút készített főfoglalkozású egyéni gazdákkal. Ezekről a „Gazdaportrék” című kötetben tájékozódhat részletesebben az érdeklődő olvasó.

Kutatómunkája eredményét így foglalta össze: „A könyv megírása kezdetén az akkori irodalmi ismereteim és a kutatási tapasztalatom alapján magam is azt állítottam, hogy a parasztság megszűnt. A könyv megírása során a történelmi háttér kutatása, a jelenlegi empirikus vizsgálataim, ezen belül is különösen a paraszti társadalom humán tőkéjének, a szokásoknak és a habitusnak az értékelése alapján jutottam új következtetésre, mely szerint a parasztság nem szűnt meg, hanem átalakult. [...] A folyamat, amelyet az átalakulás szóval jelöltem, során a parasztokból egyéni gazdák lettek. Ez az átalakulás úgy ment végbe, hogy érvényesült a folytonosság és a megszakítotttság. A folytonosságot a családok őrizték meg, a megszakítotttságot a mindenkori hatalmi viszonyok idézték elő.” (222. o.)

Az egyéni gazdálkodás térbeli különbségeire áttérve megállapította, hogy az egyéni gazdálkodás a rendszerváltás után az Alföldön terjedt el leginkább. „Ha összehasonlítjuk Észak-Magyarországot és az Alföldet, akkor bizonyítva látjuk, hogy nemcsak a munkahelyek hiányának, hanem a történelem során kialakult és generációkon keresztül átadott humán tőkének is szerepe van abban, hogy a rendszerváltás után valaki a mezőgazdaságot választja. A munkanélküliség hasonlóan magas mindkét régióban, de a mezőgazdaság az Alföldön az emberek

megélhetésében jóval nagyobb arányban vált fő vagy mellékjövedelmi, illetve megélhetést segítő forrássá, mint Észak-Magyarországon.” (229. o.)

A könyv zárógondolata az 1945 utáni történelmünk egy furcsa paradoxonára utal, nevezetesen arra, hogy Kovács Teréz kutatásai szerint „az újkapitalizmusban a gazdagparasztiok – azok közül is leginkább az egykor kulákklistára kerültek – leszármazottai számarányukhoz képest gyakrabban váltak egyéni mezőgazdasági főfoglalkozású gazdákká. Tehát a családban megőrizték az ősök sikerének és kudarcának hírét, és az utódok nagyobb hévvel láttak hozzá a gazdaságuk revitalizálásához.” (230. o.)

Varga Zsuzsanna

BALÁZS GÁBOR: A FÖLDMŰVELÉSÜGYI SZAKIGAZGATÁS TÖRTÉNETE PEST MEGYÉBEN 1944–1950

Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 2011. 187 oldal

A Pest megye történetének feltárása érdekében életre hívott Pest Megye Monográfia Közalapítvány kiadásában, az *Előmunkálatok Pest megye monográfiájához* című sorozat 8. köteteként látott napvilágot Balázs Gábor könyve, amelynek alapjául a nemrégiben doktorált szerző disszertációja szolgált. A könyv témáját tekintve nem a jelenleg „divatosnak” nevezhető, nagyobb érdeklődésre számot tartó alkotások közé sorolható, ugyanakkor a szinte „szűzföldnek” számító mezőgazdasági szakigazgatás ilyen mélyrehatóan alapos elemzése mind az agrár-történet, mind a közigazgatás-történet szempontjából nézve egyaránt fontosnak tekinthető.

Balázs Gábornak e témakörben több rész tanulmánya is született már, amelyek jórészt a Pest Megyei Levéltár kiadványaiban olvashatóak (*A földigénylő bizottságok működése Pest megyében 1945–1947, Az erdészeti szakigazgatás Pest megyében 1944–1950 között*), de jelentek meg írásai a *Levéltári Szemlében* és az *Agrártörténeti Szemlében* is.

E munka nagyjából a Pest Megyei Levéltár iratanyagán alapszik. A korszak igazgatásának természetéből adódóan mindez számos fond átnézését tette szükségessé. A megyei általános igazgatásra és kimondottan a mezőgazdasági szakigazgatási szervekre vonatkozó iratanyag feldolgozása mellett a szerző számba vette a II. világháború utáni években létrejött sajátos, az ún. néphatalmi szervek fennmaradt dokumentumait is. Mindamelllett az 1950-ben bekövetkezett változások, azaz a tanácsrendszer létrejötte, a tanácsi iratanyag átvizsgálását is szükségessé tette, de hasznos adaléku szolgáltak a pártiratok is. Itt jegyezzük meg, hogy – tekintettel a felhasznált források sokaságára – a könyv végén nem ártott volna a jobb áttekinthetőség kedvéért a levéltári fondokat tételesen felsorolni, míg a lábjegyzetek könnyebb átláthatósága végett elegendő lett volna a levéltári jelzet feltüntetése az ugyanazon forrásmegjelölések sorjázatása helyett.

A primer forrásokat a témával kapcsolatos széles skálán mozgó szakirodalom, illetve a vonatkozó jogszabályok sokasága egészíti ki. A szerző imponálóan gazdag szakirodalmi tájékozottsága ugyanakkor előidézőjévé vált annak, hogy olykor a fellelhető eredeti források helyett is azokra hivatkozik.

A könyv szerkezetét tekintve egy bevezető fejezet mellett további három részre tagolódik, amelyeket az összegzés zár.

A bevezető fejezetben a célkitűzések, az alkalmazott módszerek, a felhasznált források bemutatása és a historiográfiai áttekintés után a szerző a kiegyezéstől kezdve a mezőgazdasági szakigazgatás rövid történeti fejlődését vázolja. Ezen belül is kiemelten szól – a napjainkban is oly sokat emlegetett – Darányi Ignácról, aki tizenkét évig állt az 1889-ben felállított Földművelésügyi Minisztérium élén. Hasonló mód nagy hangsúllyal kerül sor az 1942. évi XVI., a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló törvény ismertetésére, amely az alapfokú földművelésügyi szakigazgatás szempontjából is meghatározónak bizonyult, hiszen ennek köszönhetően jöttek létre a községi gazdasági eljáróságok.

A következő – csupán mintegy tízoldalas fejezetben – Balázs Gábor a magyar közigazgatás 1944 és 1948 közötti szakaszát tekinti át. Köztudomású, hogy a II. világháború után az azt megelőző közigazgatási rendszert élesítették újjá, amihez akkor még a szovjet katonai szervek is ragaszkodtak, hiszen a hadsereg ellátása megkövetelte a hátszországban uralkodó rendet. A közigazgatás helyreállítása azonban nem volt zökkenőmentes, hiszen nagyon sokan az oroszok megérkezése előtt elhagyták posztjukat. A megfelelő apparátus biztosítását nehezítették még az igazolási eljárások és a B-listázás, amelyeket a szerző szintén érint. Felhívja a figyelmet, hogy az igazolások *„önmagukban nem okoztak alapvető változást a közigazgatás személyi állományában”* (19. o.), hiszen országosan a tisztviselők 96,7%-át igazolták. Pest megyében, bár az országos arányokat tekintve valamivel több hivatalnok esett szankcionálás alá, de a 90%-ukat itt is érintetlenül hagyták. Ami viszont nagyobb súllyal esett latba, az a B-listázás volt, mivel ennek következtében az apparátus körülbelül 15%-át sikerült leépíteni, majd az így felszabadult álláshelyekre már a kiépülő új hatalmi elit emberei kerülhettek be. A fejezetet érintően két fontos kérdésről esik még szó. Az egyik a megye vezetőinek, a főispánoknak a kinevezése, amely pozíciókért – a pártközi értekezletek keretében – a koalíciós pártok kiélezett küzdelmet folytattak. A másik, amiről végezetül szólni kell, a rendkívüli néphatalmi szervek szerepe. Ezek közül a legfontosabbak a már 1944 utolsó hónapjaitól megszerveződő nemzeti bizottságok voltak, a mezőgazdasági szakigazgatást tekintve ugyanakkor a földigénylő és a termelési bizottságokat kell kiemelni, amelyekre a könyv további részeiben is többször történik utalás. E rövid, ám tömör és lényegre törő fejezetben a szerző nagyon logikus gondolatmenetet követve tekinti át a háború után kialakult közigazgatás rendezésére irányuló folyamatokat.

A harmadik, lényegében a könyv címét ténylegesen kifejtő fejezetben Balázs Gábor először az általános igazgatási szerveket ismerteti, illetve azon belül természetesen azoknak a mezőgazdasági szakigazgatás terén végzett feladatait. A megyei szintet érintve szól az 1876-ban felállított közigazgatási bizottságról, illetve annak gazdasági albizottságáról. A központi elgondolások legfontosabb végrehajtói a már a század elején életre hívott, majd 1945-ben újjászervezett gazdasági felügyelőségek voltak, amelyek feladatait a szerző részletesen elemzi, kiemelve, hogy mennyire fontos volt a felügyelők szakmai felkészültsége, hiszen ezt a tisztséget csak mezőgazdasági akadémiai végzettséggel lehetett betölteni. Bár a felügyelők teendőit a szerző kimerítő mélységben tárgyalja, ugyanakkor elmulasztott rávilágítani olyan, a megértést nagyban gátló tényezőre, hogy ezek a felügyelőségek, milyen szinten, hogyan is szerveződtek meg. Azaz nem derül ki a szövegből, hogy a felügyelőségeket megyei szinten alakították meg, ám az egyes felügyelők székhelyéül a járások központjai szolgáltak. A szakigazgatás alsó fokú szerveként a községekben lévő gazdasági előjárók funkcionáltak, majd 1948-ban ezt a tisztséget megszüntették, helyébe a gazdajegyzői hivatal lépett.

A harmadik fejezetben belüli legterjedelmesebb rész a *Földbirtok-politika* alcímet viseli. Ennek keretében a földreformot végrehajtó igazgatási apparátust mutatja be a szerző. Ezek közül a legfontosabb szerepet a megyei földbirtokrendező tanács és a mellette működő, a hivatali ügyek intézésére életre hívott megyei földhivatal játszotta. Ezt a felállást a 132 000/1947. F. M. rendelet módosította, miszerint a megyei földbirtokrendező tanács megszűnt, s helyét mint elsőfokú

földbirtokrendező hatóság, a megyei földhivatal vette át. Balázs Gábor itt azonban helytelenül fogalmaz, hiszen a leírtak azt sejtetik, hogy nem a földbirtokrendező tanács, hanem a földhivatal szűnt meg. Csak a szöveg további olvasása során válik nyilvánvalóvá, hogy nem erről van szó (48. o.). A következő oldalakon a megyei földhivatal egyes osztályaival, illetve azok feladataival ismerkedhetünk meg. Ezek részletekbe menő bemutatását jelen keretek között a recenzens nem tartja indokoltnak, amit azonban talán érdemes megjegyezni, hogy a hivatal keretei között működött a telepítési csoport is. Ez a csoport volt hivatott a svábok kitelepítése után a családok itt maradt vagyonának leltározására és átvételére, illetve a csehszlovák–magyar lakosságcsere következtében hazánkba kerülő szlovákiai magyarok letelepítésére és gondozására. Ezen hivatali egység bemutatása kapcsán a szerző nagyon hasznos adalékkal szolgál a Pest megyei telepítésekről, kiemelve, hogy a sváb kitelepítés (116 945 személy) Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyét érintette a legnagyobb mértékben, hiszen az országot elhagyó svábok közel egyharmada innen kényszerült elmenni (41 303 személy).

A földreform kapcsán megkerülhetetlen, hogy szó ne essék a földosztás munkálatai során orozslánrészt vállaló községi földigénylő bizottságokról, amelyek országosan mintegy 3200 településen közel 30 000 taggal alakultak meg. A szerző érzékletesen, Pest megyei példákön keresztül megvilágítva mutatja be a földigénylő bizottságok működését. Ezt az alfejezetet a földreform Pest megyei eredményeit taglaló rész zárja.

A következőkben a mezőgazdaság egyes ágazatainak szakigazgatását mutatja be Balázs Gábor. Ezek közül az első rész az erdészeti szakigazgatást vizsgálja, amit a szántóföldi termeléssel összefüggő igazgatási feladatokat ellátó szervek ismertetése követ. Itt a recenzens meglátása szerint a kohézió csorbát szenved. A szántóföldi termeléssel összefüggő igazgatási feladatokat ellátó szerveket illetően ugyanis olyan kérdések (a termelési kötelezettség bevezetése, a parlagterületek megművelése vagy akár a szerződéses termeltes) kerülnek elő, amelyek sokkal inkább kapcsolódnak a háború utáni mezőgazdasági termelés újjászervezéséhez, így inkább a földbirtok-politika utáni fejezetként lehetett volna beilleszteni. Ugyanez igaz a gépállomások felállítását bemutató részre, amivel kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy itt talán részletesebben lehetett volna írni a Pest megyei gépállomásokról is. A szerkesztést érintő újabb észrevétel, hogy a könyvet záró kisebb fejezetek (A szakoktatás; A kísérletügy és a kutatás; A közellátás és a beszolgáltatás; A mezőgazdasági hírszolgálat stb.) úgy néznek ki, mintha a kertészeti szakigazgatás alá tartozó fejezetbe lennének besorolva, noha ezek önálló kis tartalmi egységek.

A negyedik nagy fejezetben a szerző mintegy kitekintés jelleggel már a szovjet mintákat követő tanácsrendszerbe enged bepillantást. Ennek előzményeként azonban kitér egy átmeneti szervnek tekinthető hivatal, a mezőgazdasági igazgatóságok bemutatására. Ezzel kapcsolatosan egy olyan észrevételt is tehetünk, amely ismét a szerkesztést érintő problémákat vet fel. Meg kell ugyanis jegyezni, hogy az egyes ágazatok bemutatásánál is előkerül a mezőgazdasági igazgatóság, de részletesebben csak a most említett fejezetben ismerteti a szerző. Legalább utalás szintjén, akár egy lábjegyzetben tanácsos lett volna utalni arra, hogy ennek részletesebb kifejtése hol történik majd meg.

A könyv hasznos kiegészítője lehetett volna – a korszakot jellemző személycserék miatt is –, ha a szerző a Földművelésügyi Minisztérium irányítóit felsorolja, akár egy-egy rövid életrajzzal is gazdagítva azt. Nem ártott volna odafigyelni az egyes hivatalok, tisztségek helyesírásának következetességére is (például országos termelési miniszteri biztos [94. o.], majd két oldallal később: Országos Termelési Miniszteri Biztos [96. o.]). Ugyancsak nagyobb figyelmet kellett volna szentelni a rövidítésekre és azok feloldására, hiszen van olyan szerv, amelynek a teljes neve nem szerepel a könyvben (például MOSZK [61. o.], más esetben viszont az Országos Földbirtokrendező Tanács zárójeles rövidítése többször is előfordul [48., 70., 80. o.]).

Az intézmény-történetet általában jellemző száraz nyelvezeten Balázs Gábor fogalmazási stílusának köszönhetően sikeresen túllépett. Az egyes szervek, azok feladatainak bemutatását megkövetelő katonás rendet olyan, a megye sajátosságait tükröző adalékokkal oldotta, amelyek a könyv olvashatóságát jelentősen elősegítik. Ilyen például az a momentum, amikor is a méhészeti szakigazgatás keretében megtudjuk, hogy a Pest megyei erdők – elsősorban akác-erdők – újjátelepítése révén a legkevesebb méhállománnyal és a legkevesebb méhészszel a legtöbb, kiváló minőségű akácmézet itt termelték (128. o.). A műben számos táblázat segíti a könnyebb áttekinthetőséget, amelyek közül ki kell emelni az egyes ágazatokhoz tartozó szerveket rendszerező táblázatokat. Itt ugyanis az adott hivatal jogelődje és jogutódja is fel van tüntetve az alakulás, illetve a megszűnés időpontjával együtt, s mindezt a szerző hasznos megjegyzéseivel egészíti ki. Összességében elmondható tehát, hogy Balázs Gábor nem kis feladatot vállalva hosszú, kitartó munka eredményeként hiánypótló munkával gazdagította a hazai közigazgatás- és agrártörténeti szakirodalmat.

Tóth Judit

TÓTH JUDIT: PADLÁSSÖPRÉSEK KORA. A BESZOLGÁLTATÁS PEST MEGYÉBEN

Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 2011. 174 oldal

A Pest Megye Monográfia Közalapítvány tavaly év végén megjelentette a megyei levéltár három, közelmúltban doktorált kollégájának disszertációját. Ezen, a hazai közgyűjtemények és tudományos műhelyek lehangoló anyagi helyzetét ismerve dicsérendő vállalkozás kereteibe illeszkedik Tóth Judit értékes, és a maga nemében megkerülhetetlen munkája.

A szerző tudományos munkássága szorosan kötődik a Pest Megyei Levéltárhoz, ahol 2006 óta rendszeres előadója az intézmény levéltári napjain tartott konferenciáknak. Emellett az intézmény által ezekben az években kiadott tanulmánykötetekben is rendre szerepeltek írásai. A tanulmányai és előadásai elsősorban a magyar és mindenekelőtt a Pest megyei mezőgazdaság 20. századi történetét mutatják be.

Továbbá a szakterület legfontosabb orgánumban, az *Agrártörténeti Szemlében* is közölt önálló tanulmányt (Mezőgazdasági versenyek az '50-es évek első felében Pest megyében).

E kötet a szerző a Debreceni Egyetemen megvédett doktori disszertációjának önálló kiadványként megjelentetett változata. A szöveg a Bevezetés és az Összegzés között öt fejezetre és harminchárom alfejezetre tagolódik. A munka főszövege után a Szakirodalom (71 mű) felsorolásával találkozhatunk, amit a levéltári források (31 db), majd az egyéb forráskiadványok (18 mű) követnek. A műben 720 lábjegyzet található. Külön figyelmet érdemel a Begyűjtési értelmező szótár, amely segít bennünket a kor ma már sokszor oly nehezen megfeythető terminológiájának értelmezésében. A forrást itt is fontosnak tartottam volna feltüntetni.

A könyvet a kutató terület irányító minisztériumok vezetőinek a felsorolása, majd a témához kapcsolódó dokumentumok másolatai zárják.

Az önálló kötetként megjelent disszertáció egyik legfontosabb érdeme: olyan témát bont ki, amely távolról sem tartozik azon területek közé, amelyek manapság a hazai történettudományban szinte borítékolhatóan elismerést hoznak szerzőjüknek. A kötet recenzense maga is a magyar közigazgatás-történettel foglalkozik, így tisztában van azzal, hogy egy ilyen jellegű

munka mögött milyen hatalmas mennyiségű – precizitást, aprólékos és gondos rendszerezést igénylő – munka van.

A dolgozat azt a korszakot vizsgálja, amikor Magyarországon, a szovjet megszállási övezet többi országához hasonlóan, a politikai vezetés az ipar fejlesztésének anyagi alapjait a mezőgazdaságból elvont javakból kívánta megteremteni. Ennek volt eszköze a beszolgáltatás. A folyamat nem volt, nem lehetett tisztán gazdasági természetű: a beszolgáltatás, és a józan ész számára felfoghatatlan mértékű, az ország természeti adottságait teljesen figyelmen kívül hagyó iparosítás ugyanis a hatalmi elit szándékainak megfelelően kihatott a társadalomban lejátszódó folyamatokra is. A változások a nehézipari munkásság megerősödése mellett a kollektivizálás révén az önállóan gazdálkodó parasztság ellehetetlenülését, illetve társadalmi osztályként történő eltűnését is magukkal hozták. Ezekbe a társadalmi–gazdasági folyamatokba ágyazódott bele a kulákság kriminalizálása, egzisztenciális ellehetetlenítése is. Fontos itt megjegyezni, hogy 1948 és 1955 között több mint 400 000 gazdálkodó került a bíróság elé a közellátás veszélyeztetésének vádjával, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem tudott eleget tenni a beszolgáltatási kötelezettségeinek, nem tudta a rá kivetett adót befizetni.

Tóth Judit kitűnően szerkesztett dolgozata ezeket a folyamatokat boncolgatja egy sajátos aspektusból tekintve a kor történelmére; az intézménytörténetet, a hatalmi rendszer működését vizsgálja, és így gazdagítja ismereteinket azokról a tragikus folyamatokról, amelyek következményeként megszűnt hazánkban a történeti parasztság.

Ezt követően feltétlenül érintenünk kell a dolgozat forrásainak kérdését. A szerző adatait elsősorban a Pest Megyei Levéltárban fellelhető megyei tanácsi begyűjtési osztály iratainak feldolgozásával nyerte. Fontos forrás volt számára emellett az MDP országos és helyi vezető szerveinek és illetékes bizottságainak, továbbá a mezőgazdaságot irányító, a begyűjtést felügyelő minisztériumoknak a Magyar Országos Levéltárban őrzött anyaga. Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy a rendszerváltás óta szabad megyei és országos források jórészt még feltáratlanok, ezért a dolgozat mindenképpen újszerűnek mondható. A feltáró és az előkészítő munkálatokon folyamatosan szorgoskodnak a hazai levéltárakban, így a kutatás lehetőségei is öröndetes módon napról napra bővülnek.

A szerző először a magyarországi beszolgáltatási rendszer kialakulását és működését tekinti át. Itt megtudhatjuk, hogy a lakosság életben maradása érdekében szó sem lehetett a háború alatt kialakult ún. Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer eltörléséről, jóllehet minden politikai erő programjában erre tett ígéretet.

Ezt követi a mezőgazdasági versenyeket tárgyaló, gondosan kimunkált fejezet, majd Tóth Judit azt mutatta be, hogy az osztályszempontokat is figyelembe vevő hatalomgyakorlás milyen motiváló tényezőket és milyen félelemkeltő eszközöket alkalmazott. A dolgozat a bíróságok szerepének elemzésével, és egy összegező résszel zárul.

Röviden ki kell tévünk a dolgozattal kapcsolatban néhány kritikus jellemzőre. Meglátásom szerint az 1953-as változásokat nem tárgyalja elég részletesen. A szerző a beszolgáltatást nem elsősorban gazdasági szempontból közelítette meg, ezért fontos volt a beadás összegyűjtésén belül játszott szerepét, annak módosulását kiemelni az összegző részben.

Vitathatónak érezzük Tóth Judit azon kijelentését, hogy a hatalom gyakorlói az 1955-ös visszarendeződéssel „mindent ott folytattak, ahol 1952-53-ban abbahagytak”, hiszen ezt csak a beszolgáltatással kapcsolatban jelenthetjük ki minden fenntartás nélkül. A mezőgazdaságban 1953 után az állami terményalapon belül csökkent a kötelező beadás súlya. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy 1955-től a begyűjtés nagy intenzitással folytatódott.

Meglátásom szerint a munkaversenyekkel kapcsolatos rész mind a dolgozat arányait, mind a beszolgáltatás végrehajtásában játszott szerepét tekintve egyaránt túlfelértékelt. A súlyozást azonban azzal magyarázhatjuk, hogy eddig szinte egyáltalán nem volt ez a téma kuta-

tott. Ez a fejezet azonban, tekintve, hogy a begyűjtési verseny ezen a téren az egyik legfontosabb hatalmi eszköznek számított, vitathatatlanul szerves része a munkának.

Fontos lett volna, ha a magyarországi beszolgáltatáshoz mintaként szolgáló modelleket is bemutatja az írás. Itt gondolunk a lengyel sajtóosságokra, ahol egészen a hetvenes évek elejéig fenntartották a rendszert. Ezzel ellentétes tendenciák bontakoztak ki Jugoszláviában, ahol az ötvenes évek elején megszüntették a beszolgáltatást. Bulgáriában már az 1951/1952-es gazdasági évben a szocialista szektor adta a beadás közel 70%-át.

A könyvben túlzottan aprólékos bizonyos részek bemutatása, ami feltehetően a forrásbőrségre vezethető vissza.

Ugyancsak célszerű a témában a jövőben folytatandó kutatásokkal kapcsolatban a megyei sajtó mint forrás mélyebb és tudatosabb kiaknázására törekedni.

Mindazonáltal a könyv nagyon komoly értékekkel rendelkezik. A szerző megfelelően tájékozott a téma szakirodalmában. Méltatnom kell továbbá a mű stilisztikai értékeit is: itt elsősorban azt kell elismernünk, hogy Tóth Judit nem azonosult azzal a magyar nyelvtől oly idegen fogalmazási stílussal, amely a korszak forrásait sajnálatos módon dominálja.

A dolgozat szakmai szempontból talán legértékesebb része a kormányzattörténeti háttérrel bemutatott fejezet. Itt a szerző elsőként szól a begyűjtést felügyelő legfelsőbb szervekről, köztük a korszak egyik legjellegzetesebb kreációjának is tartott Begyűjtési Minisztériumról. Eme speciális minisztérium felállításának jelentőségét megítélésem szerint az is jól mutatja, hogy élére a kommunisták első számú agrárszakértőjüket, a korábbi földművelésügyi minisztert, Nagy Imrét neveztették ki. Külön érdeme ennek a résznek, hogy Tóth Judit nem csupán a formális döntéshozó fórumokat mutatja be. Figyelme kiterjed a korszak azon szerveire is, ahol a tényleges döntések megszülettek: operatív bizottságok működése, a párt- és kormány megbízottak, majd később a miniszteri meghatalmazottak tevékenysége. Ezek olyan szegmensei e kérdéskörnek, amelyekkel a szakirodalom eddig csupán érintőlegesen foglalkozott. Rámutat arra is, hogy az országos begyűjtési terv sárokszámait a Népgazdasági Tanács javaslatára a Minisztertanács hagyta jóvá.

A legfontosabb döntéseket azonban az informális, vagy inkább úgy mondhatnánk, tényleges hatalmi centrumban, tehát az állampárt vezetésében hozták meg: ekkor már – az élet szinte minden területéhez hasonlóan – a Titkárság hagyta jóvá az országos terveket. Ezek lebontásában, végrehajtásában vettek csak részt a Begyűjtési Minisztérium illetékesei.

Ezen a részen belül rendkívül komoly szakmai teljesítménynek tartom a megyei szintű szervek bemutatását. A szerző ezekkel kapcsolatban számottevő mennyiségű levéltári forrásbázist tekintett át, így az aprólékos kutatómunka eredményeként a Pest megyében végbement jellemző folyamatokat a ránk maradt leghitelesebb, legközvetlenebb források alapján ismerhetjük meg.

Nagyon sok érdekességet tudunk meg ezeken az oldalakon a megyei apparátus működésének körülményeiről, a dolgozók családi és műveltségbeli háttéréről. A Pest Megyei Tanács begyűjtési osztályán dolgozó tizenhárom főből öten csak általános iskolai végzettséggel, öten pedig érettségivel rendelkeztek. Az osztályon csak három főnek volt felsőfokú végzettsége. A kor sajátosságait ismerve egyáltalán nem meglepő, hogy az osztályvezető és a három csoportvezető csak általános iskolát végzett, a felsőfokú végzettségűek csupán előadói vagy segédelőadói munkakörben dolgoztak.

A könyv jó érzékkel mutatja be, hogy a túlméretezett, képzetlen és tehetetlen apparátus hogyan vált lépésről lépésre működésképtelenné.

A szerző számára a megőrzött távolságtartása és objektivitása tette lehetővé azt, hogy reálisan tudja érzékeltetni azt az emberi tragédiák sorát előidéző folyamatot, amelynek révén a független paraszti gazdálkodás helyén létrejött a hazai hagyományoktól az akkori formájában teljesen idegen szövetkezeti gazdálkodás.

A gondosan kiválogatott képanyag segíti az olvasót abban, hogy jobban azonosulni tudjon a könyvben tudományos alapossággal feltárt eseményekhez.

Rendkívül jót tett a kiadványnak, hogy a disszertáció eredeti címét („A beszolgáltatás végrehajtásának eszköztára és alkalmazása Pest megyében”) megváltoztatta a szerző. Ezzel nem csökkent annak tudományos értéke, ellenben így a társadalom sokkal szélesebb körében keltheti fel az érdeklődést. A dolgozat egyik felejthetetlen, szinte tragikomikus epizódja a hvg.hu újságírójának érdeklődését is megihlette, aki az online újságban ennek kapcsán ismertette és méltatta Tóth Judit jelen írását („A kulák tehén: nem találtak fogást a gazdán, így az állatot ítélték el” hvg.hu. 2011. december 21.)

Mint láthatjuk, a komoly, tudományos kutatómunka és a mindennapok megmosolyogtató, abszurd valóságának felvillantása egymást kiegészítve segít bennünket abban, hogy mind jobban megértsük múltunkat.

Balázs Gábor

[The body of the document contains several paragraphs of text that are extremely blurry and illegible. The text appears to be organized into sections, possibly with headings, but the specific content cannot be discerned.]

CONTENTS

ARTICLES

Zsuzsanna HOFFMANN: Italian viticulture in the 1st century AD. Contributions to the medicinal use of wine	1
László PÓSÁN: Climatic conditions and agriculture in late mediaeval Prussia	15
Zoltán TAGÁNYI: Village community, household community and family reconstitution ...	27
Antal MISKEI: The relationship between the Csepel Island royal demesne and Ráckeve in the period of urbarial settlement	63
Béla SURÁNYI: Contributions to the history of fodder crop production on arable land in Hungary	89
László Péter SZABÓ: Nutrient management in Hungary in the Socialist period	117
István PAPP: The early career of Lajos Fehér, 1945–1948	153

PUBLICATIONS

József ERNST: The first volumes of the stud book of imported and Hungarian-bred English thoroughbreds	187
Róbert TÖRÖK: Contributions to the history of Henrik Franck & Sons Co.	195
Adrienn TENGELY: The Land Reform and its impact on churches during the 'Asper Revolution'	215

CHRONICLE	233
-----------------	-----

BOOK REVIEWS	255
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egy számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Előfizetési ára 1500 Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Hermán Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával